

Llengua i literatura a Andorra i als Pirineus

Carolina Bastida, Univers Bertrana,
Ramon Sistac, Albert Villaró

CAMPUS

**LLENGUA I LITERATURA A ANDORRA
I ALS PIRINEUS**

LLENGUA I LITERATURA A ANDORRA I ALS PIRINEUS

Carolina Bastida

Univers Bertrana

Ramon Sistac

Albert Villaró

Llengua i literatura a Andorra i als Pirineus

Carolina Bastida, Univers Bertrana, Ramon Sistac, Albert Vilaró

Coordinació editorial: Univers Bertrana / Universitat d'Andorra

Disseny i compaginació: Pere Moles / A-Tracció-A

Impressió: Impremta Solber

Dipòsit legal: AND.134-2016

ISBN: 978-99920-3-086-8

© Carolina Bastida, Univers Bertrana, Ramon Sistac i Albert Vilaró

© Univers Bertrana, de la foto de la coberta

© Universitat d'Andorra, d'aquesta edició

Plaça de la Germandat, 7 / AD600 Sant Julià de Lòria (Andorra)

www.uda.ad

Primera edició: maig del 2016

Sota les sancions establertes per les lleis, queden rigorosament prohibides, sense l'autorització per escrit dels titulars del copyright, la reproducció total o parcial d'aquesta obra per qualsevol mitjà o procediment –inclosos la reprografia i el tractament informàtic– i la distribució d'exemplars d'aquesta edició mitjançant lloguer o préstec públics.

Carolina Bastida

Professora col·laboradora del bàtxelor en Llengua catalana de la Universitat d'Andorra i de Psicologia del llenguatge a la Universitat Autònoma de Barcelona.

Investigadora al Grup de Recerca en Llengües (Universitat d'Andorra) i al Grup de Recerca en Percepció, Llenguatge i Temps (Universitat Autònoma de Barcelona), on fa recerca en els àmbits de la psicolingüística i la sociolingüística.

És autora del llibre *Nou llegendes* (2011).

Univers Bertrana

Responsable de Comunicació de la Universitat d'Andorra.

Màster en Ciència Política per la Universitat Tolosa 1 Capítoli. Va cursar estudis de Llengua catalana i de Dret a la Universitat de Perpinyà Via Domícia, i el programa de doctorat a la Universitat Pompeu Fabra.

Ha tingut una llarga trajectòria professional com a periodista, especialment a Ràdio i Televisió d'Andorra (RTVA), on va ser director dels Serveis Informatius. Ha estat cap de redacció, editor i presentador, a més de dirigir programes i documentals.

En l'àmbit de la docència, és professor col·laborador en l'àrea de Comunicació de la Universitat d'Andorra.

Ramon Sistac

Professor titular de Dialectologia Catalana de la Universitat de Lleida, on dirigeix l'Oficina de Llengua i Literatura de Ponent i del Pirineu, grup de recerca consolidat de la Generalitat de Catalunya.

És membre numerari de l'Institut d'Estudis Catalans (Secció Filològica), membre de la Comissió de Toponímia d'Andorra i del Consell Social de la Llengua Catalana.

Ha publicat treballs sobre dialectologia romànica, aspectes sociolingüístics del català d'Aragó, el pallarès i el ribagorçà, l'estandardització de llengües i dialectes en situació minoritzada, les fronteres lingüístiques i dialectals, i els parlars pirinencs catalans, aragonesos i occitans.

Albert Villaró

Escriptor i historiador. Professor col·laborador dels bàtxelors en Ciències de l'educació i Llengua catalana de la Universitat d'Andorra.

A banda d'articles i assajos, ha publicat un llibre de relats, *La selva moral* (1993), i vuit novel·les: *Les ànimes sordes* (2000), *Obaga* (2003), *L'any dels francs* (Premi Nèstor Luján 2003), *Blau de Prússia* (Premi Carlemany 2006), *La primera pràctica* (2010), *L'escala del dolor* (2012), *Els ambaixadors* (Premi Josep Pla 2014) i *La Bíblia andorrana* (Premi Prudenci Bertrana 2015). Ha escrit el llibret de l'òpera *El somni de Carlemany* de Sergio Rendine. *Obaga* ha estat traduïda al castellà i al francès, i *Blau de Prússia* ha aparegut en castellà i en italià.

Taula de contingut

Presentació, 13

I. DIALECTOLOGIA DELS PARLARS DELS PIRINEUS

Ramon Sistac

1. Evolució històrica del català a Andorra i els Pirineus, 17
El català, llengua del Pirineu, 17
Dinàmica dels Pirineus: llengua i desenvolupament, 37
2. Variació dialectal, 46
Les diverses varietats pirinenques, 51
3. Onomàstica i toponímia, 72

Bibliografia, 77

II. LLENGUA CATALANA EN ELS TEXTOS LITERARIS D'ANDORRA I DELS PIRINEUS

Albert Villaró

- A tall de (llarga) introducció. L'Alt Pirineu: un país sense literatura?, 83
1. Les primeres manifestacions escrites, 87
 2. Les reflexions historiogràfiques, 97
 3. Il·lustrats, aventurers i romàntics, 103
 4. Les restes del naufragi, 123
 5. Primeres narratives, 132
 6. Els anys de l'eclosió, 140
 7. La tercera fornada, 149

8. Qüestions de gèneres,	161
9. Poètica pirinenca,	175
10. Calaix de sastre: eines, antologies i recursos,	188
A tall de (breu) epíleg,	197
Bibliografia,	198

III. LA REALITAT SOCIOLINGÜÍSTICA D'ANDORRA

Carolina Bastida

Introducció,	221
Objectius,	222
1. Mapa sociolingüístic d'Andorra,	223
1.1. Context,	223
1.2. Estudis sobre sociolingüística d'Andorra,	233
1.3. Escenari sociolingüístic d'Andorra. Evolució i situació actual,	244
1.4. Prospectiva sociolingüística: el futur de les llengües a Andorra,	274
2. Política lingüística,	282
2.1. Legislació lingüística,	282
2.2. Dinamització lingüística,	293
Bibliografia,	303

IV. LLENGUA, MÓN EDITORIAL I MITJANS DE COMUNICACIÓ A ANDORRA. EVOLUCIÓ I SITUACIÓ ACTUAL

Univers Bertrana

Introducció,	309
1. El món editorial,	310
1.1. Primeres edicions andorranes,	311
1.2. L'evolució al segle XX,	313
1.3. La situació actual,	322

2. La premsa escrita,	329
2.1. Premsa andorrana editada a l'exterior i orígens de la premsa editada a Andorra,	330
2.2. El primer diari i l'eclosió de publicacions,	333
2.3. El segon diari i la consolidació de la premsa. Trets estructurals del mercat de la premsa andorrana avui,	335
3. Els mitjans audiovisuals,	343
3.1. Les concessions. Orígens de la radiodifusió andorrana,	343
3.2. Les llicències privades de radiodifusió,	347
3.3. La televisió,	357
3.4. La ràdio i la televisió públiques,	361
Bibliografia,	371

Presentació

El llibre que teniu a les mans traça un breu recorregut per un dels elements més rics del patrimoni cultural d'Andorra i dels Pirineus: la llengua i la literatura. Mitjançant l'anàlisi de quatre aspectes clau –la dialectologia, els textos literaris, la sociolingüística i el món editorial i dels mitjans de comunicació– provarem de mostrar aquesta riquesa a partir dels eixos de temps i espai.

Pel que fa a la perspectiva temporal, els quatre capítols que segueixen descriuen l'evolució històrica del català als Pirineus, la transició d'una societat monolingüe a un plurilingüisme rotund, el naixement i el desenvolupament d'un sistema literari pirinenc i la indústria editorial que l'ha acompanyat.

Així mateix, també podrem observar la diversitat territorial de la llengua i la literatura des del punt de vista de la variació dialectal i de les manifestacions literàries aparegudes en múltiples punts de la geografia pirinenca. D'altra banda, aquestes pàgines també tenen la vocació de donar una visió contemporània i actualitzada de la temàtica que ens ocupa. Així, recorerem l'obra de narradors contemporanis que han sabut universalitzar la matèria andorrana i pirinenca, com ara Maria Barbal, Pep Coll, Antoni Morell o Joan Peruga, fins a les complexes interaccions que es teixeixen entre les múltiples llengües que es parlen avui a Andorra o l'emergència de microeditorials i mitjans audiovisuals que ha acompanyat l'explosió de les tecnologies de la comunicació al segle XXI.

Aquest breu itinerari, en definitiva, evidencia que dins de l'aparent unitat en què hem encapsulat els continguts –Andorra i els Pirineus, els vincles de la literatura amb el paisatge de muntanya, la llengua catalana com a nexa d'unió entre territoris– emergeix una pluralitat extraordinària que, pensem, encara està poc explorada, i de la qual el lector podrà fer un tast en aquestes pàgines.

Els continguts que es recullen en aquest volum van ser elaborats per al curs «Llengua i literatura a Andorra i als Pirineus», que s'ofereix a la Universitat d'Andorra com a assignatura obligatòria per als estudiants del bàtxelor en llengua catalana i com a curs d'actualització virtual obert a tota la societat. Els autors pensem, doncs, que pot servir de guia per a iniciar-se en els estudis de llengua i literatura en l'àmbit pirinenc per a les persones que es dediquen a l'àmbit de la filologia, la lingüística i les humanitats, però

també esperem que pugui ser una porta d'entrada a aquest món per a qual-sevol lector que senti curiositat per l'evolució i l'estat actual de les nostres lletres i la nostra llengua.

I. DIALECTOLOGIA DELS PARLARS DELS PIRINEUS

Ramon Sistac

NOTA BENE

En el text que teniu a les mans intentarem de donar una visió general de com és el Pirineu des del punt de vista lingüístic i quins són els factors geogràfics, històrics, polítics i culturals que l'han condicionat. Tot i que el presentarem com un context general, dins el qual podem descriure diverses llengües amb multitud de dialectes, ens centrarem en les varietats pirinenques de la llengua catalana per tal d'anar-nos atansant, com qui fa un zoom, al català d'Andorra. Partirem, doncs, d'allò més general amb la intenció d'arribar a allò més específic.

Cal tenir present que aqueix Pirineu lingüístic és un mosaic de diversitat que constitueix per ell mateix un patrimoni cultural impressionant. Al Pirineu es parla la llengua basca i, excepte el biscaí, tots els seus dialectes formen part d'aqueix entorn (guipuscoà, altnavarrès, baixnavarrès, labortà i suletí), i aquest és el cas també de l'aragonès contemporani (*ansotano, cheso, tensino, belsetano, chistavino*, ribagorçà occidental i benasquès). Pel que fa a l'occità, són pirinencs el gascò i el llenguadocià, i, en el cas català, el ribagorçà, el pallarès, el lleidatà, el català central, el septentrional de transició i el rossellonès. A més, durant el segle xx l'espanyol ha fet forat en el nord d'Aragó i ja és una llengua pirinenca, categoria que el francès gairebé ja ha adquirit també. Tanmateix, només el català, i exclusivament al Principat d'Andorra, ha reeixit a assolir un estatus legal –l'oficialitat exclusiva– que en garanteix la supervivència.

Per a la redacció d'aquest mòdul I de l'assignatura ens hem basat en materials propis, personals, i del nostre grup de recerca. Les referències principals són:

SISTAC, Ramon

- *El català d'Àneu. Reflexions a l'entorn dels dialectes contemporanis*. Esterri d'Àneu: Consell Cultural de les Valls d'Àneu, 1998.
- «Informe sobre la llengua catalana a la Ribagorça». *Ripacurtia* (Benavarri-Graus: Centre d'Estudis Ribagorçans), núm. 1 (2003), p. 141-172.
- «Dinàmica dels Pirineus: llengua i desenvolupament». A: SISTAC, R. (ed.). *Segones Jornades de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans a Andorra. 19 i 20 d'octubre de 2007*. Barcelona-Andorra: Institut d'Estudis Catalans i Govern d'Andorra, 2014, p. 23-37.

OLLPP (Oficina de Llengua i Literatura de Ponent i del Pirineu, UdL)

- *Proyecto de recerca Estudio y dinamización de las hablas pirenaicas del catalán occidental*. FFI2011-28091. Gobierno de España, Ministerio de Ciencia e Innovación.

Citem la procedència de totes les il·lustracions excepte en el cas d'aquelles que són propietat de l'autor. Us encoratgem a cercar material complementari, ja sia bibliogràfic o virtual, o les dues coses alhora.

1. Evolució històrica del català a Andorra i els Pirineus

El català, llengua del Pirineu

Les fronteres lingüístiques i les transicions

Segons la *Gran Enciclopèdia Catalana*, frontera és la «línia que separa dos territoris fronterers».¹ Caldrà que passem per alt que en la definició de *frontera* aparega *fronter*, i també que, efectivament, es tracta d'una línia, però d'una línia imaginària (confusió típica del concepte de *mapa* amb el de *territori*). Posats, però, en el pla que ens interessa, el text continua definint què és una *frontera lingüística*:

Límit que separa dos dominis lingüístics. La frontera entre llengües sol comprendre isoglosses superposades o molt acostades (per exemple, la que separa el català i l'occità); sovint, però, hi ha zones de transició (com la del Capcir). Les fronteres entre dialectes presenten més interferències (per exemple, entre valencià i català nord-occidental). Les fronteres neixen com a conseqüència de factors naturals (accidents geogràfics, rius, boscos, maresmes) o històrics (polítics, administratius, eclesiàstics).

Una possible glossa d'aquesta definició ens plantejaria alguns dubtes:

- *Límit que separa dos dominis lingüístics*. Potser no hi pot haver fronteres entre dialectes? (L'enunciat és incoherent amb els exemples). La Segarra oriental o l'extrem oriental de l'Alt Urgell, per exemple, podrien ser fronteres dialectals.
- *Sol abraçar isoglosses superposades o molt acostades*. És que en cas contrari no es tracta d'una frontera lingüística?
- *Sovint, però, hi ha zones de transició*. Cal diferenciar les fronteres de les transicions, ja que en dialectologia són conceptes gairebé oposats.
- *Les fronteres naixen com a conseqüència de factors naturals (accidents geogràfics, rius, boscos, maresmes)*. Les fronteres «reals» potser sí. Però no pas les fronteres internes dins els *continua* lingüístics; d'altra manera implicaria que els accidents geogràfics són posteriors a la distribució

1 Volum 11. Barcelona, 1987 (2a ed.), s. v. *frontera*.

primera de les llengües. Han de ser, en última instància, accidents geogràfics molt importants, perquè puguen determinar el naixement d'una nova frontera lingüística.

El segon bloc de factors a què fa referència el text, els històrics, és molt més determinant, i les explicacions hauríem de buscar-les, doncs, en el camp de la sociolingüística històrica. De fet, hi ha un error important de plantejament.

El concepte *frontera* s'interpreta només com un fet de nivell espacial (geogràfic), tot i que la llengua, entesa en la seua totalitat, ofereix altres possibilitats que ens situarien en el pla de la seua multidimensionalitat. Òbviament, resulta extraordinàriament difícil marcar fronteres lingüístiques en el pla diacrònic. En propietat, en el temps, no hi ha més frontera que la substitució lingüística (el canvi d'una llengua per una altra; per exemple, la llatinització, o la hispanització d'Amèrica Llatina). El que sí que hi ha són transicions més o menys ràpides, com el canvi del llatí en les llengües romàniques o, últimament, els canvis inherents al procés d'aculturació del camp a la regió pirinenca i prepirinenca, a partir de la mecanització agrícola dels anys seixanta i de la urbanització de la societat rural.

En l'eix diastràtic (és a dir, de la variació social i funcional), poden ser un bon exemple de frontera les situacions de bilingüisme social (distribució de llengües segons el grup social) i de diglòssia (ús entre els parlants d'una varietat elevada per oposició a una altra considerada vulgar o col·loquial, segons la situació comunicativa). La diferenciació tòpica «dues llengües, dues funcions» és un cas paradigmàtic de frontera diastràtica, tant si la distribució funcional es produeix per àmbits d'ús (baix alemany - alemany estàndard; cantonès - xinès mandarí) com si ho és per classes socials (francès - rus en l'època de la Rússia tsarista; sociolectes corresponents a les castes socials a l'Índia).

En el pla geogràfic, encara podem aplicar la dicotomia frontera/transició, però sense una representació espacial definida –i amb grans dificultats metodològiques– als conceptes de *sabir* o *lingua franca*, *pidgin*, *crioll* (o *créole*) i al més connotat de *patuès* (*patois*). Totes aquestes variants del concepte *idioma* són fruit d'un procés d'*hibridació*, i per això es distingeixen del que pròpiament és una *parla híbrida* en el sentit dialectològic del terme (o siga, una *parla de transició*) justament pel fet de no tenir accés a aqueixa representació espacial.

Efectivament, els *parlars híbrids* són fruit d'una situació de bipolaritat i equidistància, sense que s'haja produït cap procés de substitució lingüísti-

ca. Són, en conseqüència, i a pesar de la creença popular que els considera fruit d'una mescla d'idiomes indiscriminada i arbitrària, aliens als processos generalitzats d'interferència que provoquen el *sabir* o el *pidgin*. Per la seua tipologia de distribució espacial són més fàcilment analitzables com a transicions lingüístiques, encara que no necessàriament han de portar associada aqueixa condició i poden tenir, a més, una extensió i homogeneïtat important.

Ben al contrari que el *patuès*, terme, cal reconèixer-ho, difícilment exportable per les seues connotacions pejoratives. El *patuès*, en definitiva i si volfem incloure un terme així en la descripció lingüística, no seria ni més menys que una llengua sotmesa a sengles processos generalitzats d'*interferència i interposició* per part d'una llengua dominant, pas previ a la seua substitució definitiva. Facilita extraordinàriament el procés de *patuesització* (potser millor d'*hibridació*?) la proximitat estructural de la llengua *expansiva* a la llengua *recessiva*, i es reconeix fàcilment per la pèrdua del gentilici d'aquesta (anomenada segons els llocs *bable*, *xapurriau*, *fabla*, *xurro*, *mañero*, *patuès*, etc., o, simplement, *dialecte* i, en època medieval, *vulgar*, *pla*, *romanç*...), prova clara que la situació amaga un procés de despersonalització de la col·lectivitat.²

El cas diametralment oposat és el del *pidgin*, en el qual el procés d'interferència es projecta sobre la llengua expansiva. La necessitat de comunicació fa que aquesta mantinga només les seues estructures més rudimentàries. El *crioll* (*créole* < *crioll*) no és, en definitiva, ni més menys que un *pidgin* convertit en llengua nativa d'una comunitat, amb la qual cosa passa a cobrir totes les necessitats comunicatives, sense perjudici de la *diglòssia* (*créole* i *papiamento* antillans, *afrikaans*, *yiddish*...).

Exemple de chabacano, crioll d'espanyol de les Filipines (http://www.angelfire.com/art2/roger_santos/pensamiento.html):

Chabacano website esti, poreso todo qui di le ustedes aqui ta na lenguaje del mga Caviteño, el Chabacano. No raw esti lenguaje, ta habla el mga otro genti. Debi ilos sabi qui lenguaje el Chabacano, porcasa tieni esti gramatica, tieni literatura y otro pa mga aspeto de un lenguaje. Y dialecto rin esti, porcasa dialecto esti del mga Caviteño aqui na ciudad de Cavite. Dialecto rin esti del mga genti del ciudad de Zamboanga, Cotabato, Davao y Ternate. Cada lugar tieni otro otro característica del Chabacano

Papiamento d'Aruba:

<http://www.papiamento.aw/main/>

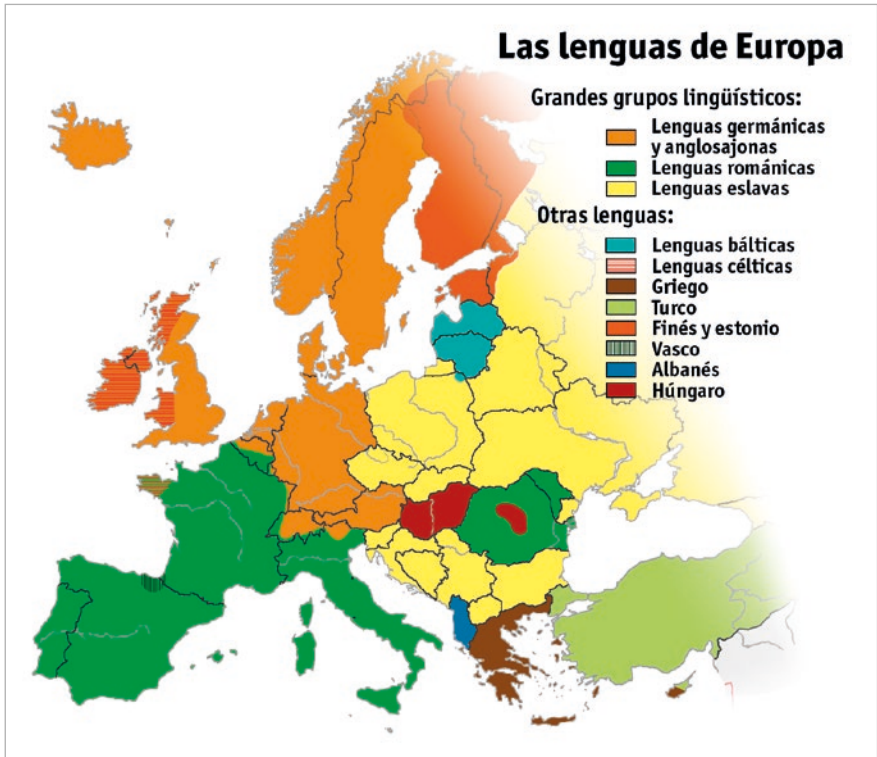
² <<http://colectivoidentitariodearagon.blogspot.com.es/2011/11/nuestra-felicitation-los-vecinos-de-la.html>>. Consultat el 14/03/2013.

Finalment, arribem al que són pròpiament les fronteres diatòpiques o geolingüístiques en sentit estricte. Cal comentar, d'entrada, l'enorme distorsió que hi ha, com a mínim en aquest racó del món, entre la cartografia política i la cartografia lingüística, conseqüència evident del fet que una distribució lingüística determinada només pot ser modificada ràpidament per una actuació política decidida i contundent (*neteja ètnica, genocidi...*). En altres circumstàncies, ens trobem davant de processos cronològicament llargs (*substitució lingüística, hibridació...*), mentre que la distribució de les entitats administratives és extremament conjuntural i canviant (tal com ho demostra, per exemple, la història recent d'Europa), sense que estiga subjecta a cap classe d'interès innat a l'espècie, com podria ser la necessitat de comunicació, sinó que més aviat obeeix a correlacions de poder no necessàriament definibles des del punt de vista cultural o etnicolingüístic (feudalisme, colonialisme, capitalisme...).

Com ja havíem apuntat, els límits en geolingüística responen a dos conceptes bàsics: la *frontera* i la *transició*. Esquemàticament, podem dir que la diferència entre els dos termes serà donada per la distribució de les isoglosses. *Isoglossa* és la línia imaginària que separa la presència o absència d'una característica lingüística concreta. Una *frontera* serà, doncs, un conjunt d'isoglosses coincidents. Al contrari, la *transició* serà un territori, més o menys extens, on es produeix una concentració d'isoglosses no coincident. En aquest cas, es tracta d'una *distribució en forma de feix*. Si es pot definir una àrea d'aquest tipus, compresa entre isoglosses extremes, segons Joan Coromines es denomina *zona grisa*. Un extens territori sense transicions notables, o amb transicions suaus, i sense fronteres internes, però amb marcades fronteres o transicions exteriors, constituïria un *domini*, mentre que el conjunt de dominis enllaçats per transicions i aïllats per fronteres exteriors forma un *continuum*.

L'existència de *continua* i de transicions està directament relacionada amb l'evolució natural generalment polaritzada— de les varietats dialectals (cf. l'occità), mentre que la idea de *frontera* representa necessàriament, des del punt de vista diacrònic, la consumació, en un moment donat, d'un procés de *substitució lingüística* (o de migracions generalitzades, o neteja ètnica, o genocidi... cf. la distribució dels dominis lingüístics a la península Ibèrica). En aquest sentit, el comportament dels dialectes *constitutius* d'un idioma serà molt diferent del dels *consecutius*. Es pot comprovar, per exemple, en el català a l'àrea de la Ribagorça i la Llitera. Al nord, el català autòcton i l'aragonès, també autòcton, van canviant progressivament i tenen una àmplia zona de transició, es pot dir que híbrida, entre ells (bàsicament, la ribera de l'Isàvena, amb predomini de trets catalans, i la de l'Éssera, amb

trets majoritàriament aragonesos). Al sud de la línia Binèfar-Tamarit, territori del regne de Lleida conquerit tardanament als musulmans i repoblat per gent del nord, l'aragonès/castellà i el català hi són importats, i per això tenen una clara frontera, sense transicions.³

Mapa de les llengües d'Europa. *Creative Commons*.

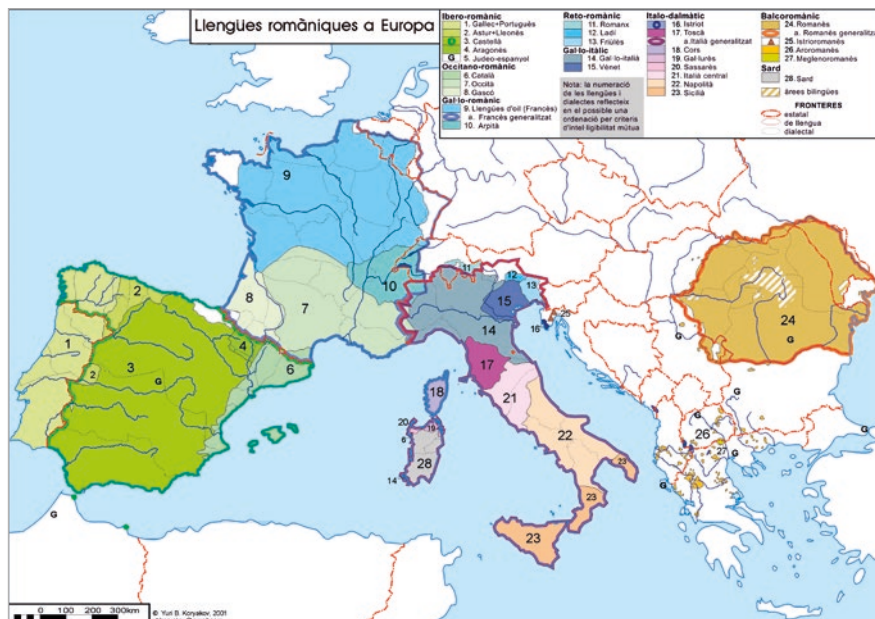
En última instància, la idea de *contínuum* és perfectament coherent amb els postulats que proposen la inexistència de *dialectes* i la presència, en canvi, de *característiques dialectals*.

Un *contínuum lingüístic* o *dialectal* serà, doncs, un extens territori on no hi ha diferenciacions brusques, fronteres internes, sinó lentes i progressives diferenciacions. D'una manera molt gràfica, podríem dir que dins d'un contínuum els habitants d'un poble sempre s'entenen amb els del poble del costat, sense que això implique que s'hagen d'entendre amb els de pobles

3 SISTAC, Ramon. *El ribagorçà a l'alta Llitera. Els parlars de la vall de la Sosa de Peralta*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1993, p. 351.

distants. Així podem veure com Europa està distribuïda lingüísticament en un conjunt de contínuums (o *continua*, si ho volem dir en plural més correctament en llatí)⁴:

El conjunt de les llengües romàniques forma, doncs, un dels contínuums més ben definits d'Europa (estès, a més, al continent americà).⁵

Mapa de les llengües romàniques a Europa. *Creative Commons*.

La divisió del contínuum romànic

Segons semblen demostrar tots els testimonis, ja des d'època molt primerenca el llatí –que mai no devia haver estat gaire unitari– s'anava dividint dialectalment. Així, hom ha pogut comprovar com el llatí vulgar tenia una tendència espontània a perdre la -s en posició final (acusatiu). A la llarga, la contraposició amb una tendència conservadora en sentit contrari ha provocat la divisió de la Romània en dos grups, divisió força important

4 <http://www.reddit.com/r/MapPorn/comments/yli2j/european_dialect_continuum_700571/>; <http://es.wikipedia.org/wiki/Archivo:Lenguas_de_europa.png>. Consultats el 14/03/2013.

5 <http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/78/Romance_20c_fr.svg>; <http://www.absoluteastronomy.com/topics/Romance_languages>. Consultats el 14/03/2013.

si hom té en compte que la presència o absència de -s condiciona tant la flexió verbal com, encara més, la formació dels plurals:

	NOS	DUOS	CAPRAE/AS
sard	nos	dos	kraßas
francès	nos	<i>deus</i> (> <i>deux</i>)	chèvres
català	nos	dos	cabres
occità	nos	dos	cabras
romanès	noi	doi	capre
italià	noi	due	capre

Cal tenir en compte, però, que llengües com el francès han emmudit posteriorment la -s. Igualment han fet l'andalús i el provençal. Cas contrari de l'aranès i d'algun altre parlar comengès (*aranesi, toti, benvergudi*), encara que només en algun cas que no escau de detallar ací.

El mateix ha passat amb la sonorització de les oclusives sordes intervocal·liques, l'anomenada *lenició*, fenomen imputable segurament al substrat indoeuropeu (cèltic):

	RIPA	ROTA	SICURU	CAPRA	PETRA	LACRIMA
romanès	riapa	roata	---	capra	piatra	lacrima
italià	ripa	ruota	sicuro	capra	pietra	lacrima
català	riba	roda	segur	cabra	pedra	llàgrima
francès	rive	roue	sûr	chèvre	pietre	larme
occità	riba	ròda	segur	cabra	pèira	larema
espanyol	ribera	rueda	seguro	cabra	piedra	lágrima

En el segon cas, la -r- actua com una vocal. El mateix passa amb el grup -PL-: DUPLU > *doppio, doble, double*. No es produeix sonorització, però, en aragonès (*foratata, raposa*).

El francès ha emmudit posteriorment la -s. Igualment l'espanyol andalús i l'occità provençal. Però l'occità aranès i comengès (gascó de muntanya) presenten parcialment plurals masculins en -i:

- [s] *pas* → *passi*, *còs* → *còssi*, *uas* → *uassi*, *os* → *ossi*, *corbàs* → *corbassi*
temps → *tempsi*
mes → *mesi*, *pagés* → *pagesi*, *pais* → *païsi*
brèç → *brèci*, *braç* → *braci*, *tròç* → *tròci*

- [ts] *prètz* → *prètzi*, *putz* → *putzi*
- [j] *peish* → *peishi*, *hèish* → *hèishi*
- [tʃ] *poth* → *pothi*, *còth* → *còthi*, *moth* → *mothi*
- *bedoth* → *bedothi*
- *laueglaveg* → *lauegillavegi*
- [s] + cons. *bòsc* → *bòsqui*, *hust* → *husti*, *gost* → *gosti*

Adjectius:

- *doç* → *doci*, *gròs* → *gròssi*
- *aranès* → *aranesi*, *francés* → *francesi*
- *hloish* → *hloishi*, *mòg* → *mògi*, *crep* → *crespi*
- *aguesti*, *aqueri*, *quini*, *guairi*, *tanti*, *toti*, *bèri*, *auti*, *quanti*, *quauqui*, *madeishi*, *diferenti*, *diuèrsi*, *pòqui*, *auti*

D'altra banda, alguns parlars pirinencs conserven les sordes intervocàliques totalment o parcialment, com és el cas de l'aragonès: *capeza*, *crapa*, *lupo*, *saper*, *escopallo*, *foricar*, *afocar*, *borruca*, *fornica*, *melico*, *forato*.

The Romance Linguistic Area in Europe

- Western Romania
- Eastern Romania
- La Spezia-Rimini Line
- Southern Romania (intermediary language: Sardinian)
- Romania submersa (Romance linguistic areal that ceased to exist during the Middle Ages)

Mapa de les llengües romàniques a Europa. *Creative Commons*.

Aquests dos criteris han estat utilitzats per dividir la Romània en dos blocs. La línia divisòria entre el bloc oriental i l'occidental fóra la famosa línia dialectal *La Spezia-Rimini*, que parteix el domini lingüístic italià en dos.⁶

Tots els éssers humans neixen lliures i iguals en dignitat i en drets. Són dotats de raó i de consciència, i han de comportar-se fraternalment els uns amb els altres.

Todos los seres humanos nacen libres e iguales en dignidad y derechos y, dotados como están de razón y conciencia, deben comportarse fraternalmente los unos con los otros.

Tous les êtres humains naissent libres et égaux en dignité et en droits. Ils sont doués de raison et de conscience et doivent agir les uns envers les autres dans un esprit de fraternité.

Totas las personas nàissen liuras e parièras en dignitat e en dreches. Son cargadas de rason e de consciència e mai lor se cal comportar entre elas amb un eime de frairetat.

Tutti gli esseri umani nascono liberi ed eguali in dignità e diritti. Essi sono dotati di ragione e di coscienza e devono agire gli uni verso gli altri in spirito di fratellanza.

Toate ființele umane se nasc libere și egale în demnitate și în drepturi. Ele sunt înzestrate cu rațiune și conștiință și trebuie să se comporte unele față de altele în spiritul fraternității.

Declaració universal dels drets humans

Entre la Gàl·lia i Hispània

Un cop dividida la Romània, la tradició classificadora de la ciència obligava la incipient disciplina lingüística a subdividir els dos blocs romànics en grups més petits. Dissortadament, en aquests casos hom acostuma a crear les divisions i després cerca els criteris amb què justificar-les. Així, els diversos autors no han arribat a un acord definitiu, encara que una classificació força acceptada podria ésser la de W. D. Elcock:⁷ *iberoromànic*, *gal·loromànic*, *italoromànic* i *balcanoromànic*. Però el problema principal es presenta a l'hora de classificar el català dins aquests grups. Cal tenir present que el català és l'única llengua romànica parlada a Hispània i, a la vegada, a la Gàl·lia. Hi ha una qüestió prèvia: ¿és el català una llengua autòctona o, tot seguint la tradició de la romanística del segle XIX, és un dels dialectes occitans? Hi ha diverses raons que fomenten el dubte: confusa situació lingüística en època preliterària, poesia trobadoresca feta per catalans i posterior escola catalanoprovençal, mite del *llemosí*, paral·lisme entre el Felibritge i la Renaixença, història comuna (fins al segle XIII) dins la Corona d'Aragó (i abans dins l'Imperi carolingi), proximitat estructural de les dues llengües (especialment amb el dialecte llenguadocià) i falta de

6 <http://en.wikipedia.org/wiki/File:Western_and_Eastern_Romania.PNG>. Consultat el 14/03/2013.

7 ELCOCK, W. D. *The Romance languages*. Londres: Faber & Faber, 1960.

fronteres profundes (Capcir...), comparació amb el cas gascó, confusio-
nisme administratiu (Llenguadoc-Rosselló, Vall d'Aran, Fenolleda...), mite
del *patois*...⁸

Després de la tradició erudita del XVIII, la Renaixença ja comença de ma-
nera confusa («*En llemosí sonà lo meu primer vagit / quan del mugró matern la
dolça llet bevia; / en llemosí al Senyor pregava cada dia, / en cànctics llemosins
somiava cada nit*»). Fins i tot Milà i Fontanals havia arribat a considerar
provençal el català, encara que més tard rectificà.⁹

Des del punt de vista de la lingüística, i abans de l'afaiçonament vuicen-
tista d'aquesta disciplina, Raynouard, el 1821,¹⁰ havia identificat *llengua
d'oc* amb *Imperi carolingi*. Segons això, en temps de Carlemany l'occità
(anomenat a tal efecte *lingua romana*) hauria estat l'estrat comú previ a les
llengües romàniques. No fou, però, fins al 1836 que Friedrich Diez publicà
la *Grammatik der romanischen Sprachen*, text fundacional de la romanística,
en el qual considera el català dialecte de l'occità. En la segona edició, però
(1856), tot i no estudiar-lo explícitament, ja li reconeixia personalitat prò-
pia, tot i que amb un fort parentiu amb el provençal.

El 1888, Alfred Morel-Fatio i Jean-Joseph Saroïhandy feren llur contribu-
ció a l'obra de Gustav Gröber.¹¹ Hi parlen de la importació occitana del
català per part dels conquistadors carolingis.

El 1890, Wilhelm Meyer-Lübke, a la *Grammatik der romanischen Sprachen*,
torna a considerar-lo provençal:

El català, que no és més que un dialecte provençal transportat a Espanya
en el segle VIII, penetrarà més i més cap al sud, durant la lluita dels reis
d'Aragó contra els àrabs.¹²

L'any 1925, com veurem, va canviar d'opinió i exposà per primera vegada
el problema d'incloure'l en un grup o en un altre.

El 1922, tenim el primer antecedent important. Es tracta de la contribució
d'Antoni Griera:¹³ tot constatant l'existència de més concomitàncies entre

8 <<http://tirantlobloc.files.wordpress.com/2011/01/nostrepais.jpg>>.

9 Milà i Fontanals, Manuel. *De los trovadores en España*. Barcelona 1861.

10 *Choix des poésies originales des troubadours*. París, 1816-1821.

11 *Grundriss der romanischen Philologie*. Estrasburg, 1888. Publicada posteriorment a part:
Grammatik der Katalanischen Sprache. Estrasburg, 1906.

12 Citat de Antoni M. Badia i Margarit. *Llengua i cultura als Països Catalans*. Barcelona: Edi-
cions 62, 1964.

13 GRIERA, Antoni. «Afro-romànic o ibero-romànic? Estudi sobre els corrents històrico-
culturals que han condicionat la formació de les llengües de la península Ibèrica». *Butlletí de
Dialectologia Catalana*, núm. x (1922), p. 34-53.

català i occità que entre català i aragonès, conclou que en fou la causa l'existència de dos focus de romanització-cristianització diferents:

- un corrent provinent de la Gàl·lia meridional, fortament romanitzada (la «província»), que condicionarà posteriorment la formació del català i l'occità;
- un altre corrent, procedent del nord d'Àfrica, que entrarà pel sud de la península Ibèrica en direcció NW, condicionant la formació del castellà i el gallec.

El 1925, Meyer-Lübke, amb la publicació de *Das Katalanische. Seine Stellung zum Spanischen und Provenzalischen*,¹⁴ posa les bases de la teoria **gal·loromanista**:

gal·loromànic	català	iberoromànic	castellà
	occità		portuguès
	francès		

Meyer-Lübke construeix columnes lèxiques en les quals es poden veure les coincidències entre català i occità i les divergències entre català i espanyol. També estudia les relacions fonètiques i morfosintàctiques catalanooccitanes i ho relaciona amb divergències en la romanització, les invasions germàniques i àdhuc amb els diferents tipus d'enterraments prehistòrics.

El 1926, segurament sense conèixer l'obra de Meyer-Lübke, Ramón Menéndez Pidal publicà *Orígenes del español. Estado lingüístico de la Península Ibérica hasta el siglo XI*,¹⁵ en què exposa la teoria *iberoromanista*:

gal·loromànic	francès	iberoromànic	galaicoportuguès
	occità		asturianolleonès
			mossàrab
			aragonès
			català
			castell

La península Ibèrica formava una unitat relativa, amb tots els dialectes en contacte amb el mossàrab; aquesta unitat s'estroncà en el decurs de la reconquesta i l'expansió meridional castellana, que en aquell *continuum*

14 Heidelberg, 1925.

15 Madrid, 1926.

lingüístic tingué l'efecte d'un tascó («*efecto de cuña*»). En haver-se format en íntim contacte amb el basc (per *substrat* i per *adstrat*), el castellà es convertí en una llengua dissident del grup ibèric.

El 1926, Amado Alonso¹⁶ contesta el treball de Meyer-Lübke. Addueix nous elements lèxics no tractats pel filòleg alemany i coincideix amb Menéndez Pidal, tot remarcant les concomitàncies entre català i aragonès. Els seus arguments acusen, al capdavant, un evident prejudici geogracopolític.

El 1943, Amado Alonso¹⁷ reestructura la seua posició inicial i posa en qüestió els termes *gal·loromànic* i *iberoromànic*, proposant en el seu lloc la teoria de la *Romània contínua*. Hi hauria una interpenetració entre les llengües romàniques que formarien un contínuum dialectal del qual dissidirien el romanès (*àrea isolada* i superficialment eslavitzat) i el francès (profundament germanitzat).

Entre 1950 i 1953, tres autors, per separat, coincideixen a agrupar el català en un nou grup: el *grup pirinenc*. Kuhn, García de Diego i Rohlf¹⁸ observen les concomitàncies lèxiques i morfològiques entre català, aragonès i occità.¹⁹ L'existència d'una primitiva civilització pirinenca i el substrat basc comú haurien condicionat l'existència d'aquest grup.

El 1954, Rohlf²⁰ assumeix les tesis de Meyer-Lübke i postula el gal·loromanisme del català a partir de noves comparacions lèxiques fetes sobre una cinquantena de mots. Segons ell, estadísticament es pot dir que el lèxic català té un component del 57 % gal·loromànic, 33 % comú al gal·loromànic i a l'iberoromànic, 6 % específic i 4 % iberoromànic.

Als anys cinquanta, diversos autors catalans intervenen unidireccionalment en la polèmica (Badia i Moll,²¹ posteriorment, i en el mateix sentit, Coro-

16 «La subagrupación románica del catalán». *Revista de Filología Española* (Madrid), vol. XIII (1926).

17 «Partición de las lenguas románicas de Occidente». A: *Miscelánea Fabra*. Buenos Aires, 1945. Aquest article i el citat a la nota anterior es troben aplegats a: ALONSO, Amado. *Estudios lingüísticos. Temas españoles*. Madrid: Gredos, 1974.

18 KUHN, Alwin. *El aragonés, idioma pirenaico*. Separata de: *Primer Congreso Internacional de Pireneistas*. Saragossa, 1950; GARCÍA DE DIEGO, Vicente. «El catalán, habla hispánica pirinai-ca». *Boletín de Filología* (Lisboa), núm. XI (1950), p. 55-60; ROHLFS, Gerard. «Concordances entre le gascon et le catalan». VII Congreso Internacional de Lingüística Románica (1953). Vol. II. Barcelona, 1955.

19 Per a Rohlf, però, cal considerar el gascó llengua pirinenca independent de l'occità general, que no formaria part del grup.

20 «Catalan, provençal, gascon et espagnol». *Estudis Romànics* (Barcelona), núm. XII (1968), p. 7-17.

21 BADIA I MARGARIT, Antoni M. «Estat actual de la geografia lingüística peninsular». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* (Barcelona), núm. II (1953), p. 23-32; MOLL, Francesc de B. *Gramàtica històrica catalana*. Madrid: Gredos, 1952.

mines i Sanchis Guarner). Per a A. Badia –màxim exponent d'aquest nou posicionament–, tot reprenent la teoria de la Romània contínua d'Alonso, en el moment de la conformació de la llengua catalana la Marca Hispànica té vocació ultrapirinenca. Tanmateix a partir de 1213 (batalla de Muret) Catalunya s'orientarà cap a Ibèria. Destria el castellà i el francès com a llengües més evolucionades i sentència:²²

Així arribem, doncs, a la superació del gal·loromanisme i de l'iberoromanisme del català: el català és una llengua pont. És, ni més ni menys que qualsevol llengua que té veïns al seu costat, una llengua de transició entre ells.

Aquesta és, doncs, la teoria més o menys oficialitzada per la filologia catalana. El català és, en conseqüència, una *llengua pont*. Però és evident que aquest és el mateix cas que qualsevol llengua que en tinga de veïnes (el castellà, «llengua pont» entre el gallec i l'aragonès, p. e.).

El 1973, Germà Colón²³ critica la utilització geogràfica, històrica i política que es fa dels termes i diu que cal enfocar la polèmica des d'un angle lèxic i semàntic. Així, hi hauria en el mateix llatí un diasistema lèxic gal·lic i un altre d'hispanic. El català es trobaria inclòs en el primer. El català fóra, doncs, una llengua gal·loromànica:²⁴

Donc, tout compte fait, les affinités du catalan avec le gallo-roman sont évidentes et seuls des préjugés extra-linguistiques empêcheraient de les reconnaître. Qu'une langue romane située dans la péninsule ibérique soit une langue ibéro-romane, géographiquement oui. Mais la placer, à cet titre, au même niveau que le castillan et le portugais, non. Par son lexique le catalan s'apparente beaucoup plus souvent aux langues de la Gaule qu'aux deux autres langes de la péninsule.

Hi ha hagut encara altres aportacions. El 1967, Luis Rubio García ha sostingut el naixement provençal del català, malgrat que a partir de la desfeita càtara (1213) desenvolupà una *koiné* literària pròpia. El 1968, Rudolf Brummer²⁵ postulà que el català presenta solucions originals, diferents del castellà i de l'occità: vocalització en -/w/ de -C(+ E,I), -D, -T'S; conjugació incoativa... Alguns d'aquests trets l'acosten al romanès i a l'italià. És, doncs, en conseqüència, una *llengua autònoma*.

22 *Llengua i cultura...*, p. 46.

23 *Léxico catalán en la Romania*, Madrid: Gredos, 1976.

24 «Quelques considérations sur le lexique catalan». A: *La linguistique catalane*. París: Klincksieck, 1973, p. 254.

25 «Das Katalanische: eine autonome Sprache». *Estudis Romànics* (Barcelona), núm. XII (1963-1968), p. 1-6.

Pèire Bec²⁶ l'inclou dins el *gal·loromànic*, grup que estaria format per tres subgrups: *gal·loromànic* «francès» (o *d'oïl*) amb el francès i el francoprovençal; *gal·loromànic* «occità» (o *d'oc*, o *occitanoromànic*) amb l'occità clàssic, el gascó i el català (aquests dos últims, de transició vers l'iberoromànic), i, finalment, *gal·loromànic* «italià» (o *cisalpí*) amb el retoromànic i el gal·loitalià. Més o menys en aquest sentit van les tendències actuals, que identifiquen aquest grup amb el *centroromànic*, més fidel a la llatinitat vulgar i constitutiu d'una *macrollengua*.²⁷

El català, l'espanyol, l'aragonès i l'occità

Les llengües són entitats dinàmiques, subjectes a un procés de transformació constant. Efectivament, tots som conscients que els repadrins dels nostres repadrins parlaven llatí i que aquest, com a conseqüència de la variació inherent, es va anar dividint en dialectes diferents que, en perdre el punt de referència comú, es convertiren en les actuals llengües romàniques. I és que les llengües suporten en la seua estructura una força centrífuga, provocada entre d'altres elements pel propi desgast, que les porta a la diversificació. És allò que més tècnicament anomenem variació. Però no és més cert que, com que la llengua és un fet social, hi ha també una força centrípeta que intenta de mantenir-ne la unitat, per tal de garantir la comunicació entre els individus i de fornir-los un element d'identificació amb la seua pròpia comunitat.

Pel que fa a la força centrífuga, direm que els canvis lingüístics se solen produir per dues vies. N'hi ha una que anomenem *interna*, produïda per la pròpia evolució i per efecte del temps. Així, els nostres avantpassats deien *factu*, però nosaltres en diem *fet*, i aquest és l'àmbit d'estudi del que anomenem gramàtica històrica. Però hi ha una altra via que coneixem com a *externa*, subjecta a factors socials determinants. D'aquesta sabem que, per exemple, les migracions, les guerres, les colonitzacions, etc. han produït canvis lingüístics, en un sentit o en un altre, que solen ser irreversibles. De vegades, aquests canvis poden arribar a acabar amb la mateixa llengua. La història en va plena.

Així, el català, com qualsevol altra llengua del món, ha anat canviant al llarg dels segles fins a arribar a la seua situació actual. Per què, tanmateix, malgrat la seua malastrugança històrica i els intents disgregadors, el català continua essent una llengua unida? A nivell general, és clar que la

26 *La langue occitane*. París: PUF, 1963.

27 En aquest sentit s'ha expressat, per exemple, Xavier Lamuela.

unitat del català es justifica per dos motius: per una banda, per la seua caracterització davant les llengües que l'envolten (tenim molt clar allò que és català i allò que no ho és); per una altra, per l'absència de fractures internes. Passarem a analitzar tot seguit una mica més detingudament aquests dos criteris.

Pel que fa al lèxic, component de la llengua carregat d'un alt valor simbòlic, podríem dir que la llengua catalana es caracteritza per tenir com a matèria primera el llatí col·loquial, per la qual cosa és força propera a les llengües veïnes, especialment a les anomenades centroromàniques o gal·loromàniques, i entre aquestes al seu parent més immediat: l'occità. A aquest s'atansa també –i s'allunya de les altres– amb una major freqüència de germanismes (*pota, taca, melsa, galta...*). Al contrari, es distancia dels idiomes més septentrionals per una notòria presència d'arabismes (*albergínia, rajola, cotó...*), inferior, però, a la dels seus veïns peninsulars (aragonès i castellà).

En el seu cabal llatí patrimonial, el català s'adscriu clarament al diasistema lèxic del llatí gal·lic, caracteritzat per un major grau d'innovació (*parlar, menjar, llit, res, por...*), tot distanciant-se de l'ibèric, més conservador (*hablar, comer, cama, nada, miedo...*). Aquestes divergències i afinitats són, és clar, conseqüència de diferències dialectals en el llatí mateix. La província Bètica de l'Imperi fou romanitzada principalment per la contribució de les classes urbanes i els terratinents urbanitzats, que es llatinitzaren molt aviat; per això llur llatí havia d'ésser conservador i arcaïtzant, escolar. A la Tarraconense, al contrari, foren els legionaris veterans els qui s'hi establiren, així com els marxants i els comerciants en contacte constant amb la metròpoli, que transitaven contínuament per la Via Augusta, autèntica autopista A7 (l'«eix mediterrani») de l'època i nexa d'unió continental entre Roma i l'Àfrica, i hi portaren un llatí molt més vulgar, molt sensible a les innovacions i als col·loquialismes de la metròpoli.

Diversos autors citen una llista de lèxic comparat –en podeu veure alguns exemples en el quadre–, que arrenca de l'estudi diasistemàtic de Germà Colón.²⁸ Cal tenir present, a més a més, que sovint ens trobem amb casos en sentit invers: el castellà i el portuguès, isolats, algunes vegades presenten característiques innovadores corresponents a formes més arcaïtzants en les altres llengües, català inclòs. Açò en definitiva és un argument més a favor del gal·loromanisme del català. Amb el benentès que tot és molt relatiu, ja que també es poden trobar exemples en sentit contrari o contradic-

28 COLÓN, G. *El lèxic català dins la Romània*. València: Universitat de València, 1993 (1a ed. catalana).

tori (per exemple, *germà*, antic *fraire*; la parella *oncle/tia*, etc.); tanmateix es pot dir que, malgrat la forta tendència castellanitzadora en el lèxic (ja a finals de l'edat mitjana), els tipus gal·loromànics continuen predominant.

llatí	gallec/port.	castellà	llatí	català	occità	francès
METU	medo	miedo	PAVORE	por	paur	peur
FERVERE	ferver	hervir	BULLIRE	bullir	bulhir	bouillir
ROGARE	rogar	rogar	PRICARE	pregar	pregar	prier
COMEDERE	comer	comer	MANDUCARE	menjar	manjar	manger
FABULARE	falar	hablar	PARABOLARE	parlar	parlar	parler
FOETERE	feder	heder	PUTIRE	pudir	pudir	puer
NATA	nada	nada	RES, REI	re(s)	re(s)	rien
AFLARE	achar	hallar	TROPARE	trobar	trobar	trouver
CAMA	cama	cama	LECTU	llit	lièch, lèit	lit
SOBRINU	sobrinho	sobrino	NEPOTE	nebot	nebot	neveu
PRIMU	primo	primo	COSOBRINU	cosí	cosin	cousin
CEREOLA	ameixa	ciruela	PRUNA	pruna	pruna	prune
MANEANA	manhã	mañana	MATUTINU	matí	ma(i)tin	matin
QUAERERE	querer	querer	VOLERE	voler	voler	vouloir
SALIRE	sair	salir	SURTIRE	sortir	sortir	sortir

LLATÍ DE LA BÈTICA	CULTE I ARCAÏTZANT
LLATÍ DE LA TARRACONENSE	VULGAR I INNOVADOR

En general, i per oposició als seus veïns ponentins castellà i aragonès, es pot afirmar que el català és una llengua força conservadora de la llatinitat, com a mínim de l'evolució comuna que realitzaren totes les llengües romàniques fins a l'època medieval. Molts dels trets que separen per defecte l'espanyol del català eren tanmateix presents en el castellà de l'edat mitjana o en protocastellà, i alguns ho són encara en aragonès. Aquestes diferències es poden quantificar, tal com us proposem en el quadre adjunt.

CATALÀ	CASTELLÀ
Diferències fonètiques	
Té set fonemes vocàlics, conservant així, en el seu inventari, el vocalisme del llatí vulgar. A més de les diverses realitzacions dialectals de les <i>ee</i> , <i>Ē</i> i <i>Ō</i> donaren respectivament /e/ i /ɛ/ en català preliterari (al marge de les evolucions posteriors i de les diverses realitzacions dialectals –rossellonès, matarranyí–).	Té cinc fonemes vocàlics, com a conseqüència directa de l'evolució <i>Ē</i> i <i>Ō</i> a /je/ i /we/ respectivament, ja en època molt antiga. Tanmateix els parlars andalusos estan alterant aquesta evolució històrica, en obrir la vocal final amb caiguda de -s (marca de plural): ['ombre] - ['ombre], ['ombro] - ['ombro].

Antiga diftongació de Ě i Ů tòniques provocada per iod i amb resultat actual de vocal tancada: <i>llit</i> (<*lieit), <i>mig</i> , <i>fulla</i> .	No diftongació de Ě i Ů tòniques en presència de iod (a diferència dels parlars lleonesos, aragonesos i occitans): <i>lecho</i> , <i>medio</i> , <i>hoja</i> .
Caiguda de les vocals finals àtones (excepte -A): <i>fam</i> , <i>sac</i> .	Conservació de les vocals finals: <i>hambre</i> , <i>saco</i> .
/x/ només en interferències castellanes (o angleses, via castellà): [a'l'mexa]; /θ/ també ([θoo]), encara que es troba molt dialectalment (Peralta, la Codonyera...).	En estàndard peninsular, /x/, /θ/; encara que el darrer sigui desconegut de gran part de l'espanyol meridional i no es realitzi en tota l'Amèrica Llatina.
Conservació amb rendiment fonemàtic en català estàndard de /z/ ([k'aza]), /tʃ/ ([t'otze]), /ts/ ([po'tse]), /ʒ/ ([pu'zaða]), /dʒ/ ([for'maɖʒe]), /ʃ/ ([kajʃa]). /v/ dialectal (Balears, País Valencià, Alt i Baix Camp).	Absència d'aquests fonemes, tret de realitzacions dialectals (extremeny i Énguera-Navarrés [k'aza], argentí [maʒo] o [maʃo] ('maig'), andalús [jo'riso]). Presència de /v/ només com a ultracorrecció per perjudici escolar.
Alta freqüència de consonants en posició final, a causa de la pèrdua de les vocals finals àtones: /m/ <i>fum</i> , /n/ <i>blanc</i> , /k/ <i>groc</i> , /ɲ/ <i>bony</i> , /t/ <i>pot</i> , /ʎ/ <i>clatell</i> , /f/ <i>baf</i> , /p/ <i>tap</i> , /tʃ/ <i>roig</i> . També grups consonàntics: els anteriors més -s plural (<i>fums</i> , <i>blancs</i> , <i>grocs</i> ...) i d'altres (<i>bosc</i> , <i>serp</i> , <i>agost</i> , <i>remolc</i> , <i>tard</i> , <i>dorm</i> , <i>for</i> , <i>porc</i> ; amb els seus plurals de tres consonants).	Absència de consonants en posició final (excepte /l/, /n/, /r/ i /s/). Així veiem la dificultat que representa per als castellans la pronunciació de paraules catalanes («fun», «Companis», «Sabadel», «Monserrà»). En conseqüència, absència total de grups consonàntics finals.
Geminacions: <i>poble</i> , <i>setmana</i> , <i>suggerir</i> .	Absència de geminacions (però presència dialectal en andalus: <i>hacerlo</i> [a'sel:ɔ]).
Assimilacions de vocals i consonants i sonoritzacions per fonètica sintàctica: <i>els astres</i> , <i>una altra</i> , <i>sis rals</i> .	Més tensió articulatòria i més resistència a enllaços, assimilacions, sinalefes, etc.
Caiguda de -Ce, i-, -TY- davant d'accent: <i>veí</i> , <i>cuina</i> , <i>saó</i> .	Conservació amb resultat /θ/: <i>vecino</i> , <i>cocina</i> , <i>sazón</i> .
Manteniment de Ge, i- inicial com a /ʒ/: <i>germà</i> , <i>geniva</i> , <i>gener</i> , <i>ginebre</i> , <i>ginesta</i> .	Caiguda absoluta: <i>hermano</i> , <i>encia</i> , <i>enero</i> , <i>enebro</i> , <i>hiniesta</i> .
Conservació de F-: <i>farina</i> , <i>fum</i> .	Caiguda de F- (com en gascó, potser per influència basca): <i>harina</i> , <i>humo</i> (però es conserva en judeoespanyol).
Palatalització de L-: <i>lluna</i> , <i>llum</i> .	L- sense modificar: <i>luna</i> , <i>luz</i> .
Caiguda en singular de -N final romànica: <i>mà</i> , <i>camí</i> .	Conservació: <i>mano</i> , <i>camino</i> .
-CL-, -LY- > /ʎ/ (/j/ en cat. oriental): <i>ull</i> , <i>fulla</i> , <i>palla</i> .	-CL-, -LY- > /x/: <i>ojo</i> , <i>hoja</i> , <i>paja</i> .
CL-, PL-, FL- conservats (amb fase intermèdia en ribagorçà): <i>clau</i> , <i>ploure</i> , <i>flama</i> .	CL-, PL-, FL- > /ʎ/: <i>llave</i> , <i>llover</i> , <i>llama</i> .
-ND- > /n/: <i>fona</i> , <i>manar</i> , <i>rodó</i> .	-ND- > /nd/: <i>honda</i> , <i>mandar</i> , <i>redondo</i> .
Solució en -w/ de les consonants o grups finals -TY, -Ce,i, -D: <i>preu</i> , <i>veu</i> , <i>hereu</i> , <i>peu</i> .	Altres solucions diverses (generalment amb /θ/): <i>precio</i> , <i>voz</i> , <i>heredero</i> , <i>pie</i> .
Diferències morfosintàctiques	
Ús generalitzat del possessiu amb article (<i>el meu</i> , <i>el vostre</i> ...).	Possessiu sense article (<i>mío</i> , <i>vuestro</i> ...).

Infinitius rizotònics de la segona conjugació en -re i -er (<i>caure, témer</i>).	Absència d'infinitius rizotònics (<i>caer, temer</i>).
Conjugació incoativa (<i>parteixo/partesc, parteix/partix, parteixi/partisca</i>).	Absència de verbs incoatius (<i>parto, parte, parta</i>).
Transformació generalitzada de l'aorist mitjançant una perífrasi: <i>mengi</i> → <i>vaig menjar</i> .	Pretèrit perfet: <i>comí</i> .
Pronoms adverbials en, hi.	Desaparició primerenca. Conservació fossilitzada: «hay».
Diferències lèxiques	
Lèxic llatí més innovador (<i>parlar, menjar, paella, bullir</i> , etc.).	Lèxic llatí més conservador (<i>hablar, comer, sartén, hervir</i> , etc.).
Nombre superior de germanismes (<i>boig, taca, lleig</i>).	Nombre superior d'arabismes (<i>aceite, almohada, albañil</i>).
Diferències semàntiques: <i>dona, traure, colgar, anar</i> .	Diferències semàntiques: <i>dueña, traer, colgar, andar</i> .

Pel que fa al veí del nord, al marge de les qüestions purament genètiques, diversos segles de comunitat cultural i àdhuc política condicionaren la forta semblança entre català i occità. A més, dins els dialectes occitans, les diferències són tan grans entre ells que costa de creure l'especificitat del català com a llengua diferent (si prenem, per exemple, com a punt de referència el llenguadocià) si no l'admetem per al gascó. Resulta fins i tot xocant que l'occità més proper geogràficament al català del Pirineu central (l'aranès-gascó) no ho siga pas des del punt de vista estrictament lingüístic. Fet i debatut, la realitat és que català i llenguadocià (*occità mitjà*) comparteixen bona part de les seues característiques, malgrat que l'orientació ibèrica de Catalunya a partir del segle XIII i la seua posterior espanyolització lèxica (per no parlar de la francesització de l'occità), així com les diferències culturals i polítiques que se'n deriven, n'hagen alterat parcialment l'estatus lingüístic primitiu²⁹

El català, oposat al llenguadocià, presenta una certa originalitat lèxica (inferior, però, a la del gascó). Hi ha també diferències tonals i d'articulació, però les principals divergències són dins l'àmbit de la fonètica, especialment la diacrònica o evolutiva (vegeu el quadre adjunt).

CATALÀ	OCCITÀ
/u/ del llatí v. conservada (en rossellonès, alguns préstecs: [de'βyt], [sy'perβe]; capcinès [œ]: [tœ], [fœm]).	/u/ del llatí v. > /y/: /ty/, /fym/ (en algun parlar molt localitzat, [œ], com en capcinès).
Oposició entre /o/ i /ɔ/ (tret del rossellonès, nord-central i matarranyí occ.): <i>os</i> - <i>ós</i> .	Absència d'oposició entre [o] i [ɔ]: com en rossellonès, /o/ del llatí v. > /u/ (/du'lu/, /flu/).

29 <http://janorecordem.blogspot.com.es/2011_05_01_archive.html>.

Ë i Ö davant iod o vau no diftonguen, esdevenen /i/, /u/ respectivament: <i>llit, ull, bou, foc</i> .	Ë i Ö diftonguen davant iod o vau (com en aragonès): <i>lieit, uelh, buòu, fuòc</i> .
Diverses solucions -A final ([a], [ɛ], [ə]...).	-A habitualment [o] (però no en provençal ni en aranès).
Cultismes proparoixítons: <i>pàgina</i> (però no en rossellonès).	Absència de proparoixítons (com en català molt vulgar).
Monoftongació de AU (>/ɔ/): <i>col, cosa</i> .	Conservació de AU: <i>caul, causa</i> .
Monoftongació de AI, ACT > /ej/ > /ej/ > /el/: <i>fet, llet</i> .	Conservació del diftong AI (però no en gascó): <i>fait, lait</i> .
Caiguda de -/z/- davant d'accent: <i>poal, raò, deia</i> .	Conservació de -/z/-: <i>posal, rason, disíá</i> .
-D final llatina (abans -D-) esdevé -/w/: PEDE, SEDET, CREDIT > <i>peu, seu, creu</i> .	Altres tractaments de -D final: <i>pè, sei, crei</i> .
-/tz/ > -/w/: <i>pou, veu, canteu</i> (< <i>cantau</i>).	Conservació de -/tz/: <i>potz, votz, cantatz</i> .
Palatalització de -LL-, -NN-: <i>bella, canya</i> (dial. <i>cana</i>).	Reducció de -LL-, -NN-: <i>bèla</i> (ross.), <i>cana</i> (rib. i pall.).
Palatalització de L-: <i>lluna, llei</i> .	manteniment de L-: <i>luna, lei</i> .
Manteniment de [w] en kw, gw (però el cat. or. tendeix a perdre-la): <i>quatre, guardar</i> .	Pèrdua de [w] en kw, gw: <i>quatre</i> ['katre], <i>guardar</i> (però conservació en gascó).
Caiguda de -MB-, -ND-: <i>coma, bena</i> .	Conservació (però no en gascó) de -MB-, -ND-: <i>comba, benda</i> .

Quines són les causes, doncs, de l'especificitat dels parlars pirinencs catalans dins el conjunt de la llengua? A més d'aquelles que semblen òbvies (conservadorisme, aïllament ancestral, influència gascona...), hem de fer esment, també, del substrat preromà. Estem parlant de tot allò que hi havia abans de l'arribada del català o del seu antecessor immediat, el llatí. Si ens fixàvem en la toponímia (que veurem més endavant) i en la literatura lingüística que ha generat, observàrem que la major part dels nostres noms de lloc han estat explicats a partir de la llengua basca. Significa això que, abans del llatí/català, s'hi parlava basc? No necessàriament. No ho sabem pas, no en podem tenir coneixement empíric. A hores d'ara, és molt més el que desconeixem que allò que realment sabem. Però sí que hi ha unes quantes coses que, per bé que hipotètiques, resulten força versemblants.

La primera: deduïm, a partir dels topònims (o noms de llocs), que una llengua, que podria ser que presentés concomitàncies amb el basc actual, va ser parlada a bona part de la regió pirinenca, des de l'occident fins a la Cerdanya.

La segona: aquesta llengua (o conjunt de dialectes o llengües afins, tampoc no ho sabem) fou substituïda pel llatí mitjançant un procés molt lent, condicionat per les característiques pròpies de la regió. Segurament, aquest procés (anomenat *romanització*) fou paral·lel a la cristianització d'aqueixes comarques. Molt probablement, tal com ens indica la intensitat de topò-

nims d'aquesta mena que hi ha a les altes valls pallareses, la romanització no s'hi va consolidar fins molt més tard que a la resta del territori catalano-pirineu –segons Joan Coromines, estem parlant dels volts de l'any 1000.³⁰

La tercera: el fet que alguns topònims d'aquesta mena també es troben en altres indrets –alguns molt allunyats– de la península Ibèrica va fer creure en el passat a alguns investigadors que el basc no és res més que la romanalla actual de la llengua ibèrica. Les aportacions posteriors de lingüistes i arqueòlegs semblen desmentir aquesta possibilitat. Aquestes possibles concomitàncies entre iber i basc s'expliquen segurament per una situació de contacte entre ambdues llengües, la qual cosa hauria provocat l'existència de nombrosos préstecs mutus (com, per exemple, s'esdevé amb els castellanismes del català). Com que, tanmateix, no podem establir la direcció del préstec (del basc a l'iber o de l'iber al basc), molts lingüistes prefereixen parlar de *substrat iberobasc*.

La quarta: és prou versemblant que a les valls d'Àneu i a les valls properes altopallareses es produís un contacte entre el dialecte preromà i el primitiu romanç precatalà. Ens és fàcil imaginar una situació en la qual les classes benestants de la vall parlessin romànic mentre que els pastors i la gent dels pobles més allunyats conservessin aquella llengua «pagana». Aquesta situació podria haver perdurat uns quants segles, i fruit d'això seria una interferència generalitzada entre totes dues llengües que només s'hauria resolt en el moment en què, d'una banda, el parlar preromà va acabar de desaparèixer i, d'una altra, el romànic es va anivellar definitivament amb la resta del català. Açò explicaria l'existència al Pallars de topònims derivats del llatí que presenten una forma no catalana o, senzillament, precatalana (lo Solau, Marguenades, Obago, Fontifreda, Saliente, etc.). Un cop resolt aquest estat de coses, el pallarès –i potser altres parlars geogràficament pròxims– va esdevenir plenament català. En tot cas, açò no és més que una altra hipòtesi mancada de comprovació empírica.

En qualsevol circumstància, doncs, la presència del basc al Pirineu català i andorrà és només una possibilitat de treball que ha estat acceptada segurament amb un excés d'alegria. Tenim un gran desconeixement, per manca de registre escrit, de com era el basc antic, element que ens seria absolutament imprescindible per a determinar la possible procedència basca, bascoide, protobasca o aquitana de tots aquests elements toponímics.

30 COROMINES, Joan «Survivance du basque jusqu'au bas Moyen Age. Phénomènes de bilinguisme dans les Pyrénées centrales». A: *Estudis de toponímia catalana*, vol. I. Barcelona: Barcino, 1965.

És per això que intentarem entendre el Pirineu des dels aspectes culturals i, sobretot, geogràfics i ambientals que l'han condicionat històricament.

- En lingüística (com en qualsevol altra disciplina científica), cal cercar les explicacions més senzilles i evidents; en principi i per principi.
- Cal confrontar les dades lingüístiques amb les històriques, geogràfiques, ambientals...
- Cal conèixer la sociologia històrica de les poblacions i de les llengües, així com la diferent tipologia de situacions sociolingüístiques possibles o, si més no, descrites.

Dinàmica dels Pirineus: llengua i desenvolupament

Des d'una perspectiva historicista, els substrats lingüístics en l'istme ibèric ens han estat presentats sempre amb una distribució est-oest. Igualment, i ja des d'antic, s'ha magnificat l'existència de contextos culturals transpirinencs amb continuïtat longitudinal (allò que ha estat conegut com a «cultura pirinenca»). No obstant això, i malgrat haver existit indiscutiblement relacions entre l'orient i l'occident pirinencs, els que han estat realment importants i significatius són els contactes en doble sentit nord-sud. Especialment els que s'han produït en dos àmbits diferents que corresponen a exigències demogràfiques, mediambientals i econòmiques: la complementarietat entre muntanya i pla, d'una banda, i la que s'estableix entre la cara nord i la cara sud de la serralada, de l'altra, tal com ens explica l'escriptor pallarès Pep Coll:³¹

Aquesta diferència de clima i de cultiu, en lloc de separar ambdues comunitats humanes, ha anat activant al llarg de la història llaços comercials, humans i culturals. Amb tants entrebancs geogràfics, el comerç de la comarca amb l'exterior era gairebé inexistent, de manera que el Pallars era autàrquic econòmicament. Els pagesos i comerciants de la Conca necessitaven la fusta dels boscos de muntanya, que els raiers s'encarregaven de fer lliscar riu avall fins a Tortosa; necessitaven mules i bèsties de càrrega, que compraven a la Fira de Salàs; havien de menester pastures d'estiu per als ramats... A la vegada, els muntanyesos havien de baixar a la Conca a comprar el vi i l'oli. I, tot i sembrar algunes feixes de blat, no en tenien pas prou per a tantes boques... Contínuament, doncs, els camins de la comarca

31 *El parlar del Pallars*. Barcelona: Empúries, 1991, p. 12-13.

són freqüentats per corrues de traginers, ramades que pugen cap a les pastures d'estiu o que baixen a la tardor cap a l'Urgell, firandants amb rècules de mules i de pollins que van a les fires...

De fet, filant més prim, hauríem d'esmentar aquí la relació humana i comercial amb Occitània, la qual cosa matisaria l'esmentada autarquia econòmica de la comarca. Els ports de Salau i de la Cornella a la Vall d'Àneu, i el de Tavascan a la vall de Cardós, són passos ben coneguts pels habitants d'aquestes valls, ja que sovint els travessen per anar a treballar temporalment a França. Fins i tot, en èpoques de misèria, quan Peirot es ficava a les cases i no hi havia manera de fer-lo fugir, famílies senceres abandonaven el poble i se n'anaven a captar pels pobles de l'altre cantó del Pirineu. Quant a l'intercanvi comercial, Pierre Vilar destaca especialment el comerç de la fusta, de cavalls, de mineral de ferro i de sal, entre ambdós vessants de la serralada pirinenca.

La dona hi ha jugat un paper decisiu com a element d'intercanvi, en els lligams humans entre la Conca i la Muntanya. Tot i donar-se un alt índex d'endogàmia dins de cada poble, moltes dones de Muntanya es casen a la Conca. Algunes havien baixat a plegar olives, altres s'havien llogat de minyona en una casa bona de la Conca i ja es quedarien de mestressa en aquell poble. *Les dones són com les mules* –hem sentit en més d'un camí–, *neixen i es crien a la muntanya, i en acabat baixen a treballar als pobles de més avall...* Curiosament, en canvi, el fenomen contrari era molt poc freqüent, de manera que rares vegades una xicota de la Conca travessava Collegats o el congost d'Erinyà. Ja ho diu el refrany: *mai bon tronc, aigua amont*.

Els Pirineus (en el món pirinenc hi ha el costum de dir-ho més aviat en singular: *el Pirineu*) són (o és), segons les enciclopèdies a l'ús, el «sistema orogràfic de la península Ibèrica que, estès des de la costa cantàbrica a la mediterrània, la solda amb el continent europeu». ³² Una definició, sens dubte, massa canònica –i de perspectiva exclusivament ibèrica– que amera la percepció popular que se'n té. El Pirineu és la gran barrera, una mena de mur de la vergonya que separa dos estats, antics imperis, del sud d'Europa: Espanya i França; com a mínim, així ho especifica l'exemple recollit a la segona edició del *Diccionari de l'Institut d'Estudis Catalans*: ³³ «Els Pirineus separen Espanya de França». No és estrany, doncs, que en l'imaginari col·lectiu els Pirineus solguen coincidir amb una línia de creuetes que marca la frontera política, amb un codi cartogràfic de colors que visualitza la

32 <http://www.enciclopedia.cat/enciclop%C3%A8dies/gran-enciclop%C3%A8dia-catalana/EC-GEC-0051146.xml?s.book=gec&s.q=Pirineu#.U_OFUsV_s4U>. Consultat el 12/08/2014.

33 <<http://dlc.iec.cat/results.asp>>, entrada *separar*. Consultat el 8/03/2008.

diferència entre la república del nord i la monarquia del sud. Una situació sense possibles matisos ni tons grisos, tret de l'única excepció que representa la taca de color diferent del Principat d'Andorra, encaixonat entre totes dues baluernes estatals (i, de vegades, ni això!).³⁴

Una serralada amb una carena principal; una mena, doncs, de muralla, tan sols rebaixada en els seus dos extrems. Així, l'extrem occidental, a les terres d'Euskal Herria, presenta més aviat una estructura de massís, en el qual els conceptes d'*atlàntic* i *mediterrani* no estan necessàriament vinculats al vessant nord i al vessant sud i que, a més, no té solució de continuïtat amb la serralada cantàbrica.

Igualment, a l'est, el Pirineu axial es descompon, a l'orient de la Cerdanya, en un seguit de serres més o menys paral·leles, amb estructura de forquilla: de sud a nord les Alberes, el Canigó amb els Aspres i les Corberes. Tant és així que per a alguns autors,³⁵ tenint en compte que la vall del Segre és considerada tradicionalment com a conformant del vessant sud, el Pirineu axial recorreria pel Carlit cap a les Corberes, amb les conseqüències que açò comportaria per a la caracterització geogràfica de la península Ibèrica.

Efectivament, si prescindim dels dos extrems de la serralada, el Pirineu se'ns presenta com un seguit d'onades crestalludes que s'estenen, de sud a nord, cap a les planes occitanes. La cresta de l'onada més gran i primera és el Pirineu axial, que s'eleva sobre aqueixes planes sense cap obstacle aparent. Si miràvem, per exemple, el paisatge muntanyenc des del *boulevard des Pyrénées* de Pau (Bearn), aguaitaríem el vessant nordpirinenc en bona part de la seua extensió, sense obstruccions visuals, dreçat com una immensa muralla coronada pel pic de silueta impressionant d'Aussau (també dit *lo Jan Pèir*, de 2.884 m., conegut en francès com a *pic du Midi d'Ossau*). En pocs quilòmetres, aqueixa plana esdevé alta muntanya sense a penes transició.

Una visió ben diferent de la que podríem trobar des del campanar de la Seu Vella de Lleida, o des del tossal del Pueyo de Barbastre. Des d'aquests magnífics miradors piemontesos, hom pot observar un caos inacabable de serralades, cada cop més altes en la llunyania, closes a l'horitzó pels cims nevats de l'Alt Pirineu. Es tracta dels diversos sistemes que conformen el Prepirineu: una successió de serres paral·leles, esteses longitudinalment,

34 ÁLVAREZ, Antonio. *Enciclopedia Álvarez. Segundo grado*. Valladolid: Miñón, 1956, quadern central sense numerar.

35 GUITER, Enric. «El català del nord». A: FERRANDO, Antoni (coord.). *Miscel·lània Sanchis Guarnier*. Vol. 2. València i Barcelona: Universitat de València i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1992, p. 189-216.

i erosionades, gairebé regularment, per valls fluvials que emmotllen un altre sistema de serralades, esteses aquestes de nord a sud, que actuen com a contraforts. En resum, i pel vessant sud, hi ha una gran regió de muntanyes, congostos i valls fluvials, que en alguns indrets arriba a superar els cent cinquanta quilòmetres d'amplària.

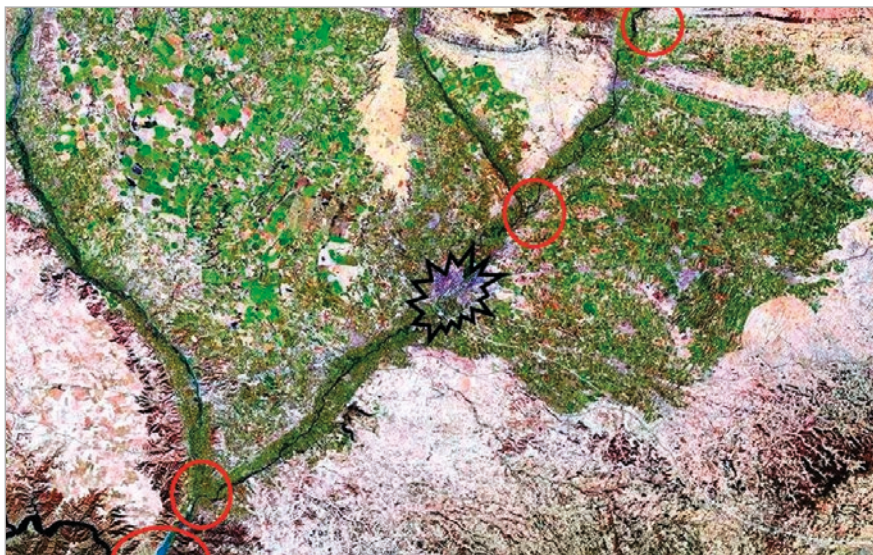
Aquesta estructura complexa, de rectangles habitables –les valls fluvials– limitats per les serralades i els contraforts, només es veu trencada en dos indrets, en els quals els rius no discorren de nord a sud, sinó que agafen, ni que només siga parcialment, una disposició longitudinal. Es tracta, a llevant, de la plana cerdana i de l'Urgellet fins a la Seu (on el Segre fa un tomb després de rebre les aigües de la Valira i s'encamina vers el sud), i a ponent, de la canal de Berdún (o Verdún), on el riu Aragó pren la mateixa disposició fins que també gira cap al sud a l'alçada de Zangoza (o Sangüesa); ara sota la inflexió de l'Irati.

Així, la diferència entre ambdues vessants pirinenques recolza en l'absència (al nord) o la presència (al sud) del Prepirineu: al nord, en pocs quilòmetres les aigües dels rius atenyen la plana; al sud, els cursos fluvials han de superar tot un sistema de congostos, corresponents a les serralades longitudinals, abans d'arribar-hi.

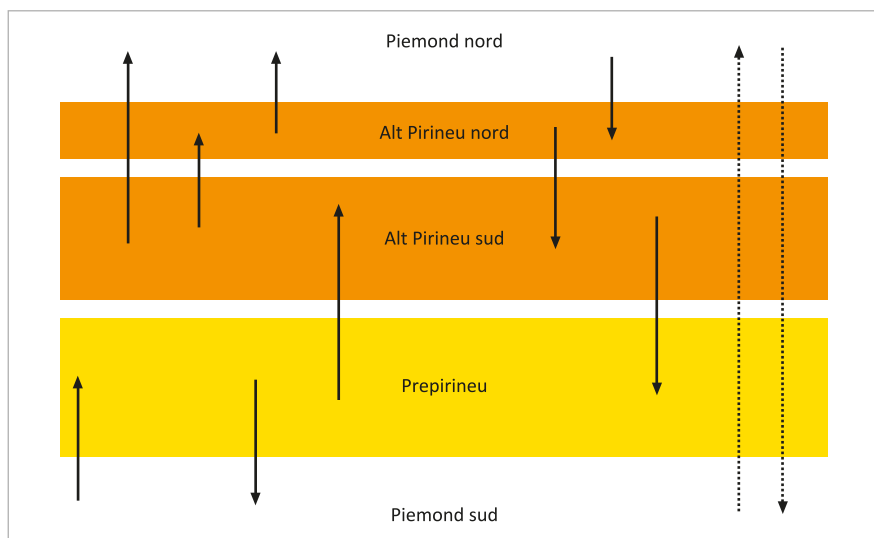
És interessant d'assenyalar, com a mostra de la complementarietat entre pla i muntanya, que totes les aigües del Pirineu meridional s'apleguen al sud de la regió de Lleida. Així, la Noguera Pallaresa es vessa en el Segre a l'alçada de Camarasa, la Noguera Ribagorçana a Corbins i el Cinca a Mequinensa, centenars de metres abans que aquest arribi a la unió amb l'Ebre al pantà de Riba-roja. Es pot afirmar, doncs, que gairebé totes les aigües del Pirineu sud (des de la Cerdanya) i de tot el nord de l'aiguavés mediterrani de la península Ibèrica conflueixen a Mequinensa.

Sintetitzant, podríem dir que tot el sistema pirinenc està constituït per cinc faixes diferents de territori, cinc ecosistemes distints, amb característiques morfològiques, climàtiques, paisatgístiques i de poblament ben diferents. De nord a sud: el piemont nord, l'alt Pirineu nord, l'alt Pirineu sud, el Prepirineu i el piemont sud. El poblament de tot aquest país complex ha estat, des d'antic, condicionat per aquesta situació geogràfica. Les relacions intrapirinenques i extrapirinenques hi han estat sempre constants; però, contràriament al que hom podria imaginar a priori, les més importants s'han produït habitualment en sentit nord-sud (o sud-nord): hom tendeix normalment a cercar, com ja hem vist, aquells productes dels quals està mancat perquè no són propis del seu hàbitat. Aquesta gradació d'ecosistemes, des del territori mediterrani continental fins a l'atlàntic (tot passant

per l'estatge subalpí) ha estat la base de les relacions econòmiques i demogràfiques d'ençà que en tenim notícia.

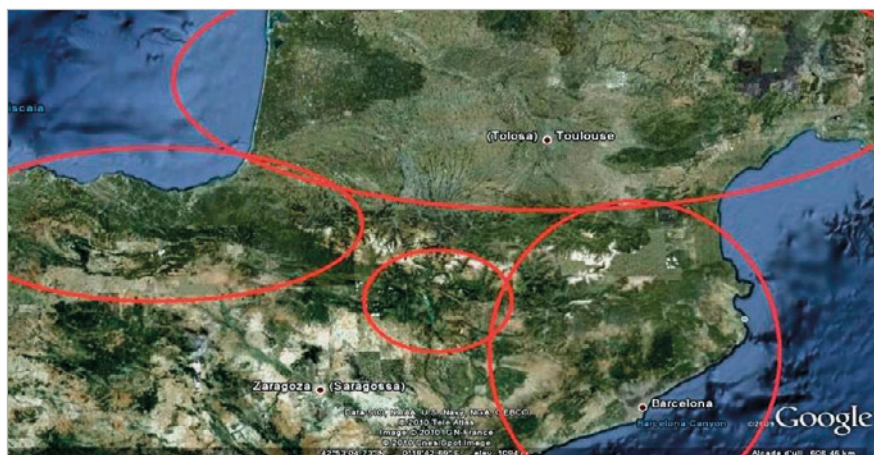

Els plans samontans de Lleida, Urgell i la Llitera amb els diferents aiguabarreigs del Segre (encerclats) i amb la conurbació de Lleida al centre. L'aiguabarreig més meridional correspon a l'Ebre-Segre (Mequinensa i pantà de Riba-roja). A partir de Google Earth®, versió 5.1.3535.3218.

Les cinc faixes del sistema pirinenc.

És per tot això que la distribució de llengües i de dialectes en els Pirineus va de nord a sud només en els extrems de la serralada, on les muntanyes no representen una barrera considerable per als fluxos culturals. Però a l'Alt Pirineu, o Pirineu Central, on els passos a l'hivern són infranquejables, els dialectes romànics catalans, occitans i aragonesos s'estenen de nord a sud (o de sud a nord) seguint les conques fluvials. I no obstant això, també allà, on el Pirineu axial arriba a les seues màximes cotes, el flux humà a través del port ha estat constant al llarg dels segles, gràcies als grans corrents migratoris ocasionals (en ambdós sentits), al degoteig continuat de persones, a les migracions temporals o estacionals, al comerç, al contraban i, molt especialment, a la transhumància. La complementarietat entre el món mediterrani i l'atlàntic ha estat un clar motor de tots aquests contactes.

Mapa de la distribució de llengües als Pirineus. A partir de Google Earth®, versió 5.1.3535.3218.

L'explicació de tot això, ens la dona en bona part l'orografia. Les valls són elements de vida autònoma, unitats organitzatives del poblament humà, ben comunicades internament i dotades d'un llit de sediments fluvials que les fan extraordinàriament fèrtils. L'estructura de valls paral·leles (amb distribució nord-sud) fa que les condicions ambientals siguin molt similars en una vall o en altra. És per això que, parlant des d'una òptica estrictament estratègica, una vall veïna té molt poc a oferir, ja que és escassament complementària. Això afecta la política comercial, la de pasturatges i, sobretot, la de matrimonis. La població pirinenca sempre ha tendit a establir les seues relacions econòmiques i humanes amb els seus veïns del nord o del sud, que són aquells que poden aportar les matèries primeres de les quals

és mancada. D'altra banda, els passos longitudinals, per bé que de menor alçada, són igual d'escarpats i dificultosos que els latitudinals. Cal observar que el Pirineu axial, modificat en la seua carena per l'erosió i la pressió de sobreiximent provocada per les glaceres durant les glaciacions, disposa de bons colls, ports i passos de tota mena que han facilitat el trànsit en tots dos sentits. Potser l'única excepció en tot el sistema és el plegament principal del Prepirineu que, en alguns trams –com, per exemple, el Montsec–, es presenta com una barrera trencada només pels portells dels rius (Mont-rebei per a la Noguera Ribagorçana, Terradets per a la Noguera Pallaresa...), congostos perillosos de difícil pas i navegació. A l'hivern, la població sempre ha estat estàtica, com a mínim fins al disseny, al segle XX, de la moderna xarxa de carreteres; amb l'arribada del bon temps, la comunicació –igual que els pasturatges– s'ha realitzat per colls i ports, tot esquivant els congostos.

Els congostos de Mont-rebei i Trespunts. *Excursionesporhuesca.es/CRPU* Mascançà.

A més de les migracions i el comerç, hi ha hagut un factor, mantingut des del Neolític, que ha ajudat a mantenir vives i practicables aquestes rutes naturals, i que ha servit, en conseqüència i com apuntàvem adés, d'element cohesionador d'aquests estatges complementaris. Es tracta de la *transhumància*, actualment en estat residual, però encara practicada. Les *cabaneres* han actuat d'autèntiques «autopistes» per als ramats, però sobretot per a les persones, que hi han teixit una sòlida xarxa de relacions personals. Tinguem en compte, per exemple, que del pla de Lleida en surt una que acaba a la Vall d'Aran, on enllaça amb les rutes occitanes que pugen des de la plana. Això vol dir que a les pastures d'alta muntanya han

conviscut durant els mesos d'estiu pastors de procedències molt diverses. Un fenomen compartit amb molts indrets del món, però que al Pirineu central ha tingut una intensitat especial.

Com tantes altres comunicacions, les cabaneres principals del Pirineu van també de nord a sud. Es tracta de cercar la complementarietat climàtica per a garantir les millors condicions d'alimentació durant el cicle de l'any, tal com faria qualsevol bèstia salvatgina migratòria. Una vegada més, el sentit est-oest només garanteix ecosistemes similars, amb les mateixes servituds climàtiques i alimentàries.

Hi ha, però, d'altres relacions tradicionals en el món pirinenc. Les fires, per exemple. Salàs, Organyà, la Pobleta de Vellveí, Graus... Llocs on, un cop l'any, es trobava gent de tot arreu i, entre altres coses, s'arreglaven els matrimonis. L'aspecte folklòric que han agafat en els darrers anys no dona idea de la importància que van tenir en el seu moment. N'hi ha de noves, però, que, sense casaments (almenys que sapiguem), continuen mantenint les funcions tradicionals de comerç, adaptades al nous temps i a la nova economia. Pensem, per exemple, en l'impacte econòmic i social que té la fira agrícola de Sant Miquel de Lleida per a la pagesia, o la de Sant Ermençol de la Seu d'Urgell per al sector agroalimentari.

I hi ha encara més. Hi ha aplecs de tota mena que han ajudar a cosir ambdós vessants pirinencs. Alguns tenen un alt valor simbòlic, d'altres el tenen més pràctic. Són trobades estacionals, generalment amb data fixa. No són, naturalment, exclusius del Pirineu, però l'especificitat és donada, ací, pel fet que superen suposats obstacles de més de tres mil metres i trenquen, doncs, amb els tòpics de la frontera política o la barrera natural. Tenim, per exemple, l'anomenat «tribut de les tres vaques», un aplec a vora dos mil metres d'alçada entre el poble navarrès roncalès d'Isaba i el gascó bearnès de Varetons (pàtria, per cert, del famós mosqueter Aramis). Les dues comunitats es troben dalt del port per tal d'escenificar el pagament d'un antic tribut, establert a partir d'una sentència arbitral que va posar fi a un litigi ancestral. De fet, una bona excusa per a trobar-se en un lloc de pastures compartit, avui en dia gairebé convertit en un motiu d'atracció turística.

Molts d'aquests aplecs, potser els més concorreguts, eren els religiosos. Un dels més coneguts a tot el Pirineu era el de Montgarri, administrativament a la Vall d'Aran i geogràficament a l'alta conca de la Noguera Pallaresa. Un punt important per a les comunicacions entre Catalunya i Occitània, i un bon pas entre el Pallars Sobirà (vall d'Isil) i la Vall d'Aran (pla de Beret, Pujòlo). Mentre el llogaret tenia vida (i en va tenir fins als anys cinquanta del segle passat), era la població més elevada dels encontorns, a 1.645 me-

tres, i un bon indret de refugi i avituallament. La peregrinació a la Mare de Déu de Montgarri era un aplec anual que, potser també amb un sentit més turístic i recreatiu que altra cosa, encara es manté.

De vegades, unes tradicions són substituïdes per unes altres, per bé que continuen tenint segurament el mateix sentit. Prop de Montgarri se celebra modernament un altre aplec, el aquest amb caràcter civil. Es tracta del que es fa anualment dalt del port de Salau. Ara, s'hi troben pallaresos i gent del Coserans que reivindiquen que el pas tradicional esdevinga una carretera digna que comuniqui unes valls pròximes però extraordinàriament allunyades per la xarxa actual de comunicacions. En realitat, és un acte de concepció moderna, promogut pel CAOC (Centre d'Agermanament Occitano-Català), i s'hi aplega gent de tots els Països Catalans i d'Occitània.

N'hi ha, doncs, pertot arreu. Això és el que explica, per exemple, que els arqueòlegs que excaven el castell de València d'Àneu troben, al cos de guàrdia del segle XVI, restes d'espines de congre, una menja que només havia pogut arribar de la costa atlàntica, ja que en aquella època, a Catalunya, aqueix peix no es consumia en salaó. De la mateixa manera que etnòlegs i historiadors expliquen que la societat tradicional aranesa consumia el vi que els arribava de Barbastre, i no pas, com hauria estat previsible, el de les terres planes de la Gascunya. El nord i el sud sempre en contacte constant, cosa que explica la distribució nord-sud de les llengües i els dialectes pirinencs.

Abans de passar a la descripció de les varietats dialectals catalanes del Pirineu, una darrera idea. El paper del Principat d'Andorra com a centre comercial per excel·lència del Pirineu, al marge d'altres consideracions, no és res més que l'adaptació als nous temps d'aquells nodes, d'aquells nusos de comunicació que eren les fires i els aplecs.

2. Variació dialectal

Ara passarem a revisar la diversitat interna del sistema del català pirinenc. Hem de partir de la base, tal com ha establert la lingüística romànica, que hi ha dues varietats (o dialectes) principals del català: *oriental* i *occidental*. De fet, hom ha assajat de fer-ne altres divisions. Així, des d'un punt de vista històric, s'ha parlat de català *constituti* i català *consecuti*. A partir del lèxic, Joan Veny, tot aplicant les teories de la lingüística espacial o neolingüística de Matteo Bartoli, ha descrit un català *innovador* i un altre de *conservador*.³⁶ Tanmateix, és la tradició la que preval.

Filològicament parlant, i al marge d'alguns precedents que podríem trobar abans (especialment al segle XVIII), el primer a constatar i descriure els dos dialectes fou Milà i Fontanals:³⁷

La forma antiga es la dels temps en que la nostra llengua tenia plena vida pública i privada, en que s'escrigueren nostres obres mes famoses y de major interés para la historia general y literaria; y además corresponent a una gran part del territori de la mateixa llengua, ahont cabalment se pronuncian ab mes puresa les vocals, es a dir, a tot lo regne de València y á la que's diu ara provincia de Lleyda y un bon tros de la de Tarragona.

La seua primera referència, però, ja és de 1861, a *De los trovadores en España*.³⁸ Allà ja parla del grup *occidental-meridional*, en el qual les vocals àtones «se articulan con más limpieza». D'ençà d'aleshores, pràcticament totes les classificacions han partit d'aquesta base, amb diferències, però, a l'hora de fer l'elenc dels subdialectes. Així, Pere Barnils incloïa en el grup: *xipella*, *andorrà*, *ollarès*, *aranès*, *ribagorçà* i *tortosí*. No cal dir que el fet d'incloure-hi l'aranès ens sembla avui en dia una excentricitat inacceptable, ja que és un parlar occità de tipus gascò i en conseqüència no és català; igualment l'andorrà, que per la seua poca especificitat respecte als parlars de l'Alt Urgell no es pot considerar un subdialecte. A més, solament un prejudici administratiu impedí el fonetista de Centelles d'incloure-hi el valencià. El xipella és considerat oriental per uns i occidental per uns altres, la qual cosa és lògica tenint en compte que de fet es tracta d'un parlar de transició entre tots dos blocs, amb molt poca entitat pròpia.

36 VENY, Joan. «Paralelismos léxicos en los dialectos catalanes». *Revista de Filología Española* (Madrid), núm. XLII (1958-1959) i XLIII (1960).

37 MILÀ I FONTANALS, Manuel. «Quatre mots sobre ortografia catalana». A: *Obras completas: Estudios sobre historia, Lengua y Literatura de Cataluña*. Barcelona, 1890.

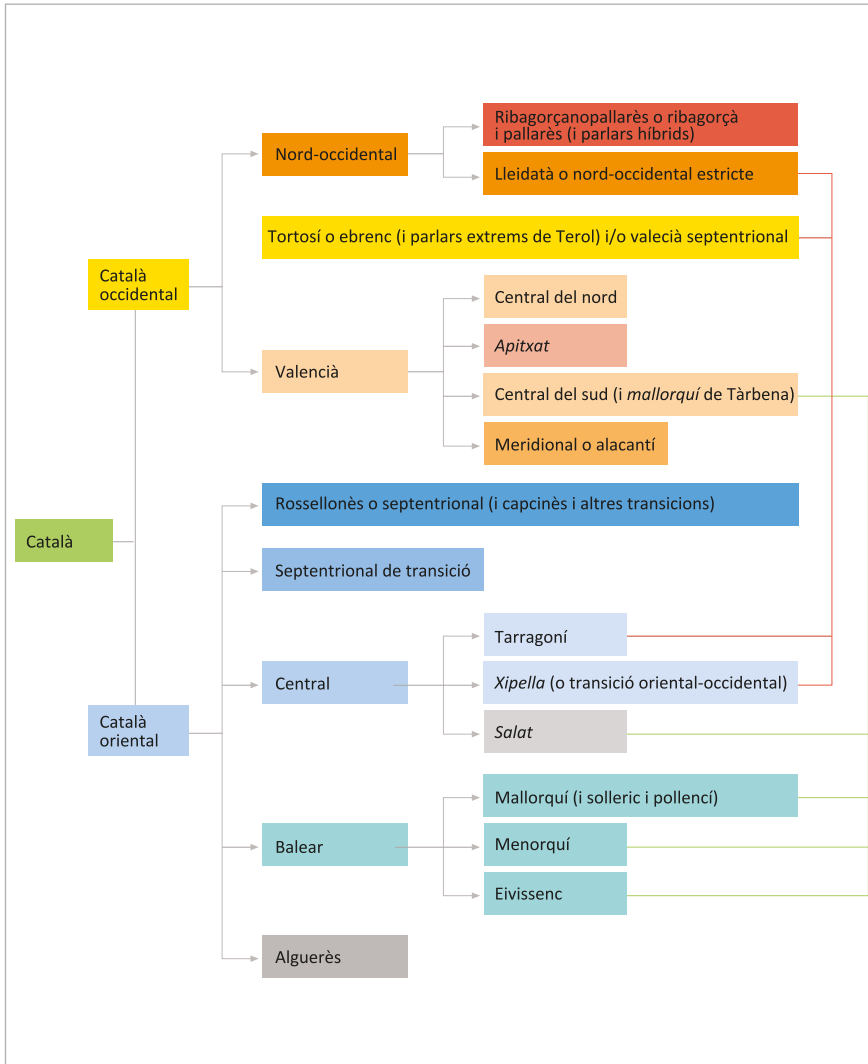
38 *De los trovadores en España. Estudio de lengua y poesía provenzal*. Barcelona, 1861.

La classificació que ara per ara ha fet més fortuna és la de Joan Veny:³⁹ *nord-occidental* (*ribagorçà, pallarès, tortosí*) i *valencià* (*septentrional, apitxat, meridional*). Prenent-la com a base, s'hi poden fer modificacions. Si n'excloem el grup valencià (no hi ha motiu per a no poder-ne dir sud-occidental), ens resta el grup nord-occidental amb el ribagorçà, el pallarès i el tortosí. Doncs bé, això pot voler dir que tot allò que no és pallarès, ribagorçà o tortosí és nord-occidental per excel·lència, cosa poc convincent. Una possible proposta, a canvi, fóra la inclusió del terme *lleidatà*, per mala premsa que tinga, ja que aquesta classificació utilitza gentilicis històrics (cf. «valencià»). I és lògic fins a un cert punt, perquè altrament ens podríem trobar amb coses com «nord-occidental meridional» o «sud-occidental septentrional»... D'altra banda, no hi hauria cap inconvenient a reunir en un mateix grup el ribagorçà i el pallarès, ja que històricament estan molt emparentats, no tenen fronteres clares entre ells i són susceptibles de ser descrits en conjunt. Podríem, per acabar-ho d'adobar, fer subgrups a part per als parlars molt específics del Matarranya (la Codonyera, Aiguaviva, etc., que no els de la part central i més poblada), difícilment classificables com a tortosins, i per a les parles de transició de la Ribagorça (Vall de l'Isàvena), a pesar de la seua migradesa demogràfica i la seua poca vitalitat: mentre hi reste un sol parlant les haurem de tenir en consideració. No gosem, de moment, eliminar la diferenciació entre nord-occidental i sud-occidental o valencià: cal tenir-hi en consideració també els motius sociològics. Pel que fa a les varietats orientals, la nostra proposta no difereix pas gaire de la de Joan Veny, i la podeu trobar reflectida en l'esquema següent.

Fem un repàs als límits. La divisòria entre oriental i occidental, tot i l'existència de nombroses parles de transició (inclosos els parlars «xipelles»), arrenca al nord de la frontera entre Andorra (occidental) i l'Alta Cerdanya (oriental).

CATALÀ OCCIDENTAL	CATALÀ ORIENTAL
Principat d'Andorra	Tolriu (Alt Urgell)
Bescaran	Sant Llorenç de Morunys
La Seu d'Urgell (Alt Urgell)	Solsona (Solsonès)
Guissona	Sant Guim de Freixenet (Segarra)
Cervera (Segarra)	Santa Coloma de Queralt
Falset (Priorat)	Conesa (Conca de Barberà)
Vandellos (Baix Camp)	Mont-roig (Baix Camp)

39 VENY, Joan. *Els parlars catalans*. Palma: Moll, 1982 (3a ed.).

Esquema de la variació dialectal.

Pel nord, la frontera amb l'occità coincideix amb la carena principal del Pirineu: el vessant atlàntic parla gascó i el mediterrani, català occidental. A Ponent, com és ben sabut, el català entra en territori d'administració aragonesa. La frontera lingüística es correspon, grosso modo, amb la partió d'aigües entre l'Éssera i l'Isàvena. L'alta vall de l'Éssera, o vall de Benasc, malgrat els in comptables elements catalans del seu parlar, ha d'ésser considerada ja fora de la nostra àrea lingüística.

ARAGONÈS DE TRANSICIÓ	CATLÀ DE TRANSICIÓ
Vall de Benasc	Vall de l'Isàvena
Ribera de l'Èssera	Les Pauls
Eixea	La Pobla de Roda
Les Viles del Turbó	Roda de l'Isàvena (Alta Ribagorça)
Capella	Llugarres
Torres del Bisbe	Aler (Baixa Ribagorça)
Jusseu	Calassanç
Fonts	Sanui o Açanui
	Sant Esteve de Lletera (Llitera)

Són, en canvi, netament catalans Castanesa, Nerill, Bonansa, Serradui, Lasquarri, Benavarri, Peralta de la Sal i Tamarit de Llitera. Entre Binèfar i Tamarit, la frontera lingüística ja és neta i sense transicions, deixant a la banda catalana el Torricó, Almacelles, Saidí, Fraga, Torrent de Cinca, Mequinensa, Faió, Favara, Maella, Massalió, la Codonyera i Aiguaviva. D'Aiguaviva cap al sud, amb la sola excepció de la localitat castellanòfona d'Olocau del Rei, el límit lingüístic coincideix amb la frontera entre el País Valencià i l'Aragó, fins al sud del Penyalogosa. Més avall, resten de la banda espanyola localitats importants com Sogorb, Xelva, Xiva de Bunyol, Énguera, Villena, Elda i Oriola d'Alacant. Igualment és castellà l'illot lingüístic d'Asp i Montfort, al Vinalopó Mitjà.

Vegem ara quins són els motius de la discriminació entre català oriental i occidental. Des d'un punt de vista sincrònic, la divisió és ben clara i sabuda. El dialecte oriental ha reduït el seu vocalisme àton, tant en el vessant anterior com en el posterior. Això vol dir que les *ee* i les *aa* en síl·laba sense accent es confonen en un so intermedi, l'anomenada vocal neutra [ə]. Igualment les *oo* i les *uu*, neutralitzades a favor de la *u*. Així, *par[e]*, *p[o]sar* o bé *par[ə]*, *p[u]sar*, segons el dialecte. El vocalisme tònic (o de síl·laba accentuada) és en general força coincident, a excepció de les *ee* procedents de E tancada del llatí vulgar (Ē breu del clàssic). Així, *c[e]ba*, *cad[e]na*, *fill[e]t* o bé *c[ɛ]ba*, *cad[ɛ]na*, *fill[ɛ]t*. Tot i això, una important zona de l'àrea lleidatana de transició –el sud de les Garrigues i de la Segarra i àdhuc l'est de l'Urgell, l'Alt Urgell i Andorra– funciona amb [ɛ]. Quant a les consonants, trobem en occidental les pronúncies *pan[tʃ]a*, *[tʃ]in[tʃ]a*, *ca[jʃ]a*, *co[jʃ]* (amb la *i* pronunciada), *pa[ɰ]a*, *u[ɰ]*; mentre que en oriental predominen, encara que no amb exclusivitat (i no escau de detallar ací la complexa distribució geogràfica i social d'aquests fenòmens), *pan[ʃ]a*, *[ʃ]in[ʃ]a*, *ca[ʃ]a*, *co[ʃ]* (sense la *i*), *pa[j]a*, *u[j]* (amb *i* com en «noia» o «noi»).

En el camp morfològic predominen en occidental els plurals del tipus *hòmens, jóvens* (*homes, joves*, en or.) i les formes dels verbs incoatius de la tercera conjugació com *servixes* per *serveixes*. Altres fenòmens que a voltes han estat considerats específics de l'un o l'altre dialecte no es presenten d'una manera tan monolítica com hom havia pensat. El mateix val per als trets sintàctics i lèxics, en què sovint fóra més fàcil d'aplicar la divisió alternativa de Joan Veny en dialectes innovadors i conservadors.

En última instància, no és generalitzar massa dir que les diferències entre totes dues modalitats són menys importants del que molts creuen, i de cap manera justifiquen les actituds provincianes que, en un sentit o en un altre, s'han donat al llarg de la nostra història recent. Cal recordar, en aquest sentit, que el català és una llengua poc dividida dialectalment, i que les diferències entre (tots) els seus dialectes són mínimes, si més no si ho comparem amb altres idiomes, com l'occità o, millor encara, l'italià. Tant és així que, en remuntar-nos a l'edat mitjana, en és molt difícil de trobar diferències dialectals en els textos, fins al punt que generalment no podem establir la procedència dialectal dels diversos autors a partir de l'estudi filològic de les obres llurs, o en tot cas és extraordinàriament difícil (cf. la crònica de Jaume I, les vides de sants rosselloneses, l'obra de Llull, les poèmiques sobre l'origen del Curial). Recordem, tanmateix, l'empremta de Llull en la prosa, els models occitans i la koiné poètica, l'obra de la Cancelleria Reial... Tot plegat, degué distorsionar la realitat lingüísticodialectal a nivell escrit. De tota manera, la conclusió general és segurament vàlida.

Com hem vist, tots els parlars ribagorçans, pallaresos, andorrans i urgellencs (excepte els extremoorientals) s'adscriuen dialectalment al català nord-occidental i, per la seua situació geogràficament extrema dins l'àrea de l'idioma, els més ponentins presenten un alt grau de conservadorisme que els fa coincidir amb les altres àrees dialectals laterals (l'Alguer, Balears, Catalunya Nord, País Valencià, Pallars, Alt Urgell...). Aquesta diferenciació respecte de les àrees centrals, la comprovem fàcilment en la conservació de determinants tipus lèxics (*espill, despús-demà, romer, timó, pigota, bes, eixir...*) per oposició a les innovacions irradiades des de l'àrea de Barcelona (*mirall, demà passat, romaní, farigola, verola, petó, sortir...*), però sempre amb una distribució geogràfica, social i funcional difícil de predir.

Semblantment, a les altres zones extremooccidentals (especialment al centre i sud del País Valencià) la proximitat física i la interposició funcional del castellà ha provocat a la zona d'administració aragonesa de la Ribagorça un procés d'interferència lèxica d'aquesta llengua que es fa especí-

aliment palès en la presència de castellanismes desconeguts als altres territoris de llengua catalana, si bé l'aïllament característic de les comunitats rurals i muntanyenques hi ha propiciat paral·lelament, sobretot al Pallars Sobirà, però també parcialment a l'Alt Urgell i Andorra, la conservació de formes genuïnes inusuals en el català col·loquial modern.

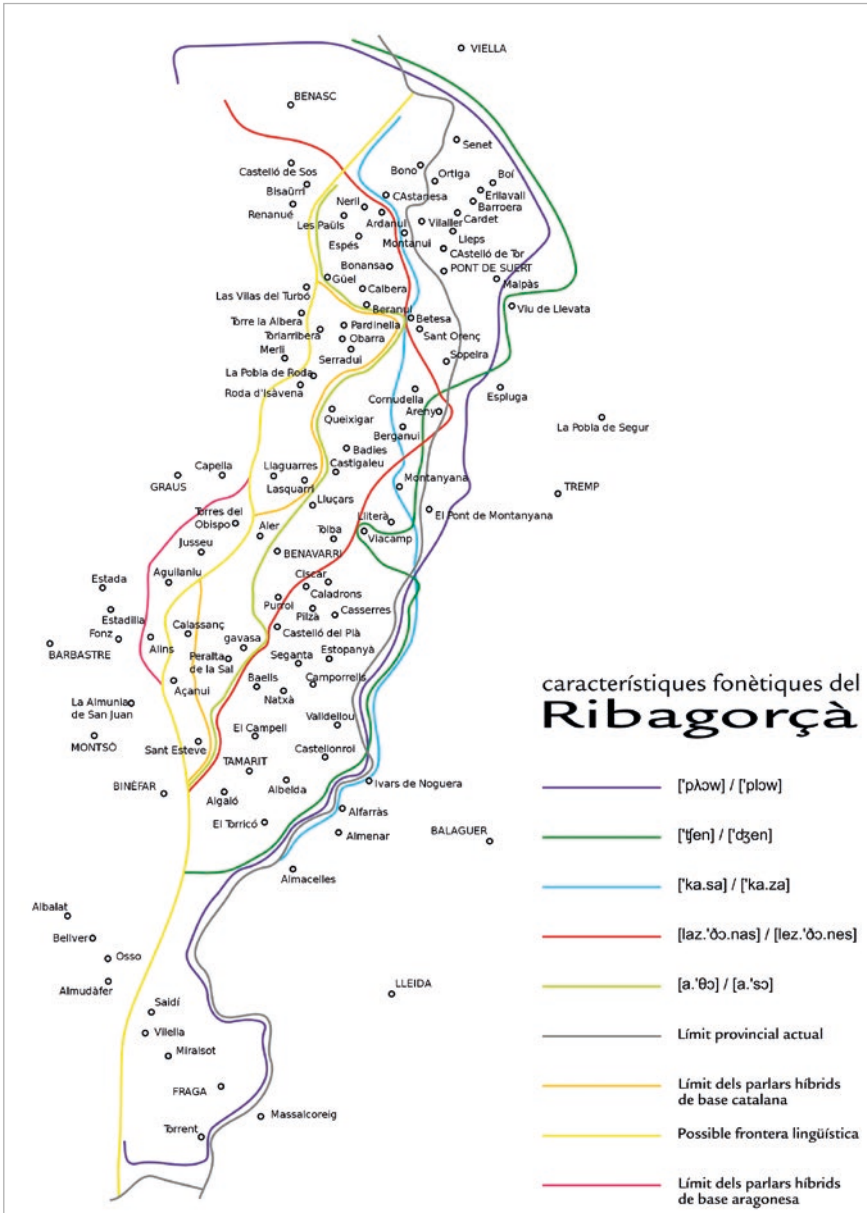
Cal tenir present que els parlars pirinencs del català, tant orientals com occidentals, se situen en una àrea geogràfica que es caracteritza per una important diversitat lingüística localitzada en un territori de dimensions més aviat petites per a la seua complexitat. Són llengües pròpies del Pirineu, com ja hem dit abans, el català (rossellonès, central i occidental), l'occità (llenguadocià i gascó), l'aragonès amb totes les seues varietats geogràfiques i el basc exactament en les mateixes condicions. Doncs bé: aquesta, diguem-ne, cruïlla lingüística, potser la més important del sud-oest d'Europa, s'ha caracteritzat per una sèrie de mals endèmics que han provocat el seu progressiu abandó, fins a convertir-la en un gran erm en què el castellà i el francès van adquirint carta de naturalesa des de la seua condició de colonitzadors. Actualment, la desaparició de l'occità i de l'aragonès, si ningú no hi posa remei, és qüestió d'unes poques generacions. I si no invertim la tendència, després li tocarà la tanda al basc, i finalment al català. Els grans estats sobirans ni tan sols s'han plantejat una conservació museística d'aquest vastíssim patrimoni (evidentment, no podríem aspirar a res millor); alguna cosa així com una reserva, en la qual els parlants de les llengües autòctones estiguessen subvencionats, de manera similar a com s'ha intentat de fer amb el gaèlic a Irlanda. Tan sols el cas andorrà presenta una especificitat que trenca la tendència general.

Les diverses varietats pirinenques

El ribagorçà i les altres varietats catalanes d'Aragó

Extrapolats del context del català occidental, els parlars de la Franja no presenten trets excessivament unitaris o diasistemàtics. S'hi coneix clarament l'existència de tres zones diferenciades, tal com reflecteix l'esquema adjunt.

La primera zona correspon a les terres de la Ribagorça i la Llitera i el seu parlar –que presenta en el lèxic coincidències diasistemàtiques amb el veí Pallars– és de tipus *ribagorçà*. En certa manera, és l'àrea lèxica més caracteritzada de tot el català continental. L'adstrat aragonès i occità, el substrat

Característiques fonètiques del ribagorçà segons l'autor. Joan M. Borràs (ebrenc), 2007.

perromà i el seu accentuat arcaisme, fruit dels condicionaments ambientals i culturals propis de la muntanya, li confereixen la seua peculiar fesomia que es perllonga en direcció sud fins a la plana de la Llitera, fet segurament

produït per factors de repoblament i de relacions econòmiques. La baixa vall de l'Isàvena, juntament amb algunes poblacions més meridionals (fins al límit de Sant Esteve de Llitera), constitueixen una de les darreres «zones híbrides» o de transició conservades del sud d'Europa. La seua especificitat, a cavall entre l'aragonès i el català, obliga a fer-ne una descripció lingüística singularitzada.

La zona central (Baix Cinca, Ribera de l'Ebre i, fins a un cert punt, la baixa vall del Matarranya) és la que presenta menys solucions originals. El conjunt del seu lèxic és a menys distància de les solucions generals a la resta del domini lingüístic i els seus parlars poden ser agrupats sota l'etiqueta de *lleidatà*. Especialment al Baix Cinca, l'anivellament amb els parlars més urbans del pla de Lleida és més intens que a d'altres indrets.

Finalment, la zona sud de la Franja presenta ja trets de transició cap al català meridional (*valencià*) i per això s'agrupa habitualment amb el *tortosí* o fins i tot amb el *valencià septentrional* (subdialectes sense solució de continuïtat). A la part més ponentina, però, allunyada dels centres d'innovació lingüística, hi trobem formes força particulars que ens remetent tot sovint al català preliterari.

La Ribagorça (amb la seua prolongació humana cap a la terra plana del sud, que és la Llitera) és, lingüísticament parlant, la zona a cavall entre Aragó i Catalunya on el feix d'isoglosses (línies imaginàries que separen els fenòmens lingüístics o dialectals) que s'obre des de la divisòria Binèfar (castellà)/Tamarit (català) cap al nord i fins a la cresta pirinenca constitueix una faixa fronterera en què els traços catalans es confonen sovint amb els aragonesos, ajustant una zona que podríem considerar l'autèntica transició entre els dialectes llatins iberoromànics (castellans i aragonesos) i els de base més clarament gal·loromànica (gascons i catalans), predominant aquells a la ribera del riu Éssera i aquests en ambdues vores del Noguera Ribagorçana. Al mig, la baixa conca de l'Isàvena, al costat d'una petita zona més meridional (alta Llitera occidental), constitueix l'autèntic nexa o transició entre els dos grans grups lingüístics de la Romània occidental, amb unes característiques més o menys híbrides que canvien de poble en poble.

Pel que fa al ribagorçà més general i estès, comparteix bàsicament les principals característiques del català occidental i en presenta, a més, algunes de pròpies. Així:

- Si bé la norma escrita segueix el català central per a l'accentuació de la *e* tònica procedent de *Ē* i *Ĭ* llatines, el català occidental pronuncia, tanmateix: *francès franc[é]s, vostè vost[é]...*

- La *e* tònica procedent del diftong *AI* llatí o romànic es pronuncia oberta en alguns indrets, principalment a la Baixa Ribagorça i a la Llitera: *prim[ɛ]r*, *figu[ɛ]ra*, *f[ɛ]r*, *f[ɛj]t*, *ll[ɛj]t*...
- També es pronuncia oberta en alguns llocs, principalment a l'Alta Ribagorça, la *e* tònica procedent de la *Ē* llatina: *f[ɛ]sta*, *p[ɛ]dra*, *Ll[ɛ]ida*...
- La *-a* final àtona s'articula de maneres molt diverses, sovint locals: *terr[a]* (més general), *terr[ɑ]*, *terr[ɛ]*...
- Els parlars nord-occidentals solen tancar –no a tot arreu– la *e* àtona en contextos palatals: *m[i]njar*, *g[i]ner*, *perx[i]*, *d[i]xar*... També hi ha la tendència a fer-ho en posició final: *pint[i]*, *càn[i]m*...
- La *e*- inicial travada sol obrir-se en *a*:- *[a]scoltar*, *[a]nviar*... encara que no és una tendència consolidada totalment, i molts indrets tenen parlars conservadors que mantenen la pronúncia etimològica.
- La *o*- inicial àtona diftonga a molts indrets: *[aw]liva*, *[aw]lor*, *[aw]fegar-se*...
- La *-o*- pretònica, especialment en contextos palatals, pot tancar-se: *c[u]sí*, *c[u]ixí*, *b[u]tifarra*, *v[u]stè*...; encara que també hi ha parlars locals molt conservadors que la mantenen.
- En alguns pobles de la Ribagorça es pronuncia el segment final àton *-es* (dels plurals i les segones persones verbals) amb *a*: *l[a]s cas[a]s alt[a]s*, *tu din[a]s*... de vegades amb metafoia vocàlica, segons el timbre de la *a* tònica.
- A la Ribagorça, la Llitera i el Baix Cinca (fins a Torrent de Cinca com a límit sud) es palatalitza la *l* agrupada: *p[ʎ]oure*, *c[ʎ]au*, *f[ʎ]ama*, *b[ʎ]at*...
- A moltes localitats ribagorçanes i a totes les lliteranes es pronuncien sordes les alveolars sonores: *ca[s]a*, *do[ts]e*; i a gairebé tot el territori (excepte a una part de la Terreta d'Areny i en aquesta localitat), les prepalatals: *[tʃ]ent*, *lle[tʃ]ir*, *forma[tʃ]e*...
- A la Ribagorça i la Llitera, *-I-*, *-DI-*, *-BI-* i *-GI-* llatines s'han mantingut com a *[j]* o han caigut: *ma[j]or*, *pu[j]ar*, *ro[j]*, *ma[j]*, *passe[Ø]ar*...
- En alguns indrets extremooccidentals ribagorçans i lliterans existeix el fonema interdental *[θ]*: *a[θ]ò*, *[θ]inquanta*, *ca[θ]ola*... En alguns castellanismes, s'usa la *[x]* castellana: *lu[x]o*, *ma[x]o*, *[x]àrcia*...
- Es pronuncia amb *e* (amb variants contextuais amb *a* o *i*), segons el model occidental, *genoll*, *fenoll*, *teixó*, *restoll*, *terró*, *xafegó*, *renyó*, *redó*, *seroll*...

- A molts llocs encara es conserva la forma clàssica sense *d* adventícia en el context de consonant agrupada amb *r*: *tenre, venre, cenra, divenres...*
- En algun cas, la -NN- llatina no es palatalitza: *cana, escanar, cabana, bana, an...*
- Se sol conservar, com en català clàssic, els tres graus de distanciament: *ací, astí, allí* (o *allà*); *açò, això, allò*; *est(o), eix(o), aquell* (o *aguest, agueix, aguell*)...
- Els imperfets segueixen el model *anava / voleva* (o *voliva*) / *dormiva*.
- Els verbs de la tercera conjugació incoatiu prenen l'increment -*ix* (*patix* o més aviat *patís*) i -*isc-* (*patisca*).
- Es distingeix perfectament «*per*» de «*per a*» (realitzat aquest *pa* o *pra*, i en alguns indrets, com el gascò, *ta*).
- *jo* substitueix *mi*.
- A bona part del territori hi ha gasconismes en preposicions, conjuncions i adverbis, com és el cas d'*enta* 'per a' o 'cap a' (segons els llocs), *su que* 'només que' o *alavegada* 'aleshores'.
- *era* sol substituir *havia*: *ell ere vingut*.
- No se sol fer concordança en casos com «*les ha trobat*» o bé «*s'hi construirà moltes cases*».
- Hi ha un lèxic específic, amb esporàdiques influències castellanques, aragoneses i occitanes; però sovint força arcaïtzant, que remet als altres dialectes perifèrics i al català medieval: *aixaugar, amortar, ansera, (a) babol, canuda, eixir, envasador, esbelegar, guaire, llenat, maití, piar, pulça, salla(g)ó, torterol...*

El pallarès

L'àmbit del pallarès és una terra composta de petites microcomarques (les diverses valls), que forma part d'una entitat major (el Pallars Sobirà o el Jussà), al seu torn inserida en un territori de marcat caràcter regional (el Pallars, o siga els dos Pallars). De fet, és una situació que recorda les capses xineses o les nines russes, incloses una dins d'una altra en una successió que sembla no acabar-se mai. Aquestes unitats estructurades presenten característiques climatològiques, ambientals, demogràfiques, econòmiques i culturals específiques, la qual cosa implica necessàriament l'adaptació de la llengua al medi, al marge de la història. Efectivament, el Pallars està

i ha estat sempre constituït per una sèrie de realitats, més que diferents, complementàries. Açò porta com a conseqüència l'existència d'una realitat dialectal comuna –el pellarès– matisada per diferències territorials condicionades, d'una banda, per aqueixa adaptació al medi –de la Conca a l'alta muntanya, del cep i l'olivera a l'avet i el pi negre, de la teula a la llosa– i, d'una altra, per les relacions tradicionals amb l'exterior –la Conca amb la regió d'Urgell i Lleida, la vall Fosca amb la Ribagorça, la vall del Cantó amb l'Alt Urgell, la vall Ferrera amb Andorra, Àneu amb les terres gascones.

Tot plegat, des del punt de vista estrictament dialectal, implica que la parla autòctona forma part sense cap mena de dubte del català occidental (nord-occidental) en la seua variant pallese (dins el contínuum ribagorçanopallares). Els parlars altopallaresos, a diferència dels parlars de la Conca, no presenten trets de transició cap al lleidatà. Les petites diferències que hi pot haver entre els uns i els altres són marcades principalment per la major influència gascona (de Comenge i de la Vall d'Aran) i per una important empremta del substrat preromà a les terres del nord.

Des del punt de vista intern, les valls funcionen com una unitat dialectal força definida. Naturalment que hi ha diferències internes, però aquestes són força petites si les comparem amb la diversitat del territori. Sense entrar en detalls, diríem que la influència gascona és més patent en l'alta vall de la Noguera Pallaresa (ribera d'Alós). Semblantment, la vall d'Espot presenta més trets de continuïtat amb l'oest, segurament per la seua posició estratègica com a nus de comunicacions cap a la vall de Boí (Ribagorça) i la vall Fosca, a través dels passos tradicionals del Portarró d'Espot i del coll dels Gavatxos.

«El pellarès té un gust aspre de penya-segat, però a la vegada dolç i suau com la gleva dels seus prats. El foraster se n'adona així que hi arriba, potser fins i tot abans de notar el canvi de temperatura o de fixar-se en la variada gamma de verd o en la puríssima blavor del cel.» Així es defineix en el llibre *Les valls d'Àneu*, de Ferran Rella,⁴⁰ la impressió que reben els catalans no palleseos quan entren en contacte amb el parlar aneuenc. Podríem dir que la percepció que tenim dels parlars diferents del nostre és donada per les paraules, les maneres de dir i la pronunciació. Hi ha, però, uns altres elements que ens costen més d'explicar, si no és per imitació (i de vegades per escarni). És allò que anomenem l'*entonació*, «successió de tons al llarg d'una emissió de parla, manera en què la veu humana emet una nota», o, si ho volem dir d'una manera més popular i entenedora, la *cantarella*, «modulació de la veu en parlar, especialment la que hom nota

40 Tarragona: El Mèdol, 1993.

perquè és insòlita en el parlar propi». Crec que és aquí on anava Ferran Rella. El parlar aneuenc, com bona part dels parlars ribagorçans i pallaresos, com l'occità gascó (especialment l'aranès), s'articula amb més tensió vocàlica que la resta del català. Amb perdó dels fonetistes, les síl·labes són més consistents. Estem segurament davant d'un tret lingüístic de substrat que acosta una vegada més els dialectes romànics catalanopirinencs, aragonesos i occitans aquitanopirinencs a la llengua basca.

Passem ara als trets més fàcilment identificables i, d'altra banda, més ben conservats. Pel que fa a les vocals tòniques, és a dir, les que porten l'accent de la paraula, direm que el pallarès, com la resta del català, té les set vocals tòniques. En tot cas, les diferències que podem trobar amb la resta dels dialectes són de distribució; és a dir, hi ha paraules, per exemple, que en pallarès porten *e* oberta i en la resta, tancada, o viceversa. Vegem, doncs, què és allò més digne de ser destacat.

- En principi, sobta l'alta freqüència de la *e* oberta; plenament oberta a les valls d'Àneu, a diferència de les veïnes valls de Cardós i vall Ferrera⁴¹. No és cert, tanmateix, el mite –estès entre els lleidatans i altres catalanoparlants– segons el qual en altopallarès totes les *ee* són obertes. De fet, hi és més freqüent la tancada, com en tot el dialecte occidental, fruit de la conservació de la *E* tancada de l'anomenat *llatí vulgar* o, més pròpiament, *llatí col·loquial*. Així, tal com assenyalàvem més amunt, tenim *c[e]ba*, *cad[e]na*, *fill[e]t*; per oposició al català central *c[ɛ]ba*, *cad[ɛ]na*, *fill[ɛ]t*. De fet, el «tret diferencial» respecte de la resta del dialecte de Ponent es troba en les *ee* que procedeixen del diftong *llatí -AI-*, del grup *-ACT-* i del sufix *-ARIU*, *-ARIA*. Ho podem comprovar en els exemples: *m[ɛ]s* (del *llatí* MAGIS, que evolucionà a MAIS), *ll[ɛ]t* (del *llatí* LACTE; en altres indrets del Pallars i la Ribagorça se sent també *ll[ɛj]t*), *for[n]r* (del *llatí* FURNARIU). Seguint la regla: *carret[ɛ]ra*, *tend[ɛ]r*, *prim[ɛ]r*, *terc[ɛ]r*, *figu[ɛ]ra*, *cord[ɛ]r*, *f[ɛ]t*, *f[ɛ]r*, *ac[ɛ]r*, *cald[ɛ]r*, *castany[ɛ]r*, *cabal[ɛ]r*, *aigü[ɛ]ra*, *barr[ɛ]ra*, *carr[ɛ]r*, *carr[ɛ]ra*... Aquest fenomen també afecta la primera persona dels futurs: *caminar[ɛ]*, *menjar[ɛ]*, *dormir[ɛ]*...; alguna paraula que ha canviat de sufix: *volt[ɛ]r* 'voltor', *lligad[ɛ]ra* 'lligadora', i algunes analogies verbals: *f[ɛ]va* 'feia', *[ɛ]re* 'era'. També per analogia, la *e* oberta s'ha estès a neologismes i algun castellanisme: *caf[ɛ]*, *bu[ɛ]no* o *b[ɛ]no*, *pu[ɛ]sto*, *ll[ɛ]go*, *despu[ɛ]s*. Aquest fenomen, amb major o menor intensitat, és compartit per tot el Pallars Sobirà, de Gerri cap amunt (tot enfilant-se a la capçalera de la vall Fosca), i s'estén per la Vall d'Aran i tot el gascó pirinenc. Més

41 COROMINES, Joan. «El parlar de Cardós i Vall Ferrera». A: *Entre dos llenguatges*, vol. II. Barcelona: Curial, 1976.

avall, el trobem a l'extrem sud de la Baixa Ribagorça i per tota la Llitera. Igualment, a la localitat de Maella (Terra Alta-Matarranya) i, ja dins el català central tarragoní, als Pallaresos (Tarragonès).

- Les *ee* que procedeixen de la E oberta del llatí vulgar –aquelles que en castellà diftonguen– solen ser, com en tot el català, tancades. Hi ha, és clar, les excepcions que hi sol haver a tot arreu, com *terra, ferro, gel, mel*; obertes per influència de la consonant. Hi trobem, però, com a d'altres indrets del Pallars, la Ribagorça i la Llitera, alguns casos escadussers i inesperats de *e* oberta, la qual cosa fa pensar que el vocalisme del llatí vulgar es degué mantenir a l'extrem nord-occidental de la llengua catalana fins a èpoques molt tardanes. Tenim *e* oberta, per exemple, a *neu, nèt, festa, tenen, vénen, herba, hivern, lluert*. Hi detectem, tanmateix, un alt grau de vacil·lació dins de les valls en algunes paraules: *pedra, metge, divendres, tendre, finestra*; que adés sonen amb [ɛ] adés amb [e].
- Es pronuncien amb *e* tancada els cultismes del tipus *presència, ciència*, etc. i el topònim *València*. Al contrari, hi ha *e* oberta als possessius *meu, teu, seu, meua, teua, seua*.
- Els verbs *jaure* o *jeure*, *traure* o *treure* i *nàixer* o *néixer* solen pronunciar-se, respectivament, *jaure, tr[ɛ]ure* i *nàixer* o *néixer*, i així es declinen (*jau, tr[ɛ]u*, etc.). Igualment, *nadar, xarrar, llançar* són les formes usuals (per oposició a les del català central: *nedar, xerrar, llençar*).
- Pràcticament ja no s'utilitzen, encara que eren vives fins fa no gaire, les formes clàssiques catalanes *cantam, cantau*, etc., substituïdes en l'actualitat per les més generals *cantem, canteu*.
- No hi ha l'oposició típica del nord-occidental entre les *ee* de *vell* i *bell, veure* i *beure*. Sí, en canvi, entre *s[ɛ]t* i *s[e]t*.
- Es manté plenament el diftong a *guatlla, quan, enguany...*
- *Pont, font, pou, bou, prou, tou* se solen pronunciar amb *o* oberta. *Bo* també, encara que a Esterri porta *o* tancada.
- Pel que fa a les vocals àtones o en síl·laba sense accent, són també les mateixes que a la resta del dialecte occidental (i, en conseqüència, les mateixes que en valencià), i els trets dialectals que hi trobem solen tenir una àrea molt més extensa. Hi ha cinc vocals, i la famosa vocal neutra del català central hi és absent, fins i tot en síl·laba pretònica (però que apareix esporàdicament, segons Coromines, a Cardós i la Vall Ferrera).⁴²

42 Op. cit.

- La *e*- inicial seguida de consonant sol pronunciar-se *a*:- *ascoltar*, *aspés*, *ancara*, *anciam*, *asporret*. En alguns casos, però, hi ha vacil·lació: *estiu/astiu/istiu*, *hereu/hareu*... També quan no és inicial absoluta: *lleuger/llau-ger/lluger*.
- La *-a* final, marca de femení, sona clara com la *a* valenciana, potser menys relaxada, ben diferent del timbre de *e* oberta que té en bona part dels parlars lleidatans, inclosos els de la Conca. Al nord de les valls, especialment a Alós i Isil, recorda vagament una *o*, amb un punt d'articulació similar al que té a la Vall d'Aran.
- La *e* pretònica, en proximitat d'una consonant palatal, sol tancar-se en *i*: *quixal*, *sinyor*, *dixar* (encara que també se sent *queixal*, *senyor*, *deixar*). De vegades, també es tanca en *i* la posttònica final: *pinti*, *tríbit*, *cànim*.
- Les formes occidentals *genoll*, *fenoll*, *teixó*, *restoll*, *terró*, *xafegor*, *redó*, *renyó*, *seroll* són les majoritàries (per oposició a les més generals en català central: *jonoll*, *fonoll*, *toixó*, *rostoll*, *torró*, *xafogor*, *rodó*, *ronyó*, *soroll*).
- La *o*- inicial àtona sol diftongar: *auliva*, *aubaga*, *auvella*, *aufegar*.
- La *o* pretònica es tanca en *u* quan la vocal tònica és *i*: *cuixí*, *cullita*, *cubrir*. En tots els altres casos, manté el seu timbre original.
- Es manté la vocal pretònica a *caragol*, *taronja*, *escarabat*; però pot caure esporàdicament en algun cas: *difrent*, *brena*, *vritat*. Hi ha vacil·lació a *carabassa* (amb pèrdua generalitzada als derivats).
- La *g* i la *j*, a començament de paraula o darrere consonant, es pronuncien generalment *tg* o *tj*. Açò implica que es diu, per exemple, *Àn[ɟ]el*, *[ɟ]ent*; però, amb article, *la [ʒ]ent*, perquè aleshores va entre vocals. Hi ha, de tota manera, força vacil·lacions.
- Entre vocals, però, s'articula *i* consonàntica: *puiar*, *maior*, *correia*. No es pronuncia en el sufix verbal *-ejar*: *passear*, *barrear*, *batear* (i també *envea* 'enveja'). Tampoc no es pronuncia a final de paraula: *roi* (i *roia*), *pui*, *goi*, *rebuí*, *mai*, *fui*. Aquest és el tret més característic del pallarès, compartit amb el ribagorçà i, escadusserament, amb algun altre parlar pirinenc (Alt Urgell i Andorra). Casos com *puiar* eren encara vius no fa gaire al Berguedà, al Bages i al Lluçanès). És, tanmateix, el tret que està desapareixent a major velocitat. En alguns casos concrets, però, el dialecte sembla haver funcionat sempre com el català general: *pagès*, *mig*, *mitja* (o *mi[ʒ]a*), *dijous* (o *di[ɟ]ous*), *fregir*, *boig*, *desig*; o bé hi ha vacil·lació: *truja* o *truia*, *pluja* o *pluia*. Es tracta molt possiblement de paraules manllevades a la llengua literària o als altres dialectes catalans.

- *is-* inicial àton es palatalitza (és a dir, es pronuncia com *g-*). Val a dir que és una posició molt infreqüent i documentem només els topònims Isavarre i Isil, respectivament *Javarre*, *Gil*. El nom propi Isidre es pot sentir sota les formes *Isidro*, *Asidro*, *Sidro* o *Gidro*.
- També està desapareixent l'antiga pronunciació de *tenre*, *cenra*, *tolre*, *venre*, *divenres*, etc., formes substituïdes per les generals de la llengua normativa.
- En algun cas, la *-NN-* llatina no ha esdevingut *ny*, com en català general, tot i que també és un tret en recessió: *bana* (o *banya*), *cana* (o *canya*), *escanar*, *canaula*, *cabana*, *canell*, *canella*.
- Són sistemàtiques les geminacions de consonant agrupada amb *l*: *pobble*, *reggla*, *roggle*. Ben sovint, el fenomen s'estén a la *i* semiconsonant, com en la major part del català nord-occidental: *gàbbia*, *ràbbia*, *tebbi(o)*. En algunes paraules, s'arriba a l'ensordiment total: *llúpia* (llúbia), *èqua* (ègua).

Si bé els trets fonètics hi són ben vius, no es pot dir el mateix dels morfològics, sotmesos cada vegada més a la pressió de la llengua normativa, especialment gràcies a (o millor: per culpa de) la influència de la televisió i de l'ensenyament. Passem a relacionar, doncs, els trets més vius:

- Com en lleidatà, els masculins plans acabats en vocal solen recuperar la *n* del plural: *hòmens*, *jóvens*, *llémens*.
- L'article determinat coincideix en singular amb el del català occidental general: *lo*, *l'*, *la*, *l'*; tot i que cada vegada se sent més el masculí *el* (sovint realitzat *al*), especialment entre els més joves i en els usos formals, o davant forasters. L'article plural, però, és el propi del pallarès: *les* o *es*, tant per al masculí com per al femení. Exemples: *lo pare*, *la casa*, *l'home*, *l'amiga*, *les hòmens* o *es hòmens*, *les cases* o *es cases*. Les contraccions són: *al*, *del*, *pel*, *pral* (per al) i, en plural, tant si és masculí com femení, *als* o *as*, *dels* o *des*, *pels* o *pes*, *prals* o *pras*.
- No se sol utilitzar l'article personal; en tot cas, el seu ús és molt limitat i modern (i coincident amb el determinat): «*has vist Maria?*», «*t'ha trucat Manel*».
- Els pronoms personals presenten les variants *natres* o *naltres* (o *nantres*, o *nantris*) i *vatres* o *valtres* (o *valtris*). *Jo* se sol pronunciar *io* (amb o tançada), encara que no hi són inusuals altres pronúncies. *Tu* és el tractament habitual, *vós* és el propi per a adreçar-se a la gent gran i *vostè* (*v[u]st[é]*) s'utilitza, en principi, per a la gent aliena a la comunitat, tot i que el seu ús s'està expandint en detriment del *vós*. De vegades, també s'utilitza *ell* en lloc de *tu*, com a tractament de respecte («*Com estàs? –Bé, i ell?*»).

- Almenys a nivell col·loquial, s'usen gairebé sempre les formes plenes dels pronoms febles; *me*, *te*, *se* (i les corresponents apostrofades). També *mos* (forma analògica de *nos* i *me*) i *vos* (darrere vocal, però, *us*). *Ens en i us en* són, respectivament, *mo'n* i *vo'n* («*mo n'anem*», «*aneu-vo'n*»). L'*acusatiu* de tercera persona és *lo* (i formes apostrofades) per al singular i *les* per al plural, masculí i femení. El plural del datiu *li* també és *les*. *M'ho*, *t'ho* i *s'ho* es pronuncien *meu*, *teu*, *seu*: «*porta-me-ho demà*».
- S'usen correntment els possessius àtons de parentiu: *mon pare*, *ma mare*, *ton pare*, *ta mare*, *son pare*, *sa mare*; amb algunes transgressions esporàdiques de gènere: *ma germà*, *mon germana*. No hi és estrany un plural analògic *mons*: «*mons pares*» (mos pares). Els possessius forts femenins són *meua*, *teua*, *seua*, *meues*, *teues*, *seues* (amb *e* oberta). De vegades, en dicció ràpida, també es diu la *meu* (en femení) o la *mua*.
- Els demostratius són *aguet* o *aguest* (davant vocal), *aguesta*, *aguestos* (i menys freqüent *aguets*), *aguestes*, *aguell*, *aguella*, *aguells*, *aguelles*. Encara s'usa, entre la gent gran, *agueix*, *agueixa*, etc. Una mica més viu està el neutre *açò*, diferent del segon grau *això*, encara que aquest darrer tendeix a substituir el primer. Semblantment, l'adverbi de lloc *ací* està en procés de desaparició.
- El numeral *dos* (amb *o* oberta) no té femení, com a mínim en els usos col·loquials.

Passem a descriure breument els principals trets distintius de la morfologia verbal. El paradigma dialectal dels verbs model, fortament interferit pel de la llengua estàndard, és el següent (hi incloc només les formes més significatives, però no marco quines són dialectals i quines no):

- CANTAR

Indicatiu

Canto, *cantes*, *cante*, *cantem* (*cantam*, en decadència), *canteu* (*íd.*), *canten*
Cantava, *cantaves*, *cantave*, *cantàvom*, *cantàvou*, *cantaven*
Cantaria, *cantarís*, *cantarí*, *cantarim*. *Cantariu*, *cantarín*

Subjuntiu

Cante, *cantes*, *cante*, *cantem*, *canteu*, *canten*
Cantessa, *cantesses*, *cantés*, *cantéssom*, *cantéssou*, *cantessen*

- BATRE

Indicatiu

Bativa, *batives*, *bativa*, *batívom*, *batívou*, *bativen*
Batria, *batrís*, *batrí*, *batrim*, *batriu*, *batrín*

Subjuntiu

Bato, bats, bat, batem, bateu, baten

Bata (o batga o bàtiga), bates (íd. etc.), bate, batem, bateu, baten

Batessa (o batguessa o batiguessa), batesses (íd. etc.), batés, batéssom, batés-sou, batessen

• DORMIR

Indicatiu

Dormo, dorms, dorm, dormim, dormiu, dormen

Dormiva, dormives, dormiva, dormívom, domívou, dormiven

Dormiria, dormirís, servirí, dormirim, dormiriu, dormirín

Subjuntiu

Dòrmiga, dòrmigues, dòrmiga, dormiguem, dormigueu, dòrmiguen

Dormiguessa, dormiguesses, dormigués, dormiguéssom, dormiguéssou, dormiguessen

• SERVIR

Indicatiu

Servisso, servisses, servís, servim, serviu, servissen

Serviva, servives, servive, servívom, servívou, serviven

Serviria, servirís, servirí, servirim, serviriu, servirín

Subjuntiu

Servisca, servisques, servisque, serviguem, servigueu, servisquen

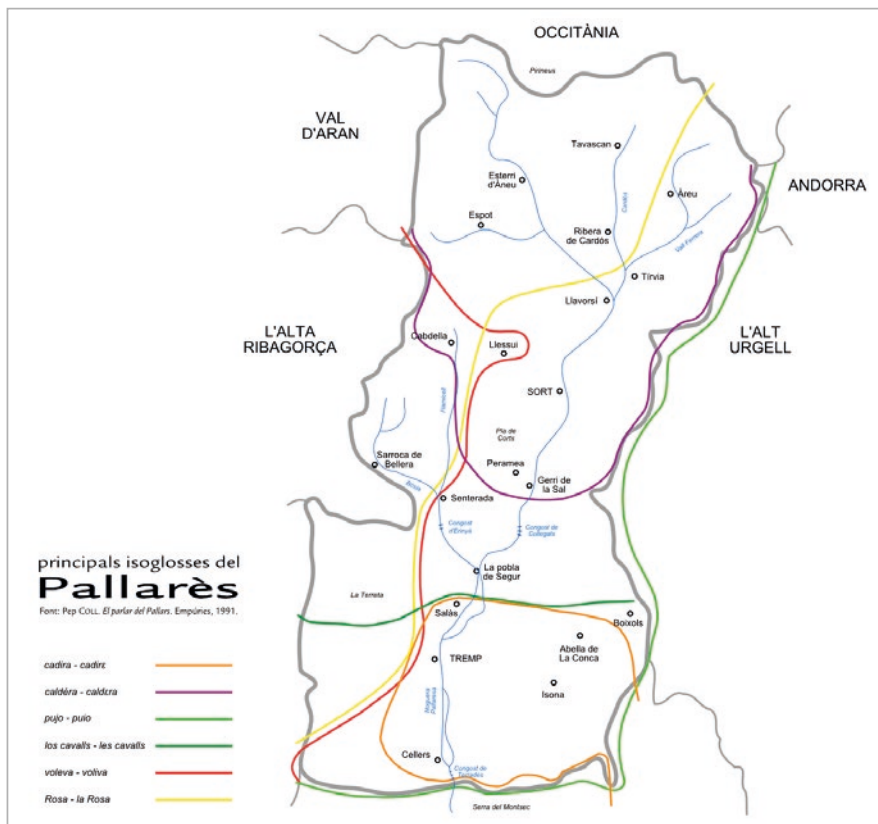
Serviguessa, serviguesses, servigués, serviguéssom, serviguéssou, serviguessen

- Cal notar que alguns verbs del tercer model (especialment *collir*, *omplir* i *obrir*) es conjuguen incoatius.

Els trets sintàctics pallaresos també estan en recessió, no solament per la influència de la llengua comuna (a través dels mitjans de comunicació i de l'escola), sinó també per la pressió del castellà. Passem a veure, tanmateix, quines són les principals característiques sintàctiques del parlar aneuenc.

- *jo* substitueix plenament *mi*. Així, «*porta-m'ho a jo*», «*te'n rius de jo?*».
- Són plenament vives les construccions del tipus «*donar-li'n*» i «*donar-la-hi*», que en els altres dialectes del Principat tendeixen a ser substituïdes per «*donar-l'hi*».
- La distinció tradicional entre *per* i *per a* (*pra*) actualment trontolla, fins i tot entre la gent gran. És més viva al nord de les valls i molt poc usual ja a Esterri. El mateix es pot dir de *praquè* (*perquè* de finalitat, és a dir *per a què*).

- En la negació, *got* substitueix *gens*, i *cap* substitueix *pas*. Així: «no m'agrada *got*», «no en vull *cap*» ('no en vull pas'). Fins i tot és factible, com en aranès, la negació només amb el segon element: «*ho faré cap, açò*».
- Encara són relativament vius l'adverbi *lleu* 'aviat' i la conjunció *mes* 'però'. Igualment, però generalment entre gent molt gran, la conjunció *so que* (o *su que*) 'sinó que': «han vingut tots dos, *so que* només un hi ha entrat», i l'adverbi *ni mancos* 'ni tan sols'.
- Una sort similar està reservada a la construcció de futur imperatiu del tipus «*pensaràs-hi?*».
- No hi sol haver concordança del participi: «*les ovelles, les ha tancat*». Tampoc no s'usa l'auxiliar *ésser*, en benefici d'*haver*. Són ben vives, al contrari, les construccions sense concordança segons el model: «*es ven pomes*», «*s'hi coneix molts canvis*», «*enguany hi haurà molts turistes*».

Principals isoglosses del subdialecte pallarès segons Pep Coll (1991). Joan M. Borràs (ebrenc), 2007.

Els parlars orientals del català pirinenc

A la zona pirinenca oriental catalana trobem bàsicament dues varietats dialectals adscrites al català oriental:

- El *rossellonès*, també anomenat *català septentrional*, està bàsicament per la major part de la Catalunya del Nord (Rosselló, Conflent, Capcir, Vallespir i Alta Cerdanya), si bé al sud del Vallespir i al nord de la Cerdanya ja presenta trets de transició cap al català central, i al Capcir i algunes localitats del nord del Rosselló (Vingrau, Talteüll, Estagell...) elements de transició cap a l'occità llenguadocià.
- El *català central* i, més concretament, allò que ha estat anomenat modernament *català septentrional de transició*,⁴³ que no és res més que una faixa més o menys ampla que s'estén de Cadaqués fins al Baridà amb alguns trets compartits entre els dos blocs dialectals del català oriental. Bàsicament, les seues característiques les podem trobar a la Cerdanya i a l'extrem nord del Ripollès, la Garrotxa i l'Alt Empordà

El rossellonès es caracteritza bàsicament per un ancestral veïnatge amb l'occità que ha tingut conseqüències lingüístiques. Un veïnatge produït per la lògica proximitat geogràfica, però també per les constants emigracions d'occitans cap a Catalunya, tal com deixa al descobert l'onomàstica catalana en general i la rossellonesa en particular. Moltes de les coincidències entre català rossellonès i occità llenguadocià s'originen en aquest fet, però n'hi ha moltes d'altres que són senzillament fruit d'evolucions llatines compartides. D'altra banda, és més que evident l'estat de subordinació del rossellonès al francès, fet relativament modern, però que a partir de la segona Guerra Mundial va prendre dimensions dramàtiques, si més no des del punt de vista de la defensa de la supervivència del català. Aquest fet té com a resultat un impacte qualitatiu més que evident sobre una llengua que s'articula sobre matriu francesa, però sobretot implica que, en el moment actual, potser només una quarta part de la població està en condicions de parlar en català amb un mínim de comoditat; una quarta part que correspon, a més, a les franges de més edat. I això encara provoca un altre efecte secundari: com que el nombre de possibles interlocutors és molt reduït i la transmissió intergeneracional s'ha tallat, molts dels possibles parlants no tenen el català com a primera llengua i l'utilitzen principalment per a comunicar-se amb els seus veïns del sud, la qual cosa incrementa encara la pèrdua de característiques dialectals, en benefici ara del català central. També cal constatar-hi la presència histò-

43 VENY, Joan. *Els parlars catalans (Síntesi de dialectologia)*. Palma: Moll, 1998 (12a ed.).

rica de castellanismes, encara que en nombre molt inferior al de la resta de territoris.

Podem considerar característiques del rossellonès tradicional:

- Vocalisme àton propi del català oriental (tancament de *o* en *u* i neutralització de *e* i *a* en [ə]).
- Sol caure la [ə] pretònica davant de *r*: *p(a)ret*, *v(e)rema p(a)rell*...
- Són freqüents les palatalitzacions de *e* àtona: *Ross[i]lló*, *el Cast[i]llet*, *g[i]rmà*, *g[i]ndarme*, *d[i]xar*...
- Absència d'accentuació proparoxítona. Així, se sol pronunciar *musica*, *quilometre*, *sil·laba*, *epoca*. Això afecta també els adjectius i substantius de dues terminacions que en femení o en la flexió poden ser proparoxítons que passen, doncs, a oxítons: *facil*, *cientific*...
- La *o* tancada tònica se sol articular com a [u], de manera semblant a l'occità: *m[u]sca*, *Rossell[u]*, *Canig[u]*, *canç[u]*, *ff[u]sc*...
- Aquest darrer fet ha portat com a conseqüència una revolució en el vocalisme. En desaparèixer la *o* tancada, s'ha perdut l'oposició fonèmica *i*, posteriorment, la diferenciació entre /o/ i /ɔ/. Igualment, i per analogia, també s'ha perdut la distinció entre /e/ i /ɛ/, amb la qual cosa el vocalisme tònic del rossellonès ve a coincidir amb el del castellà (cinc vocals i tres graus d'obertura).
- Com en balear, es perd l'última vocal dels mots acabats en *-ia*: *ciènci*, *històri*...
- Solen reduir-se els diftongs en *gua*, *qua*: *cotre*, *cinconta*, *gopo*, *engony*, *gotlla*... També en posició àtona: *aiga*, *llenga*, *Pasca*...
- Sol desaparèixer la *l* davant la *t*: *escotar*, *motó*, *cutiu*...
- Es despalatalitza i desapareix la *-[j]* en posició final: *matei*, *calai*, *grei*; encara que sol reaparèixer en els plurals (*mateixos*, *calaixos*, *greixos*).
- *-tx*- i *-t(g/j)*- poden alternar-se. Així, es pot sentir *forma[ɕ]e* o *forma[tʃ]* *e*, *borra[tʃ]o* o *borra[ɕ]o*...
- La *-r* final rep un reforç consonàntic: *cart*, *durt*, *purt*, *bart*...
- Es manté l'ús popular de *llur* (i femení analògic *llura*).
- Plurals analògics *aquestos*, *aquellos*, *ellos*, *quinos*...
- Pèrdua de la *n* etimològica en *ma(n)s*, *germa(n)s*, *cami(n)s*...

- La negació, se sol fer només amb el segon element: *ne vull pas, ha pas vingut*.
- Ús preferent de les formes plenes dels pronoms: *me, te, se, nos, vos, ne...*
- Numerals *desesset, desevuit, desenou, quatrevingts* (80), *quatrevingt-deu* (90).
- Present d'indicatiu *jo canti, dormi, coneixi...*, imperfet *jo cantavi*, condicional *jo cantariä...*
- *Jo son* (*jo sóc*).
- *Fere, sere, dire, dure...*
- *Naixit, coneixit, premit...*
- Ús de l'auxiliar ésser: *som vist, s'és tallat...*
- Francesització freqüent de la fonètica, especialment entre les generacions mitjanes i joves: pèrdua de l'oposició entre *r* i *rr* (amb pronúncia uvular «a la francesa»), casos de [y] per *u*... Igualment, francesismes freqüents en el lèxic: *caiet* ('llibreta'), *craion* ('llapis'), *bolanger* ('forner'), *trotuart* ('vorera'), *comuna* ('ajuntament'), *llapí* ('conill')
- Occitanismes: *espertinar* ('berenar'), *feda* ('ovella'), *peirer* ('paleta'), *let/leda* ('lleig'/'lletja'), *pastre* ('pastor'), *codena* ('cotna'), *veire* ('got'), *araire* ('aladre'), *belleu* ('potser'), *jaupar* ('lladrar'), *estonant* ('estrany'), *cavalla* ('egua'), *ribera* ('riu'), *sous* ('diners')...

El *capcinès* és una varietat, parlada a la comarca del Capcir i avui en dia en vies d'extinció, caracteritzada per fenòmens de transició cap a l'occità, com la presència de [œ] per *u* tònica: *pluja* realitzat *pl[œ]ja*, igualment *perd[œ]t, asseg[œ]t, ag[œ]lla...* També hi ha casos de manteniment del diftong AU: *taure, aucell, aurella, pausar, llaurer, pauruc...* i altres formes inconfusiblement occitanes, com *paire, peira, disia* ('deia'), *rasó* ('raó'), *vesí, tesa* ('teia'), *tisó* ('tió').

El *català septentrional de transició* és en rigor una àrea de distribució irregular de trets rossellonesos en competència amb les característiques del català central gironí, majoritàries; per això el classifiquem dins del català central. Són de destacar-hi la desinència en -i del present d'indicatiu (*canti, dormi...*); alguns tancaments esporàdics de *o* tònica en *u* (*[u]ncle, singl[u]t...*); diferències en la distribució de la [e] i la [ɛ] (*paci[e]ncia, ci[e]ncia, ll[ɛ]nya, [ɛ]ll, Jos[e]p...*), i força formes específiques en la flexió verbal, com *nosaltres soms, vosaltres sous* (*siguem* i *sigueu* a la Cerdanya), *crevia, sevia, jevia* (de *creure, seure, jaure*), *vèncere, créixere*, etc. És digne

de notar que el parlar cerdà entra dins de l'Alt Urgell a la zona del Baridà. El seu límit nord-occidental seria a les localitats d'Aristot i Castellnou de Carcolze, al municipi del Pont de Bar. Bescaran i Estamariu, amb moltes característiques xipelles i de transició, ja es decantarien més cap al català occidental, especialment Estamariu. El mapa amb la distribució del rossellonès i del català septentrional de transició es pot consultar a l'obra esmentada.⁴⁴

El català d'Andorra i de l'Alt Urgell

Al marge de consideracions d'ordre sociolingüístic i demolingüístic sobre vitalitat i nombre de parlants, no hi ha cap dubte que el català d'Andorra –és a dir, el català autòcton i propi d'Andorra– és el català occidental i, si es vol precisar més, el nord-occidental. Un cop entrats en el camp de la microdialectologia, però, cal introduir-hi algun matís. Tradicionalment, i tret d'alguna excepció primerenca que ja hem vist abans, els diversos autors que l'han descrit no el consideren en propietat un subdialecte, sinó que solen constatar una continuïtat sense interrupcions amb els parlars de l'Urgellet veí. Caldria adscriure'l, doncs, segons la terminologia que hem fet servir, al *lleidatà*, entès aquest com el parlar nord-occidental que correspon a la ribera del Segre, a les planes samontanes de Lleida i Urgell i als altiplans cerealistes contigus. És a dir, a la regió històrica que coneixem amb el nom d'Urgell (i de la qual Lleida és filla). Aquesta afirmació de «lleidatanitat», però, demana aclariments. D'una banda, és evident que el medi tradicional de muntanya és prou diferent del corresponent al pla; d'una altra, l'entorn lingüístic de l'Alt Urgell i Andorra està marcat per factors molt específics:⁴⁵

- La proximitat geogràfica del català oriental.
- La proximitat geogràfica del pallarès.
- El fet històric constitutiu de la catalanitat lingüística d'un bisbat en el territori del qual, per exemple, s'han recollit les primeres mostres escrites del català naixent. A les terres planes, al contrari, el català és fruit de la importació (és, doncs, un dialecte *consecutiu*).
- La diversitat de substrats lingüístics entre la plana i la muntanya.

44 VENY, Joan, *op. cit.*

45 PANTEBRE, Rosalia. *El parlar d'Andorra*. Andorra la Vella: Centre de la Cultura Catalana, 1997; Riera, Manel. *La llengua catalana a Andorra. Estudi dialectològic dels seus parlars rurals*. Andorra la Vella: Institut d'Estudis Andorrans, 1992.

- La proximitat de les terres occitanes i la influència contemporània del francès.
- En el cas específic del Principat d'Andorra, el seu estatus polític i administratiu diferenciat de la resta, així com, encara, una major influència francòfona.

Aquests factors diferencials respecte dels altres parlars lleidatans ens porten a considerar l'andorrà i l'alturgellenc com a varietats lleidatanes de transició cap al pellarès i cap al català central, amb una distribució d'aquestes dues influències variable segons la geografia.

En el cas concret d'Andorra, a més a més i primfilant molt, podem augmentar encara el grau de precisió, tot tenint en compte les peculiaritats de cada sector territorial intern. Així, podem distingir-hi, a la part nord, la vall de la Valira d'Orient, caracteritzada per una major relació amb Occitània i una major influència francesa, i la de la Valira del Nord, més pròxima al pellarès, especialment la parròquia de la Massana. Cap al sud, la vall de la Gran Valira podríem dividir-la en dos sectors diferents. Per un cantó, la conurbació d'Andorra la Vella i Escaldes-Engordany, on es fa sentir més la influència de la varietat barcelonina (i del català estàndard en general), i, per un altre, la parròquia de Sant Julià de Lòria, on la proximitat barietana i cerdana es coneix ja en alguna isoglossa que marca la continuïtat amb el català oriental. Ho podríem representar sintèticament, sempre que tinguem clar que estem parlant només d'influències o tendències de rang menor, no pas de la descripció íntegra del parlar:

Valira del Nord	Valira d'Orient
+ pellarès	+ occità /+ francès
Andorra la Vella/Escaldes-Engordany	Sant Julià de Lòria
+ barceloní / + estàndard	+ català central

Els principals trets diasistemàtics, és a dir, compartits per tots els parlars andorrans, són els següents:⁴⁶

- El vocalisme àton és el general del català occidental. S'aprecia, però, especialment a Sant Julià de Lòria, una certa tendència no sistemàtica a l'articulació de la *a* i la *e* pretòniques com a [ə]. Igualment, la *-a* final (marca de femení) pot tenir un timbre variable que s'acosta en alguns casos a [a], en altres a [ɑ] (pròxima de vegades a [ɔ]) i en altres a [ə], segons la població, la persona, l'harmonia vocàlica o fins i tot el context

pragmàtic. Són tendències de canvi progressiu que, d'altra banda, també es detecten a la Seu d'Urgell i a altres indrets del català nord-occidental.

- La $\bar{E}$ (tancada del llatí vulgar) hi ha donat /e/ com a tot el dialecte occidental. Tot i això, també hi trobem casos de vacil·lació, especialment a Sant Julià i, a la vall principal del Segre, a llevant de la Seu d'Urgell. Com al Pallars Sobirà i la Ribagorça, hi ha casos de resultat no contextual de $\bar{E}$ (oberta del llatí vulgar) > [ɛ], especialment a la vall de la Valira del Nord (per exemple, b[ɛ] 'bé').
- Es mantenen els grups amb diftong QUA i GUA, tant en posició àtona com tònica.
- No hi ha mostres de la iodització pròpia del català central.
- Hi ha [tʃ] (com a lectura de x-) en posició inicial i postconsonàntica. Al contrari, hi predomina l'absència de [j] acompanyant la fricativa intervocàlica, fenomen propi de l'oriental que també trobem en altres poblacions de la ribera del Segre (així, [tʃ]àfec o mar[tʃ]a, però mate[j] o ca[j]a). Hi ha , però, força vacil·lació.
- La morfologia coincideix bàsicament també amb la tradicional del català occidental, però amb clara recessió davant de la pressió de l'estàndard. Es troben en estat residual, per exemple, l'article lo/los, les formes plenes dels pronoms febles, la *n* de plurals del tipus *jòvens*, els increments incoatius del tipus *patix*, *patisca*... Contràriament, tenen encara una certa vigència les formes analògiques (o bé extraordinàriament conservadores) dels imperfets de la segona i de la tercera de tipus *pallarès* i *ribagorçà*: *visquive*, *pative*. *Obrir* i *omplir* es conjuguen com a incoatius. Es manté l'ús de -e com a morfema de tercera persona: «*ell cante*». El present d'indicatiu d'*haver* té les formes occidentals *ham* i *hau*.
- El lèxic andorrà és el propi de muntanya, essent de continuïtat amb els de les terres veïnes urgelleses i pallareses (*abarsa*, *orandeta*, *acotxar*, *agaliu*, *aixalavar*, *borrufa*, *bringuera*, *cardigassa*, *collader*, *desencusa*, *donja*, *escambell*, *escampa*, *gord*, *lifara*, *lluert*, *ordiga*, *peçó*, *posella*, *rostar*, *sangonella*, *tafetar*, *taumegartruitada*, *xicoia*...). Bàsicament, com a àrea lateral de l'idioma, Andorra conserva nombroses formes que des del conjunt de la llengua podríem considerar arcaismes, encara que rarament en són exclusius (*abramar*, *ací*, *aclucar*, *acogolar*, *aqueix*, *després-ahir*, *onze-cents*, *dotze-cents*, *eixerdegat*, *espauric*, *fust*, *pla*, *qui-sap-lo*, *ratgegar*, *recebre*...). Hi ha si fa no fa els mateixos castellanismes de pertot (potser en grau inferior), però, a diferència dels parlars veïns d'administració espanyola, presenta més gal·licismes, sobretot a la vall de la Valira d'Orient: *asper-*

ge, bavard, canard, casqueta, domatge, engodronar, envalop, fulart, malur, mistiè, plaçar, potrina, retreta, sorvellar, verbe... Però el que és realment lèxic diferencial andorrà és aquell que afecta el dret, l'Administració i els costums propis de les valls. Moltes vegades, la diferència respecte del català general no és en la forma, sinó en el valor semàntic del mot. És per això que un bona colla de paraules específicament andorranes, o amb valor semàntic específicament andorrà, van ser admeses a la segona edició del *Diccionari de la llengua catalana* de l'Institut d'Estudis Catalans (DIEC2).⁴⁷

Andorranismes admesos a la 2a edició del diccionari normatiu (DIEC2)

aconduir* v tr Menar (el bestiar) a un lloc determinat.

arrest m [...] || A Andorra, acord de caràcter general que adoptaven alguns comuns un cop a l'any.

aute m A Andorra, interlocutòria judicial (acc. 2).

averia f Conjunt d'animals domèstics, especialment bestiar menut (aviram i conills). || A Andorra, impost que gravava el bestiar menut (aviram i conills).

batlle batllessa m i f [...] || [f batlle] A Andorra, jutge de primera instància.

batllia f [...] || A Andorra, jutjat de primera instància.

botir-se* v pron Enutjar-se. Es boteix per no res.

cap m [...] | **cap de casa*** A les cases tradicionals d'Andorra, del Pallars, etc., golfes.

carrota* f Pastanaga.

casa f [...] | casa del comú [o casa comuna, o casa de la vila, o casa de la ciutat] Seu de l'administració municipal.

cascavelllic* m Pruna petita i rodona de color purpuri.

cava f [...] | Magatzem de cigars.

cocota* f Cassola rodona o ovalada, de parets altes i amb dues anses, que disposa d'una tapadora generalment amb una obertura que permet la sortida del vapor.

comú comuna adj [...] m [...] || Municipi, casa de la vila. El comú de Premià. | A Andorra, corporació encarregada del govern i l'administració d'una parròquia. | A Andorra, edifici on hi ha aquesta corporació.

cònsol m i f [...] || A Andorra, cadascun dels dos representants dels consells de parròquia o de comú. Cònsol major. Cònsol menor o segon cònsol.

consòrcia f Conxorxa. || Unió de persones que tenen un interès comú i que s'ajuden en cas de necessitat.

copríncep copríncesa m i f Qualsevol de les dues persones que, a Andorra, són, conjuntament i indivisament, el cap de l'Estat i exerceixen la més alta representació. Copríncep francès o copríncesa francesa, copríncep episcopal.

cot m A Andorra, multa que antigament era imposada per l'incompliment d'un deure.

⁴⁷ Barcelona, 2007.

desencusa* f Excusa, raó que algú exposa al seu interlocutor per tal de desentendre's d'un compromís.

donja f Embotit fet amb la carn del coll del porc, típic d'Andorra.

eixivern* m Eixivernada.

tabac m [...] **tabac espallilat** Tabac tractat i sense els nervis de les fulles, preparat per a ser transformat en cigarret.

foc m [...] **foc i lloc** A Andorra, contribució (acc. 2) de caràcter comunal que es fa per raó de la casa com a lloc de residència.

llevador llevadora m i f Encarregat de portar els comptes o les anotacions d'entrades i sortides.

manador -a adj [...] || m i f A Andorra, pregoner comunal.

murga* f Múrgola.

nunci núncia m i f [...] | A Andorra, conserge de l'administració pública.

ordinació f A Andorra, norma dictada per un comú.

padral m Registre d'animals de renda que es crien a les explotacions del Principat d'Andorra.

parapúblic -a* adj empresa parapública o simplement parapública f A Andorra, empresa pública.

parroquial adj Relatiu o pertanyent a la parròquia (circumscripció eclesiàstica i circumscripció administrativa local andorrana).

peixena* f Zona aplegada per damunt dels 2.000 metres on viu el bestiar bona part de l'estiu.

pitavola f A Andorra, papallona.

providència f Resolució d'un jutge en relació amb un tràmit processal.

raonador -a adj i m i f [...] | raonador -a del ciutadà A Andorra, defensor dels interessos dels ciutadans, especialment davant dels abusos de les autoritats i de l'administració pública.

serenalla f A Andorra, sargantana.

veguer veguera m i f A Andorra, nom antic del representant dels coprínceps (un per cadascun) episcopal i francès.

veïnat m [...] | A Andorra, subdivisió administrativa d'algunes parròquies.

Font: Servei de Política Lingüística (<http://www.catala.ad/>), Ministeri d'Educació i Cultura, Andorra.

* Mots que no són exclusius d'Andorra.

3. Onomàstica i toponímia

No hi hauria d'haver cap dubte que la més poderosa de les energies que tenim a l'abast els éssers humans és la paraula. El poder i la força que pot contenir una combinació no atzarosa de lletres o fonemes –agafem «paraula» en la seua accepció més generosa– és més que extraordinari: pensem, per exemple, en la cua que va portar fa uns anys un fet aparentment tan insignificant com la polèmica sobre la retirada de les lletres identificadores de la província de les plaques de matrícula dels vehicles espanyols. És realment tan important portar o no una determinada seqüència de lletres en un bocí de llauna? Doncs sembla que sí. Dues o tres lletres ens poden identificar com a membres d'una comunitat, d'una història, d'un projecte comú. O, a un altre nivell, la penosa controvèrsia sobre el nom de la llengua catalana al País Valencià («català» o «valencià»). El nom fa la cosa o no? A partir d'un estúpid conflicte onomàstic, un no iniciat podria arribar a pensar que catalans i valencians són més diferents que els serbis dels croats. O, per tal de posar un exemple més quotidià, la sensació d'abús i arbitrarietat que sentim quan algú escriu o pronuncia el nostre cognom malament. O quan els d'Esterri d'Àneu són convertits, per obra i gràcia dels homes del temps, en els d'Esterri d'Aneu. Per no parlar dels de Flix, localitat que sovint rep un nom que recorda vagament una coneguda marca de matalassos...

I és que les paraules, a més de ser les unitats d'intercanvi d'informació que fem servir per a comunicar-nos, contenen un alt valor simbòlic que ens serveix per a identificar-nos, ja sia com a individus davant els altres, ja com a elements integrants d'una comunitat per oposició a les altres. Això ens porta a una altra idea: les paraules, malgrat el que puguem arribar a pensar, no són pas de la nostra propietat. No podem parlar o escriure com ens vague, almenys si volem ser socialment acceptats o simplement entesos; hem de servir unes determinades «normes» o convencions. De fet, ni tan sols els noms propis són nostres. Jo em podria voler dir, per exemple, «Richard», però independentment de la meua voluntat em veig condemnat a respondre quan em diuen «Ramon». Al capdavant, per a parlar amb mi mateix ja faig prou amb dir-me «jo».

De fet, en els cas dels noms propis (bàsicament, topònims i antropònims), hem de tenir en consideració dues coses: d'una banda, les implicacions d'ordre legal i pràctic que imposa la necessària estandardització; d'una altra, la propietat, individual o col·lectiva, del mot i el dret que se'n de-

riva. En el cas dels antropònims (i més concretament dels cognoms), la propietat és individual i té implicacions legals. Cal, doncs, respectar el dret personal a usar grafies obsoletes o extravagants, però aquestes han d'estar regularitzades i no es poden canviar arbitràriament, com si res. Al contrari, amb els topònims, que també tenen implicacions legals, la propietat és col·lectiva. Del poble, de la comarca i del país. En definitiva, contra més important és un territori, més universals són els seus topònims. A les terres de l'Ebre, per exemple, del riu en diuen l'«Ebro»; però «Ebre» és un topònim (hidrònim) que pertany a tota la comunitat lingüística, que el regularitza, l'adapta a les seues normes ortogràfiques i gramaticals. És per això que la forma oficial catalana és «Ebre», i no «Ebro».

Cal, doncs, estan-darditzar els topònims, grans o petits, importants o no, i posar-los a disposició de tot-hom. Aquesta és la tasca que tenen assignades les institucions competents. En el cas de Catalunya, aqueixa institució és la Comissió de Toponímia de Catalunya, que exerceix la coordinació entre l'Institut d'Estudis Catalans, el Conselh Generau d'Aran i l'Administració de la Generalitat i els seus organismes autònoms en matèria de toponímia (bàsicament, l'Institut Cartogràfic de Catalunya), i que va editar el *Nomenclàtor oficial de toponímia de Catalunya*,⁴⁸ que recull la forma oficial dels noms de lloc. Per a la Catalunya del Nord, per bé que l'única llengua oficial hi és el francès, va ser la Universitat de Perpinyà, en col·laboració amb l'Institut d'Estudis Catalans, qui elaborà el *Nomenclàtor toponímic de la Catalunya del Nord*,⁴⁹ que, tot i no ser d'obligat compliment a França, estableix la forma canònica catalana de cada topònim. En el cas d'Andorra, l'administració validà l'any 1977 els topònims recollits al llibre *Geografia i diccionari geogràfic de les Valls d'Andorra*, de Bonaventura Adellach Baró i Ramon Ganyet Solé.⁵⁰ Posteriorment, trenta anys més tard i en un context polític, demogràfic i urbanístic diferent, va caldre fer-ne una ampliació, posada al dia i actualització. Així, l'any 1999 el país es va dotar d'una Llei d'ordenació de l'ús de la llengua oficial. Aquesta llei estableix (article 14) quina forma han de tenir els topònims andorrans:⁵¹

1. La forma oficial dels topònims del Principat d'Andorra és l'andorrana, en llengua catalana. Correspon al Govern, mitjançant les disposicions adequades i d'acord amb les diferents corporacions locals afectades, la determinació dels noms oficials dels territoris, dels nuclis de població,

48 Barcelona, 2009 (2a ed.).

49 Barcelona, 2007.

50 Andorra la Vella, 1977.

51 Informació de: SANS, Joan; RULL, Xavier. «El funcionament de la Comissió de Toponímia d'Andorra». *Jornada Toponímia cartogràfica. Tendències actuals i futures*. Barcelona, 2007.

urbanitzacions i de les vies interurbanes. El nom de les vies urbanes el determina la corporació local corresponent.

2. Les denominacions aprovades pel Govern amb les corporacions locals afectades són les legals dins el territori andorrà, i la retolació, la publicitat, l'etiquetatge, la documentació i altres usos de les administracions públiques, de les empreses i les persones jurídiques s'hi han d'acordar.

La intenció primera era d'acabar amb les importants vacil·lacions que es donaven en algunes formes prou significatives:

- Juverri o Juberri
- Aubinyà o Auvinyà
- Certés o Sertés; i Serters o Certers
- Aixovall o Xovall o Xuvall
- la Massana o la Maçana
- Cegudet o Segudet
- les Escaldes o Escaldes o les Caldes

Tot arribant fins i tot a un cas gairebé escandalós, com és el de Bississarri, Bisissarri, Bissessarri, Bisessarri, Bissisarri, Bissisarri, Bissesarri, Bissesarri, Bixissarri, Bixessarri, Bixisarri o Bixesarri.

Per tal de posar punt final a aquest desgavell, el govern va crear el 2005 la Comissió de Toponímia d'Andorra. Com a resultat de la feina d'aquesta comissió, el Govern aprovà el 13 d'octubre de 2010 el *Nomenclator d'Andorra*, amb la forma oficial de 4.237 topònims del Principat que poden ser consultats a:

[http://www.bopa.ad/bopa.nsf/c56341fced070c89c12566c700571ddd/1db e5200b8787869c12577c1002a84c0/\\$FILE/taula%20Top%C3%B2nim.pdf](http://www.bopa.ad/bopa.nsf/c56341fced070c89c12566c700571ddd/1db e5200b8787869c12577c1002a84c0/$FILE/taula%20Top%C3%B2nim.pdf)

Pel que fa a les característiques distintives dels topònims andorrans i, en general, del Pirineu central, hem de tenir en compte que, simplificant al màxim, en tenim bàsicament de dues menes per raó de la seua procedència:

- Topònims de procedència preromana o d'origen desconegut.
- Topònims procedents del llatí, ja siga formats en època precatalana o en català modern.

Ja havíem comentat més amunt que Joan Coromines (ja citat, doncs) va defensar la teoria que a Andorra es parlava una llengua bascoide abans de la romanització o catalanització efectiva, i que aquesta llengua hauria deixat molts topònims. Tanmateix, aquest aspecte, ara per ara, no és gens

clar. Alguns autors han qüestionat la filiació bascoide que s'ha donat a molts topònims altpirineus, cosa que torna a deixar oberta la qüestió:⁵²

Hi ha un conjunt de topònims a l'àrea del Pirineu català que, segons els especialistes en euskera, no es poden relacionar directament amb la llengua basca antiga i que, segons els especialistes en llengua ibèrica, no pertanyen a la llengua ibèrica (al contrari que d'altres topònims catalans, com *Aeso*, *Iesso*, *Iltirta*, *Iluro*, etc.) [...]. No podem ignorar que el criteri dels especialistes en les llengües preromanes coincidiria a assenyalar que el que podríem qualificar com a llengua basca antiga arriba, si ens atenim estrictament a les proves materials, fins a la Vall d'Aran. Més enllà, ja al Pallars i l'Alta Ribagorça, podem trobar algun topònim que es pugui explicar per aquell origen segurament com a conseqüència de la relació amb aquella llengua, és a dir, per contacte, o també per trasllat. Tanmateix, tal com indiquen explícitament, no es pot fer un estudi i una interpretació sistemàtica de tota aquesta toponímia pirinenca preromana no indoeuropea a partir de la llengua basca antiga, perquè el coneixement que actualment se'n té ho nega, ja que moltes de les coincidències adduïdes no es donen en realitat amb la llengua antiga sinó amb l'actual o corresponen a segmentacions arbitràries. Encara que no hagi tingut massa difusió en l'àmbit de la filologia i la lingüística catalana i que per aquest motiu pugui resultar difícil d'adoptar, sembla que el criteri més acceptat en l'àmbit dels estudis sobre les llengües preromanes és que en l'àrea pirinenca catalana, sobretot al Pallars i l'Alta Ribagorça, però sense saber-ne ben bé l'abast geogràfic, devia existir una o unes altres llengües preromanes no indoeuropees diferents del basc antic i de la llengua o llengües ibèriques. La manca d'informació i de materials relacionats amb la llengua basca antiga i la llengua ibèrica en aquella àrea i la supervivència d'una nombrosa toponímia no llatina i no indoeuropea confirmarien aquesta existència. Es tractaria, doncs, d'una llengua o llengües, el que ja s'ha anomenat anteriorment *llengües pirinenques*, que presentarien alguns trets similars amb la llengua basca antiga, la qual cosa, conjuntament amb el criteri de coherència geogràfica, podria remetre a l'existència d'algun tipus de relació amb aquesta llengua, bé sigui de pertinença a un llunyà tronc comú, bé sigui de semblança estructural, tot segurament afavorit per un contacte geogràfic significatiu.⁵³

Siga com siga, doncs, tenim a Andorra topònims que direm, provisionalment, d'origen desconegut, previsiblement preromans, i que alguns autors consideren bascoïdes (o, de vegades, compostos, amb algun element

52 Tret de: RULL, Xavier. «El Nomenclàtor d'Andorra: un projecte interdisciplinari per a la consolidació de la toponímia andorrana». *Treballs de Sociolingüística Catalana* (Barcelona), núm. 19 (2006).

53 RABELLA, Joan Anton. «Reflexions sobre el substrat preromà al Pallars i la Ribagorça». A: CASANOVA, Emili; TERRADO, Xavier. *Studia in honorem Joan Coromines*. Lleida: Pagès, 2006.

bascoide). És el cas, per exemple, d'Andorra, Urgell, Juerri, Bixessarri, Arans, Ransol, Aixirivall, Anserall, Anyós, Arinsal, Arcalís, Ordino, Erts...

D'altres són inconfusiblement romànics, com Sant Julià de Lòria, Escaldes, Encamp, la Massana, Aubinyà, Fontaneda, la Margineda, Santa Coloma, el Serrat...

Siga com siga, el manteniment de la toponímia tradicional, especialment en el cas de la toponímia menor, té un valor identitari i patrimonial que cal mantenir i potenciar en qualsevol circumstància, perquè ultrapassa el seu abast geogràfic immediat i, com les llengües, no és patrimoni exclusiu dels seus usuaris, sinó de la humanitat sencera.⁵⁴

Mapa topogràfic d'Andorra. *Creative Commons.*

54 <http://ca.wikipedia.org/wiki/Fitxer:Andorra_topographic_map-ca.svg> Consultat el 17/03/2013.

Bibliografia

- ADELLACH, Bonaventura; GANYET, Ramon. *Geografia i diccionari geogràfic de les Valls d'Andorra*. Andorra: Consell General, 1977.
- ALCOVER, Antoni Maria. *Dietari de l'excursió filològica 1906*. Barcelona: Proa, 2006.
- ALCOVER, Antoni Maria; MOLL, Francesc de Borja. *Diccionari Català-Valencià-Balear*. Palma, 1928-1962. 10 v.
- ALONSO, Amado. «La subagrupación románica del catalán». *Revista de Filología Española* (Madrid), núm. XIII (1926).
- «Partición de las lenguas románicas de Occidente». *Miscelánea Fabra*. Buenos Aires, 1945.
- *Estudios lingüísticos. Temas españoles*. Madrid: Gredos, 1974.
- ÁLVAREZ, Antonio. *Enciclopedia Álvarez. Segundo grado*. Valladolid: Miñón, 1956.
- ARAGONÈS, Albert; DURAN, Jordi; INGLA, Montserrat. *Català per a periodistes de les Terres de l'Ebre*. Valls: Cossetània, 2004.
- BADIA I MARGARIT, Antoni Maria. «Estat actual de la geografia lingüística peninsular». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* (Barcelona), núm. II (1953), p. 23-32.
- *Llengua i cultura als Països Catalans*. Barcelona: Edicions 62, 1964.
- *Gramàtica històrica catalana*. València: Tres i Quatre, 1981.
- BALDINGER, Kurt. *La formación de los dominios lingüísticos en la Península Ibérica*. Madrid: Gredos, 1971.
- BEC, Pèire. *La langue occitane*. París: PUF, 1963.
- BELTRAN, Vicent. *Atles lingüístic de la Marina*. La Poble Llarga, 2011.
- BELTRAN, Vicent; HERRERO, Teresa. *Estudi geolingüístic dels parlars de la Marina Baixa: l'empremta mallorquina*. La Poble Llarga, 2011.
- BOLADERAS, Josep M. *Les preposicions per i per a i els verbs ser i estar en català nord-occidental*. Lleida: Universitat de Lleida i Pagès, 2007.
- *Les preposicions en català nord-occidental*. Lleida: Universitat de Lleida i Pagès, 2011.
- BRUMMER, Rudolf. «Das Katalanische: eine autonome Sprache». *Estudis Romànics* (Barcelona), núm. XII (1963-1968), p. 1-6.
- CASANOVA, Emili. «L'evolució T'L > L-L/L-L en català». *Caplletra. Revista de filologia* (València), núm. 6 (1989), p. 117-121.
- CASTELLÀ, Carles M. «Encara queden hòmens jóvens? Sobre el manteniment de la nasal alveolar en els plurals dels antics proparoixitons llatins». A: *II Congrés d'història d'Alcanar*. Calaceit, 2002, p. 169-183.
- COLL, Pep. *El parlar del Pallars*. Barcelona: Empúries, 1991, p. 12-13.
- COLOMINA, Jordi. *L'alacantí. Un estudi sobre la variació lingüística*. Alacant: Institut de Cultura Juan Gil Albert, 1985.
- *El valencià de la Marina Baixa*. València: Generalitat Valenciana. Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, 1991.
- «Estàndard oral. Pronúncies i grafies». A: *Els valencians i la llengua normativa*. Alacant: Institut de Cultura Juan Gil Albert, 1995, p. 13-95.
- *Dialectologia catalana: Introducció i guia bibliogràfica*. Alacant: Universitat d'Alacant, 1999.
- COLÓN, Germà. «Quelques considérations sur le lexique catalan». A: *La linguistique catalane*. París: Klincksieck, 1973, p. 254.

- *Léxico catalán en la Romania*, Madrid: Gre-dos, 1976.
- *El lèxic català dins la Romània*. València: Uni-versitat de València, 1993 (1a ed. catalana).
- COROMINES, Joan. «Survivance du basque jusqu'au bas Moyen Age. Phénomènes de bilinguisme dans les Pyrénées centrales». A: *Estudis de toponímia catalana*, vol. I. Bar-celona: Barcino, 1965.
- «El parlar de Cardós i Vall Ferrera». A: *En-tre dos llenguatges*, vol. II. Barcelona: Cu-rial, 1976.
- *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona: Curial i La Caixa, 1980-1991. 8 v.
- CUBELLS, Olga. *Els parlars de la Ribera d'Ebre*. Vol. 1: *Estudi geolingüístic*. Tarragona: Di-putació de Tarragona, 2005.
- CUENCA, M. Josep; PÉREZ SILDANYA, Ma-nuel. *Guia d'usos lingüístics. I. Aspectes gra-maticals*. València: Institut Interuniversita-ri de Filologia Valenciana, 2002.
- ELCOCK, W. D. *The Romance languages*. Lon-dres: Faber & Faber, 1960.
- Els orígens de la llengua catalana. Dossier. L'A-venç* (Barcelona), núm. 49 (maig 1982).
- FEBRER, Víctor; BRINGUÉ, Laura. *Vallferrera: lo parlar i molt més*. Esplugues de Llobre-gat, 2007.
- GALAN, Josep; MORET, Hèctor. *Estudi descrip-tiu de la llengua de Fraga*. Calaceit: Institut d'Estudis del Baix Cinca, 1995.
- GARCÍA DE DIEGO, Vicente. «El catalán, ha-bla hispánica pirinaica». *Boletim de Filolo-gia* (Lisboa), núm. XI (1950), p. 55-60
- Gran Enciclopèdia Catalana*. Volum 11, Bar-celona, 1987 (2a ed.).
- GRIERA, Antoni. «Afro-romànic o ibero-ro-mànic? Estudi sobre els corrents històrico-culturals que han condicionat la formació de les llengües de la península Ibèrica». *Butlletí de Dialectologia Catalana*, núm. X (1922), p. 34-53.
- GUITER, Enric. «El català del nord». A: FER-RANDO, Antoni (coord.). *Miscel·lània San-chis Guarnier*. Vol. 2. València i Barcelona: Universitat de València i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1992, p. 189-216.
- Institut d'Estudis Catalans. Proposta per a un estàndard oral de la llengua catalana. I: Fo-nètica*. Barcelona, 1990.
- *Proposta per a un estàndard oral de la llengua catalana. II: Morfologia*. Barcelona 1992.
- *El català de l'Alguer: un model d'àmbit res-tringit*. Barcelona, 2003.
- *Diccionari de la llengua catalana*. Barcelona: Edicions 62 i Enciclopèdia Catalana, 2007.
- INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS; UNIVERSI-TAT DE PERPINYÀ. *Nomenclàtor toponímic de la Catalunya del Nord*. Barcelona, 2007.
- KUHN, Alwin. *El aragonés, idioma pirenaico*. Separata del *Primer Congreso Internacional de Pireneistas*, Saragossa 1950.
- MAS, Josep Àngel. *El morfema ideològic: una anàlisi crítica dels models de llengua valenci-ans*. Benicarló: Onada, 2008.
- MASSANELL, Maria del Mar. *Permeabilitat del català nord-occidental a l'estàndard medià-tic i educatiu: el cas de l'Alt Urgell*. Barcelo-na: Institut d'Estudis Catalans, 2011.
- *Fewe temps que no diva tants verbs!: Manteni-ment i transformació de paradigmes verbals en el català nord-occidental del tombant de segle*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2012.
- MENÉNDEZ PIDAL, Ramón. *Orígenes del es-pañol. Estado lingüístico de la Península Ibé-rica hasta el siglo XI*. Madrid, 1926.
- MEYER-LÜBKE, Wilhelm. *Grammatik der ro-manischen Sprachen*. Leipzig, 1890.
- *Das Katalanische. Seine Stellung zun Spanisc-hen und Provenzalischen*. Heidelberg, 1925.

- MILÀ i FONTANALS, Manuel. *De los trovadores en España. Estudio de lengua y poesía provenzal*. Barcelona, 1861.
- «Quatre mots sobre ortografia catalana». A: *Obras completas: Estudios sobre historia, lengua y literatura de Cataluña*. Barcelona, 1890.
- MOLL, Francesc de B. *Gramática histórica catalana*, Madrid: Gredos, 1952.
- MOREL-FATIO, Alfred; SAROÏHANDY, Jean-Joseph. *Grundriss der romanischen Philologie*. Estrasburg, 1888. Publicada posteriorment a part: *Grammatik der Katalanischen Sprache*. Estrasburg, 1906.
- MOTLLÓ, Noèlia. *El bon f[ɛ]r parlar[e]s: Les es obertes en subdialecte del Pallars*. Tesi doctoral inèdita (2010).
- NADAL, Josep Maria. «La llengua de la veritat. Repensar l'ortografia». A: Martí i CASTELL, Joan; Mestres i Serra, Josep M. (ed.). *El Llibre i la lectura: una revolució en la història de la humanitat. Actes del seminari CUIMPB-CEL 2004*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2007.
- NADAL, Josep M.; PRATS, Modest. *Història de la llengua catalana*. Barcelona 1982-1996. 2 v.
- Nomenclàtor oficial de toponímia de Catalunya*. Barcelona, 2009 (2a ed.).
- PALMADA, Blanca. «La reducció de e- en occidental: les raons del sistema i la interferència» A: ALEMANY, Rafael (ed.). *Actes del Novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes, Alacant-Elx, 9-14 de setembre de 1991*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991, p. 111-120.
- PANTEBRE, Rosalia. *El parlar d'Andorra*. Andorra la Vella: Centre de la Cultura Catalana, 1997.
- PEREA, Maria Pilar. *Compleció i ordenació de «La flexió verbal en els dialectes catalans» d'A. M. Alcover i F. de B. Moll*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1999. 2 v.
- PLAZA, Carme. *La parla de la Conca de Barberà*. Tarragona: Diputació de Tarragona, 1996.
- POL, Celestí. *Diccionario dialectal del Valle de Aneó*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, 1973 (3a ed.).
- PUEYO, Miquel. 1980 «Vikings i pagesos: una batussa continuada. Assaig per a un estudi de les relacions interdialectals en català». *Treballs de Sociolingüística Catalana* (Barcelona), núm. 3 (1983), p. 83-101.
- QUEROL, Laia. *La morfologia verbal del català nord-occidental: descripció i anàlisi dels segments velar i palatal*. Lleida: Pagès, 2011.
- RABELLA, Joan Anton. «Reflexions sobre el substrat preromà al Pallars i la Ribagorça». A: CASANOVA, Emili; TERRADO, Xavier. *Studia in honorem Joan Coromines*. Lleida: Pagès, 2006.
- RAMONEDA, Rosa (coord.). *AïNA. Vocabulari temàtic del dialecte pallarès*. Lleida: Grup d'Estudis de Llengua i Literatura de Ponent i del Pirineu, 2007.
- RAYNOUARD, François. *Choix des poésies originales des troubadours*. París, 1821.
- RECASENS, Daniel. *Estudi lingüístic sobre la parla del Camp de Tarragona*. Barcelona: Curial i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1984.
- RELLA, Ferran. *Les valls d'Àneu*. Tarragona: El Mèdol, 1993.
- RIERA, Manel. *La llengua catalana a Andorra. Estudi dialectològic dels seus parlars rurals*. Andorra la Vella: Institut d'Estudis Andorrans, 1992.
- ROCA, Josep. «Sobre el habla del valle del Flamisell». A: *Actes du deuxième congrès international d'études pyrénéennes*. Luchon-Pau: Union Internationale d'Études Pyrénéennes, 1955, p. 70-81.
- ROHLFS, Gerard. «Concordances entre le gascon et le catalan». VII Congreso Internacional de Lingüística Románica (1953). Vol. II. Barcelona, 1955.

- «Catalan, provençal, gascon et espagnol». *Estudis Romànics* (Barcelona), vol. XII (1968), p. 7-17.
- ROMERO, Sílvia. *Canvi lingüístic en morfologia nominal a la Conca de Tremp*. Barcelona, 2001. Tesi doctoral inèdita.
- RULL, Xavier. «El Nomenclàtor d'Andorra: un projecte interdisciplinari per a la consolidació de la toponímia andorrana». *Treballs de Sociolingüística Catalana* (Barcelona), núm. 19 (2006).
- SANCHIS GUARNER, Manuel. *Aproximació a la història de la llengua catalana*. Navarra: Salvat, 1980.
- SANS, Joan; RULL, Xavier. «El funcionament de la Comissió de Toponímia d'Andorra». A: *Jornada Toponímia cartogràfica. Tendències actuals i futures*. Barcelona, 2007.
- SCALA, Luca. *Català de l'Alguer: criteris de llengua escrita*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2003.
- SEGURA, Carles. *Una cruïlla lingüística: caracterització del parlar del Baix Vinalopó*. Alacant: Universitat d'Alacant, 2003.
- SISTAC, Ramon. «Informe sobre la llengua catalana a la Ribagorça». *Ripacurtia* (Benavarri-Graus: Centre d'Estudis Ribagorçans), núm. 1 (2003), p. 141-172.
- «La lenta agonia del dialecte». A: JUNYENT, M. Carme (ed.). *Transferències. La manifestació dels processos extralingüístics en les llengües del món*. Vic: Eumo, 2009, p. 107-118.
- *El ribagorçà a l'alta Llitera. Els parlars de la vall de la Sosa de Peralta*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1993.
- *El català d'Àneu. Reflexions a l'entorn dels dialectes contemporanis*. Esterri d'Àneu: Consell Cultural de les Valls d'Àneu, 1998.
- «Variació lingüística, terminologia i estàndard». A: *Espais terminològics 2009: Terminologia i variació geolingüística. Actes de la jornada del 12 de novembre de 2009*. Vic: Eumo; Barcelona: Termcat, 2010.
- «Dinàmica dels Pirineus: llengua i desenvolupament». A: SISTAC, R. (ed.). *Segones Jornades de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans a Andorra. 19 i 20 d'octubre de 2007*. Barcelona-Andorra: Institut d'Estudis Catalans i Govern d'Andorra, 2014, p. 23-37.
- TOVAR, Antonio. *Lo que sabemos de la lucha de lenguas en la Península Ibérica*. Madrid: Gregorio del Toro, 1968.
- VENY, Joan. «Paralelismos léxicos en los dialectos catalanes». *Revista de Filología Española* (Madrid), núm. XLII (1958-1959) i XLIII (1960).
- *Els parlars catalans*. Palma: Moll, 1982 (3a ed.).
- «Cap a una tipologia de l'etimologia popular». A: *Profesor Francisco Marsá : Jornades de Filología*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1990, p. 137-152.
- *Mots d'ahir i mots d'avui*. Barcelona: Empúries, 1991.
- *Onomàstica i dialectologia*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1996.
- *Els parlars catalans (Síntesi de dialectologia)*. Palma: Moll, 1998 (12a ed.).

II. LLENGUA CATALANA EN ELS TEXTOS LITERARIS D'ANDORRA I DELS PIRINEUS

Albert Villaró

Pyrene celsa nimborum verticis arce
Divisos Celtis prospectat Hiberos
Atque æternis tenet magnis divortia terris.

SILI ITÀLIC

A tall de (llarga) introducció. L'Alt Pirineu: un país sense literatura?

Comencem el viatge. Però d'entrada hauríem de fer una sèrie de consideracions inicials sense les quals potser no valdria la pena continuar.

La primera. Podem regionalitzar una literatura? Aquesta paraula sona prou malament com perquè ens hi haguem d'aturar una mica. Correm el risc de fer una *reductio ad absurdum*. Hi ha una literatura alpina? Una literatura de la Depressió Central? Una literatura de les Rocalloses? Una literatura del Bages, per posar com a exemple un territori, perfectament acotat i definit, de població similar a la del Pirineu? Es pot parlar de l'existència d'una literatura americana i d'una d'anglesa, naturalment, compartint totes dues el mateix idioma. Així doncs, per parlar de literatura pirinenca, és només una qüestió d'escala? És tan evident que els Pirineus conformen un entorn perfectament delimitat, amb una forta personalitat que es tradueix en una història concreta i en unes característiques culturals, socials i demogràfiques diferenciades? És diferent el bagatge emocional, paisatgístic i cultural que té un habitant de Nou Barris o de Seròs que el que té algú que s'hagi criat a Escàs o a Esterri? I encara, quins Pirineus? Ens hem centrat en un territori abastable i que, com a entitat d'estudi, té una certa tradició –el Pirineu Central, de l'Aran i l'Alta Ribagorça fins a la Cerdanya i la vall de Ribes, per no haver-nos de moure dels límits del bisbat d'Urgell–, però és cert que els Pirineus s'estiren a ponent i a llevant. En qualsevol cas, i sempre que no es digui el contrari, quan aquí parlem de Pirineus parlem de l'Alta Ribagorça, l'Aran, els dos Pallars, l'Alt Urgell, la Cerdanya i, *last but not least*, Andorra. Insisteixo: les terres altes del bisbat d'Urgell.

Sempre ens ajudarà considerar els paral·lels. Sense moure'ns del domini del català, veiem com les terres de l'Ebre comparteixen una potent tradició literària –des de Jesús Moncada fins a Marta Rojals, passant per Bladé i Desumvila i tants i tants d'altres–. I, més enllà de compartir-la, se la creuen, la potencien, l'han feta seva. En són conscients.

Aquest és un factor essencial: hi haurà una literatura pirinenca sempre que es tingui una consciència diguem-ne territorial d'adscripció a un entorn, a un caràcter i a uns condicionants propis, genuïns i originals.

La segona pregunta. Què es ser pirinenc? Aquí hi ha, segons el meu parer, la clau de volta de la qüestió. La identitat. O, més ben dit, la força de cohe-

sió que pugui arribar a tenir una suposada identitat pirinenca. No és fàcil descriure-la ni caracteritzar-la: tres estats, quatre idiomes, divisions administratives per donar i per vendre, comunicacions raonables nord-sud, però difícils en sentit est-oest. Mig aïllats en les nostres valls, què compartim? Paisatges i natura. Muntanyes. La neu. Alguna vaga manifestació de caràcter: som –o ens agrada pensar que som– orcs. La frontera: un peu aquí i un peu allà, com una marea de terra endins, generadora de moviments i oportunitats. La música, cada vegada més, acompanyada per la insòlita resurrecció de l'acordió diatònic, que trenta o quaranta anys enrere només es tocava als culs de món d'Europa. Una xarxa de relacions familiars que, com una teranyina, connectava els pobles amb una estudiadíssima política matrimonial, que avui ha quedat fossilitzada amb una malla d'afectes i referències emocionals. L'amor (o l'orgull, més aviat) per una llengua plena de recursos, potser com a contrapunt a la cada vegada més abacallanada parla metropolitana. És aquest un tret ben característic, que supera barreres dialectals: un nucli potser reduït, però molt actiu, de cerdans, andorrans, alturgellencs, pallaresos, aranesos i ribagorçans conscienciats són propagandistes i conservadors de les formes lingüístiques pròpies.

Però, com deia el pensador bretó Morvan Lebesque i cantaven els Tri Yann, arriba un moment en què cal fer un pas endavant i s'ha de triar entre «la découverte où l'ignorance». Assumim, doncs, que hem fet la descoberta. Que ens sentim pirinencs i que vivim aquesta pirineïtat –un altre cop cito Lebesque– «en consciència». És possible que el dubte que se'ns planteja un dia sí i un altre també –què és ser pirinenc?– sigui també una expressió d'identitat. Les interminables discussions que s'han fet des dels anys noranta sobre l'existència o no d'una literatura pirinenca serien, també, la manifestació d'una picor existencial. Ningú no es dedica durant tant de temps a discutir o qüestionar allò que és invisible o irrellevant.

I la tercera. Com encaixa la variable Andorra en aquesta equació? Són els andorrans essencialment diferents dels seus veïns pallaresos, urgellencs o cerdans? D'entrada, la seva plena condició de ciutadans d'un estat amb tots els ets i uts els eximeix de segons quines quimeres identitàries. Naturalment, podem parlar de literatura andorrana emparats per la seva confortable estatalitat. Si ho fem amb la literatura austríaca o amb la illenca, ho podem aplicar sense problemes a les Valls, malgrat la mida. La seva història particular i, sobretot, la seva insòlita evolució econòmica els ha convertit en una singularitat. Si ens els miréssim amb un microscopi, veuríem que, des del punt de vista genètic, l'Andorra contemporània és un veritable *melting pot*: un experiment social, un gresol de cultures que bull i esquitxa a la recerca d'un equilibri imperfecte. Però Andorra no és ben

bé una illa (una península amb dos itsmes, potser?) i la seva configuració actual és producte, en certa manera, de la interconnexió creativa amb els veïns. Tanmateix, és possible identificar tendències pròpies i una peculiar manera de fer en la gestió de la seva creativitat literària, com ho han fet amb la resta d'aspectes de la vida pràctica i de la vida espiritual. En la mesura del possible, aquest treball intentarà conciliar, distingir i sumar el subsistema andorrà amb el sistema pirinenc.

Arribats en aquest punt, hauríem d'aclarir de què hem de parlar. De la literatura dels Pirineus o de la literatura dels pirinencs? De la literatura d'Andorra o de la literatura dels andorrans? Bé, els pirinencs neixen on volen, o on poden. I els andorrans, encara més. No podem exigir als nostres literats l'aplicació del *ius sanguinis*. Ni la del *ius solis*. Amb que escriguin ja n'hi hauria d'haver prou.

I la llengua? Bé, naturalment, el català. Sovint amb l'eco de les modalitats dialectals. Cada vegada menys, o més destil·lades i evanescents. És evident que hi ha hagut manifestacions de genuïna literatura nostrada –és a dir, produïda dins del marc en què ens estem movent– en d'altres idiomes: en castellà, en francès, en occità-gascó-aranès, fins i tot en anglès. En la mesura en què això ens serveixi per situar-nos i enriquir el discurs, ens hi referirem. Estem parlant d'un mosaic, d'una vànova de *patchwork*. Com més colors, millor.

Per acabar. Hom pot dir que vivim en un país sense literatura. Dit d'una altra manera, que el fet literari pirinenc ha fet tard, que ha arribat quan la festa era a punt d'acabar-se, els convidats més interessants ja han marxat i a la barra hi queden només licors estranys i cervesa calenta. Que, més enllà dels monuments fundacionals de la llengua (que són, a més, textos circumstancials, allunyats de qualsevol vocació estrictament literària), hem travessat un desert de segles. Els veritables protagonistes de la literatura pirinenca fins al segle XIX són els notaris, els escriptors, els registradors de la propietat: una escriptura sòbria, gens imaginativa, purament descriptiva. Mentrestant, a la vora del foc de les cases hi batejava una literatura àgrafa, la de les llargues hores d'hivern passant vetllada, confegida amb anècdotes, velles històries repetides mil vegades, cançons i romanços, relats mítics sobre la descoberta del gel, els minairons i la bugada de les encantades, de la qual ens n'han pervingut vestigis saborosíssims, però, en conjunt, escassos. I passa que els qui, al segle XX, han sentit la pruija de la literatura s'han hagut d'afanyar abans no se'ls escolés el seu món entre els dits. Durant uns anys es tenia probablement aquesta sensació. Ara no deu ser ben bé així. Anem camí de la normalització, si és que aquesta pa-

raula es pot aplicar aquí dalt? Què és normal? Ara per ara, no ho sé pas. Suposo que la feina feta per confegir les pàgines que ara vindran serviran per aclarir una mica el panorama o per acabar-lo d'embardissar. Tant de bo que aquestes pàgines serveixin de breviar i guia per a anar pel recte camí. Així sia.

1. Les primeres manifestacions escrites

Les llengües, com organismes vius que són, neixen, creixen, s'escampen i, en algun moment, moren (o es transformen). Ens agrada pensar que el català va néixer en els dominis pirinencs del bisbat d'Urgell, com deia el mestre Corominas. Era una zona de fractura i de refugi. Si més no, va ser aquí dalt –i els arxius no enganyen– on la nova llengua romanç parlada va fer el pas a l'escriptura: un salt transcendent que seria definitiu. El camí seguit pels primers monuments de la llengua és un recorregut fet a batzegades, inconcret, en què ens falten moltes tesselles del mosaic. Amb tot, el repàs per les beceroles de l'idioma és un trajecte apassionant pels processos de formació d'un idioma viu.

1.1. «Rustica romana lingua»

Com va passar amb la resta de llengües neollatines, plenament formades ja al segle VII, les primeres manifestacions del català escrit són escadusseres: illes lèxiques i sintàctiques navegant dins un mar d'un llatí que, dia a dia, va evolucionant cap a una altra cosa, una llengua que, a les palpentes, aviat esdevindria el català. Les referències textuais a l'existència de la *rustica romana lingua* o al *sermo rusticus* són habituals des de començament del segle VIII. Però la llengua de cultura continuava sent un llatí acadèmic, hereu de la grandíssima tradició clàssica.

1.2. Sant Just

Així, el primer literat pirinenc –incloem dins la definició de pirinenc, a la pujolesca manera, tot aquell qui viu i treballa als Pirineus– va ser el primer bisbe ben documentat d'Urgell, sant Just, que el 527 va arribar tard al segon concili de Toledo. Just va ser l'autor d'uns molt celebrats comentaris als *Cantica canticorum* i també se'n conserva un sermó dedicat a la memòria de sant Vicenç, màrtir.

MARTÍN, José Carlos; IRANZ, Salvador. «Justo de Urgel, *Sermo de S. Vincentio* (CPL 1092): Estudio de su tradición manuscrita, edición crítica y traducción». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 42/1 (2012), p. 229-251.

1.3. Fèlix, l'adopcionista

Paradoxalment, l'obra que més transcendència va tenir en la intel·lectualitat europea de l'època va ser la de l'heresiarca Fèlix (mort en captiveri a Lió el 818), propagandista de l'adopcionisme, una heterodòxia de caràcter cristològic (per fer-ho senzill: Crist és Déu veritable i home adoptat, no pas natural). Fèlix va ser abat del monestir de Sant Serni de Tavèrnoles i després bisbe d'Urgell. Empresonat per defensar la seva doctrina, la seva producció literària va ser esborrada del mapa. Va ser autor d'una sèrie d'obres de les quals només ens n'han arribat els títols (la *Confessio fidei*, la *Disputatio Felicis cum Sarraceno...*) i algun fragment utilitzat pels defensors de l'heterodòxia –sobretot els formidables teòlegs carolingis Alcuí de York i Benet d'Aniana– per desacreditar-lo. Malgrat això, va ser venerat com a sant a l'Església d'Urgell fins ben bé al segle XVIII.

PERARNAU, Josep. *Feliu d'Urgell, bases per al seu estudi*. Barcelona: Facultat de Teologia de Catalunya, 1999.

1.4. Les primeres manifestacions de la llengua escrita

La documentació altmedieval catalana –una col·lecció quantitativament i qualitativa molt nombrosa de textos que arrenquen de principi del segle IX amb el pergamí de Codinet, del 815– ens mostra ja paraules en un català embrionari: apareixen en romanç topònims, antropònims, termes tècnics o d'ús quotidià que els escriptors no sabien com es deien en llatí (o bé sospitaven que no entendrien els agents del documents). Molts d'aquests primers pergamins pertanyen a l'Arxiu Capitular d'Urgell i, a partir del segle XI, són nombroses les interpolacions en un idioma que és inequívocament català. I això no només ho trobem en la documentació: al meravellós absis de Sant Vicenç d'Estamariu, que va ser pintat cap al 1140, hi apareix representada una esmunyedissa *lebre*.

1.5. Jurament de Radulf Oriol

Hi ha algun text, tanmateix, especialment significatiu en què la proporció de paraules que ja no són llatí és més alta i on el relat és més ric que no pas

una simple transacció econòmica. És el cas dels juraments feudals i dels memorials de greuges, molt interessants per a l'estudi de les primeres formes escrites de la llengua catalana. Un d'aquests documents és el jurament de Radulf Oriol, redactat entre el 1028 i el 1047 als voltats d'Orrit, al Pallars Jussà, i que, al costat de fórmules llatines, té frases senceres en català:

Go fideles vos ende seré, go no llos vos devetaré, ni devetaré no llos vos faré.

El jurament es va incloure en el *Liber feudorum maior*, el cartulari dels comtes de Barcelona compilat cap a la fi del segle XII, avui a l'Arxiu de la Corona d'Aragó. No es conserva el document original.

MORAN, Josep; RABELLA, Joan Antoni. *Primers textos de la llengua catalana*. Barcelona, Proa, 2001. (Clàssics catalans; 1)

1.6. Els greuges de Guitard Isarn de Caboet

En el cas dels anomenats *Greuges de Guitard Isarn de Caboet*, un pergami redactat entre 1080 i 1095, l'extensió i definició del text en català és ja predominant. Tan sols l'encapçalament i les fórmules finals són en llatí. El va descobrir l'any 1908 Joaquim Miret i Sans durant les seves recerques a la col·legiata d'Organyà. Tracta de l'enumeració de les *rancures* (ofenses) que van fer els vassalls de Guitard Isarn i de quina manera havien de ser castigades i restituïdes. El fet que es tracti d'un document força més complex que les simples fórmules de jurament feudal que constituïen fins aleshores les primeres manifestacions escrites en protocatalà el fa un testimoni especialment interessant de l'evolució de la llengua:

E só rancurós de Guilelm Arnal quar fed conveniència de la mia onor ab suo fratre senes lo men consel...

És també significativa la procedència del document: la vall de Cabó, a l'Alt Urgell. Els Caboet, durant els segles XI i XII, van esdevenir una de les principals famílies nobiliàries dels Pirineus. En el seu paper de feudataris del bisbe d'Urgell, en el moment de redacció dels greuges ja tenien les valls d'Andorra en feu del bisbe.

MIRET I SANS, Joaquim. «El més antig text literari escrit en català precedit per una colecció de documents dels segles XIè, XIIè i XIIIè». *Revista de Bibliografia Catalana*, núm. 7 (1904), p. 5-47 i 215-220.

RABELLA, Joan Antoni. «"Greuges de Guitard Isarn, senyor de Caboet" (1080-1095)». A: *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes XXXV. Homenatge a Arthur Terry 1*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997, p. 9-49.

1.7. Les glosses de les Bons

El missal leccionari de Sant Romà de les Bons (el manuscrit 838 de la Biblioteca de Montserrat) té unes glosses en català molt interessants –influenciades per la tradició dels *scriptoria* occitans– que estan datades vers el 1200. Aquest manuscrit va ser confegit molt probablement a l'església de Santa Eulàlia de la Seu d'Urgell.

ALTÉS, Xavier. «El leccionari de la missa de Sant Romà de les Bons (Andorra)». *Urgellia*, núm. 2 (1979), p. 169-209.

BARAUT, Cebrià. «Les glosses catalanes del ms. 838 de la Biblioteca de Montserrat». A: *Miscel·lània Ramon Aramon i Serra*. Vol. II. Barcelona: Curial, 1980, p. 15-31.

1.8. El Llibre dels judicis

El *Liber iudiciorum* és una compilació de dret hispanovisigot feta a mitjan segle VII. La Llei gòtica, com també se l'anomenava, era àmpliament coneguda i aplicada a la Catalunya medieval, amb interpolacions i afegits. A l'Arxiu Capitular d'Urgell se'n conserva un manuscrit –el 187.1– procedent de Conques, al Pallars Jussà. És un manual notarial de començament del segle XVI. La coberta, però, és un pergami reaprofitat, i conté la primera traducció d'un text llatí al català, datada cap a mitjan segle XII:

Akelò ke-l marid acaptà de logres de estrans hòmens o acaptà en cavalcada o en host o de donacion de prínceb o de son padron o de son amicgs...

BARAUT, Cebrià; MORAN, Josep. «Fragment d'una altra versió catalana del *Liber iudiciorum* visigòtic». *Urgellia*, núm. 13 (1996-1997 [2000]), p. 7-35.

1.9. Els trobadors i Guillem de Berguedà

La primera i potentíssima manifestació d'una poesia lírica en llengua romanç és la dels trobadors. Des de mitjan segle XII i fins al segle XV, la llengua dels trobadors –un llenguatge artificios de base occitana que superava els trets dialectals locals per a esdevenir un idioma d'ús essencialment cortès i literari– va ser la llengua poètica del sud d'Europa per excel·lència. Les relacions entre els comtats occitans i els catalans va ser extensa i fluïda. Per tant, els Pirineus van fer de frontissa entre el nord i el sud d'aquesta comunitat literària.

El provençal *–proensales–* va influir en el català i, en certa mesura, va condicionar molta part de la lírica dels poetes catalans que, amb notables excepcions, com Ramon Llull, van compondre els seus poemes en aquesta «llengua llemosina» fins que els autors de la generació d'Ausiàs March van adoptar sense reserves les formes plenament catalanes.

Sens dubte, la figura trobadoresca més destacada vinculada al nostre territori va ser Guillem, vescomte de Berguedà (1138-1196). Home de caràcter (per dir-ho d'una manera políticament correcta), va tenir una vida intensa i atzarosa. El 1175 es va refugiar a la cort del vescomte Arnau de Castellbò després d'assassinar el vescomte Ramon Folc de Cardona. En la seva obra –un total de trenta-una composicions– destaca el cicle de violents sirventesos dedicats a escarnir els seus enemics, i molt especialment el bisbe d'Urgell, Arnau de Preixens, una de les seves víctimes predilectes, a qui va acusar de tota mena de peripècies sexuals (sovint contradictòries entre elles):

Un sirventes vuoill nou far en rim'estaign
d'un fals coronat d'Urgel, cui Dieus contraigna,
que porta major matrel d'un mul d'Espaigna;
tant l'a gran
que sol comtar m'es affan,
que femna a qui'l coman
non sera sana d'un an.

Hi ha d'altres trobadors catalanomuntanyencs, generalment de comarques que queden fora (per poc!) de l'estricta i potser massa rígida abast geográficoconceptual d'aquesta obra, com Ramon Vidal de Besalú, Huguet de Mataplana, Ponç de la Guàrdia i Guillem Ramon de Gironella.

RIQUER, Martí de. *Les poesies del trobador Guillem de Berguedà*. Barcelona: Quaderns Crema, 1996.

1.10. Les *Homilies d'Organyà*

Les *Homilies* han estat, des de la seva publicació, el text liminar de la literatura catalana. No són ni les manifestacions més antigues ni les més originals, ni potser les de major transcendència, però sí que han estat considerades, des de la seva publicació a començament del segle XX, la primera manifestació literària. En els darrers anys, ha guanyat força la idea que la traducció pallaresa del *Forum iudicum* –que, com hem vist, és una setantena d'anys anterior a l'homiliari– hauria de fer reconsiderar la seva posició al palmarès, tot i que es tracta d'un text eminentment jurídic. Però

tot són traduccions: el *Llibre jutge*, del llatí al català, i les *Homilies*, de l'occità al català. I les *Homilies* són, de moment i fins a nova ordre, la primera traducció coneguda entre llengües neoromàniques. Els filòlegs i liturgistes han aconseguit filar encara més prim: les *Homilies* serien la traducció d'un sermonari procedent del monestir agustinià de Sant Ruf d'Avinyó i és probable que aquesta traducció es fes a la catedral de Tortosa perquè fossin predicades durant la quaresma del 1204.

Aqel qi ix seminar la sua sement e, dementre qe semenava, la una sement cadedg prob de la via e fo calzigad[a] e ls ocells del cel mengaren aquela sement, aqest seminador dix N[ostre] S[éiner] qe són los maestres de Sent[a] Eglésia, [e la sement, la paraula] de la predicació de Jhesu Crist.

Les vicissituds del seu descobriment són prou conegudes: el setembre del 1904, Joaquim Miret i Sans, de visita a Organyà, les va identificar i, amb d'altres documents, les va comprar al senyor rector, mossèn Riba, fill d'Ordino. Per vuitanta-cinc pessetes, ni més ni menys. Miret, conscient de la transcendència del descobriment, va fer-ne de seguida una primera edició. Avui, com la resta de documents adquirits per Miret a la canònica de Santa Maria d'Organyà, són a la Biblioteca de Catalunya (ms. 289). Si bé la seva representativitat ha estat diluïda per l'aparició d'altres textos anteriors, les *Homilies* continuen, en el nostre imaginari col·lectiu, ocupant una posició preeminent.

MIRET I SANS, Joaquim. *Antics documents de llengua catalana i reimpressió de les Homilies d'Organyà*. Barcelona: Imprenta de la Casa Provincial de Caritat, 1915.

SOBERANAS, Amadeu; ROSSINYOL, Andreu (ed.). *Homilies d'Organyà, facsímil del manuscrit, edicions diplomàtica i crítica*. Barcelona: Barcino, 2001. [Amb un estudi preliminar d'Armand Puig]

1.11. El capellà de Bolquera

Ben poca cosa se sap del capellà de Bolquera, com es coneix el misteriós autor goliardesc de sis composicions, dues de conservades al *Cançoneret de Ripoll* i alguns fragments més –d'una accentuada misogínia– que són recollits per Francesc Eiximenis al *Terç del Crestià* («aytal fo ça enrere / lo xantre de Bolquere, / qui de donas desayres / dix molts, car de lurs aires jamay no poch tastar; ne romas per caçar»). El capellà cerdà hauria estat actiu durant la primera meitat del segle XIV. La seva peça més estudiada és la cançó «Li fayt Dieu son escur», del *Cançoneret*:

Li fayt Dieu son escur
pus que la nuyt escura;

en Deu es qu'om pauch dur
 e ço que Deus vol dura;
 nuyl fayt no son segur
 si Deu no l'asegura;
 bo es qu'om be percur,
 mas ses Deu pauch val cura;
 car un pus m'aventur,
 mays trop desventura,
 e no pusch los mal dur:
 tant m'es fortuna dura.

BADIA, Lola. *Poesia catalana del segle XIV: edició i estudi del 'Cançoneret de Ripoll'*. Barcelona: Quaderns Crema, 1983.

RUBIÓ I BALAGUER, Jordi. *Història de la literatura catalana*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1984, p. 75. Cf. també RIQUER, Martí de. *Història de la literatura catalana*. Vol. 1. Barcelona: Ariel, 1964, p. 509.

1.12. Noblesa lletraferida

Beneficiada per una educació privilegiada, la noblesa va ser un reduït cultivat en un oïen il·luminat. No podem deixar de banda la figura essencial per a la història d'Andorra del comte de Foix Roger Bernat III, trobador esporàdic que va participar en l'anomenat «Cicle de sirventesos del 1285». En aquest debat políticotrobadoresc hi van participar, per ordre d'aparició, Bernat d'Auriac (àlies Mestre de Besiers), el rei Pere el Gran, el trobador Peire Salvatge, el comte de Foix i un quart trobador anònim. Els versos tracten de la possible invasió del regne d'Aragó per part del rei francès Felip l'Ardit durant l'estiu del 1285.

Salvagg', e tuit qu'ausem cantar
 e-namorar
 rei d'Aragon
 digatz se me poira tan far,
 c'a mi no par,
 Qu'el e-l leon sian ensems en totas res
 contra'l frances,
 si que'l sieu afar sia ges;
 e car el dis que'l plus dreituriers vensa,
 de fallir tost a cascun ai raison:
 pero sapchatz qu'eu deteing Castellbon.

El seu besnét, Gastó III de Foix i X de Bearn, més conegut com a Gastó Febus (1343-1391), va dictar el text del *Libre de Chasse* –famós per les còpies esplèndidament il·luminades que se'n conserven–. Músic i protector de

músics, de vida intensa, com pertoca, amb episodis foscos i controvertits. Una antiga tradició li atribueix també la composició dels sentits versos de l'himne occità «Se canta»:

Dejós ma fenèstra
i a un aucelon
tota la nuèit canta
canta sa cançon.

Si canti, jo que canti
canti pas per jo,
canti pas per mia
qui ei auprès de jo.

Aqueras muntanhas
que tan hautas son
m'empaishan de véder
mes amors ont son.

Mig segle més tard, el comte Hug Roger III, el darrer representant de l'antiga nissaga dels comtes de Pallars (1430-1504), es va revelar com un altre noble grafòman: ens ha llegat una enorme quantitat de correspondència. El gruix el formen les cartes escrites durant les campanyes de la guerra civil, en què va lluitar com a capità general dels exèrcits de la Generalitat. Se'n conserven d'altres adreçades a la seva esposa, Caterina d'Albert, mentre resistia tota sola el llarguíssim setge de tres anys al castell de València d'Àneu. I als arxius hi ha també unes quantes lletres de batalla fenomenals que va intercanviar amb Joan Ramon Folc de Cardona, que, malgrat ser el seu cosí, va rebre l'encàrrec reial de prendre-li el comtat. A més, en el context turbulent del segle XV català, la dinastia comtal va rebre un esment al *Curial e Güelfa* («e sapiats que d'aquell llinatge de Madiona són eixits tots los de la casa de Pallars...»). Sigui com sigui, el dissortat Hug Roger, un veritable personatge de novel·la, hauria de ser un dels nostres *all time favorites* dins del palmarès d'escriptors pirinencs, en proporció inversa al seu reconeixement popular. Les seves descripcions de setges i batalles tenen un tremp èpic comparable al dels grans cronistes¹

Lo combat ha estat fort, però no es pogué haver la força per la falta dels trenta mariners de Sant Feliu, qui són estats pus covarda gent que mai viu. Feren-me perdre la força, per quant ab les escales e labor que havien fet no

1 La formidable figura d'Hug Roger III ha generat un parell d'obres que l'evoquen. En primer lloc, el volum col·lectiu signat per Margarida Aritzeta, Assumpció Cantalozeila, Joaquim Carbó, Andreu Loncà i Ferran Rella *El darrer comte del Pirineu* (Barcelona: Proa, 2005), i la novel·la d'Assumpta Cantalozeila, que va recuperar el personatge a *El retorn d'Hug Roger* (Barcelona: Proa, 2007).

gosaren acostar al mur. Los de l'exèrcit, veent que aquells desemparaven e fugien com a jueus, no gosaren emprendre la labor de dits mariners.

PELÁEZ, Manuel J. *Catalunya després de la guerra civil del segle XV*. Barcelona: Curial, 1981.

PAILHÈS, Claudine. *Gaston Pheobus: le prince et le diable*. París: Perrin, 2007.

RIQUER, Martí de. *Los trovadores: historia literaria y textos*. Barcelona: Planeta, 1975. 3 v.

SOBREQUÉS, Jaume; SAROBE, Ramon J. *Hug Roger III: epistolari de guerra i exili del darrer comte del Pallars*. Barcelona: Base, 2008.

1.13. *The Dark Ages*

I ja està. Lluny de les corts i dels centres urbans, amb una noblesa més dedicada a l'expansió territorial, al control dels excedents pagesos i a fer la punyeta als nobles veïns, el nostre racó dels Pirineus va romandre, durant segles, del tot impermeable a les manifestacions literàries escrites.

L'únic centre d'irradiació cultural, amb el seu *scriptorium* i una ben nodrida biblioteca, seria la catedral d'Urgell i, en menor mesura, el monestir de Sant Serni de Tavèrnoles. Però la seva influència cultural s'estenia sobretot a l'esfera eclesiàstica i a l'expressió literària en llatí.

Invisible des de la distància, avui percebem que hi batejava, naturalment, una potentíssima tradició oral. De vegades, n'apareix algun vestigi. El 1923, mossèn Pere Pujol publicava una mostra de litúrgia popular, com la que va trobar en un manuscrit procedent de la col·legiata de Castellbò, on van ser copiades durant la primera meitat del segle XVI unes oracions («protestacions») i unes cobles a Santa Maria per obtenir el benefici de la pluja.

O flor Verge molt resplendent,
Mare de Déu omnipotent.
Pregau al Rei de magestat
Que'ns don pluia e ros temprat.

Miquel Arcàngel defendor
Ab tots los àngels de bon cor.
Preguats Jesús lo salvador
Que'ns don pluia per sa amor.

Però, més enllà d'aquestes escadusseres manifestacions –amb algunes mostres de poesia popular, com les que va musicar Joan Brudieu, mestre de capella de la catedral d'Urgell durant la segona meitat del segle XVI–, el panorama és desèrtic i haurem de fer un salt impossible fins a mitjan segle XVIII.

Amb una excepció: els gojos, les versificacions pietoses de la vida i miracles de sants i marededéus. Redactats generalment d'una manera anònima entre els segles XVIII i XIX, les seves formes estereotipades i una forta inèrcia imitativa no ens han de fer oblidar la força i tirada popular que tenien i que encara tenen.²

Sempre i quan los fills de Lòria
 pel món resten escampats
 com a Mare a Vós acuden
 en llurs penes i treballs.
 De retorn a ses famílies
 per complir pugen ses vots:
 De Canòlic reina santa
 empareu vostres devots.

(«Goigs de la Mare de Déu de Canòlic»)

PUJOL, Pere. «Quatre peces de litúrgia popular». A: *Pere Pujol i Tubau, arxiver de la catedral d'Urgell. Obra completa*. Andorra: Editorial Andorra, 1984, p. 359-363.

ANGLÈS, Higini; PEDRELL, Felip. *Els madrigals i la missa de difunts d'en Brudieu; transcripció i notes històriques i crítiques*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1921.

2 AMADES, Joan; COLOMINES, Josep. *Els goigs*. Barcelona: Orbis, 1946-1948.

2. Les reflexions historiogràfiques

La singularitat política de les valls d'Andorra va generar, especialment als segles XVIII i XIX, l'escriptura d'una sèrie d'obres que pretenien compendiar i descriure, amb diversos graus d'ambició, les particularitats del funcionament i la història del país, unes obres que no tenen paral·lels a la resta de l'univers pirinenc. Són obres generalment molt ben documentades, que sovint transcendeixen el caràcter tècnic i instrumental que les va motivar per esdevenir un fresc viu del país. En l'absència de literatura purament de creació, la temptació de llegir-les en clau literària és impossible de defugir. En aquest sentit, podríem dir que es tracta d'un gènere essencialment andorrà.

2.1. *Manual Digest*

L'originalitat institucional d'Andorra i la necessitat imperiosa de poder demostrar en un moment políticament delicat l'origen i la validesa dels seus drets i privilegis van obligar el Consell General, a mitjan segle XVIII, a encarregar a Antoni Fiter i Rossell la redacció del *Manual Digest de les valls neutres d'Andorra, en lo qual se tracta de sa antiquitat, govern i religió*, de sos privilegis, usos, preeminències i prerrogatives.

Sabem poques coses sobre la vida d'Antoni Fiter i Rossell. Nascut a Ordino el 1706, descendent de la potent casa Fiter d'Ares, a la vall de Cabó, va doctorar-se en lleis per la universitat d'Oscar. Va ser veguer episcopal a Andorra des del 1734 fins a la seva mort, escaiguda a Barcelona el 1748, deixant pràcticament enllestida la seva obra. Aquesta és la data del manuscrit original (que es va conservar a la casa pairal) i de la còpia que va ser lliurada al Consell General de les Valls.

El *Manual*, monument cabdal de la historiografia andorrana i un dels millors exemples de la prosa catalana del final del Barroc, ha estat, malgrat tot, una obra més citada que no pas llegida. Part de la culpa d'aquest fet és la inexistència, de moment, d'una edició que superi les mancances de la transcripció estrictament diplomàtica que, per iniciativa del Consell General, es va publicar el 1987. Aquesta molt meritòria transcripció encara no ha estat revisada, tot i que ens consta que s'està treballant en una edició. El volgut obscurantisme amb què l'autor va voler blindar la seva obra –amb la intenció que les potències veïnes no tinguessin més informació que l'estrictament indispensable– va desencadenar, com a conseqüència principal,

la proliferació gairebé incontrolada de còpies clandestines. El *Manual* és un compendi que recull prolíxes dades històriques i la descripció de les institucions andorranes. El volum té una formidable conclusió en el seu sisè llibre («Màximes cristianes de verdadera política i sòlida prudència, les més útils per a la conservació de l'estat de les valls d'Andorra»), en què s'exposen un total de cinquanta-cinc màximes, cadascuna amb el seu comentari. Són com un petit manual de filosofia política andorrana, que sovint han estat seguides al peu de la lletra pels dirigents del Principat. En línies generals, les màximes encoratgen les pràctiques del bon govern i prevenen contra els riscos que vénen de l'estranger, advocant per una sòlida equidistància en relació amb les potències veïnes.

Hom podria, fins a cert punt, qüestionar els criteris que justifiquen la inclusió d'aquesta obra (i d'altres que vindran tot seguit) en un manual dedicat, en principi, a la literatura, que sovint trepitja terrenys més eteris que no pas les estrictes obligacions dels batlles i els salaris dels capitans. Però més enllà dels condicionants temàtics i metodològics que van envoltar la seva creació, la prosa del *Manual* és vigorosa i expressiva, i fa moltes vegades interessants digressions als terrenys de la llegenda i la tradició:

He oït varies vegades a molts hòmens vells i ancians de nostres valls una tradició que ells havien oït referir a sos pares, i avis, i és: que en lo temps de la primera antiquitat d'esta terra, hi havia en ella una famosa i cèlebra adivina, a la qual se consultaven moltes i varies coses. Açò no seria molt ensdevingués en lo temps que l'Espanya fou governada per moltes centúries, per varies nacions gentíliques i supersticioses (com s'ha dit en lo principi d'aquest llibre), començant los cartaginesos, romanos, vàndalos, suevos, alans i silingos, totes nacions idòlatres, que acostumaven consultar los successos de les guerres i altres ab semblants dones phitòniques o adivines, com tot és de veure en los llibres que tracten de semblants idòlatres.

En un desert absolut, el *Manual* és com un oasi, en el qual van beure i es van inspirar obres posteriors. Des de la nostra perspectiva actual, fóra irresponsable no reconèixer-li el seu mèrit fundacional.

FITER I ROSSELL, Antoni. *Manual Digest*. Andorra la Vella: Consell General, 1987.

2.2. *Politar andorrà*

Tampoc no sabem gaires coses sobre la vida i miracles de l'autor del *Politar andorrà* (1763), el rector de les Escaldes Antoni Puig. En el moment de redacció del *Politar*, era beneficiat de l'església de Sant Pere Màrtir d'Escaldes. En els anys previs a la Revolució Francesa va ser un dels principals

contactes que, com veurem més endavant, el cap d'espies Don Francisco de Zamora va fer a Andorra. A instàncies seves, el 1778 va dibuixar un interessantíssim mapa de les Valls, en el decurs d'una expedició al cim del Casamanya.

El *Politar andorrà* va ser concebut com una actualització i revisió dels continguts del *Manual Digest*.

No ha cabut en mon poc saber altre mètode més fàcil que lo que exposo en est petit *politar* (*politar* és lo mateix que un agregat de notícies). Lo que suposo serà com veurà lo curiós lector en lo decurs de l'obra. Lo que he procurat ab tota advertència treure dels sublimes escrits del molt il·lustre doctor Anton Fiter i Rossell, veguer que ere d'estes Valls, lo qual ere pèrit en tots arts i ciències, i principalment en jurisprudència, sa pròpia facultat, i en història divina i humana.

Va ser objecte d'una primera edició diplomàtica, cinc anys abans que la del *Manual Digest*, i el 2016 se n'ha publicat una esplèndida edició crítica.

PUIG, Antoni. *Politar andorrà*. Edició a cura d'Ignasi J. Baiges. Andorra la Vella: Consell General, 2016.

2.3. Primeres obres impreses

El dissortat capità liberal Antoni Valls (la Seu d'Urgell, ?-1822) va publicar el 1820 la seva *Memoria sobre la soberanía que corresponde a la nación española*, un seriós opuscle que tenia com a objectiu la liquidació del sistema del consenyoriu sorgit dels Pariatges per posar Andorra sota el règim constitucional espanyol. Té el mèrit d'haver estat la primera obra impresa dedicada íntegrament a la matèria andorrana. Les observacions del capità Valls són plenes de suspicàcies respecte a l'anòmala, segons ell, condició sobirana de les Valls:

Allí no se hallan empleados públicos que gobiernen a nombre de nuestro rey. Allí los sabios decretos de las Cortes son mirados con desprecio y ni menos se conoce la Constitución, ese grande y admirable monumento de sabiduría y prudencia.

La incomprensió del guerriller absolutista el Trapense, que va capturar el capità Valls durant el setge de la Seu que va culminar amb la proclamació de la Regència d'Urgell, va liquidar aquest projecte polític amb l'afusellament del més ardit dels seus partidaris.

Tres anys més tard, el 1823, es va publicar a Tolosa de Llenguadoc l'obra *De l'Andorre*, del veguer francès Pierre-Roch Roussillou, una resposta con-

servadora i francòfila a les tesis proespanyoles del capità Valls. L'obra del *chevalier* Roussillou va més enllà de les consideracions estrictament polítiques i és, de fet, la primera monografia diguem-ne moderna sobre el país, malgrat que no acabés de fer-se una idea de l'idioma que s'hi parlava, perquè deia que el *Manual Digest* estava «écrit dans l'idiome du pays qui es un mélange de catalan et de patois de l'Ariège». Roussillou fa, a més, una curiosa interpolació narrativa entre dos capítols de doctrina, amb la inclusió de la «Histoire d'Anton et Maria», una curiosa narració d'amors desgraciats, però amb final feliç. La visió que Roussillou té d'Andorra és la del territori d'idíl·lica puresa.

Les mœurs simples et sévères des habitants de l'Andorra commandent le respect ; les vices et la corruption des villes n'ont pénétré dans ces vallées; on dirait qu'elles sont l'asile secret de la modération et de la vertu. Les habitants vivent encore comme leurs pères vivaient il y a cinq cents ans. Rien n'a changé : le luxe et les arts, et tout ce que la civilisation des grands peuples qui les entourent présentent d'éclat, leur inspire plus de crainte que d'envie.

D'un signe molt més conservador –i ferm partidari del manteniment de l'*statu quo*– és l'obra del tercer eclesiàstic que figura en la nòmina dels primers historiadors andorrans: fra Tomàs Junoy (Alp, 1778-1860), àlies el Provicari d'Anyós, on va exercir el magisteri durant molts anys. Refugiat el 1835 a Andorra després del saqueig del monestir dels predicadors de Puigcerdà, d'on era prior, va publicar el 1838 la seva *Relació sobre la vall d'Andorra*, un volum que necessàriament trenca amb el caràcter codificador i dogmàtic del *Manual* i del *Politar*, per fer-ne una aproximació més breu i didàctica.

Aquí no hi barreres, ni duanes, ni bureus. No s'han de menester guies, cartes ni passaports. Tothom menja lo que pot, vesteix com vol, va i vé a on li acomoda com i quan li agrada, sens haver de comunicar-ho a ningú; solament se reprimeix al criminal.

Per cert, que el manuscrit conté un capítol dedicat a les forces armades andorranes que no es va creure oportú dur a la impremta. La *Relació* té el mèrit, a més, d'haver estat la primera obra impresa en català sobre Andorra (i, per a més mèrit, a Tolosa de Llenguadoc!).

El jesuïta (i nebot del bisbe Caixal!) Lluís Ignasi Fiter i Cava va publicar el 1874 la seva *Història i novena de Nostra Senyora de Meritxell*. És una obra que té com a objectiu essencial la consolidació de Meritxell com a santuari nacional d'Andorra. No debades, el Consell General havia aprovat l'any abans la seva consagració com a patrona de les Valls. Amb una certa modèstia, l'obra va aparèixer com a anònima.

En lo estiu ostenten sa verdor los prats, que, formant una petita plana, s'extenen en los dos costats del Valira. Les muntanyes se vesteixen d'abundant i matisada herba, i en mig del calor més rigorós l'oreig suau de la primavera deixa sentir-se per tot arreu. Mes en lo hivern tota la gala i hermosura desapareix; enormes masses del gel i de neu cobreixen com una mortalla inmensa los estanys, les fonts, la vegetació; les espatlles dels turons se converteixen en grandiosos miralls d'argent; s'amaga la vida en la naturalesa i se tornen les Valls una vasta soledat que sols respira melancolia i tristesa.

DALMAU DE BAQUER, Lluís. *Historia de la república de Andorra*. Barcelona: Pablo Riera, 1874.

FITER I CAVA, Lluís Ignasi. *Història i novena de Nostra Senyora de Meritxell*. Barcelona, 1874.

JUNOY, Tomàs. *Relació sobre la vall d'Andorra*. Tolosa de Llenguadoc: Typographie Pierre Montaubin, 1838.

ROUSSILLOU, Pierre-Roch de. *De l'Andorre*. Tolosa de Llenguadoc: F. Vieusseux, 1823. [Reeditat en edició bilingüe pel Govern d'Andorra: *D'Andorra / De l'Andorre*. Andorra la Vella: Govern d'Andorra, 2005. (L'Andorra dels viatgers)]

VALLS, Antoni. *Memoria sobre la soberanía que corresponde a la nación española*. Barcelona: Imprenta Constitucional de Juan Dorca, 1820.

2.4. L'assaig històric al segle xx

Jean-Auguste Brutails (Viviers, 1859 - Bordeus, 1926), historiador, arxiver i jurista, va ser nomenat membre del Tribunal Superior d'Andorra a Perpinyà. Amb el seu bagatge intel·lectual i metodològic, i tenint accés a un gran nombre de fonts, el 1904 va publicar una obra monumental: *La coutume d'Andorre*.

Les mœurs sont très rigides à la surface: on expulserait sans pitié les femmes «folles de leur corps», mais les *fadrins*, les jeunes gens, ne seraient pas de sang catalan s'ils n'étaient pas travaillés de violents désirs. Ce qui m'a le plus frappé dans l'ancienne criminalité andorrane, c'est la fréquence de procès de sorcellerie et des procès de viol et seduction.

La defensa dels drets i privilegis històrics d'Andorra en un moment en què Europa es redefinia després de la Segona Guerra Mundial és l'objectiu de *Les Valls d'Andorra. Recull documental*, obra de Bonaventura Riberaygua (Andorra la Vella, 1892-1950). Publicada el 1946 i ampliada en edicions posteriors, va més enllà del simple aplec de documents per constituir-se en un puntal per encarar les reformes contemporànies del país.

Els andorrans, si volem subsistir, sobretot hem de respectar en tot temps, amb fermesa i lleialtat, els nostres Prínceps; havem de conèixer la nostra

Història, l'origen del nostre poble, les nostres atribucions, usos i costums, i coneixent-los, millorarem les nostres lleis i farem respectar els nostres drets.

Durant tot el segle XX es van anar escrivint diverses obres que, en certa manera, recollien l'interès per construir un marc referencial per a Andorra, no tan centrat en l'estudi erudit –que va prendre el seu camí particular– sinó en la divulgació amable, però ben documentada. Moltes d'aquestes obres, de caràcter mixt, seran relacionades al capítol següent.

Josep Maria Guilerà (Barcelona, 1899-1970) va fer, a *Una història d'Andorra* (1960), un recorregut exhaustiu per la historiografia i la literatura de viatgers i tractadistes centrades a Andorra. Més cap aquí tenim diverses obres de divulgació històrica, especialment l'*Aproximació a la història d'Andorra*, de Lídia Armengol (Andorra la Vella, 1948-1991), i *Andorra, institucions, costums*, de Montserrat Palau (Barcelona, 1916 - Sant Julià de Lòria, 2004). Cal fer esment també a *La petita història d'Andorra*, de Miquel Lladó (Castellldans, 1909 - Andorra la Vella 1999): una fantàsica recreació de l'estada a Andorra del comissionat Bonifacio Ulrich.

ARMENGOL, Lídia. *Aproximació a la història d'Andorra*. Andorra la Vella: Institut d'Estudis Andorrans. Centre de Perpinyà, 1983.

– *Una mostra del nostre llegat històric: 600 fets institucionals, econòmics i socials*. Andorra la Vella, 1965.

BRUTAILS, Jean-Auguste. *La coutume d'Andorre*. París: Ernest Leroux, 1904. [Edició facsímil: París: Hachette-BNF, 2004]

CAPDEVILA, Lluís. *Llibre d'Andorra. Història i paisatge*. Barcelona: Selecta, 1958.

GUILERÀ, Josep Maria. *Una història d'Andorra*. Barcelona: Aedos, 1960. [Trempe: Garsineu, 1993]

LLADÓ, Miquel. *La petita història d'Andorra. El coronel Ulrich*. Andorra la Vella: Llibres de l'Isard, 1983.

PALAU, Montserrat. *Andorra, institucions, costums*. Lleida: Virgili & Pagès, 1987.

RIBERAYGUA, Bonaventura. *Les Valls d'Andorra. Recull documental*. Barcelona: Bosch, 1946. [Andorra la Vella: Promocions Literàries, 1985]

3. Il·lustrats, aventurers i romàntics

I, com sempre passa, van haver de venir de fora per fer-te veure el que tenies a tocar. Els viatgers –sobretot francesos i anglesos– van arribar als Pirineus com qui arriba a la Lluna, amb l'esperit obert dels pioners i una certa pruija científista. Hi viatjaven atrets de primer per les misterioses muntanyes, després per l'exotisme de la gent que les poblava. En un procés paral·lel a l'expansió del concepte de «paisatge», els viatgers dibuixen un món que, en bona mesura, és també el nostre. Les seves són visions externes, subjectives i necessàries, però escrites sovint amb una passió tan sincera que han fet molt per fomentar l'autoestima dels qui van venir més tard. Cert és que la literatura de viatges ha estat un terreny especialment propens per aprofitar-se de la inspiració d'altri o al plagi descarat, però això no ens ha de desanimar: entre les descripcions rutinàries o estereotipades hi apareixen, sovint, pàgines inspirades i motivadores.

Cap a la fi del segle XIX, els viatgers anglesos i francesos van haver de compartir l'espai de la descoberta amb els excursionistes catalans, molts dels quals sorgits a l'empara del Centre Excursionista de Catalunya, fundat el 1876. Al mateix temps que els habitants de les ciutats redescobrien els racons més remots del seu país, els Pirineus van convertir-se en un dels escenaris privilegiats de la Renaixença literària, com a reservori de les essències i virtuts humanes, com a espai naturalment mític.³

Als Pirineus, un territori pràcticament àgraf fins al segle XX, les descripcions i impressions publicades pels viatgers són llegides avui amb avideses, estudiades i espremudes fins al límit, però no deixen de ser un succedani parcial que no hauria de substituir una literatura inexistent. Malgrat el seu biaix generalment enumeratiu i utilitari, la literatura dels viatgers ens ha llegat algunes joies que no tenen res a envejar a produccions amb més ambició literària. Els viatgers van arribar a les muntanyes sense apriorismes. Un cop van tornar a casa van llegar-nos els seus testimonis escrits.

3 Hi ha un munt d'estudis, edicions i monografies sobre un tema tan llaminer. Un parell d'exemples: GANAU, Joan. *Viatges per Ponent*. Lleida: Biblioteca Literària de Ponent. Universitat de Lleida, 1996; FAURA, Enric. *Antologia de literatura excursionista catalana*. Tremp: Garsineu, 2002. El 2010 es va celebrar a Salardú el Col·loqui d'Estudis Transpirinencs, que tenia com a títol «Els Pirineus visitants». Les ponències van ser publicades als *Annals IBIX* 2010-2011 del Centre d'Estudis del Ripollès. Les ponències que han estat consultades són les següents: ESPAÑOL, Francesca. «El Pirineu desvetllat: viatges i descobertes del patrimoni medieval» (p. 14-36); FIGUERA, Manel. «Viatgers francesos que van travessar la frontera estatal pirinenca al segle XIX» (p. 121-139); ROMA, Francesc. «Descobrir la muntanya, descobrir els Pirineus: de la imatge medieval a la muntanya catalana» (p. 37-64).

Hi trobem tots els tons possibles, totes les aproximacions: des de les insinuacions de les tèrboles maniobres de Don Francisco de Zamora fins a les observacions mordaces de Hepburn Ballantine, passant per l'arravatament èpic de mossèn Cinto, impulsat per una molt alta missió patriòtica i espiritual. Hom pot tenir la temptació de classificar els prototuristes –com ho va fer Àlvar Valls en el seu article sobre la literatura andorrana– en tres grans grups: els funcionaris, els viatgers utopicoromàntics i els excursionistes. De vegades, però, els límits entre els uns i els altres són difícils de dibuixar.

En qualsevol cas, fer una relació exhaustiva dels relats dels viatgers que van visitar Andorra i la resta dels Pirineus fóra un exercici extenuant i probablement inútil, perquè la feina de recerca i redescobriment és encara oberta. De tant en tant apareix alguna obscura obra que entra a formar part del corpus, i només cal visitar regularment els catàlegs i les publicacions de la Biblioteca Nacional d'Andorra per comprovar-ho. L'editorial Garsineu ha estat, des de sempre, molt interessada a editar, d'una manera sistemàtica, els més destacats. Des del Ministeri d'Afers Exteriors del Govern d'Andorra es va encetar una col·lecció bilingüe dedicada als viatgers, de la qual es van publicar només quatre volums. En qualsevol cas, des d'aquí intentarem oferir-ne una repassada breu i plausible. El temps, que tot ho decanta, acabarà per confegir un corpus manejable i canònic de la literatura excursionista. Aquí només n'esmentarem els més significatius, en una relació caòtica i probablement injusta.

3.1. Alguns vagues precedents

He dubtat si esmentar-los en aquest capítol o en l'anterior. De fet, els podríem descriure en allò que se'n diu «tècnica mixta»: obres impulsades per una motivació generalment d'ordre administratiu, concebudes com a instruments amb un objectiu molt concret –informació sobre un territori determinat o per a la confecció de capbreus–, essencials per a la historiografia. Però, en el fons, avui ens hi acostem buscant-hi més el relat del viatger que no pas la font històrica. Són, malgrat tot, materials bàsics, directes, perfectes per a l'evocació del passat més o menys llunyà.

Així, tenim, en primer lloc, els registres de la visita pastoral que va fer –o, en alguns casos, va encarregar– el canonge d'Urgell Galceran Sacosta, per encàrrec de l'arquebisbe de Tarragona Guillem de Rocabertí, entre els anys 1312 i 1315. Les visites pastorals tenien com a objectiu bàsic inspeccionar l'estat dels edificis de culte i el mobiliari litúrgic i considerar la conducta

moral de capellans i fidels, sempre massa tèbia per a l'ortodòxia. És aquí on trobem els elements que més ens poden cridar l'atenció: capellans amb fills i concubines, pràctiques de fetilleria... Un mosaic incomplet, fragmentari, però molt suggerent.

El segon exemple és el famós *Spill manifest de totes les coses del Vescomtat de Castellbò*, redactat pel notari Pere Tragó el 1519, que és un recorregut detalladíssim per tots els quaters en què es dividia el vescomtat, entre l'Alt Urgell i el Pallars. A més de proporcionar un preciós material en brut per als historiadors, constitueix un insòlit relat geogràfic, per l'extensió i la profunditat amb què va treballar el notari Tragó.

E posat lo espill plau molt a les dones, emperò per ésser així fosc e mínimo, no he gosat dictar aquell a sa Alteza, ans me ha paregut necessari oferir i dirigir aquell a vostres mercès, a fi que com alfedira en mig vostres senyories ornén esta obreta de la facúndia i eloquència Nostre Senyor Déu los té comanada; si té sort.

El tercer, i més modern, és potser el que més tremp literari té dels tres: es tracta de dos manuscrits escrits pel «doctor en dos drets» Onofre Timbau, adreçats als oficials del duc de Cardona: *Relación del marquesado del Pallars* i *Descripción del biscondado de Vilamur*. Una relació detallada, ben escrita i molt interessant pel seu caràcter de monografia pionera.

BARAUT, Cebrà (ed.). *Spill manifest de totes les coses del Vescomtat de Castellbò*. La Seu d'Urgell: Societat Cultural Urgel·litana, 1982.

BRINGUÉ, Josep Maria; CASES, Maria Lluïsa; MARUGAN, Carme-Maria; RABASA, Maria Isabel. *Descripció del marquesat de Pallars i del vescomtat de Vilamur per Onofre Timbau (1628)*. Lleida: Pagès Editors, 2001. (Pallars)

Llibre de visites del Bisbat d'Urgell. Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, calaix 31/41. [Les visites fetes a Andorra van ser objecte d'un estudi de Susanna Vela: «Visites pastorals a la diòcesi d'Urgell. L'exemple de les Valls d'Andorra (1312-1314)» (*Annals de l'Institut d'Estudis Andorranos*, 1990, p. 59-103)]

3.2. Arthur Young

El primer viatger digne d'aquest nom que va atrevir-se a penetrar en els Pirineus –i va tenir prou esma per explicar-ho després– va ser l'anglès Arthur Young (Suffolk, 1741-1820). Interessat pels avenços científics aplicats a les tècniques agràries, va visitar Catalunya el juliol de 1787. El marcadíssim contrast que va observar entre la molt endreçada Anglaterra i les salvatges, però fèrtils, muntanyes pirinenques (i els seus salvatges habitants) és una constant en el seu relat.

The whole region of the Pyrenees is of a nature and aspect so totally different from every thing that I had been accustomed to, that these excursions were productive of much amusement. Cultivation is here carried to a considerable perfection in several articles, especially in the irrigation of meadows: we seek out the most intelligent peasants, and have many and long conversations with those who understand French, which however is not the case with all, for the language of the country is a mixture of Catalan, Provençal, and French.

YOUNG, Arthur. «Tour in Catalonia». A: *Annals of Agriculture and other Useful Arts*. Vol. VIII. Londres, 1787. [Edició catalana amb pròleg i traducció de Ramon Boixareu: *Viatge a Catalunya*. Garsineu: Tremp, 1993]

3.3. Don Francisco de Zamora y Peinado

Francisco de Zamora (Villanueva de la Jara, 1757-1812), home de lleis, amic de Jovellanos i d'esperit il·lustrat, va ser jutge («alcalde del crim») de l'Audiència de Barcelona durant els anys previs a la Revolució Francesa. Des d'allí es va dedicar a fer diversos viatges per Catalunya, amb la intenció secreta d'establir una xarxa d'informadors al llarg de la frontera amb França. El setembre del 1788 va sortir de Barcelona per fer una llarga excursió per l'Alt Urgell, Andorra, el Pallars Sobirà i l'Aran. El seu és el primer relat de viatger sobre Andorra, on va fer una visita exhaustiva i profitosa. Va fer la primera ascensió documentada al cim del Casamanya i de pas, anant a la recerca de les mítiques argolles de Gal·liè per les asprors de Juclar, va inventar el barranquisme.

Finalmente subimos a la montaña del Casamaña por el lado de Canillo, que presenta una hermosa vista, pues toda ella se halla vestida de una continua pradera y, al contrario, por la parte opuesta sólo se ve aridez y que la montaña se arruina. Desde allí vimos toda la figura del valle y sus ríos, sus límites y montes, de modo que desde allí se arregló el mapa. Esta montaña es elevadísima y sus faldas y raíces son las que dividen el valle, ocupando el centro de la Y griega cuya figura hemos dicho que tiene.

Les seves descripcions són detallades i tenen una certa gràcia: era un gran observador, perspicaç i detallista. A la llum de la seva missió veritable, que era la de reclutar espies al servei dels ministres Godoy i Aranda, els seus diaris prenen una dimensió especial.

La primera menció al dietari de Francisco de Zamora la trobem a l'obra del geògraf Salvador Llobet *El medio y la vida en Andorra*. Més tard se'n va fer ressò Josep Maria Guilerà. Ramon Boixareu va fer una esplèndida edició dels viatges de Don Francisco per Catalunya: *Diario de los viajes hechos en*

Cataluña (Barcelona: Ariel, 1971). La visita de Don Francisco a Andorra i les seves implicacions polítiques van ser dissecades en profunditat per Albert Villaró en la seva edició del dietari del 1788 i en la d'un dietari inèdit posterior: *Diari de viatge, 1788* (Andorra, 2004).

ZAMORA, Francisco de. *Diario de los viajes hechos en Cataluña*. Ed. a cura de Ramon Boixareu. Barcelona: Ariel, 1973.

– *Diari de viatge, 1788*. Ed. a cura d'Albert Villaró. Andorra la Vella: Govern d'Andorra, 2004. (L'Andorra dels Viatgers; 3)

3.4. Els viatgers francesos

Alguns dels primers viatgers francesos van atrevir-se a penetrar a la serralada des de la base de les estacions termals d'Acs i Luishon, atrets pels cims misteriosos que des d'allí s'entrellucaven. Hi havia de tot: geòlegs, protoalpinistes, botànics. Historiadors, que barrejaven el seu eruditisme amb la pura tafaneria. El pioner: Louis-Ramond de Carbonnières (1755-1827), un pare de l'alpinisme que va buscar una via d'accés al Mont Perdut i va abocar en un llibre, publicat el 1801, les seves experiències. Vincent de Chausenque (1761-1868) va publicar el 1834 una monumental monografia sobre la serralada, amb voluntat enciclopèdica, que va ser ampliada en una segona edició el 1854. L'historiador Adolphe Thiers (1797-1877) va escriure sobre les seves peripècies a la Cerdanya durant els darrers es-peternecs de la Regència d'Urgell. Amb el temps, va arribar a ser president de la República.

Je quittai Olette le plus tôt que je pus, et je pris la route de Mont-Louis. Là les montagnes se resserrent et s'élèvent, on entre dans un conduit étroit et effrayant par la dimension de ses formes et par le désordre qui y regne. La route est tracée sur le flanc des rochers, au tiers de leur hauteur, et peut donner place tout au plus à un mulet. Au-dessus son des éminences inaccessibles, au-dessus des torrents, et au delà d'autres montagnes qui s'engrènent avec celles autour desquelles on circule.

Louis Boucoiran va dedicar alguns capítols de la seva descripció de l'Arieja del 1854 a una visita a Andorra, la Seu d'Urgell i Puigcerdà, escrits amb una prosa intensa i original. El malaguanyat metge Alfred Tonnellé, que va morir als vint-i-set anys (1831-1858), va donar un nou impuls a la literatura excursionista, amb unes pàgines vigoroses, plenes d'entusiasme juvenil, publicades pòstumament (el 1901, molts anys després de la seva mort). Un dels personatges més singulars que van pul·lular pels Pirineus, el comte Henry Russell (1834-1909), va consagrar tota la seva vida al coneixement

de la serralada després d'haver voltat per mig món. Entre les seves obres, molt centrades en la descripció de les ascensions als pics, destaca *Souvenirs d'un montagnard*. Més. Victorin Vidal va publicar el 1866 les seves impressions sobre un viatge a Andorra, i tres anys més tard van aparèixer les *Sources de l'histoire andorrane* de Jean-François Bladé: moltes vegades, l'erudit és impossible de destriar del literat. Aquest intensíssim segle de viatgers francesos el tanca Gaston Vuillier, que va publicar el 1888 *Le val d'Andorre*, un volum molt inspirat en què, a les vives descripcions del país, s'hi han d'afegir uns gravats d'una gran qualitat, que han determinat en certa manera la visió que tenim d'aquella Andorra romàntica i misteriosa:

Des hommes sont là, attablés. On croirait voir des brigands. Ils boivent un vin noir à la régalade avec le *porro*, espèce de bouteille à long col et à goulot conique en usage dans la Catalogne. Ce qu'ils mangeaient, nous l'ignorons encore: des oignons crus probablement.

Notre diner est maigre: du pain de seigle moisi, dur comme la pierre: pour boisson, du vin épais, sentant le bouc. Arrive un poulet étique, coriace, et qu'il est impossible d'entamer. On se serait rattrapé sur la salade si l'huile n'avait été puante.

Mais la lune s'est levée dans les ciel pur, et sa clarté douce se répand sur les monts.

Les rues tortueuses, les vieilles maisons, offrent des aspects fantastiques, et la rivière écumante semble rouler des flots d'un métal éclatant.

BLADÉ, Jean-François. *Sources de l'histoire de l'Andorre*. 1869.

BOUCOIRAN, Louis. *Ariège, Andorre et Catalogne: Guide historique, pittoresque et descriptif aux Bains d'Ussat et d'Ax contenant l'Histoire de l'ancien pays de Foix et des ses Comtes jusqu'à Henri IV et Histoire de la vallée d'Andorre jusqu'à nos jours*. Nîmes: Giraud, 1854. [Whitefish, Mo.: Kessinger Publishing, 2010]

CARBONNIÈRES, Louis-Ramond de. *Voyages au Mont-perdu et dans la partie adjacente des Hautes-Pyrénées*. Paris: Belin, 1801.

CASTILLON D'ASPET, Henri. *Histoire d'Ax et de la Vallée d'Andorre: description et analyse des eaux thermales, observations thérapeutiques, origine des diverses sources, leurs vertus médicales, travaux d'art, embellissements, promenades, etc.: avec des notices historiques sur les bains d'Ussat et d'Audincq et suivie d'un itinéraire général à l'usage des baigneurs*. Tolosa de Llenguadoc: Imprimerie du Midi, 1851. [París: Hachette: BNF, 2013]

CHAUSENQUE, Vincent de. *Les Pyrénées, ou Voyages pédestres dans toutes les régions de ces montagnes, depuis l'Océan jusqu'à la Méditerranée, contenant la description générale de cette chaîne, des observations botaniques et géologiques, et des remarques sur l'histoire, les mœurs et les idiomes des diverses races qui l'habitent, avec une carte et quelques vues des Pyrénées*. Agen: Prosper Noubel, 1854.

TONNELLÉ, Alfred. *Trois mois aux Pyrénées et dans le Midi en 1858 - Journal de voyage d'Alfred Tonnellé*. París, 1901. [Ed. facsimil: París: Hachette-BNF, 2012] [Trad. de Josep Maria Cuenca: *Tres mesos als Pirineus. Diari d'un viatge*. 1858. Tremp: Garsineu, 2000]

THIERS, Adolphe. *Les Pyrénées et le midi de la France pendant les mois de novembre et décembre 1822*. Paris: chez Ponthieu, 1823. [Trad. de Josep Maria Cuenca: *Viatge al Rosselló i a la Cerdanya* (1822). Tremp: Garsineu, 1998]

VIDAL, Victorin. *L'Andorre*. París: Librairie Centrale, 1866.

VIILLER, Gaston. *Le val d'Andorre*. París: Henri Quentin, 1888.

3.5. Els anglosaxons (amb un bel·licós preludi prussià)

Després de la matinera expedició d'Arthur Young, ens haurem d'esperar fins a mitjan segle XIX per trobar noves incursions de viatgers anglosaxons. Però l'espera va valdre la pena: generalment els relats que ens han deixat són, des del punt de vista informatiu i literari, molt rics, impregnats sovint d'una sana ironia que ens els fa especialment propers i actuals.

Un preludi prussià: el príncep Felix Lichnowsky, nét del que va ser alumne de Mozart i mecenes de Beethoven, va participar a la Primera Guerra Carlina, on va tenir l'honor (o la desgràcia) d'haver de combatre al costat de l'immens Bartomeu Porredon, el Ros d'Eroles. Les seves memòries –de les quals n'hi ha una traducció contemporània al francès i una de més moderna al castellà– són interessantíssimes, i en destacaria el relat de la terrible expedició cap a l'Aran, amb un episodi de torb dalt del port inclòs.

Nous emmenions quarante-deux mulets dont vingt chargés de métal de cloche destiné à la fonderie de Berga: nous avions aussi avec nous deux-centes bêtes à cornes et un grand troupeau de moutons; mais à peine deux heures s'étaient écoulées depuis notre départ de Trédos, que la plus grande partie de notre troupeau était égaré et la moitié de nos mulets tombés dans les précipices. Lorsque nous arrivâmes à minuit à l'hôtel de la Bonai-gua, tous les bataillons étaient à la debandade, plus une seule compagnie n'était complète, l'artillerie, les munitions, les équipages, tout avait disparu. Lorsque j'arrivai avec les derniers à l'hôtel, Porrédon était à la porte, se tordant les mains et se lamentant sur un désastre dont il était l'auteur.

Entre batalla i batalla, el príncep Lichnowsky va tenir temps de rebre la visita d'un col·lega prussià i gastròsof, Friedrich Christian Eugen Baron von Vaerst, que va publicar el 1847 *Die Pyrenäen*.

Abans de les corredisses bèl·liques de Lichnowsky i Von Vaerst s'havia pas-sejat per les nostres valls el botànic anglès George Bentham, que va publi-car un catàleg de les plantes dels Pirineus. Més enllà de l'interès botànic de l'obra, ens interessa especialment el relat de l'expedició per fer el treball

de camp, realitzada al llarg del 1825. L'obra d'Esrvine Murray *A Summer in the Pyrenees*, del 1836, va servir de guia de viatge per als qui el van seguir: del 1843, tenim el relat de Georgiana Chatterton, que va visitar la vall d'Aran i es va quedar a les portes de travessar la frontera amb Andorra des de l'Ospitalet: es va limitar a donar una pinzellada de l'arquitectura institucional del país i de suposar-ne l'estatus de felicitat. Les passes de Lady Chatterton van ser seguides per la irlandesa Selina Bunbury, l'any següent, que tampoc no va passar de l'Aran. Sí que va anar més enllà l'ardida Mary Eyre, que el 1856 deuria enlluernar els andorrans amb el seu glamur cosmopolita. En canvi, sembla que Richard Ford, el molt influent autor del *Handbook for Travellers in Spain and Readers at Home* (1845), no hi va arribar a posar els peus i que el seu relat pirinenc és de segona mà o bé reciclat.

Potser qui va escriure les pàgines més inspirades sobre els Pirineus –fent ús d'una descarnada ironia– va ser Frederick Harold Deverell, autor de *Border lands of Spain and France, with an account of a visit to the republic of Andorre*, obra apareguda sense signar el 1854, amb un recorregut per «the wildest scenes and the wildest people in Western Europe». En aquesta obra, Deverell ens delecta amb una extraordinària descripció de la fesomia del bisbe Caixal («the expression of his eye was truly à la romaine; in other words, it was singularly allied to that of the hyena»). D'altres viatgers insignes van ser Bayard Taylor (al qual anomenaven «the greatest american traveller»), que va dedicar un capítol a Andorra de la seva *By-Ways of Europe*, del 1869, que recollia les impressions d'un viatge fet dos anys abans:

I have already said that reserve is a marked characteristic of the Andorrans. No doubt it sprang originally from their consciousness of their weakness, and their fear to lose their inherited privileges by betraying too much about themselves. When one of them is questioned upon a point concerning which he thinks is best to be silent, he assumes a stupid expression of face, and appears not to understand.

Lewis Gaston Leary, pastor presbiterià, va publicar *Andorra, the Hidden Republic* el 1877, i té el mèrit d'haver estat el primer nord-americà a fixar-se i parlar bé del Principat, al qual descriu com un paradís d'honradesa. El 1909, Hilaire Belloc, intel·lectual francès empeltat a Anglaterra i amic de Chesterton, va publicar un preciós llibre de viatges a la serralada.

I tancarem aquesta secció –que podria ser interminable– amb l'esment al primer turista motoritzat: Lee Meriwether, que va haver d'aparcar el seu flamant Maxwell a Acs i el 1908 es va atrevir a penetrar en un país que encara –però per poc temps– no tenia carreteres.

- ANÒNIM [Fredrick Harold DEVERELL]. *Border lands of Spain and France: with an account of a visit to the Republic of Andorre*. Londres: Chapman & Hall, 1856. [Reedició: Londres: British Library, 2011. Traducció al català de Xavier Campillo: *Una visita a la república d'Andorra*, 1856. Tremp: Garsineu, 1994]
- BALLANTINE, Hepburn. *A Crusade into Catalonia, 1894*. Londres: Young, 1913. [Trad. cat.: *Una croada als Pirineus (1894)*. Tremp: Garsineu, 1993]
- BELLOC, Hilaire. *Hills and the Sea*. Londres: Methuen & Co., 1906.
- *The Pyrenees*. Londres: Methuen & Co., 1909.
- BENTHAM, George. *Catalogue des plantes indigènes des Pyrénées et du Bas Languedoc*. París: Madame Huzard, 1826. [Cambridge: Cambridge University Press, 2011]
- BUNBURY, Selina. *Rides in the Pyrenees*. Londres: Parry, Blenkarn & Co., 1847. 2 v.
- CHATTERTON, Georgiana. *The Pyrenees, with excursions into Spain*. Londres: Saunders & Otley, 1843.
- DEVERELL, Frederick Harold. *All round Spain by Road and Rail, with a short account to a visit to Andorra*. Londres: Sampson Low, Marston Serale & Rivington, 1884.
- EYRE, Mary. *Over the Pyrenees into Spain*. Londres: Bentley, 1865.
- FORD, Richard. *A Handbook for Travellers in Spain and Readers at Home*. Londres: John Murray, 1845. [Trad. cast.: *Manual para viajeros por España y lectores en casa*. Madrid: Turner, 2008]
- FREESTON, Charles L. *Els passos dels Pirineus - The Passes of the Pyrenees. Andorra, 1911*. Andorra la Vella: Govern d'Andorra, Ministeri d'Afers Exteriors, 2009.
- LEARY, Lewis Gaston. *Andorra, the Hidden Republic. Its Origin and Institutions, and the Record of a Journey Thither*. Nova York: McBride, Nast and Co., 1877.
- LICHNOWSKY, Felix Maria. *Erinnerungen aus den Jahren 1837, 1838 und 1839*. Frankfurt del Main: Tauenländer Verlag, 1841. 2 v. [Trad. francesa: *Souvenirs de la guerre civile en Espagne, 1837 à 1839*. París: Chez J. Dumaine, 1844].
- MERIWETHER, Lee. *Seeing Europe by Automobile*. Nova York: Baker & Taylor Company, 1911.
- MURRAY, James Erskine. *A Summer in the Pyrenees*. Londres: John Macrone, 1837. 2 v.
- SPENDER, Harold. *Pels alts Pirineus (1896-1897)*. Traducció i edició de Dídac Ettinghausen. Tremp: Garsineu, 2015.
- TAYLOR, Bayard. *La república dels Pirineus: Andorra 1867 - The Republic of the Pyrenees: Andorra 1867*. Andorra la Vella: Govern d'Andorra. Ministeri d'Afers Exteriors, 2002.
- VAERST, Friedrich Christian Eugen Baron von. *Die Pyrenäen*. Breslau, 1847.

3.6. Castellans i portuguesos

Sobta la brevetat de la llista, sobretot si la comparem amb els veïns del nord. Coetani de Don Francisco de Zamora i particip del mateix esperit il·lustrat tenim l'obra del naturalista gallec Xosé Cornide y Saavedra (la Corunya, 1734 - Madrid, 1803) titulada *Descripción física, civil y militar de*

los montes Pirineos, del 1794. És, ni més ni menys, la primera monografia que tracta des d'una perspectiva global la realitat de la serralada:

El valle de Andorra es un distrito de este corregimiento situado entre las asperezas del Pirineo, y regado por el ya dicho río Balira y por otro Ordino, que se une con aquel enfrente de la villa de Andorra, capital de ese pequeño partido, muy parecido en sus circunstancias locales con el valle de Arán. Su clima, así como el de casi todo el corregimiento es frío y des-templado, porque apenas hay mes en el año que no nieve en los montes que le rodean.

Entre 1841 i 1849 va estar-se destinat a Andorra el coronel Bonifacio Ulrich, comissionat especial del Govern espanyol a Andorra.⁴ Traductor al castellà del *Manual Digest*, el coronel Ulrich va escriure un memoràndum sobre Andorra: *Apuntes sobre la Andorra*. El manuscrit es conserva a la Biblioteca Víctor Balaguer de Vilanova i la Geltrú. Ulrich va redactar també un esborronador relat sobre les darreres hores del comte d'Espanya, capità general de l'exèrcit carlí de Catalunya, executat pels seus homes damunt del toll de Sant Ermengol, vora Organyà:

Los mozos fingieron huir abandonando al preso y los cuatro hombres (que eran del depósito de Orgañá y que, como cómplices de la trama, fingiéndose cristinos procedentes de la Seo de Urgel se habían apostado de antemano en aquella posición) se apoderaron de él, haciéndole preguntas sobre quién era, de donde venía, a donde iba, etc., y sin haber obtenido contestación alguna se echaron todos sobre él, le hicieron subir hacia la capilla o oratorio de San Armengol, aquí le ataron de pies, manos y por el pescuezo con el remate de la cuerda, y desde aquel precipicio fue lanzado al Segre, dándole algunas puñaladas en el acto, echando la víctima un rugido.

L'esperit enciclopèdic de la gran obra de Pascual Madoz (Madrid, 1806-1870) va relacionar amb un cert nivell de detall les contrades pirinenques i, molt especialment, el cas d'Andorra i l'Aran, una feina feta sota un signe ideològic contrari al de Don Francisco. Així, des d'una perspectiva moderna i liberal, les descripcions de Pascual Madoz se centren en les condicions de vida i en les particularitats institucionals. Madoz coneixia bé el territori: va ser diputat per Lleida i jutge a Tremp i a Viella.

Metido entre los Pirineos los montes o cabezos más altos que en él se encuentran son los de Mineras, llamado así por las muchas minas de hierro que en él existen, el de Casamanya, de Seturria, Montclar, de San Julián y de Iuglar. Entre medio de las ásperas y quebradas cordilleras, inaccesibles las más de las veces a los hombres y las bestias se hallan varios puertos o

4 Les notícies sobre Ulrich van ser exposades per primer cop per Josep Maria Guilerà, que va editar també l'informe sobre la mort de Charles d'Espagnac. Vegeu GUILERA, Josep Maria. *Una història d'Andorra*. Barcelona: Aedos, 1960 [Tremp: Garsineu, 1993], p. 300.

gargantas que en diferentes épocas del año quedan transitables, aunque siempre con mucho trabajo e inminentes peligros.

I no hi podien faltar els militars, als quals fascinava la frontera amb França: el tortosí Juan Avilés va publicar el 1892 una molt completa relació de les seves anades i vingudes pel Pallars, l'Aran i Andorra. L'acompanyava en la seva expedició ni més ni menys que el coronel d'enginyers Francesc Macià.

A pesar de la idea que tenía en contrario, de Andorra a Canillo encontramos numerosos pordioseros, o que se fingen tales, muchos de ellos deformes o lisiados, que nos piden limosna con cierto tono de exigencia. [...] El guía que nos acompaña conoce a todo el mundo, se detiene innumerables veces en cada pueblo siempre que encontramos algún viandante, y da y pide noticias como si estuviera a cien leguas de su casa.

No pas castellà, ans portuguès, tenim el testimoni del periodista José Maria Ferreira de Castro (Oliveira de Azeméis, 1898 - Porto, 1970), autor de *Pequenos mundos, velhas civilizações* (1929), amb el qual es completen les visions dels veïns peninsulars.

Andorra foi sempre, na terra portuguesa e na Europa inteira, um tear de sorrisos. Por ser pequena? Per se ter conservado, através dos séculos, extática, enlevada, adormecida no seu berço de montanhas? Por ser ignorada? Nem sempre o que é grand é o mais belo, e a maior fascinação reside sempre no que é desonhecido.

AVILÉS, Juan. *El Pallás, Arán y Andorra (recuerdos é impresiones de viaje)*. Barcelona: Imprenta el Universo, 1892. [Trem: Garsineu, 1993]

MADOZ, Pascual. *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y posesiones de Ultramar*. Madrid, 1845-1850. [Les entrades corresponents a Catalunya, Andorra i la Franja es van aplegar a *Articles sobre el Principat de Catalunya, Andorra i zones de parla catalana del regne d'Aragó* al *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*. Barcelona: Curial, 1985]

CORNIDE Y SAAVEDRA, Xosé Andrés. *Descripción física, civil y militar de los montes Pirineos, 1794*. Trem: Garsineu, 2008.

FERREIRA DE CASTRO, José Maria. *Petits mons i velles civilitzacions - Pequenos mundos, velhas civilizações*. Andorra la Vella: Govern d'Andorra. Ministeri d'Afers Exteriors, 2009.

3.7. Bécquer i Galdós

Paral·lelament a la definició del corpus de literatura excursionista, dos eminentíssims escriptors espanyols, Gustavo Adolfo Bécquer (Sevilla, 1836 - Madrid, 1870) i Benito Pérez Galdós, van tractar, de primera mà, temàtica inequívocament pirinenca.

Bécquer va realitzar una estada a la fonda de Cal Patanó de Bellver de Cerdanya la tardor del 1860, tot i que hi ha autors que fins i tot neguen que mai posés els peus a Catalunya.⁵ Allà va recollir i amplificar una llegenda ambientada a Sant Martí dels Castells que li serviria per publicar, aquell mateix any, el relat «La cruz del diablo», una fantasia gòtica amb pèrfids senyors feudals i una armadura maleïda.

Ya los descuidados centinelas habían fijado algunas veces sus ojos en la villa que reposaba silenciosa, y se habían dormido sin temor a una sorpresa, apoyados en el grueso tronco de sus lanzas, cuando he aquí que algunos aldeanos, resueltos a morir y protegidos por la sombra, comenzaron a escalar el cubierto peñón del Segre, a cuya cima tocaron a punto de media noche.

Benito Pérez Galdós va haver de situar, necessàriament, alguns dels seus *Episodios nacionales* en terres pirinenques. Molt especialment a l'obra *Los cien mil hijos de San Luis*, del 1877, en què ens descriu les masmorres on els pèrfids dirigents de la Regència d'Urgell han engarjolat el protagonista de la segona sèrie dels *Episodios*, Salvador Monsalud. En aquest fragment parla de les festes dels reialistes, amos i senyors de la ciutat el 1822:

Después de la ceremonia política hubo jubileo por las calles y rogativa pública, a que concurrió el obispo con todo el clero armado y el cabildo sin armas. Era un espectáculo edificante y al mismo tiempo horroroso. Daba idea de la inmensa fuerza que tenían en nuestro país las dos clases reunidas, clero y plebe; pero los frailes armados de pistolas y los guerrilleros con vela en la mano, el general con crucifijo y el arcediano con espuelas, movían a risa y a odio juntamente. El ejército de la fe, uniformado sólo con el gorro catalán habría parecido un ejército de pavos, si no estuviera bien probado su indomable valor.

BÉCQUER, Gustavo Adolfo. *Rimas y leyendas*. Madrid, 1871. 2 v.

PÉREZ GALDÓS, Benito. *Los cien mil hijos de San Luis*. Madrid, 1877.

3.8. L'excursionisme català

L'excursionisme català va projectar als Pirineus la imatge idealitzada del país noble, ancestral, incontaminat, lliure de les perversions de la modernitat. I dins dels Pirineus Andorra era, per als excursionistes catalans, una mena de Shangri-La a l'abast i sense necessitat d'interprets. El pirineisme i la literatura van anar de la maneta, juntament amb la reivindicació dels

5 ESTRUCH, Joan. «Bécquer y el romanticismo catalán: literatura y topografía». A: *Actas del I Coloquio de la Sociedad de Literatura Española del siglo XIX*. Barcelona: Promociones y Publicaciones Universitarias, 1996.

Pirineus com a bressol de la Catalunya pura. Tenim així una plèiade de noms que, amb més o menys encert, ens han fet arribar, ben destil·lades, les seves impressions. Hi farem, necessàriament, una repassada ràpida sense entrar en més disquisicions: l'estudi de la literatura excursionista podria omplir una enciclopèdia sencera, i sort en tenim de les iniciatives editorials contemporànies per tenir a l'abast el corpus de les publicacions més significatives.

Comencem aquest breu, incomplet, parcial i probablement injust *estadillo* amb un personatge il·lustre: Valentí Almirall, l'autor de *Lo catalanisme*, que va publicar una llarga sèrie d'articles periodístics sobre la revolució andorrana del 1881 al *Diari Català*.⁶ Més que no pas excursionista, Almirall era repòrter en temps remoguts.

Lo consell va negar-se a dissoldre's, i allavores lo veguer, en sa qualitat de gran justícia, va demanar auxili al desener o oficial de la milícia per a què el dissolgués a la força. Lo desener va respondre que els deu hòmens que té a ses ordres se negaven a complimentar lo manat, mentres que lo govern revolucionari enviava una protesta al mateix veguer, lo qui va replicar per medi d'una altra protesta, en la que es diu al govern que no el reconeix, i que considera sa persistència en no dissoldre's, i la negativa de la milícia, com un acte atemptatori a la representació de la França, per quals motius se retirava del país (*Diari Català*, 24 de desembre de 1880).

Artur Bofill (Barcelona, 1844-1929), geòleg i malacòleg, va publicar l'*Excursió als Pirineus Centrals* el 1884, en què combinava les observacions científiques amb una aproximació més lírica i sentimental al paisatge. El tercer nom que traiem del calaix és el de Josep Aladern, pseudònim de Cosme Vidal (Alcover, 1869 - Barcelona, 1918), autor de les *Cartes andorranes*, producte de la seva estada a les Valls l'any 1892:

Ja hem arribat a la capital d'aquestes valls, lo Madrit d'Andorra, com deia en ma carta última. És una capital tranquil·la, dormida, ensopida, sens que doni cap senyal de vida, sens un àtom del moviment que distingeix a totes les capitals dels estats tots d'Europa.

Lo camí que porta aquí des de Sant Julià és molt pintoresc, com ho són tots los d'aquí dalt; com que tots van vorejant lo riu, lo murmuri de l'aigua ab la vegetació que a un costat i altre creix los fa frescos, alegres i ombrius.

Jaume Massó (Barcelona, 1863-1943), fundador de *L'Avenç*, va publicar el 1896 un recull de dotze relats (que serien ampliat a divuit en una edició posterior): els *Croquis pirinencs*, en què va aprofitar les seves experiències

6 FIGUERES, Josep M. «La revolució d'Andorra vista per Valentí Almirall per al 'Diari Català'». *Papers de Recerca Històrica*, núm. 1 (2003), p. 41-81.

a l'alta muntanya catalana per elaborar uns retrats frescos, plens de color i de tensió dramàtica. Artur Osona (Barcelona, 1840-1891), muntanyenc pioner, va aconseguir, amb els seus relats sobre Andorra, que el Consell General el nomenés fill adoptiu del Principat el 1897. Ja a la primeria del segle xx, Salvador Armet, que signava com a comte de Carlet i de Castellar (Barcelona, 1860-1928), va publicar al *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* una sèrie de delicioses cròniques de les seves incursions pirinenques, sobretot centrades a Andorra, que el 1906 van ser recollides en un volum. Així, va ser el primer a parlar de les falles rodades:

S'encenen en aquesta diada grans fogueres [...]. Els nois fan lo que anomenen falles, que encenen agitant-les i voltant-les vertiginosament, prenent la forma de grans rodes de foc, enmig de la gatzara de grans i petits

I un viatger autòcton, dels que roden el món i tornen al Born: l'apotecari Joaquim Morelló (Esterrí d'Àneu, 1858 - Barcelona, 1926), que, des de Barcelona (on regentava dues farmàcies), va realitzar diverses excursions als seus Pirineus nadius, i el 1904 va publicar una obra centrada en les valls d'Àneu. D'altres monografies centrades en una comarca concreta són les de Juli Soler del 1903 i el 1906 sobre la Ribagorça i la vall d'Aran i la de Cèsar August Torras sobre la Cerdanya, del 1924.

A més dels que buscaven l'atractiu dels cims i l'alè patriòtic, a començament del segle xx va començar a freqüentar els Pirineus una nova modalitat d'excursionistes, més utilitaris: els filòlegs, els especialistes en art medieval i els historiadors.⁷ Ja hem vist el paper que va tenir en la descoberta de les *Homilies* Joaquim Miret i Sans, que va freqüentar els arxius pirinencs del bisbat d'Urgell entre el 1894 i el 1912. El 1906, mossèn Alcover va emprendre la seva cèlebre expedició filològica, durant la qual va redactar un deliciós dietari:

Vaig entrar a Andorra la Vella amb molt poques il·lusions, i en surt encara desencantat. Aqueixa capital dóna una idea pobreta del Principat: pobreta, però exacta. Per lo que veig, per lo que ensum, per lo que em diuen, per lo que observ de la mateixa gent d'ací, aquest Principat me fa l'efecte d'una cosa magra, dessustada, escafida, massa patriarcal, massa endarrerida. Salta a la vista que els pobles andorrans no estan millor que llurs veïnats d'Espanya, i amb algunes coses estan pitjor, que és tot quant se puga dir. [...] Els mateixos andorrans sincers ho confessen, que llur règim i manera d'ésser necessita unes mitges soles i qualque cosa més: han mester un capgirell de mà mestra.

En aquest apartat s'ha d'esmentar també Ceferí Rocafort (1872-1917), que va ser el redactor del volum de la província de Lleida de la monumental *Geogra-*

7 Vegeu l'obra de Milagros Guardia i Immaculada Lorés *El Pirineu romànic vist per Josep Guàrdiol i Emili Gandia* (Trempe: Garsineu, 2013).

fia general de Catalunya que va dirigir Carreras Candi. En una estada a Anyós va ser testimoni de la precarietat en què es trobava el llegat de Tomàs Junoy:

Entre el paperam borros espargit per les golfes de la rectoria de la Massana s'hi veuen infinitat de borradors de sermons i fragments d'articles descriptius del Pirineu català, de lo qual vaig deduir-ne que, si el fra Tomàs se féu popular per les seves prèdiques, va ésser també un bon excursionista, un *amateur* de la muntanya catalana quan ningú es recordava d'aquesta.

ALADERN, Josep. *Cartes andorranes: impresions a la lleugera d'una excursió per les valls d'Andorra*. Reus, 1892.

ALCOVER, Antoni Maria. *Dietari de l'excursió filològica*, 1906. Edició de M. Pilar Perea. Barcelona: Proa, 2006.

ARMET I RICART, Salvador. *Les valls d'Andorra. Primera part: del Segre a l'Ariège a través d'Andorra*. Barcelona: L'Avenç, 1906.

BOFILL, Artur. *Excursió als Pyreneus Centrals*. Barcelona: Impr. de Lluís Tassó, 1884.

CARRERAS CANDI, Francesc. «Excursió al Pallars «Jussà» o inferior y á Gerri de la Sal». *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, núm. 21 (1896), p. 96-119.

MASSÓ, Jaume. *Croquis pirinencs*. Barcelona: L'Avenç, 1896.

MORELLÓ, Joaquim. *La vall d'Àneu*. Barcelona: L'Avenç, 1904. [Edició facsímil: Tremp: Garsineu, 1997]

OSONA, Artur. «Excursió a Berga, Bescaran i Andorra». *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, núm. 43 (1898).

– *La república d'Andorra: guia itineraria, dividida en 42 itineraris i ressenya geogràfic-històrica de les Valls*. Barcelona: Centre Excursionista de Catalunya, 1986.

PLEYAN DE PORTA, Josep; RENYÉ VILADOT, Frederic. *Àlbum històric, pintoresc i monumental de Lleida*. Lleida: J. Sol, 1880. [MIR, Antoni; MONER, Joaquim M. de (ed.). *Àlbum històric, pintoresc i monumental del Pirineu (1880)*. Tremp: Garsineu, 1996]

RASICO, Philip D. *Cafè i quilombo. Els diaris de viatge de Joaquim Miret i Sans (1900-1918)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2002.

ROCAFORT, Ceferí. *Excursions pel Pirineu i pel Pla de Lleida*. Tremp: Garsineu, 1991.

SOLER, Juli. *Excursions per l'Alta Ribagorça*. Barcelona: Centre Excursionista de Catalunya, 1903. [Reedició a Tremp: Garsineu, 2003]

– *La Vall d'Aran*. Barcelona: Centre Excursionista de Catalunya, 1906. [Reedició a Tremp: Garsineu, 1998]

TORRAS, Cèsar August. *La Cerdanya*. Barcelona, 1924.

3.9. Mossèn Cinto

Figura senyera de la Renaixença literària catalana, mossèn Cinto Verdaguer, va combinar una doble faceta: la de l'excursionista poeta. L'evoca-

ció de les seves expedicions pirinenques formen ja part del folklore de la serralada: anant amunt i avall amb sotana, maleta i paraigua. Entre els anys 1878 i 1884, mossèn Cinto va realitzar diversos viatges als Pirineus amb l'objectiu de documentar-se i inspirar-se per a l'escriptura del poema *Canigó*, una exaltació èpica de la serralada, tenyida amb una reelaboració del folklore màgic pirinenc: la sublimació perfecta de l'arravatament romàntic. Aclaparat per la duresa de l'alta muntanya («roques blanques fereixen la vista per totes bandes...»), el seu periple pirinenc va adquirir la dimensió de pelegrinatge. D'aquestes expedicions, en destaca el relat del seu accidentat pas per Andorra, un episodi central de la vida literària del país que ha estat objecte de diverses publicacions que es basen en els seus quaderns de viatge i el reconstrueixen. El contrast entre les aventures passades durant el recorregut i la lírica resultant de la creació literària és prou eloqüent del geni del poeta.

La nit era vinguda ja amb tota sa foscó: jo em trobava sota el cingle, mes en un roc herbós, quasi tan dret com el precipici de dalt, de pas en pas, palpant amb el paraigua, a rosegons i a quatre grapes atravesé el pedregam i guanyí la ribera.

Allí xiulo, crido, aiüco, i no em respon sinó el torrent amb sa veu forta i aterradora. Alcí els ulls al cel, i em semblà veure parpallejar una estrella entre els feixucs i grossos núvols que s'arrossegaven d'un cim a l'altre. Aquella estrella em féu l'efecte d'un ull que m'aguaitava des d'allà dalt, i em tranquil·lisí «Déu et sap aquí», em diguí a mi mateix (*Excursions i viatges*, 1883).

Vessant-se'l de l'un a l'altre amb dolç murmuri
los tres llacs de Tristany són més hermosos;
puig d'Alba i Fontargent més blanquinosos
amb llur brial de neu que mai se fon.
Les valls d'Ordino i d'Incles són més plenes
d'harmonies, de somnis i misteri
als raigs que hi deixa ploure l'hemisferi
a la serena de qui cova el món.

(*Canigó*, 1886)

Andorra pels camins de Verdaguer. Andorra la Vella: Centre de la Cultura Catalana del Principat d'Andorra, 1996.

ALBERT, Esteve. *La vella Andorra vista per Mossèn Cinto*. Barcelona: Barcino, 1959. [Andorra: Promocions Literàries, 1987]

CASACUBERTA, Josep Maria de. *Excursions i sojorns de Jacint Verdaguer a les contrades pirinenques*. Barcelona: Barcino, 1952.

COLL, Josep. *Verdaguer i el Pallars (Primer centenari de l'excursió del poeta al Pirineu)*. La Pobla de Segur: Comissió per a la Diada dels Raiers, 1983.

MIRÓ, Ramon. *Verdaguer i els Pirineus. Antologia*. Tremp: Garsineu, 2004.

ROSSELL, Ramon. *El meu mossèn Cinto: Verdaguer pels camins d'Andorra*. Andorra la Vella: Centre de la Cultura Catalana del Principat d'Andorra, 2002.

VALLS, Àlvar. *Pirineu de Verdaguer: els noms de lloc del poema 'Canigó'*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2013.

VERDAGUER, Jacint. *Canigó*. Barcelona: Llibreria Catòlica, 1886.

– *Excursions i viatges*. Ed. a cura de Narcís Garolera. Barcelona: Barcino, 1991-1992. 3 v.

3.10. Més romàntics muntanyaferits

La Renaixença, el moviment romàntic català lligat al redescobriment de la llengua i del país, no podia deixar de banda els Pirineus, que van tenir el paper –juntament amb Montserrat– de muntanya sagrada.⁸ Víctor Balaguer (Barcelona, 1824 - Madrid, 1901), l'«escriptor al vapor», com s'auto-definia, va publicar una extensa trilogia, *Los Pirineus*, obra en un pròleg i tres actes: «El comte de Foix», «Raig de lluna» i «La jornada de Panissars» (1892). L'argument tractava temes que, anys a venir, serien represos per altres narradors: el catarisme, els trobadors i la croada albigena. Aquesta obra es va adaptar per confegir el llibret d'una òpera, composta per Felip Pedrell: *Els Pirineus*, una de les mostres més fermes del nacionalisme musical català, que es va estrenar a Barcelona el 1902 (en italià!). Per cert: Víctor Balaguer tenia a la seva biblioteca, a Vilanova i la Geltrú, una de les còpies clandestines del *Manual Digest*, un regal que li va fer l'esposa de don Guillem d'Areny-Plandolit, baronessa de Senaller.

Los Pirineus! Jo els conec bé. Sa història
és ma història també... Jo visqué en ella...
A redós d'un serrat, jo sé la roca
on, recolçant un jorn lo gran Anníbal
fiu desfilar per davant seu l'exèrcit
de soldats i elefants, hòmens i monstres
que, jorns més tard, a Roma espavordida
feia cridar: Anníbal a les portes!

(*Los Pirineus*, 1892)

La salut delicada de Joan Maragall (Barcelona, 1860-1911) va propiciar que fes diverses estades estiuenques a balnearis d'alta muntanya, com el de Cauterets o el de Senillers, al Baridà. En aquest darrer, durant l'estiu del 1892 va compondre un cicle de poesies en què la percepció de la grandiositat de la muntanya li servia per a extreure'n també algunes profundes

8 Vegeu ROMA, Francesc. «Descobrir la muntanya...», *op. cit.*

lliçons morals. En el decurs d'unes vacances a Puigcerdà, a més, hi va conèixer qui seria la seva esposa.

A dalt del Pirineu
 les flors són esblaimades,
 les flors són d'un blau clar,
 blavoses o morades;
 són tristes dels alts monts
 les crestes emboirades,
 i tristos els ramats
 estesos per les prades,
 i la del dret pastor
 figura solitària.

(*Pirinenques*, 1902)

Guillem Graell, de Cal Pau de l'Hortolà (la Seu d'Urgell, 1846 - Barcelona, 1927), va publicar una novel·la: *La escuela del gran mundo*. Ha passat a la història, més com a secretari de la Primera República i com el primer economista que va parlar del diferencial fiscal entre Catalunya i Espanya que no pas com a literat. El món dels balnearis de muntanya va ser recreat per Carles Bosch de la Trinxeria (Prats de Molló, 1831 - la Jonquera 1897) a la seva novel·la *Montalba*, del 1891. I Narcís Oller (Valls, 1846 - Barcelona, 1930) va recrear amb tota mena de detalls els viatges dels burgesos barcelonins cap a Puigcerdà i els panorames de la Cerdanya dels seus estiuers a *Pilar Prim*, publicada el 1906. De fet, a Puigcerdà hi va escriure *La febre d'or*.

Al peu del riu, la Molina, un hostal de coberta moguda i de línies elegants, oferia alberg al viatger. Els cotxes hi pararen uns minuts; però com que es feia tard, cuitaren a embocar l'eixida per la miserable afrau, a on, amb prou feines passen riera i camí apretats. Un ventet sec feia frisar les fulles de les rebolloses saules i dels verns, desordenadament plantats vora de l'aigua, i la pols, escupida per les rodes, voleiava en rossegalls de gassa a l'altra banda de la riera, per ajaure's damunt dels pelats cabirons que el llenyataire estimbava dalt a baix del bosc allí encimat (*Pilar Prim*, 1906).

3.11. Josep Pla

Josep Pla (Palafrugell, 1897 - Llofriu, 1981) no era pas home de muntanya. Partidari fervorós dels paisatges organitzats, conreats i degudament escripturats pels registradors de la propietat, se sentia incòmode enmig de la natura sense domesticar. Això no treu que en el decurs de la seva enorme obra periodística dediqués un significatiu nombre de pàgines als nostres fons de vall. A Andorra hi va fer, que se sàpiga, dues visites: el

1943 i el 1972. Els trenta anys que les separen permeten entrellucar quin és l'efecte que la transformació andorrana va provocar en la percepció planiana del món.

Les forces armades d'Andorra comprenien onze homes desarmats. Recentment, el principat ha considerat necessari de desmobilitzar la meitat gairebé de la seva força. Ara, ha quedat reduïda a sis homes. Sis homes formen la gendarmeria andorrana. Tots semblen –em diuen– molt bones persones i són molt hàbils. Jo ignoro l'opinió que al lector mereix la gendarmeria, però he de confessar que viure en un país de sis gendarmes produeix un gran efecte i és molt excepcional.

Andorra torna a ésser avui governada pels pares de família, pels vells contrabandistes, cauts, prudents, silenciosos, que formen el partit arcaic. Ni els solters, tinguin l'edat que tinguin, ni les dones, no compten a Andorra per a res, des del punt de vista polític. I això, que és magnífic, explica la supervivència del principat a través dels segles (*De l'Empordanet a Andorra*, 1956).

PLA, Josep. *Andorra l'any 1943*. A: *De l'Empordanet a Andorra*. Barcelona: Destino, 1959.

– *Un petit món del Pirineu*. Barcelona: Destino, 1981.

3.12. Cela i Espinàs

Potser la que és la darrera manifestació de l'esperit excursionista vuitcentista sigui el viatge que van fer l'any 1956 pel Pallars i la Ribagorça Camilo José Cela (Iria Flavia, 1896 - Madrid, 2002) i Josep Maria Espinàs (Barcelona, 1927). L'expedició va generar dues obres magnífiques, de tons crepusculars. Espinàs no va trigar a publicar, el 1957, el seu *Viatge al Pirineu de Lleida* (reeditat, retitulat i ampliat el 1999: *A peu pel Pallars i la Vall d'Aran*). Cela va esperar-se al 1965: *Viaje al Pirineo de Lérida*. El subtítol de la primera edició de l'Espinàs és prou significatiu de l'objecte de l'expedició, i marcava el to dels seus llibres posteriors de viatges: «Una visió sagaç i poètica del nostre majestuós Pirineu». La visió del Pallars i l'Aran dels dos personatges, que tenien plantejaments ideològics i estètics ben diferents, és també necessàriament divergent: més amable i profunda la d'Espinàs, més sorneguera i escèptica la de Cela.

Seguint la gent, començo a pujar unes escales. Al meu costat puja també, graó a graó, un home d'esquena arrodonida, que es protegeix del fred amb una bufanda i s'ajuda les cames amb un bastó.

M'acomodo al pas del vell i dic:

—Avui és festa grossa, oi? És festa major...

(*Viatge al Pirineu de Lleida*, 1957).

En casa de En Miquel Ros, en el restorán Palermo, que es nombre muy conspicuo y pirenaico, fríe las truchas un ángel delicado, clemente y sabio, a quien Dios conserve sus habilidades para mejor solaz y gratitud de todos. ¡Qué tío friendo truchas! ¡Y qué truchas gimnásticas, musculadas y saborosas, freía el bienaventurado andino!

(*Viaje al Pirineo de Lérida*, 1965).

CELA, Camilo José. *Viaje al Pirineo de Lérida*. Madrid: Alfaguara, 1965.

ESPINÀS, Josep Maria. *Viatge al Pirineu de Lleida*. Barcelona: Selecta, 1957. [Edició definitiva: *A peu pel Pallars i la Vall d'Aran*. Barcelona: La Campana, 1999]

4. Les restes del naufragi

Un país sense –o amb poca– literatura escrita hauria de poder compensar aquesta mancança estructural amb la riquesa de la seva tradició literària popular. Per desgràcia nostra, les iniciatives per recollir i fixar aquest material potentíssim han estat (o bé ens ho sembla) tardanes i parcials. Durant segles, cada nit, a la vora del foc, es teixia i es desteixia una literatura àgrafa, la de les llargues hores d'hivern passant vetllada, confegida amb anècdotes, velles històries repetides mil vegades, cançons i romanços, relats mítics sobre la descoberta del gel, els minairons i la bugada de les encantades. De bruixes i bruixots, de gats negres i tions d'alzina que apareixien dins dels taüts en comptes del cadàver. Històries de miquelets i de carlinots. Tot això s'ha anat esvaint, com llàgrimes en la pluja, amb l'emigració i amb l'arribada de TV3, per aquest ordre. Hom no pot deixar de tenir la sensació que el poc que ha arribat fins avui són les restes del naufragi, les romanalles –molt sucoses, això sí– d'un patrimoni immens. Però de res no serveixen les lamentacions. Tenim el que tenim i encara rai. I, a més, hom té la sensació que, del material recollit –ai, aquelles 1.500 cançons de la senyora Jaquetti!–, tampoc no se n'ha tret tot el suc.

4.1. Joan Amades

Els primers intents sistemàtics de recollir el patrimoni etnològic van ser canalitzats per l'Arxiu d'Etnografia i Folklore de Catalunya, una entitat fundada el 1915 per Tomàs Carreras i Artau. L'esforç compilador de Joan Amades (Barcelona, 1890-1959) va determinar, fins a l'aparició d'una segona onada d'arqueòlegs d'històries, bona part de l'imaginari llegendari pirinenc. La seva obra, compromesa fins a cert punt pel llast de la singularitat i un biaix moralitzant que li va fer descartar històries inadequades, continua essent la primera pedra d'un edifici encara a mig fer. Els seus continuadors contemporanis no van aconseguir fer-li ombra, fins que als anys vuitanta van prendre el relleu els nous recopiladors de la memòria col·lectiva. En qualsevol cas, Amades va tenir els Pirineus com a objecte particular de la seva atenció, fins al punt de seleccionar material que hi va recollir abans de la Guerra Civil espanyola per publicar, l'any 1949, un llibre il·lustrat, de bibliòfil: *El Pirineu. Tradicions i llegendes*.

Hi ha un gran nombre de megalits com la Cova del Moro, que tenen el mateix nom i la mateixa llegenda. Eren cases de gegants moros que voltaven

pel món amb la casa al damunt. Portaven una llosa plana damunt del cap, dues més sota els braços i una altra al darrera. On se'ls feia de nit s'arroncaven i els quedava feta la casa, que els soplujava. En despertar, no feien sinó alçar-se, agafaven una altra vegada les pedres com si fossin senzilles palles i emprenien novament la ruta.

AMADES, Joan. *El Pirineu. Tradicions i llegendes*. Barcelona: La Llumenera, 1949. [Trempt: Garsineu, 1997]

– *Costumari català. El curs de l'any*. Barcelona: Salvat, 1955. 5 v.

4.2. L'Obra del Cançoner

Si l'Arxiu d'Etnografia i Folklore va néixer el 1915, l'Obra del Cançoner popular de Catalunya es va fundar el 1922, finançada pel mecenes Rafael Patxot, amb l'objectiu de recollir d'una manera exhaustiva el repertori de música tradicional del Principat. D'uns anys abans tenim els reculls de la recerca feta a la Cerdanya i al Rosselló, publicats per Pierre Vidal.

Les memòries sobre les missions en què s'embarcaven els corresponsals que van visitar tots els pobles i masies de Catalunya són, vistes des d'avui, com un viatge a un altre planeta. Hem de destacar una figura poc coneguda, però central en aquest projecte: la de Palmira Jaquetti (Barcelona, 1895 - els Monjos, 1963), que, acompanyada per altres membres de l'OCPC, com Maria Carbó, va recollir unes mil cinc-cents cançons. En les detalladíssimes memòries que enviava a l'Obra ens va deixar escrits uns testimonis valuosíssims sobre la vida a muntanya i sobre les peripècies de la corresponsalia.⁹ Aquest és un fragment de la memòria de la recerca feta a Senterada, el juliol del 1931:¹⁰

La majordona, de vellesa ben portada i neta, barbata en punxa, ulls d'estel, rialla vincladissa com un cascavell, ve revestida de valor i heroisme. Havia demanat el permís de mossèn. Ha cantat en un esclat de rialles. No estic segura que no se les hagi encomanat de nosaltres. Perquè feia una tornada per cada estrofa i jo em divertia gronxant-me amb el colze a la taula i la barba al puny, esperant alguna tonada que es repetís dos cops, per caçar-la. I quan s'ha fet un embut i hem esclafit, ella s'ha encomanat una rialla elèctrica i devastadora. Ha estat com un coet de resplendor. El sol ha

9 ROMA, Josefina. «La descoberta de la música tradicional del Pirineu. Palmira Jaquetti i l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya». *Annals IBIX* (2010-2011), p. 231-237.

10 JAQUETTI, Palmira; D'AOUST, Enric; AMADES, Joan. *Materials. Inventari de l'Arxiu de l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya*. Ed. a cura de Josep Massot. Vol. XIV. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2004, p. 136.

anat tallant llesques d'ombra, a la muntanya verda. L'ha tallada tota, i s'ha escabellat en una posta de roses i estels insegurs com les fulles del trèmol.

MASSOT, Josep (ed.). *Materials. Inventari de l'Arxiu de l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya*. Vol. IV, V, VI, VII, IX, X, XI, XII, XIV, XVI. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993-2010.

VIDAL, Pierre. *Cançoner català de Rosselló i de Cerdanya*. Perpinyà: Imprimerie Julià, 1885-1888. 5 v.

4.3. Ramon Violant i Simorra

Ramon Violant i Simorra, sastre de Sarroca de Bellera (1903-1956), va inclinar-se especialment per la recerca etnogràfica, de la qual destaca la gran obra de síntesi *El Pirineo español*. Autor d'una obra molt extensa, sovint recull exemples de literatura oral amb una certa profunditat.

Quan encenien el foc, per tal que s'encengués de pressa i no s'apagués, cantaven aquesta formulaleta màgica, d'ambient primitiu, com totes les que donem, però cristianitzada:

Sant Ric, Sant Roc,
ancenti foc
que nyà un pobret
que es mor de fred.

(*La vida pastoral al Pallars Sobirà*, 1942)

La recent recuperació del seu llegat, que era difícil de trobar o que teníem dispers en una plèiade de publicacions menors, és una mostra de la seva importància en la recuperació del patrimoni immaterial pirinenc.

VIOLANT, Ramon. *La vida pastoral al Pallars Sobirà*. Barcelona, 1942. [Garsineu: Tremp, 2001]

– *El Pirineo español. Vida, usos, costumbres y creencias de una cultura milenaria que desaparece*. Barcelona: Plus Ultra, 1949. [Reedició: Barcelona: Alta Fulla, 1986].

– *Costums familiars del Pallars Sobirà*. Barcelona, 1942. [Tremp: Garsineu, 1996].

– *Tradicions del Pallars i la Ribagorça*. Primers escrits de folklore (1924-1934). Tremp: Garsineu; Ecomuseu de les Valls d'Àneu, 2012.

4.4. El fadrí Judes i sa festejadora mare

L'aparició, l'any 1986, d'una obreta titulada *Quan Judes era fadrí i sa mare festejava* va suposar una petita revolució en les aigües somortes de la ronda-

llística. Feia una trentena d'anys que no apareixia un llibre tan fresc i tencador sobre la tradició oral pirinenca. El seu autor era Pep Coll (Pessona-da, 1941), que poc després iniciaria una trajectòria brillant en la narrativa. L'autor és plenament conscient de la necessitat i la urgència de la seva tasca, com expressava en un fragment de la seva primera obra com a compilador:

Tingues present que vius en una època molt especial de la nostra història i n'hauries de deixar constància. La memòria individual [...] és efímera com un foc d'encenalls. El paper escrit és la millor assegurança contra l'oblit.

Lliure d'intencions moralitzants i dotat d'un especial sentit de la llengua literària i de l'aprofitament dels recursos expressius del dialecte pallarès, els reculls de narrativa oral del Pep Coll constitueixen un corpus fonamental per entrellucar els temes, l'abast i la potència de la literatura oral pirinenca.

Tot d'un plegat, la bèstia arribà al vessant sud-est de la muntanya i s'enfilà per un camí marcat a la roca, que avui encara es pot veure. Quan l'isard assolí l'enforcadura que formen els dos cims, desaparegué sense deixar rastre.

Poc després arribaren al mateix lloc els delerosos perseguidors, amb un pam de llengua, per tan llarg i pesat encalç. S'imaginaren que la bèstia s'havia esmunyit per l'altre costat i, en el mateix moment de guaitar cap a la vall, un llamp els fulminà. Els dos caçadors i el gos quedaren convertits en estàtues de pedra.

Per això d'aquesta muntanya se'n diu «Els Encantats»: encara avui, en el perfil de la roca es poden distingir clarament les tres siluetes.

COLL, Pep. *Quan Judes era fadrí* i sa mare festejava. Barcelona: La Magrana, 1986.

– *Muntanyes maleïdes*. Barcelona: Empúries, 1993.

– *Viatge al Pirineu fantàstic*. Barcelona: Columna, 1993.

– *El rei de la Val d'Aran*. Barcelona: Empúries, 2003.

– *Mentre el món serà món*. Barcelona: Empúries, 2006.

– *Llegendes d'arreu de Catalunya*. Barcelona: La Galera, 2012.

4.5. Artur Blasco o la resurrecció del cançoner

En els darrers anys cal destacar l'enorme feina feta per Pep Coll i Joan Obiols, que amb una voluntat panpirinenca han aconseguit recollir moltes de les darreres manifestacions d'aquesta oralitat, que havia tingut ja els precedents obvis de l'obra del Cançoner Popular. Els esforços recents per recollir cançons –els d'Eva Julián, centrats en Andorra, i l'extraordinària feina recopilatòria d'Artur Blasco– permeten, malgrat tot, que ens puguem fer una idea força precisa de la vitalitat i varietat formal de la lírica tradicional, dues genera-

cions més tard de les expedicions de l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya. La versió discogràfica de la seva recerca, que s'ha encarnat sobretot en els enregistraments d'El Pont d'Arcalís, permeten una aproximació ideal al repertori de cançó tradicional pirinenca, que destaca per la gran diversitat de registres i un equilibri gairebé perfecte entre lírica i ironia. Els vuit volums editats del cicle *A peu pels camins del cançoner* són una formidable antologia.

Una cançoneta nova
us la diré
del pardal quan s'ajocava
sots l'oranger.
El pardal quan s'ajocava
feia remor
per veure si el sentiria
la seva amor.
Seva amor està en la cambra
i no en sent res,
sinó els mossos de la casa
i els traginers.

(«Lo pardal», recollida a Taús el 1984. *A peu pels camins de cançoner*. Vol. VII: *Cançons de l'Alt Urgell*)

BLASCO, Artur. *A peu pels camins del cançoner*. Vol. I: *Les Valls d'Àneu (Pallars Sobirà)*. Barcelona: Centre Artesà Tradicionàrius, 1999.

– *A peu pels camins del cançoner*. Vol. II: *Cançons del Cadí, del Moixeró i del Pedraforca*. Barcelona: Centre Artesà Tradicionàrius, 2000

– *A peu pels camins del cançoner*. Vol. III: *Cançons del Ripollès i de la Garrotxa*. Barcelona: Centre Artesà Tradicionàrius, 2002.

– «La cançó de tradició oral al Pirineu». *Àrnica*, núm. 59 (2003), p. 57-68.

– *A peu pels camins del cançoner*. Vol. IV: *Les cobles del Peirot*. Barcelona: Centre Artesà Tradicionàrius, 2006.

– *A peu pels camins de cançoner*. Vol. VI: *Cançons del Pallars Sobirà*. Barcelona: Centre Artesà Tradicionàrius, 2008.

– *A peu pels camins de cançoner*. Vol. VII: *Cançons de l'Alt Urgell*. Barcelona: Centre Artesà Tradicionàrius, 2010.

– *A peu pels camins de cançoner*. Vol. VIII: *El gall negre*. Barcelona: Centre Artesà Tradicionàrius, 2014.

4.6. Lo senyor Peirot i el gall negre

Dos dels volums d'*A peu pels camins del cançoner* –el quart i el vuitè– estan dedicats a sengles exemples del folklore pirinenc que han estat capaços de

superar el pas del temps per continuar essent, encara avui, peces centrals del repertori: les «Cobles del Peirot» i «El gall negre».

Les «Cobles» són probablement la manifestació literària més transversal, més pirinenca de totes les que han arribat als nostres dies. En la seva primera versió van ser dictades –per fer servir la terminologia de l'època– per mossèn Anton Julià, de cal Vidal d'Arcavell. Mossèn Julià, nascut el 1732, va ser –si hem de fer cas de les notes biogràfiques que recull un manuscrit de l'arxiu de la casa– un epítom muntanyenc del rector de Vallfogona:

Julià fou Rector de Vilanova, fou molt xistós i poeta: est compongué la cançó del dit Peirot que consta al fi de est llibre, i moltes altres Poesies, principalment ridiculisant los costums i usos dels canonges de Castellbó, los qui se pagaven molt d'anomenar-se canonges, quan la sua renda era la trista paga de vicari.

Mossèn Vidal va compondre deu cobletes protagonitzades pel Peirot, probablement vers 1760: les «Cobles del venerable Peirot (versos fets a la droga)». El Peirot era una vaga personificació de l'autoritat, que en un recorregut exhaustiu per les poblacions d'Andorra i l'Urgellet va fent la descripció de la misèria en què vivia la població, sotmesa a tota mena exaccions i tributs:

Los de Torres i Alàs
se lleven a mitjanit
perquè no sopen al vespre
que la fam los trau del llit;
aixís ho han de practicar
la digo digo digo digo
aixís ho han de practicar
per poder lo temps passar.

En una edició impresa que es venia al santuari de Sant Joan de l'Erm, publicada probablement a la Seu d'Urgell a la fi del segle XIX, de les deu estrofes passem a un total de trenta-set, centrades sobretot a l'alta vall del Segre. Durant la primera meitat del segle XX, l'abast territorial de la cançó es va estendre pel Pallars i la Ribagorça. Encara avui dia s'utilitza l'esquema mètric de les «Cobles» per anar fent més gran el conjunt. És el cas, per exemple, de l'enregistrament d'El Pont d'Arcalís *La Seca, la Meca i les valls d'Andorra* (2014), en què, coexistent amb les tradicionals, hi ha noves estrofes andorranes adaptades als temps moderns:

En el bosc de la Rabassa
ja no s'hi cria bestiar:
ara hi porten quatre feres,
no se'n poden pas estar.

i Canòlic sense hac
la digo digo digo digo
no ho veuràs mai apuntat.

L'altre *hit* de la cançó tradicional pirinenca és «El gall negre», una història anticlerical perfectament documentada: la d'un grup de xolladors que estaven treballant a Solanell (a la vall de Castellbò) i que van ser increpats pel mossèn del poble per no respectar el dia de festa i fer xivarri davant de l'església. Un dels xolladors, l'Agustinet de Pallerols, va fer-ne la lletra el 1918, després de l'esbrancada del capellà. Avui, no hi ha acordionista ni cantaire de festa major que no s'atreveixi a estrafer les invectives de mossèn Antoni Vidal, rector de Solanell el dia dels fets.

I un gall negre va sortir a la porta,
mig en camisa, mig en camisa,
i un gall negre va sortir a la porta,
mig en camisa, que ens va dir:
Si no voleu marxar,
espereu-vos-hi una miqueta,
si no voleu marxar la justícia
us hi en traurà.

BLASCO, Artur. *A peu pels camins del cançoner*. Vol. IV: *Les cobles del Peirot*. Barcelona: Centre Artesà Tradicionàrius, 2006.

– *A peu pels camins de cançoner*. Vol. VIII: *El gall negre*. Barcelona: Centre Artesà Tradicionàrius, 2014.

BLASCO, Artur; FELIU, Maria; VILLARÓ, Albert. *Les cobles del Peirot*. Tremp: Garsineu, 2013.

4.7. El corpus de llegendes

La insòlita arquitectura política i institucional d'Andorra ha servit d'ex-cusa perfecta per a la sistematització d'un corpus propi de llegendes, a partir de la fundacional de Carlemany, a la qual s'afegeix la de la Dama Blanca com a metàfora de la resistència a la feudalització. En algunes obres, les «llegendes carolíngies» es van incorporar al nucli doctrinari, com va passar a *Andorra, el meu país*, el primer llibre de text publicat a les Valls, redactat pel que llavors era mestre a Arinsal, Albert Puigoriol. L'obra es va fer per encàrrec de la Junta de Cultura del Consell General de les Valls i va ser dirigida per Antoni Aristot, conseller de Cultura del Consell General. El llibre, amb continguts exclusivament andorrans, barreja molt sàviament esdeveniments històrics i llegendaris. Tres anys després es van publicar *Les llegendes d'Andorra* compilades per Ricard Fi-

ter.¹¹ Després, diversos autors han compilat, reescrit i recuinat les velles llegendes del Principat.

A la resta dels Pirineus s'han fet també altres reculls de llegendes, rondalles i tradicions orals, sovint limitats només a una vall o comarca, i que tan aviat poden ser producte d'elaboració pròpia com de material reciclat. Els *Contes de la mare*, de Pepita Clop, destaca per la seva honestat de plantejament: l'autora es limita tan sols a recrear les històries que va sentir a casa, a Sendes, a la vall de Castellbò, amb un resultat excel·lent. A l'altre extrem, Joan Bellmunt ha publicat a Pagès un recorregut serialitzat per la tradició oral de totes les comarques de la província de Lleida: una obra notablement extensa, però que arrossega, en contrapartida, una certa terbolesa metodològica i conceptual.

ANGLADA, Manuel. *Històries i relats pirinencs*. Andorra la Vella: Editorial Andorra, 1989.

BASTIDA, Carli. *Nou llegendes*. Andorra la Vella: Editorial Andorra, 2011.

BELLMUNT, Joan. *Fets, costums i llegendes: l'Alta Ribagorça*. Lleida: Pagès, 1990.

– *Fets, costums i llegendes: la Cerdanya, Batllia i Baridà*. Lleida: Pagès, 1992.

– *Fets, costums i llegendes: el Pallars Sobirà*. Lleida: Pagès, 1993-1995. 3 v.

– *Fets, costums i llegendes: la vall d'Aran*. Lleida: Pagès, 1995.

– *Fets, costums i llegendes: el Pallars Jussà*. Lleida: Pagès, 1998-2000. 4 v.

– *Fets, costums i llegendes: l'Alt Urgell*. Lleida: Pagès, 1999-2000. 4 v.

CANTURRI, Pere. *La dama blanca*. Andorra la Vella: Centre de la Cultura Catalana, 1996.

CERDÀ, Jordi-Pere. *Contalles de Cerdanya*. Barcelona: Barcino, 1961.

– *La dona d'aigua de Lanós: contalles de Cerdanya*. Canet de Rosselló: Trabucaire, 2001.

CLOP, Pepita. *Contes de la mare*. La Seu d'Urgell: Salòria, 2013.

FIGUERA, Manel. *Llegendes de Cerdanya*. Sant Vicenç de Castellet: Farell, 2001.

FITER, Ricard (coord.). *Les llegendes d'Andorra*. Sant Julià de Lòria: Edicions Andorranes, 1966.

GASCH, Quim; GASCH, Sol. *Contes de Cerdanya*. Ripoll: Institut d'Estudis Ceretans, 1996.

GASCH, Sol. *Contes del Pirineu català*. Sant Vicenç de Castellet: Farell, 2010.

JULIÁN, Eva. *Hereus i cabalers*. Andorra la Vella, 1997.

MAS, Roger. *Llegenda de la dama blanca*. Andorra la Vella: Maià, 1986.

– *Llegenda de les bruixes d'Engolasters*. Andorra la Vella: Maià, 1987.

ORIOI, Carme. *Estudi del folklore andorrà en el seu context*. «La guerra d'Andorra amb els Estats Units» i altres mostres de folklore. Barcelona: Alta Fulla, 1997.

11 Trobarem una anàlisi temàtica de les vint-i-sis llegendes recollides per Fiter a l'obra de Miquela Valls *Andorra cap a la literatura* (Andorra la Vella: Maià, 1992, p. 17-22).

PANTEBRE, Rosalia. *Per temps vell, al Pirineu. Històries de l'antigor*. Andorra, 2004.

PUIGORIOL, Albert. *Andorra, el meu país*. Andorra la Vella: Consell General, 1963. [Reedició facsímil per Antoni Aristot, 2003]

VALLS, Àlvar; CAROL, Roser. *Llegendes d'Andorra (Contes i llegendes)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2010.

5. Primeres narratives

Els inicis de la literatura purament de ficció d'autors pirinencs són més aviat tímids, però d'una gran vitalitat. Els noms que van obrir camí –Virós, Lluís i Maluquer– van tenir l'enorme mèrit dels pioners. En contrapartida, trepitjaven un terreny verge, lliure de tòpics i de convencions. Aquestes primeres obres, centrades sobretot en escenaris del Pallars i d'Andorra, han quedat potser instal·lades en una obscura perifèria del canon literari català, però per a nosaltres són veritables pedres fundacionals.

De la primera fornada tenim Josep Virós, autor del que Xavier Campillo considera la primera novel·la pirinenca moderna: *Verd madur*, del 1957. Se'n va fer una versió cinematogràfica –*Siega verde*– protagonitzada ni més ni menys que per un inversemblant Carlos Larrañaga fent de palla-rès. El mateix any va debutar amb *La set de la terra* el cerdà Antoni Cayrol, àlies Jordi Pere Cerdà, que ha tingut una trajectòria lúcida i compromesa. Un parell d'anys abans, Joan Lluís, el pastor-fabliolaire-llauner de Rialp, va encetar la publicació d'una rastellera d'obres plenes de vitalitat i melangia.

5.1. Com a preludi: els «hommes d'airain»

Algun dia havia de passar. En algun moment, l'espurna de la creació literària va haver d'encendre la flama de la narrativa. Així, la primera novel·la de temàtica andorrana va ser publicada a París el 1923.¹² I en francès: *Andorre ou les hommes d'airain*, d'Isabelle Sandy, *nom de plume* de l'ariegesa Isabelle Fourcade (Cos, 1884-1975). Establerta a Andorra a partir del 1920, la seva novel·la és un exercici naturalista que dibuixa una història d'amors desgraciats, emmarcats en la duresa de la vida a muntanya i amb moltes escenes tenyides d'un tipisme exòtic, protagonitzada pels de cal Xiriball, una família que encarna l'arquetip de l'andorranitat literària: jeràrquica, patriarcal, però en què les dones són el puntal de la casa. La seva versió cinematogràfica (dirigida el 1942 per Émile Couzinet) accentua aquest ambient folkloritzant, amb l'aparició estel·lar d'una ballarina amb castanyoles vestida amb *faralaes*, acompanyada per uns músics cofats amb barretina, una estampa del mestissatge cultural *avant la lettre*.

12 Amb alguns precedents remots: el conte titulat «L'orpheline de l'Andorre», signat per Colonna d'Istria i publicat a la revista *La mosaïque du Midi*, de Tolosa de Llenguadoc, el 1839.

Ensevelis sous la neige pendant cinq mois, les habitants de Canillo sont graves et lents. Les hommes sont contrebandiers ou muletiers; les femmes aux grands yeux, plus touchantes que belles, y vivent sans faiblesse sous le regard de tous, car les toits se serren comme les doigts de la main. Elles ne cessent de travailler que pour se rendre aux offices à l'appel d'une cloche au son très pur.

On voit dans les ruelles inaccessibles à tout véhicule, courir des enfants noirs, silencieux, déjà prudents avec l'étranger.

L'obra de Sandy va tenir un eco immediat en una obra de plantejament semblant, però que no tenia el coneixement directe del subjecte: *Rafaela, fille d'Andorre*, de Maurice Gary (Tolosa de Llenguadoc, 1927). De fet, Sandy va escriure una trilogia, però descompensada en extensió i en ambició. Així, l'any 1938 va publicar una novel·la curta, *Nuits andorranes*, protagonitzada per un encampadà: Joan Moles. El 1949 va aparèixer *La nouvelle Andorre*. El protagonista era un emigrant espanyol, un tal Targa que, curiosament, és també el nom del dolent que apareix a *Les veus del Pamano* de Jaume Cabré.

SANDY, Isabelle. *Andorre ou les hommes d'airain*. París: Librairie Plon, 1923. [Trad. catalana de Mercè Sanabre i Pau Oliva: *Andorra o els homes d'aram*, Andorra: Editorial Andorra: Universitat d'Andorra, 2009.

– *Nuits andorranes*. *La Petite Illustration*, núm. 891.

– *La nouvelle Andorre*. París: Plon, 1949. [Edició bilingüe: *Nuits andorranes - La nouvelle Andorra / Nits andorranes - La nova Andorra*. Andorra la Vella: Editorial Andorra: Universitat d'Andorra, 2013.

5.2. La vida del pastor

El primer pirinenc que es va dedicar a la reelaboració literària de la seva experiència vital i de la tradició oral va ser el pallarès Joan Lluís (Enviny, 1912 - Rialp 1999). Entre la seva obra, molt extensa i diversa, destaca, per la seva condició de pionera, *Records de la meua vida de pastor*, del 1955, que podem considerar la primera obra de narrativa estrictament pirinenca. Està fonamentada en la voluntat de recollida i preservació de les manifestacions de les formes de vida de la societat tradicional de muntanya, però, més enllà d'aquest plantejament inicial, els *Records* constitueixen una molt meritòria obra literària, amb una llengua viva i precisa al servei de la història. Ell, pallarès empeltat a Barcelona, que havia fet de pastor quan era un vailet, n'és el protagonista.

Tenia amb prou feines la mitja dotzeneta d'anys, que és com dir el temps just per a saber-me mig «fargar» (vestir-me) i cordar-me les vetes de les espadenyes, que un dia de la primera desena de juny de 1918, per culpa

de la maleïda grip que feia estralls al meu poble i en molts del Pallars, vaig haver d'anar a guardar vaques per primer cop en la meua vida.

Després dels *Records*, Joan Lluís, llauner i flabioler en la vida real, va publicar la trilogia *El pastor i les estrelles*. La seva prosa, viva i precisa, es beneficia d'un coneixement directíssim del món que vol reflectir. *L'home de la bossa* és una deliciosa novel·la costumista sobre les pràctiques nupcials pallareses, en què trobem una habilíssima utilització del dialecte. El cicle d'*El meu Pallars* és un extens recorregut literari per les valls de les dues comarques, nascut d'un coneixement íntim.

LLUÍS, Joan. *Records de la meua vida de pastor*. Barcelona: Barcino, 1955.

– *L'home de la bossa*. Granollers: Montblanc: Martín, 1960.

– *El pastor i les estrelles*. Barcelona, 1965.

– *Històries i llegendes del Pallars*. Barcelona: Selecta, 1971.

– *El meu Pallars*. Barcelona: Barcino, 1959-1979. 4 v.

5.3. *Verd madur*

L'advocat Josep Virós (Llessui, 1905 - Barcelona, 1987) va publicar el 1957 la novel·la *Verd madur*. Tenim, doncs, una data i una primera novel·la, amb tots els ets i uts. Un pas endavant. L'escenari de la ficció és el poble de Serresaltes, que s'assembla molt a Llessui. Hi ha una notable idealització del dialecte pallarès i de les formes de vida tradicionals, tot i que el conflicte que fa progressar la novel·la és essencialment d'ordre sentimental: les conseqüències tràgiques d'un amor no correspost. Malgrat això, els primers indicis de la profunda transformació de la muntanya pallaresa són l'element que plana i condiciona en tot moment les accions dels personatges.

Per a la noia de Janot no hi havia problema de prelació. Ella només pensava en les bèsties; sobretot en el pollí nascut feia pocs dies quan les egües foren aviades a la muntanya i en el vedell que ella mateixa havia vist néixer allà dalt, el dia que havia anat a donar sal a les vaques.

El poble, Serresaltes, és arrecerat en un replà, a mig pendent de la solana. Entre migdia i ponent, el desnivell del terreny és tan pronunciat que els balcons de les cases semblen abocar-se a la buidor. La més alta d'aquell indret és ca de Janot, de les millors del poble, en els seus bons temps.

La novel·la es va traduir al castellà –*Siega verde*– i el 1961 se'n va fer una adaptació al cinema, rodada a Llessui i protagonitzada ni més ni menys que per Carlos Larrañaga.

VIRÓS, Josep. *Verd madur*. Barcelona: Bruguera, 1957. [Trempe: Garsineu, 1997]

5.4. *Gent del sud*

Set anys més tard de la publicació de *Verd madur*, el 1964, Concepció G. Maluquer (Salàs de Pallars, 1914 - Barcelona, 2004) va publicar –ni més ni menys que al Club Editor de Joan Sales– la novel·la *Gent del sud*. És una molt aconseguida reflexió costumista, amb tons naturalistes, sobre l'impacte que produeix en un poble del Pallars Jussà l'arribada massiva d'emigrants, «la gent del sud», per treballar a les obres forestals que, als anys seixanta, van omplir de pins de planter els boscos pirinencs. La tensió entre els modes de vida diguem-ne tradicionals i els dels nouvinguts dibuixa un vivíssim fresc de l'època.

El Renault anava saltant pel camí de carro i el vell Estrach deixava córrer el cavall dels records. Ja de menut... «ho vol l'hereuet», «ho diu l'hereuet». Tenia les cabres i les mossetes esverades amb els seus rampells de petit dictador! Quan passava amb aquell bastó de freixe, els ulls de les mossetes del servei de casa se'l miraven tan submissos com els de les cabres.

La primera edició de *Gent del sud* va ser molt modificada per les exigències de l'editor. L'any 2001, l'autora va publicar a Garsineu la seva versió definitiva. Una seqüela, *Gent del nord*, va aparèixer el 1971.

MALUQUER, Concepció G. *Gent del sud*. Barcelona: Ariel: Club Editor, 1964. [Garsineu, Tremp, 2001]

– *Aigua tèrbola*. Barcelona: Alfaguara, 1967.

– *Gent del nord*. Barcelona: Club Editor, 1971.

5.5. Jordi-Pere Cerdà

El desvetllament literari de la Cerdanya està magníficament representat per un lluitador de les lletres: Jordi-Pere Cerdà, *nom de plume* d'Antoni Cayrol (Sallagosa, 1920 - Perpinyà, 2011). Al llarg d'una vida intensa i compromesa, marcada per l'activisme cultural —que va ser recompensada amb la distinció, el 1995, del Premi d'Honor de les Lletres Catalanes–, la seva producció toca molts pals: poesia, teatre i narrativa. En tota la seva producció hi batega el geni del dialecte cerdà, tota l'estona al servei d'històries potents, de vegades amb tons tràgics, articulades amb retrats fermes de la gent de l'Alta Cerdanya, amb personatges femenins que tenen una força especial.

Beuell és un reguerot dels més petits que ragen per les comes del terme nostre; amb una camada el podíem traspasar. Si no ho féiem era que, de l'altra part, tancada, guradada i barrallada, començaven les deveses i els

prats del mas Rondola. Euguessades i vacades hi pasturaven al salvatge. A vegades les véiem, oíem el ronqueig dels toros i ens passava per l'esquena l'esgarriament que dóna la proximitat del perill (*Col·locació de personatges en un jardí tancat*, 1993).

La muntanya de Jordi-Pere Cerdà és un marc tancat, de vegades obsessiu, on els homes fan un tot indestruïble amb la natura. Es fa difícil destacar obres concretes dins d'una producció tan extensa i dilatada en el temps (la seva primera obra publicada, el poemari *La guatlla i la garba*, és del 1950), però la crítica coincideix en la qualitat extraordinària dels seus textos teatrals i poètics, dels quals parlarem més endavant. Entre la seva narrativa, cal esmentar especialment la novel·la *Passos estrets per terres altes*, del 1984, que va obtenir el Premi Nacional de Literatura.

CERDÀ, Jordi-Pere. *Obra teatral*. Barcelona: Barcino, 1980.

– *Cant alt: autobiografia literària*. Barcelona: Curial, 1988.

– *Dietari de l'alba*. Barcelona: Columna, 1988.

– *Passos estrets per terres altes*. Barcelona: Columna, 1988.

– *Col·locació de personatges en un jardí tancat*. Barcelona: Columna, 1993.

5.6. I a Andorra?

Després de l'ensulsiada republicana (i durant tot el temps que va durar la dictadura franquista) es van instal·lar a Andorra un bon nombre de refugiats polítics catalans que van trobar al país, on es van integrar perfectament, un espai de llibertat creativa. A canvi, van posar al servei del país el seu bagatge intel·lectual i van posar les bases per a la generació posterior d'escriptors. Aquest enorme contingent de talent va determinar, durant els anys seixanta i setanta, el gruix de la producció literària andorrana, tant en la ficció com en la descripció lírica del país.

El cas més matiner és el de Domènec de Bellmunt, que era com signava el periodista Domènec Pallerola (Bellmunt d'Urgell, 1903 - Tolosa de Llenguadoc, 1993) i que va publicar a Tolosa i en francès, l'any 1946, un «roman d'amour en Andorre» titulat *Le fleuve ensorcelé*, on la pubilla Núria fa anar de corcoll els seus enamorats. El mestre Lluís Capdevila, autor del llibret de la cèlebre sarsuela *Cançó d'amor i de guerra*, instal·lat a Andorra després de la guerra, va publicar el 1956 *El llibre d'Andorra*, un molt meritori assaig de divulgació sobre el país que encara avui serveix d'excusa literària per a fer visites guiades al nucli antic d'Andorra la Vella.

Veritablement no sabeu pas cap a on tirar. Sortosament, un nom us ve a la memòria, el nom d'un lloc que no coneixeu: Andorra, que deu ésser un poble feliç perquè no té literatura, cosa molt millor que no pas tenir història. [...]

Andorra la Vella, com els altres pobles del petit territori, ha perdut caràcter, personalitat, i ha esdevingut una vila com tantes altres, amb molts hotels, molts bars –per polidesa no goso dir tavernes, malgrat que les tavernes em plauen més que els bars– i moltes botigues on venen records del país.

Del mateix moment tenim també les col·laboracions (la «modestíssima crònica andorrana») que va fer Josep Fontbernat (Estanyol, 1897 - Andorra la Vella, 1977) a la Radio des Vallées (Sud Radio, de fet), que van ser compilades l'any 1966 en el volum *Glossari andorrà*. Durant molts anys, les gloses de Fontbernat van ser un oasi de catalanitat en l'espectre radiofònic.

Ja fa uns dies abans, tot és moviment a la Sala del Quart. S'han de fer els assaigs perquè cada any hi ha dansaires nous. Els uns s'han casat, els altres festegen i sempre n'hi ha un que ja no es troben prou joves per a anar a giravoltar a la plaça el dia de la Festa Major.

Les noies treuen dels baguls els vestits de les «padrines» que jauen plegats des de l'any passat. S'han de canviar aquelles cintes que el sol se'ls ha menjat el color. Cal que les espadenyas siguin netes i lleugeres i que calcin el peu d'una manera perfecta. A més, cal assegurar-se que les vetes són sòlides i que a mig ball no s'afluixaran («El Contrapàs», *Glossari andorrà*, 1966).

La gran novel·la que tracta l'epopeia d'alguns dels refugiats és *Entre el torb i la Gestapo*, de Francesc Viadiu (Solsona, 1900 - Sant Llorenç de Morunys, 1992), que reelabora la seva experiència personal com a passador d'aviadors aliats per la frontera andorrana. Un tema similar l'havia tractat pocs anys abans Norbert Orobí (Tàrraga, 1915 - Lleida, 1995) a *La pau dins la guerra*, del 1970, escrita a la presó de Carabanchel.

La potent trajectòria cívica d'Esteve Albert (Dosrius, 1914 - Andorra, 1995) va ser especialment visible en una vastíssima producció literària articulada en tres grans eixos: l'assaig històric, la poesia i els muntatges escènics. Instal·lat a Andorra a partir del 1956, a les Valls va trobar l'entorn propici per exercir la seva vocació d'activista cultural incansable.

Rosend Marsol, Sícoris (Artesa de Segre, 1922 - Andorra la Vella, 2006), instal·lat a Andorra des del 1953, va ser molts anys l'ànima de la Nit Literària Andorrana. A més de les seves col·laboracions i corresponsalies de premsa, va publicar alguns llibres d'abrandada poesia.

Manuel Anglada (Maçanet de la Selva, 1918 - Andorra la Vella, 1988) va desenvolupar una extensa activitat com a investigador de la toponímia an-

dorrana, amb alguna incursió en el recull de tradició oral. Sergi Mas (Barcelona, 1930) és més conegut per la seva polifacètica obra artística, però el 1981 va publicar un molt interessant llibre de relats: *Cassigalls*. El 2005 hi va tornar amb un altre recull, *Les valls desitjades*. L'obra literària de Sergi Mas es basa en el ressò viu de la tradició oral i en un amable costumisme que, tanmateix, revela un profundíssim coneixement del medi i del país i dels seus (sovint impenetrables) mecanismes mentals:

Durant el bon temps no veiem ni el pastor ni el seu ramat. És la pràctica de la transhumància en miniatura: quan els prats comunals són verds hi porta la ramada i no torna fins ben entrada la tardor; aleshores la tanca durant la nit i de dia fa que pasturi els rostolls que han quedat als camps del voltant del poble, després de l'última dallada o l'última collita.

És un pastor dels de veritat, de morrall al coll, manta a l'esquena i tira-peu a la mà; no, de barretina no en porta; és en l'únic que falla. Al seu lloc hi ha una boina esbalandrada i impermeable de tan greixosa (*Cassigalls*, 1981).

ALBERT, Esteve. *Obra poètica*. Andorra la Vella: Editorial Andorra, 1996.

ANGLADA, Manuel. *Arrels d'Andorra*. Andorra la Vella: Editorial Andorra, 1993.

– *Històries i relats pirinencs*. Andorra la Vella: Editorial Andorra, 1989.

BELLMUNT, Domènec de. *Le fleuve ensorcelé. Roman d'amour en Andorre*. Tolosa de Llenguadoc: Librairie des Editions Espagnoles, 1946.

– *Andorra, the incredible country lost amidst the mountains*. Andorra: PH, 1953.

– *Història, arqueologia i folk-lore de les valls d'Andorra*. Andorra: PH, 1956.

CAPDEVILA, Lluís. *Llibre d'Andorra. Història i paisatge*. Barcelona: Selecta, 1958.

FONTBERNAT, Josep. *Glossari andorrà*. Andorra la Vella, 1966.

– *El glossari andorrà d'en Fontbernà*. Andorra la Vella: Editorial Andorra, 2010.

MARSOL, Rossend. *Cel i muntanya. Poemes d'Andorra i per Andorra*. Andorra la Vella: Cercle de les Arts i de les Lletres, 1988.

– *Festa major: recull de poesies*. Escaldes-Engordany: Unió Pro Turisme d'Escaldes-Engordany, 2000.

– *La terra dels Valires*. Andorra la Vella, 2002.

MAS, Sergi. *Cassigalls*. Andorra la Vella: Editorial Andorra, 1981. [Reeditat el 2010].

– *Les valls desitjades*. Andorra la Vella: Editorial Andorra, 2005.

OROBITG, Norbert. *La pau dins la guerra*. Andorra la Vella: Mirador del Pirineu, 1970.

– *De l'amor a la terra alta*. Andorra la Vella: Mirador del Pirineu, 1970.

– *La llum fa nosa*. Andorra la Vella: Mirador del Pirineu, 1972.

VIADIU, Francesc. *Entre el torb i la Gestapo*. Barcelona: Nova Terra, 1974.

5.7. Lluny del poble

El primer andorrà de nació que hem d'apuntar en aquest capítol dedicat als primers de la llista és Ricard Fiter (Sant Julià de Lòria, 1945). Amb ell es tanca el buit d'autors andorrans que hi havia des de la mort de mossèn Puig. És l'autor de l'obra *Un andorrà lluny del poble*, publicada el 1967. Un any abans havia publicat a Edicions Andorranes, l'editorial que havia fundat, el preceptiu recull de llegendes del país, una obra col·lectiva assessorada per Esteve Albert. L'obra de Fiter reconstrueix la biografia fictícia, plena d'humor i de detalls deliciosos, d'un padrí de la Massana.

I com que els del meu poble tenim fama de tímids i poc comunicatius, d'aquí ve que quan un vol festejar tranquil agafi la seva parella i es dirigeixin a la sortida del poble, on hi ha la roureda; i no fa cap falta dir que els roures són abonyegats, vells i estranys, que més que infondre intimitat fan por. Al caure la nit hi havia ben bé el perill de treure't un ull amb les branques baixes, però l'únic que va rebre fort, que jo recordi, va ser el Ton del Sabater.

FITER, Ricard (coord.). *Les llegendes d'Andorra*. Sant Julià de Lòria: Edicions Andorranes, 1966.

– *Un andorrà lluny del poble*. Sant Julià de Lòria: Edicions Andorranes, 1967.

6. Els anys de l'eclosió

La generació dels literats nascuts a la dècada dels quaranta i cinquanta va obrir nous horitzons i va començar a explorar sense manies l'univers mític pirinenc. Els límits geogràfics dels Pirineus literaris es van eixamplar, en un procés paral·lel al de la presa de consciència de la comunitat. Un eixamplament i un procés, tot s'ha de dir, plens de dificultats, indifferències i llacunes. Alguns dels autors repertoriats han aconseguit, malgrat tot, ocupar un lloc destacat al parnàs de les lletres catalanes. La seva obra és encara oberta.

6.1. El debat sobre la literatura pirinenca

L'any 1993, el geògraf Xavier Campillo, seguint la línia metodològica d'interpretació literària del territori que havia començat a estudiar el també geògraf Xavier Nogué, va publicar l'antologia *Literatura pirinenca contemporània*. Eren els temps en què havia esclatat la nova versió d'un vell debat, el que havia enfrontat modernistes i noucentistes: la novel·la rural *versus* la novel·la urbana. Hom acusava els conreadors de la novel·la dita rural de ser localistes, de mirar-se el melic, de ser retrògrads, davant una novel·la urbana moderna i cosmopolita. En el millor dels casos, certs sectors de la crítica contemplaven (i encara contemplen) amb una gran displicència tot allò que fes olor de molsa o de fems. Tot plegat no deixava de ser el reflex, en el fons, d'un simple –i maniqueu– posicionament polític: la Barcelona socialista contra la Catalunya convergent. Els fonaments teòrics d'aquesta supremacia de la novel·la urbana són, no cal dir-ho, d'una extrema debilitat i, de fet, mai no van ser formulats amb la contundència que hom podria esperar. Ben al contrari, la publicació, el 1988, d'una obra cabdal com *Camí de sirga*, de Jesús Moncada, va escombrar d'una vegada qualsevol suspicàcia. És cert que una determinada crítica no és capaç de valorar com escau molta producció no barcelonocèntrica, però aquest és un problema de prejudicis i no pas d'estètica i, per tant, és irresoluble.

Els cinc punts que proposava Xavier Campillo per caracteritzar una *veritable* literatura pirinenca eren, com els tres principis de la robòtica d'Isaac Asimov, una cadena de condicions que, si es complien, permetien etiquetar amb garanties d'autenticitat la producció literària dels Pirineus. Molt resumits, són els següents:

- Descripció d'elements de la societat tradicional.
- Testimoniatge o compromís amb una muntanya marginada i en crisi.
- Ús i reivindicació de les formes de la parla local.
- Recuperació de la tradició oral o integració d'elements mítics o màgics.
- Idealització o recreació mítica de la societat tradicional de muntanya.

En aquest pentàleg hi encaixen, en allò que és essencial, la majoria de les obres més significatives produïdes als Pirineus i per pirinencs durant la segona meitat del segle XX. No és gens estrany: en un territori absolutament verge per a la literatura, amb una base cultural i una tradició més aviat àgrafa, els autors es van veure en la necessitat –de manera conscient o no– d'actuar com a notaris d'un món en transformació vertiginosa que se'ls fonia davant dels ulls. El despoblament a les comarques pirinenques catalanes i la furiosa transformació d'Andorra (que n'era l'altra cara de la moneda) servien d'esperó als autors que van viure en primera línia aquests processos. El valor del pentàleg del Xavier Campillo rau, doncs, en la seva capacitat d'identificar un moment fundacional i donar-li un sentit unitari i un impuls, un *momentum* precís.

CAMPILLO, Xavier. *Geografia i literatura a l'Alt Pirineu Català*. Lleida: Universitat de Lleida, 1992. (Espai/Temps)

– *Literatura pirinenca contemporània. Una antologia. El Pirineu català vist pels seus escriptors*. Tremp: Garsineu, 1993.

6.2. Antoni Morell

Antoni Morell (Barcelona, 1941), patriarca, degà i mestre de les generacions recents d'escriptors andorrans, ha estat un autor prolífic, però irregular. Les seves dues primeres novel·les –*Set lletanies de mort* (1981) i *Boris I, rei d'Andorra* (1984)– van col·locar Andorra en primera línia en el panorama literari català, amb dues propostes plenes de força i de lectures simbòliques, perfectament connectades amb la literatura de reflexió social i preocupacions humanístiques que es feia llavors a Catalunya. A les *Set lletanies* presenciem les darreres hores de vida del Gastó, el darrer condemnat a mort a Andorra, executat el 1943, una reflexió amarga sobre els darrers dies del paradís. L'estructura, en què predomina el monòleg interior, reproduïx el darrer trajecte del Gastó, des de la lectura de la sentència a la plaça Guillemó fins al cementiri d'Andorra la Vella, on va ser executat.

Boris I és la reconstrucció novel·lada (i cronològicament inversa!) de les peripècies del noble rus que l'any 1934 va aconseguir convèncer el Consell General perquè el nomenés rei del Principat. En totes les obres de Morell hi plana una consistent vocació moral: el contrast entre l'Andorra antiga, humil i orgullosa, i la que la modernitat ha transformat d'una manera absoluta, deixant alguna veta penjant, mal resolta, incòmoda. Morell, a més, va saber conrear i mantenir vius els lligams amb els literats catalans i la comunitat cultural andorrana.

—No ho sabeu, Majestat? M'han dit que el Cinto, el conseller d'Encamp, prengué la mula i baixà a la Seu, sí, el dia 9, a veure el bisbe —li digué la mestressa mentre li servia un Pernod.

Respectava profundament aquell animal indòmit, el Cinto, panxut, vestit sempre amb pana negra i camisa sense coll. Alt, cepat, el coll solcat per venes plenes i virolades, ulls grossos, decidits. Recordava la sessió del Consell en la qual el Cinto, sol, s'atreví a desafiar el seu somni. Per això el respectava de la mateixa manera que romanien silenciosos davant l'avet (*Boris I, rei d'Andorra*, 1984).

MORELL, Antoni. *Set lletanies de mort*. Barcelona: Laia, 1981.

— *Boris I, rei d'Andorra*. Barcelona: La Magrana, 1984.

— *Als límits de l'alba*. Andorra: Grafinter, 1987.

— *Set lletanies i una altra*. La Seu d'Urgell: Tram3s, 1990.

— *Karen, nena de la llum*. Terrassa: Material d'Edició, 1996.

— *La neu adversa*. Barcelona: Proa, 1999.

6.3. Pep Albanell

L'obra del Pep Albanell (Vic, 1941) té un escenari recurrent: la ciutat de la Seu d'Urgell, reconstruïda a partir de la idealització dels records d'infantesa i d'adolescència, envoltada d'un espai muntanyenc que sovint adquireix una dimensió mítica. La seva gran i mai no prou lloada novel·la, *Ventada de morts*, apareguda el 1978, estava molt influenciada pel realisme màgic d'arrels llatinoamericanes i va suposar un veritable revulsiu en la literatura catalana que aspirava a la plena normalització després del franquisme. Escornaldiable és el nostre Macondo particular, poblat per personatges tan potents com el Gaio, la Gaia, el Secretari i el Carolí. La maledicció de Telucard, arrossegada durant més de mil anys, permetia establir una connexió entre la medievalitat i la societat tradicional de muntanya que començava a descompondre's per saltar cap a la modernitat, a canvi de deixar pel camí una part de la seva ànima:

Després del clap, la vella deixa anar l'aire que la garratibava, es palpa els morros desdentegats, sospira, passa un dit per la vora del mocador de cap que li prem fortament els costats de les barres i baixa el graonet del portal, i reprèn la caminada lenta i furtiva per les ombres del poble sota la lluna. Hi ha carrers estrets i costeruts, empedrats, amb un regueró al mig per on dorm, pudent i mort, un fil de suc de femers i aigua podrida de pluja. Hi ha cases que s'alcen solitàries, només acomboiades per les parets de l'era i la carcassa dels pallers amb teulat de fusta asclada per la serena i el sol, escampades pel pendent esgalabrós, a tocar d'una penya, o bé vora un hort sense partió, o en un tros de terra aplanada i eixorca, on, de dia, hi borden els gossos i, al capvespre, hi planegen els ratpenats.

L'obra de Pep Albanell, extensa, polièdrica, difícil de sintetitzar en unes poques línies, se situa en una posició central en el nostre paisatge lletraferit. La seva darrera obra, *Les fantasies del naufrag*, és un delicat text autobiogràfic, la història del nen vigatà que, tot d'una, es va veure empeltat a la Seu d'Urgell.

ALBANELL, Pep. *Les parets de l'insomni*. Barcelona: Selecta, 1973.

– *Compreu-vos una neurosi i sigueu feliç*. Ciutat de Palma: Moll, 1974.

– *Si fa no fa, fals*. Barcelona: Pòrtic, 1976.

– *Ventada de morts*. Barcelona: Dopesa, 1978. [Barcelona, Proa, 2005]

– *L'amor ens retratava la nuesa*. Barcelona: Laia, 1980.

– *Joc de miralls i llunes*. Barcelona: Laia, 1982.

– *Animal de competició*. Barcelona: Pòrtic, 1983.

– *La Xorca*. Barcelona: Pòrtic, 1987.

– *Els ulls de la nit*. Barcelona: La Magrana, 1989.

– *Les fantasies del naufrag*. Alzira: Bromera, 2015.

6.4. Maria Barbal

L'any 1984, Maria Barbal (Trempe, 1949) va publicar *Pedra de tartera*, una obra que havia guanyat el premi Joaquim Ruyra. La novel·la narrava la història de la Conxa, una dona palleressa amb una vida marcada per la guerra i l'emigració cap a Barcelona. Amb la seva enorme sensibilitat i una capacitat extraordinària per fer un retrat psicològic ric i precís, especialment de personatges femenins, ben aviat la novel·la va superar l'handicap de la seva primera edició en una col·lecció de literatura juvenil per trobar el seu públic més general, sobretot a partir del moment en què va rebre el premi Creixells.

El prat de Tres Aigües era el que més m'agradava. Per una banda el banyava el barranquet d'Arlet abans de deixar el seu cabal al riu, pel límit de baix tenia l'Orri mateix, i per dalt hi anava a parar el reguerol de la font de la Torna. L'herba s'hi feia alta i bona i era en l'únic on es poden fer tres collites. La primera, i dos camins el redall. No era un prat gaire extens, i quan fèiem la feina ens vèiem els uns als altres. Aquest era per a mi un dels seus encants, perquè en els dos de Costa Varada de cop i volta no es veia ningú (*Pedra de tartera*, 1985).

El fals debat sobre la validesa o oportunitat d'una literatura rural –pobra, sòrdida i localista– enfrontada a una literatura *soi disant* urbana, cosmopolita o universal va afectar de resquitllada la recepció de l'obra de Maria Barbal. Tant de temps discutint sobre la necessitat de trobar «la gran novel·la sobre Barcelona» i ve la Maria i ens la despatxa amb una sola frase, d'una raríssima perfecció: «Barcelona és un pa petit que s'acaba cada dia.»

Després de l'èxit de *Pedra de tartera*, Maria Barbal va publicar un recull de contes, *La mort de Teresa* (1986), i dues novel·les més ambientades al seu Pallars: *Càmfora* (1985) i *Mel i metzines* (1992), i el conjunt seria reeditat més tard amb el nom paraigua *Trilogia pallaresa*. Amb Jaume Cabré, a més, Maria Barbal ha estat la nostra ambaixadora més internacional, amb l'obra més traduïda i valorada arreu. El 2002 va publicar *Camins de quietud*, el seu pelegrinatge pels pobles abandonats dels Pirineus, en una elaboració melancòlica de la crisi de la muntanya.

BARBAL, Maria. *Pedra de tartera*. Barcelona: Laia, 1985.

– *La mort de Teresa*. Barcelona: Empúries, 1986.

– *Mel i metzines*. Barcelona: La Magrana, 1990.

– *Pampallugues*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991.

– *Càmfora*. Barcelona: La Magrana, 1992.

– *Ulleres de sol*. Barcelona: La Magrana, 1994.

– *Escrivia cartes al cel*. Barcelona: La Magrana, 1996.

– *Bari*. Barcelona: La Magrana, 1998.

– *Carrer Bolívia*. Barcelona: Edicions 62, 1999.

– *Cicle del Pallars*. Barcelona: La Magrana, 2002.

– *Camins de quietud. Un recorregut literari pels pobles abandonats del Pirineu*. Barcelona: Edicions 62, 2002.

– *Bella edat*. Barcelona: Edicions 62, 2003.

– *País íntim*. Barcelona: Columna, 2005.

– *Emma*. Barcelona: Columna, 2008.

- *La pressa del temps*. Barcelona: Columna, 2010
- *Cada dia penso en tu*. Barcelona: Columna, 2011.
- *Dolça companyia, cara solitud*. Barcelona: Labutxaca, 2013.
- *En la pell de l'altre*. Barcelona: Columna, 2014.

6.5. Pep Coll

Fent una passa més enllà de la seva ingent feina de recopilador i divulgador de la tradició oral, l'obra narrativa del Pep Coll (Pessonada, 1949) té una entitat pròpia, que ha agafat cos, volum i projecció novel·la rere novel·la. Avui, Pep Coll és un dels grans noms de la literatura en català, i ha superat amb èxit el llast de la marginalitat perifèrica i un pèl contemporitzadora amb què sovint es contempla, des de Barcelona, la narrativa no metropolitana. Els paisatges de la seva infantesa i la reflexió madura sobre els processos de transformació de la societat muntanyenca han estat l'estructura sobre la qual s'ha bastit un solidíssim projecte literari, que ha culminat amb la monumental *Dos taüts negres i dos de blancs*, la recreació polifònica d'un terrible crim comès als rostos paratges de Carreu l'any 1943.

De cop, just abans d'agafar el darrer revolt, una explosió ressona pels boscos i reverbera pel capdamunt de l'obaga. Un caçador, suposa la Maria, potser una barrinada. El pare deu haver rebotat una roca sense avisar-me. Sempre l'avisava, el pare, sap que a la nena li agrada veure volar per l'aire els bocins de roca i després respirar aquella restiput de sofre i de pólvora que deixa l'explosió. Arrenca a córrer amb l'esperança de contemplar la roca acabada d'esbocinar. Quan apareixen els edificis de la masia, entreveu d'esquellada una figura humana a tocar de les parets, com si algú s'acabés d'amagar per la porta del corral.

—Pare! —crida, corrent pel trencall que porta al Clot de Moreu—. Que ets aquí, pare? (*Dos taüts negres i dos de blancs*, 2013).

La matança d'una família de masovers dóna peu a fer un retrat, precis i moltes vegades esfereïdor, d'un passat que avui ens pot semblar remotíssim, però que ens és immediat. La lectura d'aquesta obra, que en certa manera resumeix els seus postulats essencials, ens proporciona un fresc global i divers, que alguns crítics i publicistes han comparat amb *In Cold Blood*, de Truman Capote, sense haver sabut veure que encara va més enllà. I una data, el 1943, que la connecta directament amb les *Set lletanies* d'Antoni Morell. La mort dels de Laortó i la del Gascó de Canillo, unides per la literatura.

- COLL, Pep. *La mula vella*. Barcelona: Empúries, 1989.
- *Totes les dones es diuen Maria*. València: Tres i Quatre, 1989.
 - *L'edat de les pedres*. Barcelona: Empúries, 1990.
 - *El pont de Mahoma*. Barcelona: Empúries, 1995.
 - *El segle de la llum*. Barcelona: Empúries, 1997.
 - *L'abominable crim de l'Alsina Graells*. Barcelona: Empúries, 1999.
 - *Per les valls on es pon el sol*. Barcelona: Edicions 62, 2002.
 - *Els arbres amics*. Barcelona: Empúries, 2004.
 - *El salvatge dels Pirineus*. Barcelona: Edicions 62, 2005.
 - *Les senyoretes de Lourdes*. Barcelona: Proa, 2008.
 - *Nius*. Barcelona: Proa, 2010.
 - *Dos taüts negres i dos de blancs*. Barcelona: Proa, 2013.

6.6. Joan Obiols

Joan Obiols (Peramola, 1952) és autor d'una obra extensa i, ara que comencem a contemplar-la des d'una certa perspectiva, diríem que inclassificable. A la confluència entre el recull oral, la literatura de viatges, l'assaig militant i el memorialisme, el seu cicle *El Pirineu i la poesia de la història* és un viatge per tots els pobles de l'Alt Pirineu, la vall d'Aran i Andorra.

Al Pirineu, Juan Eduardo, hi havia –i encara hi ha– una creença estesa que diu que les herbes «si no et van bé, tampoc no et fan cap mal». Acceptar aquesta afirmació equivaldria a donar per bones totes les espècies de la naturalesa i negar que hi ha plantes que són altament perjudicials per a la salut humana. Paral·lelament, el pirinenc es mostra recelós, com se'n mostra una bona part de la humanitat, a l'hora de prendre un medicament, encara que pensi que el seu mal el necessita. Creu que li guarirà una cosa i li'n farà malbé una altra, que l'intoxicarà, que aquella blancor de les pastilles i els xarops tan llepisosos no són fets per al seu païdor (*El desert verd*, 2000).

Cadascun dels volums que l'integren és diferent, en metodologia, perspectiva, abast geogràfic i tècnica literària. Des de la voluntat clarament notarial dels primers volums fins a la vocació més experimental i deslligada del treball de camp dels darrers, el conjunt és un fresc –més ben dit, un calidoscopi– que ens mostra la diversitat de visions que es poden fer de la pirineïtat contemporània.

OBIOLS, Joan. *Esvorancs. Fets i llegendes de la muntanya*. La Seu d'Urgell: Seupress, 1987. [Trempt: Garsineu, 1998]

- *Marrades. Màgia i realitat a la muntanya*. Tremp: Garsineu, 1992.
- *Nits de taverna. Escenes de la muntanya*. Tremp: Garsineu, 1995.
- *Fulls de pergamí. Paisatges de la muntanya*. Tremp: Garsineu, 1997.
- *El desert verd. Imatges de la muntanya*. Tremp: Garsineu, 2000.
- *L'infern dolç*. Tremp: Garsineu, 2003.
- *La Cucota*. Tremp: Garsineu, 2007.
- *La gramola*. Tremp: Garsineu, 2009.
- *Viatge universal pel Pirineu. Si la muntanya fos el món. 1. Per terres de... El Principat d'Andorra. El seient número 184 de l'Assemblea General*. Andorra la Vella: Editorial Andorra, 2016.

6.7. Espunyes, Fité i Figuera

La trajectòria com a narrador del peramolí Josep Espunyes (Peramola, 1942) està profundament arrelada en el paisatge del seu petit país i té una projecció radicalment humanista, sense abandonar mai la preocupació social. Amb una obra molt extensa, polièdrica, de pedra picada, de la qual hauria de destacar –i ho faré més endavant– la poesia, el Vilaro de Peramola és un referent.

Doncs sí, amics, com us deia suara tot s'escaigué a Romadriu, poblet enllà del santuari de Sant Joan de l'Erm, cap a la ratlla de França, en indrets que parteixen aigües del Segre i de la Noguera Pallaresa, pròdigs en neu, aires molt freds i bé de déu de grans boscos... Però això no és cosa, no té cas. En canvi en té la vella pastora que anys ha s'hi arrossegava, o potser centúries, llamp!, que fa de mal seber, dona burleta i verinosa, de prunes agres sempre al pap. (*En Calçons*, 1984).

Marcel Fité (Coll de Nargó, 1949) ha situat el seu poble natal com a centre del seu univers narratiu. En les seves obres ha explotat especialment la mitologia dels raiers, un dels oficis desapareguts dels Pirineus que tenen més força i caràcter.

Enmig del canyer que hi havia ran del riu, a tocar d'aquell forat llarg i profund, anomenat de les Encantades, una llúdriga lluitava desesperadament contra el parany de guineus en què havia caigut. L'Armengolet no va tenir temps de pensar-s'ho: deixà anar el rem cuer, saltà al riu i, amb quatre braçades, arribà on hi havia la llúdriga enganxada. El pobre animal estrebava molt fort el parany i donava unes patacades tan descomunals amb la cua que feien sobreixir l'aigua del fang. Ell la va mig subjectar, una mica com va poder; obrí el parany i alliberà la bestiola, que estava ferida de la cuixa. L'animal, esparverat, li clavà una forta i ràpida mossegada a la mà abans de fugir ranquejant (*Històries de vetllador*, 1997).

I Manel Figuera (Barcelona, 1957) és un escriptor que, com els bons jugadors de botifarra, toca tots els pals. Ha escrit poesia, narracions, novel·les i una esborronadora col·lecció de literatura excursionista: no hi ha cim que no hagi trepitjat i repertoriat com escau.

D'històries i anècdotes del contraban, el Jep i el Jepet n'estaven ben plens. Sabien la manera d'esquivar els carrabiners, coneixien els signes dels diversos pastors que els indicaven si el perill se'ls aproximava, escoltaven les informacions dels hostalers i paraven especial atenció al brogit dels animals salvatges. Si no en feien gaire, mal senyal: algú estrany campava pels encontorns. «Nits de lluna vella, nits de lluna vella amb el fardo a l'esquena» –repetia el Jep–. Per cert, sabeu per què els paquetaires sempre fumen amb pipa? Doncs perquè el foc de la cigarreta els delataria (*L'olor de les pomes*, 1999).

ESPUNYES, Josep. *Un matí a Albastesa*. Barcelona: El Llamp, 1983.

– *En Calçons*. Barcelona: El Llamp, 1984.

– *Hora foscant a la ribera*. Barcelona: El Llamp, 1991.

FIGUERA, Manel. *Els fills de la terra*. Tremp: Garsineu, 1995.

– *La Irene i altres narracions*. Tremp: Garsineu, 1997.

– *Els senyors de les ombres i altres narracions*. Tremp: Garsineu, 1997.

– *La treva de Talltendre*. Tremp: Garsineu, 1999.

– *El darrer pas*. Tremp; Garsineu, 2000.

FIGUERA, Manel; CASAS, Rosa. *L'olor de les pomes*. Vilassar de Dalt: Sinopsis, 1999.

FITÉ, Marcel. *Històries de vetllador*. Lleida: Pagès Editors, 1997.

– *El carrer dels petons*. Barcelona: Barcanova, 2003.

– *El cançoner del rai*. Lleida: Pagès Editors, 2010.

7. La tercera fornada

Als anys noranta van començar a publicar nous autors, nascuts entre els cinquanta i els setanta, que van eixamplar els marges cap a la descripció dels Pirineus contemporanis o bé envers la recreació del passat més llunyà. Els *baby-boomers* pirinencs protagonistes d'aquesta tercera generació van participar d'un moviment obert i de límits imprecisos que tenia en l'arrelament a un espai concret el seu denominador comú. L'aparició de l'editorial Garsineu, impulsada per l'inesgotable Cisco Prats, va suposar un doble impuls: d'una banda, el de la recuperació d'obres difícils de trobar; de l'altra, la possibilitat per als autors de tenir una plataforma propera i professional.

A la literatura que es fa als Pirineus a partir dels anys noranta del segle XX hi ha un canvi de paradigma que modula, i en certa manera desmenteix, els cinc punts cardinals que proposava Xavier Campillo per qualificar una obra literària com a genuïnament *pirinenca*. Hi ha menys idealisme i més realisme, més història i menys folklore, més sociologia i menys antropologia. L'espai mític hi és, certament, però transmutat en un marc referencial potent que, moltes vegades, és un personatge més, però que, en alguns casos, corre el risc de convertir-se en un simple decorat, en un procés paral·lel al sorgiment d'una nova realitat social a muntanya.

El país ha canviat: la crisi dels anys setanta i vuitanta ha donat pas a una situació d'equilibri demogràfic i una fortíssima tendència cap a la terciarització. Andorra, a partir del moment en què aprova la seva constitució, el 1993, exerceix la seva plena sobirania i continua fent el seu camí com a estat independent i, en certa manera, funcionant com una illa a l'arxipèlag pirinenc. Els autors s'obren a nous registres, en una maniobra lògica que acosta la literatura que es fa als Pirineus al *mainstream*. Hi trobem novel·les negres, històriques, distòpies ucroniques, exercicis d'introspecció psicològica, experimentacions diverses. La temptació de recuperar fórmules anteriors –novel·les d'aire costumista, centrades en la idealització de les formes de vida tradicionals– encara hi és, però cada vegada amb menys força. Hom té la sensació que ja s'ha escrit tot el que es podia escriure des d'aquesta perspectiva, però que la potencialitat de les nostres muntanyes com a escenari generador de literatura potent i sincera ha romàs intacte. Les noves generacions de literats pirinencs respecten el passat, però miren endavant.

I durant la primera dècada del XXI es produeix un fenomen nou: l'acostament a l'univers pirinenc per part d'autors no nascuts ni vinculats especialment a la muntanya, però que hi han trobat uns escenaris perfectes per

a les seves creacions i s'hi han incorporat amb la mateixa sensibilitat i, tal vegada, amb una distància necessària.

7.1. Albert Salvadó

El professional. Llevat d'alguna incursió que l'acosta a la seva Andorra natal, les obres de l'Albert Salvadó (Andorra la Vella, 1951), discorren en passats llunyans i presents internacionals, d'allò que en diuen «ficció històrica». Els seus llibres aparentment (però sempre hi ha plans subjacents) tenen protagonistes i escenaris generalment allunyats del seu entorn habitual.¹³ La seva novel·la més propera als escenaris pirinencs és *El relat de Günter Psarris* (2001):

A primera hora del matí, a començaments de novembre, a Martinet, el termòmetre baixa sensiblement. Aquell dia s'havia aixecat una lleugera boira i el riu Segre s'omplia després de l'estiu i amb les pluges de la tardor, mentre el sol encara trigaria a escalfar el vianant que a primera hora, quan l'astre rei encara no s'ha llevat, camina de pressa pel carrer. Només els cotxes que travessen la població recorden que és un poble viu, que tornarà a la vida després d'una nit que, conforme s'atansa el solstici d'hivern, cada cop és més llarga.

L'Albert Salvadó és el nostre escriptor professional, homologable a qualsevol autor de *best o long sellers*. Amb una tècnica a prova de modes i amb un sentit insubornable de l'ofici i de les seves servituds, ha construït, llibre a llibre, un catàleg sòlid i perfectament exportable arreu. La seva projecció internacional és la prova del nou de l'eficàcia dels seus plantejaments.

SALVADÓ, Albert. *L'enigma de Constantí el Gran*. Barcelona: Columna, 1997.

– *El mestre de Keops*. Barcelona: Columna, 1998.

– *L'anell d'Àtila. Història d'una princesa*. Barcelona: Columna, 1999.

– *Jaume I el Conqueridor. El punyal del sarraí*. Barcelona: Columna, 2000.

– *Jaume I el Conqueridor. La reina hongaresa*. Barcelona: Columna, 2000.

– *Jaume I el Conqueridor. Parleu o mateu-me*. Barcelona: Columna, 2000.

– *El rapte, la mort i el marsellès*. Barcelona: Planeta, 2000.

– *El relat de Günter Psarris*. Barcelona: Edicions 62, 2001.

¹³ També és, en certa manera, el cas del seu coetani Ramon VILLERÓ (Andorra la Vella, 1955), que ha desenvolupat una notable trajectòria literària en castellà, sobretot fent llibres de viatges i novel·les que participen d'aquest aire de *best-seller* contemporani, amb obres com *La sonrisa de la Tierra* (Barcelona, RBA-Integral, 2005), *Viaje al corazón del Mediterráneo* (Barcelona, RBA-Integral, 2006); *El nudo infinito* (Barcelona, Ediciones B, 2010).

- *L'ull del diable*. Barcelona: Planeta, 2001.
- *Un vot per l'esperança*. Barcelona: Rosa dels Vents, 2002.
- *Els ulls d'Anníbal*. Barcelona: Columna: Proa, 2002.
- *L'ombra d'Alí Bei: maleït català*. Barcelona: Columna, 2004.
- *L'ombra d'Alí Bei: maleït musulmà*. Barcelona: Columna, 2004.
- *L'ombra d'Alí Bei: maleït cristià*. Barcelona: Columna, 2004.
- *La gran concubina d'Amon*. Barcelona: Columna, 2005.
- *L'informe Phaeton*. Barcelona: Columna, 2007.
- *Una vida en joc*. Barcelona: Columna, 2010.
- *Obre els ulls i desperta*. Barcelona: Meteora, 2011.

7.2. Joan Peruga

L'historiador Joan Peruga (Santalecina, 1954) és l'autor d'una obra breu, però molt suggerent, que pren com a partida l'Andorra del segle XIX, amb les vicissituds de la família patrícia dels Areny-Plandolit i l'arribada dels viatgers, però en què es transcendeix l'anècdota històrica per passar a destil·lar el destí col·lectiu d'Andorra. Amb l'*Últim estiu a Ordino*, del 1998, Peruga va fer un debut rutilant, amb la recreació, sensible i plena d'intensitat, del món dels Areny-Plandolit.

La notícia va picar el cap de la mare com el batall de la campana grossa de la torre d'Ordino i li va tornar la raó que tenia quasi perduda. Ja n'havia conegut massa, d'aquelles històries d'amos que empaitaven criades, perquè ara li passés a casa seva. Va fer tapiar el passadís estret que anava –sense passar per la gran sala d'armes– des de les habitacions conjugals fins a la cuina, i per on es mormolava que el baró visitava les minyones. Va desclavar la porta de la cambra, va esbatarar les finestres i va descórrer les cortines perquè hi entrés el sol i no hi hagués més racons de penombra. Després, va obrir de nou les seves entranyes a la llavor del pare. Al cap de nou mesos justos va néixer la meua germana Pepita, que sempre ha tingut una salut de ferro.

Àlvar Valls, en un article al *Diari d'Andorra*, qualificava la prosa de Peruga com a generadora de l'«ambient gràvid, creïble i excitant que només sap crear una primera ploma». Amb una obra limitada en extensió (de moment), però intensa en ambició i qualitat, Peruga és un dels valors més sòlids i segurs de la literatura andorrana.

PERUGA, Joan. *El temps estanyat. Itineraris per les fronteres d'Andorra de la mà dels pioners*. Andorra la Vella: Premsa Andorrana, 1994.

- *Últim estiu a Ordino*. Barcelona: Columna, 1998.

– *Dijous remenats*. Andorra la Vella: Edicions del Diari d'Andorra, 2001.

– *La república invisible*. Barcelona: Proa, 2004.

– *El museu de l'elefant*. Andorra: Editorial Andorra, 2013.

7.3. Cònsul, Domenjó & Boya

Un esment especial mereix la figura d'Isidor Cònsul (Bellpuig, 1948 - Badalona, 2009), directament vinculat, per via paterna, amb Espés, a la Ribagorça. Conegut sobretot per la seva faceta com a crític i editor, va publicar massa poques obres de narrativa, de caire vivencial i intimista, en què el paisatge pirinenc hi és reflectit amb una força poètica insòlita. Estretament vinculat a les trobades d'escriptors als Pirineus, va participar, com a editor i com a autor, en totes les obres col·lectives que s'hi generaven.

Les orenetes han fet niu al pis de dalt de Ca de Lluvic. En entrar-hi, una fuig pel badall de la finestra mentre l'altra roman a l'aguait, dins del niu penjat a la biga, amb el caparró tibet i els ulls espantadissos. Les finestres no ajusten bé, hi ha un parell de vidres trencats i em sembla que ha crescut l'esquerda de la paret del fons. És una part de la casa que no habitarem i fins em sembla un bé de Déu aquesta convivència franciscana amb les orenetes. Però el pensament es talla en sec quan de la cambra veïna surten esperitats i xisclant dos rats-penats que comencen a giravoltar cecs per l'estança (*Cinc estacions: un dietari*, 1988).

Isidre Domenjó (la Seu d'Urgell, 1959), impulsor de tantes iniciatives culturals a l'Alt Urgell, ha publicat dos notables reculls de contes, *Ball de nit* i *Festeja'm*, que ens mostren, amb una prosa elegant i sempre precisa, una visió amable, tendra i irònica de la vida actual a muntanya.

El ball de nit el van haver de suspendre quan, inesperadament, Carlos Gardel s'enfilà dalt de l'escenari i, perquè no el continuessin profanant, va deixar panxa enlaire el vocalista del conjunt després d'haver-lo estabornit amb un magnífic cop de saxo, precis, al bell mig de la closca (*Ball de nit*, 1990).

I, per cloure aquest capítol, una referència obligada a la novel·la en aranès de Paco Boya (Les, 1960): *Presoers dera mar gelada*, del 1998, que evoca l'esperit romàntic i pioner dels primers pirineïstes. Boya s'havia estrenat l'any anterior amb el recull de contes *L'alè del bosc*. La política –va ser síndic de l'Aran i senador a Madrid– i la música sembla que, de moment, l'han apartat de la literatura.

BOYA, Paco. *Presoers dera mar gelada*. Lleida: Pagès, 1988. [Trad. cat.: *Presoners de la mar gelada*. Lleida: Pagès, 2001]

- *L'alè del bosc*. Lleida: Pagès, 1997.
- CÒNSUL, Isidor. *Cinc estacions: un dietari*. Barcelona: La Magrana, 1998.
- *En nom del pare*. Calaceit: Institut d'Estudis del Baix Cinca, 2004.
- *Tractat de geografia*. Barcelona: Empúries, 2008.
- *Ànima de bolero*. Barcelona: Empúries, 2009.
- DOMENJÓ, Isidre. *Ball de nit*. La Seu d'Urgell: Tram3s, 1990.
- *Festeja'm*. Tremp: Garsineu, 1995.

7.4. Albert Villaró

Se'm fa estrany parlar de mi en tercera persona, com si fos –salvant l'abisme– Juli Cèsar. Dispensin, que no ho faré més. L'Albert Villaró (la Seu d'Urgell, 1964), historiador de (de)formació, va debutar l'any 1993 amb la publicació d'una galeria de retrats de gent de muntanya, a mig camí entre la descripció costumista, l'humor absurd i la falsa erudició –un model calcat de l'escriptor gallec Álvaro Cunqueiro–, intitulada *La selva moral*. Les seves primeres novel·les, *Les ànimes sordes* i, sobretot, *Obaga*, són una paròdia dels estereotips de la novel·la negra, traslladats a uns ambients rurals que són presentats de vegades amb una sornegueria que frega el sarcasme.

A partir d'aquest moment, la seva obra literària ha anat basculant entre les ficcions centrades en l'Andorra contemporània, amb la creació del personatge d'Andreu Boix, oficial del Cos de Policia (*Blau de Prússia*, *L'escala del dolor*, *La Bíblia andorrana*), i altres novel·les de plantejaments molt més diversos, però que tenen com a denominadors comuns una reelaboració fantàsica del passat (palesa sobretot a la ucronia *Els ambaixadors*, del 2014) i una reflexió irònica sobre el present, amb escenaris preferentment muntanyencs (reals o imaginaris). Llobarça, Lagrau, la comarca de Lapena i el marquesat de Somorra són els miralls deformants de la realitat (percebuda, intuïda o imaginada) de l'Urgellet i d'Andorra. Ha estat també l'autor del llibret de l'òpera *El somni de Carlemany*, composta per Sergio Rendine, encara inèdita.

I a Llobarça no puc demanar ajuda gairebé a ningú. Només al tiet Sebastià, l'oncle conco que s'està a casa, cada dia més vell, discret i taciturn. Un any em vaig entretenir a comptar les paraules que va pronunciar al llarg dels dotze mesos. Foren un total de quatre-centes vuitanta-sis, comptant-hi les interjeccions. Nou coma trenta-cinc paraules setmanals, una i un terç al dia, tota una proesa comunicativa. Però, com sempre passa amb les esta-

dístiques, menteixen: durant els mesos d'octubre i novembre no va obrir boca (*Obaga*, 2003).

VILLARÓ, Albert. *La selva moral*. Barcelona: La Magrana, 1993. [Reedició ampliada: *La selva moral 2.0*. Andorra la Vella: Editorial Andorra, 2014]

– *Les ànimes sordes*. Barcelona: La Magrana, 2001.

– *Obaga*. Barcelona: La Magrana, 2003.

– *L'Any dels francs*. Barcelona: Columna, 2003.

– *Blau de Prússia*. Barcelona: Columna, 2006.

– *La primera pràctica*. Barcelona: Columna, 2009.

– *L'escala del dolor*. Barcelona: Columna, 2011.

– *Els ambaixadors*. Barcelona: Destino, 2014.

– *La Bíblia andorrana*. Barcelona: Columna, 2016.

7.5. Núria Garcia Quera

Nascuda a Barcelona el 1965 i instal·lada a Tornafort, al Pallars, ha construït, amb una voluntat insubornable, una sòlida trajectòria com a escriptora professional, sempre vinculada als Pirineus. Des de la seva editorial, Sensus, continua explorant nous camins en el món de la creació. Ha publicat un munt de guies excursionistes, quatre novel·les i els guions de dos còmics sobre història pallaresa dibuixats pel seu germà Oriol. El 2012 va presentar la seva recreació del viatge Espinàs-Cela, *Nou viatge al Pirineu*:

M'hauria agradat començar el viatge arribant a la Pobla de Segur en tren, tal com ho van fer Camilo José Cela i Josep Maria Espinàs el 12 d'agost de 1956. Fins i tot m'hauria agradat arribar-hi en tren de carbó, per més que per a ells fos una experiència carregosa. Però no. El meu viatge serà més prosaic. Sóc al 2007 i avui he arribat a la Pobla de Segur en un vulgar cotxe de gasoil –fins aquí, res d'emocionant– i demà, tal com van fer els escriptors, començaré la travessa a l'entrada del congost de Collegats, just a on ara hi ha una àrea de descans de la carretera.

GARCIA QUERA, Núria. *Migdiada*. Tremp: Garsineu, 1997.

– *L'estel porquer*. Barcelona: La Galera, 1999.

– *Vaig néixer a la sortida del sol*. Barcelona: Columna, 1999.

– *Cartes a l'avi. Una estrella em farà l'ullet*. Barcelona: Cim, 2006.

– *A dalt de la Duna Roja*. Tornafort: Sensus, 2011.

– *Nou viatge al Pirineu*. Tornafort: Sensus, 2012.

GARCIA QUERA, Núria; GARCIA QUERA, Oriol. *Hug Roger III, un rebel indomable*. Tremp: Lo Raier, 2004.

– *Pallars 1487. El darrer comtat*. Barcelona: Casals, 2008.

7.6. Gálvez, Rubio i Burgués

A l'empara de la revista *Portella* s'han anat foguejant els darrers convidats al tiberi de les lletres andorranes i, per extensió, pirinenques: Iñaki Rubio (Barcelona, 1974) i David Gálvez (Vilanova i la Geltrú, 1970). Són veus sòlides i d'una sana ambició, que beuen dels clàssics de la literatura universal i ens ofereixen obres fresques, influïdes per lectures perfectament païdes, molt ben escrites i audaces, en què la metaliteratura i l'aparició de les més insòlites influències hi tenen un paper molt destacat.

Les *Cartes mortes* de David Gálvez (2014) és una esplèndida i enigmàtica novel·la epistolar, plena de subtils referències literàries i metaliteràries, en un fenomenal exercici d'estil que no pot deixar indiferent el lector.

31 de març del 2004

Company imaginat,

Li vaig deixar, deu fer cosa de dos o tres dies, una última carta a l'oficina de l'amic que em despatxa la correspondència. Aquí el fred perdura, tot i que la neu ja ha desaparegut dels cirerers. M'adono, rellegint les missives que fa dies que li dedico, dels molts camins oberts, de les bifurcacions, de les coincidències encara per explotar.

Un simple exemple: li parlava de la fins ara indemostrable –hauria de ser *indemostrada*– participació de Cortázar en la primera traducció al castellà de *Ferdynurke*, de Gombrowicz.

Iñaki Rubio ens proposa narracions breus, d'una esplèndida arquitectura, amb una visió amable, però incisiva, de la vida moderna. Tot i que les referències directes a l'entorn andorrà no hi sovintegen, el món que retrata és sens dubte el de l'andorranitat metropolitana.

La tieta Júlia s'acosta sense esforç amb la seva cadira de rodes. Així està més a prop de la Carme i, desencorbant la fràgil filera de vèrtebres, aconsegueix posar una mà fina, d'ossos marcats, a la falda de l'altra dona. Creu-me, bonica, jo l'he vista venir moltes vegades i fins ara sempre l'he esquivada, sé el que estàs passant, li diu. Però tan d'hora, murmura la Carme amb un fil de veu que es consumeix. Sembla que hauria de plorar, però ja no li queden forces (*Trencadís. L'últim llibre de Frederic Picabia*, 2011).

A aquestes dues veus s'hi ha afegit fa ben poc la Pilar Burgués (Escaldes, 1958), que ha irromput en l'escena literària andorrana amb un notabilíssim recull de contes, *Flaixos de llum blanca* (2015).

BURGUÉS, Pilar. *Flaixos de llum blanca*. Andorra la Vella: Editorial Andorra, 2015.

GÁLVEZ CASELLAS, David. *Cartes mortes*. Barcelona: Males Herbes, 2014.

– *Res no és real*. Barcelona: Males Herbes, 2015.

RUBIO, Iñaki. *Trencadís. L'últim llibre de Frederic Picabia*. Andorra la Vella: Editorial Andorra, 2011.

– *L'altre costat del mirall*. Lleida: Pagès, 2014.

7.7. Més narradors i novel·listes

Amb una producció incipient, esporàdica, única o massa espaïada en el temps, hi ha una nova generació d'autors, joves i no tan joves que ens ofereixen punts de vista originals i algunes obres de mèrit, sense que hagin fet el salt a la professionalització (o semiprofessionalització) que suposa publicar amb continuïtat o en editorials de més pes comercial. A l'empara sovint d'editorials locals, bressolats pel sistema de premis literaris pirinencs (als quals es farà esment més avall), són la prova de vitalitat i qui sap si d'esperança de futur, la prova fefaent que tot plegat no és foc d'encenalls. La llista de bibliografia que ve de seguida és incompleta, esbiaixada i probablement injusta, però he de dir, en descàrrega, que és gairebé impossible estar al dia i, sobretot, fer-se una opinió cabal sobre tot allò que es publica. Són autors de tots els Pirineus, o que hi estan estretament vinculats, amb una obra generalment recent i molt de camí per recórrer. Els volums col·lectius de les obres premiades en diversos concursos literaris pirinencs ens poden donar una pista de cap a on aniran les coses en el futur.

ALAMINOS, Maria. *Els hereus de la força*. Barcelona: Edebé, 2008.

ARRABAL, David: *El final de todos los inviernos. Sueño inefable*. El Ejido: Círculo Rojo, 2012.

ATHIEL, Sylvain: *Conquérrants des ondes!* Tolosa: Privat, 2008. [Trad. catalana, *Aquí ràdio Andorra!* Andorra la Vella: Editorial Andorra, 2009].

BONALS, Jesús. *Concert per a la mà esquerra*. Andorra la Vella: Editorial Andorra, 2014.

CARDONA, Jordi. *L'últim nivell*. Lleida: Pagès Editors, 2004.

– *Les valls més fosques dels Pirineus*. Ontinyent: El Toll, 2008.

CHEVALIER, Jean-Claude. *Guerra, terra i estrelles. Andorra, 1940-1944*. Andorra la Vella: Editorial Andorra, 2001.

COLOM, Josep. *Un forat entre monts*. Tremp: Garsineu, 1996.

DIVERSOS AUTORS. *La rosa dels vents i altres narracions. Recull de contes del premi Vent de Port 1994*. Tremp: Garsineu, 1994.

– *El sac de l'avorriment i altres narracions. Recull de contes del premi Vent de Port 1996*. Tremp: Garsineu, 1995.

– *Senglar i altres narracions. Recull de contes del premi Vent de Port 1997*. Tremp: Garsineu, 1996.

– *No deixeu de mirar les balenes i altres narracions: recull del Premi Literari Intercomarcal Anton Navarro 1996*. Tremp: Garsineu, 1997.

– *Peixos de colors i altres narracions. Recull de contes del premi Vent de Port 1997*. Tremp: Garsineu, 1997.

– *Contes lluny de la vora del foc i altres narracions. Premi vila de Puigcerdà 1997*. Tremp: Garsineu, 1998.

– *L'error imaginari i altres narracions. Recull de contes del premi Vent de Port 1998*. Tremp: Garsineu, 1998.

– *L'orri de Bernardet i altres narracions. I Premi de narració literària Pirineu 1997*. Tremp: Garsineu, 1998.

– *Tornada sentimental al meu Pallars i altres narracions : recull del Premi Literari Intercomarcal Anton Navarro 1997*. Tremp: Garsineu, 1998.

– *Les bruixes de Cerdanya i altres narracions. Premi Vila de Puigcerdà*. Tremp: Garsineu, 1999.

– *Troc de regals i de contalles i altres narracions. II Premi de narració literària Pirineu 1998*. Tremp: Garsineu, 1999.

– *Els responsos i altres narracions. III Premi de narració literària Pirineu*. Solsona: Solsona Comunicació, 2000.

– *La piranya i altres narracions*. Tremp: Garsineu, 2000.

– *Sol d'hivern i altres narracions. Recull de contes del premi Vent de Port 2000*. Barcelona: Proa, 2000.

– *El negre de Surri i altres narracions. V premi Vila de Puigcerdà*. Tremp: Garsineu, 2001.

– *El xiulet de les bales i altres narracions. Recull de contes del premi Vent de Port 2001*. Barcelona: Proa, 2001.

– *Conta'm un conte d'amor, de gelosia, de riure i altres narracions. VI premi Vila de Puigcerdà*. Tremp: Garsineu, 2002.

– *Després de l'hivern i altres narracions. V Premi de narració literària Pirineu*. Solsona: Solsona Comunicació, 2002.

– *Un cop de sort i altres narracions. Recull de contes del premi Vent de Port 2002*. Barcelona: Proa, 2003.

– *Víctima o botxí i altres narracions. VII premi Vila de Puigcerdà*. Tremp: Garsineu, 2003.

– *Els cercles de la vella i altres narracions. Recull de contes del premi Vent de Port 2005*. Lleida: Pagès, 2004.

– *Homilia 2003. Premis literaris «Homilies d'Organyà»*. Lleida: Pagès, 2004.

– *La mare de Déu dels sicaris i altres narracions*. Tremp: Garsineu, 2004.

- *Una petita vida i altres narracions. Recull de contes del premi Vent de Port 2003*. Lleida: Pagès, 2004.
 - *El castell de Foss i altres narracions*. Tremp: Garsineu, 2005.
 - *Homilia 2004. Premis literaris «Homilies d'Organyà»*. Vallbona de les Monges: March Editor, 2005.
 - *Telefona'm i altres narracions. Recull de contes del premi Vent de Port 2005*. Lleida: Pagès, 2005.
 - *Homilia 2005. Premis literaris «Homilies d'Organyà»*. Vallbona de les Monges: March Editor, 2006.
 - *L'ànima de les basses i altres narracions. Recull de contes del premi Vent de Port 2006*. Lleida: Pagès, 2006.
 - *Homilia 2006. Premis literaris «Homilies d'Organyà»*. Lleida: Pagès, 2007.
 - *A banda i banda de l'ombra i altres narracions. Recull de contes del premi Vent de Port 2007*. Lleida: Pagès, 2008.
 - *La tardor als turons del Quebec i altres narracions. XI premi Vila de Puigcerdà*. Tremp: Garsineu, 2008.
 - *Sota el llençol i altres narracions. XII premi Vila de Puigcerdà*. Tremp: Garsineu, 2008.
 - *Homilia 2008. Premis literaris «Homilies d'Organyà»*. La Seu d'Urgell: Salòria, 2009.
 - *La noia del fular i altres narracions. XIII premi Vila de Puigcerdà*. Tremp: Garsineu, 2009.
 - *Lladre d'amor i altres narracions. Recull de contes del premi Vent de Port 2008*. Lleida: Pagès, 2009.
 - *Homilia 2009. Premis literaris «Homilies d'Organyà»*. La Seu d'Urgell: Salòria, 2010.
 - *La darrera carta i altres narracions. Recull de contes del premi Vent de Port 2009*. Lleida: Pagès, 2010.
 - *Llançat mar endins i altres narracions*. Tremp: Garsineu, 2010.
 - *El neguit de la joia i altres narracions. XV premi Vila de Puigcerdà*. Tremp: Garsineu, 2011.
 - *Homilia 2010. Premis literaris «Homilies d'Organyà»*. La Seu d'Urgell: Salòria, 2011.
 - *Women's secret i altres narracions. Recull de contes del premi Vent de Port 2010*. Lleida: Pagès, 2011.
 - *Homilia 2011. Premis literaris «Homilies d'Organyà»*. La Seu d'Urgell: Salòria, 2012.
 - *Resurrecció i altres narracions. Recull de contes del premi Vent de Port 2011*. Lleida: Pagès, 2012.
 - *El racó del somni i altres narracions. XVII premi Vila de Puigcerdà*. Tremp: Garsineu, 2013.
 - *Els cadells del mas Palou i altres narracions. Recull de contes del premi Vent de Port 2012*. Lleida: Pagès, 2013.
 - *Magranes i altres narracions. Recull de contes del premi Vent de Port 2013*. Lleida: Pagès, 2014.
 - *Ruta Boloni i altres narracions. XVIII premi Vila de Puigcerdà*. Tremp: Garsineu, 2014.
 - *Repunts mal cosits i altres narracions. XIX premi Vila de Puigcerdà*. Puigcerdà: Ajuntament de Puigcerdà, 2015.
 - *Shazam i altres narracions. Recull de contes del premi Vent de Port 2014*. Lleida: Pagès, 2015.
- LACUEVA, Ludmila. *L'home de mirada clara. Charles Romeu, veguer francès de 1887 a 1933*. Andorra la Vella: Editorial Andorra, 2014.

- LLADÓS, Joan. *El quadre*. Lleida: Pagès Editors, 1996.
- MILLAT, Maria Dolors. *Quirat i mig*. Barcelona: Mirmanda, 2012.
- *Terra inhòspita. Barcelona 2048*. Barcelona: Periscopi, 2013.
- MINOVES, Juli. *Pedres del diable i altres narracions*. Andorra la Vella: Banca Mora, 1992.
- *Segles de memòria*. Andorra: Editorial Andorra, 2002.
- PICOLO, Raquel. *La nit als armaris*. Argentona: Voliana Edicions, 2015.
- PONS, Sebastià. *No deixeu de mirar mai les balenes i altres narracions*. Tremp: Garsineu, 1997.
- *Terra santa*. Lleida: Pagès Editors, 2000.

7.8. Trio d'asos: Rodoreda, Cabré i Tóibín

De vegades, el coneixement directe de l'entorn ha propiciat que autors enormes, dels que prestigien una literatura, s'hagin fixat en aquestes humils muntanyes per fer-les servir de caldo de cultiu per a les seves ficcions. Així, una joveíssima Mercè Rodoreda va aprofitar una estada a Coll de Nargó amb els Amics de l'Art Vell, que restauraven l'església de Sant Climent, per trobar els escenaris d'una de les seves primeres novel·les, *Del que hom no pot fugir* (1934).¹⁴ De pas, i per aprofitar el viatge, va publicar a la revista *Clarisme* algunes de les seves impressions sobre el poble i l'entorn:

Avui he pujat al poble. Hi he pujat per una drecera costeruda: un camí fet damunt la roca esquerpa. Des de dalt el poble, tot, les muntanyes que mai no s'acaben i darrere de les quals en neixen de noves, amb una perspectiva de crestes i crestes sense fi, el riu amb la seva corba, el pla amb els camps vestits de cent colors, com un tapís de meravella, la línia de la carretera, tot, tot hi és més bonic. Les cases del poble s'aguanten per miracle. Negres, amb teules de pissarra, amb balcons de fusta que cauen, guarnits de panotxes de gra lluent; hi ha una font a la plaça, paradís de la mainada; hi ha a la plaça una església sense cap mèrit artístic, ni res que sigui digne de remarcar, i ja no hi ha res més. És pobre aquest poble, pobre, miseriós (*Del que hom no pot fugir*, 1934).

Jaume Cabré, amb *Les veus del Pamano* (2004) i, més tangencialment, amb *Jo confesso* (2013), ha incorporat escenaris pallaresos (la vall d'Àssua i Sant Pere del Bungal) en les seves obres, projectes d'una gran ambició formal. *Les veus del Pamano* és una història sobre la repressió del primer franquisme en un poble imaginari del Pallars, Torena. És una novel·la coral,

14 PORTA, Roser; LARA, Toni. *Mercè Rodoreda i Coll de Nargó. Romànic i dones d'aigua*. La Seu d'Urgell: Salòria, 2008.

estructurada en diversos plans temporals connectats per una fonda reflexió moral sobre el poder de la memòria i el perdó.

—Ara estic sentint el riu de Pamano –va fer l’Oriol.

—Lo Pamano no es pot sentir, des de Torena.

—Doncs jo el sento. –Silenci–: Tu no?

El Ventura va reprimir un somriure lent, que venia de dins. L’Oriol el va percebre i el mirà, estranyat. El Ventura va fer una pipada:

—És que... la gent gran de Torena, els padrins, quan jo era menut, deien que...

—Què?

—No, que deien que només el senten els que s’han de morir.

—Tots ens hem de morir –va respondre l’Oriol, incòmode (*Les veus del Pamano*, 2004).

El molt reconegut autor irlandès Colm Tóibín, que té casa a Farrera, va ambientar-hi un dels seus esplèndids relats –«A Long Winter»– del llibre *Mothers and Sons* (2006), en el qual sublima un succés real escaigut entre Farrera i Civís per convertir-lo en alta literatura gaelicopirinenca:

One morning after Jordi has left, Miquel surprised his mother by coming silently into the kitchen as she was gulping from a glass. She put it down hurriedly. He tried to get close to her to see what he could smell from her breath, but she seemed to keep away from him deliberately, moving quickly out to the rabbit house and the hen house. As soon as she left, he found the glass. It was empty, but the residual smell was of strong wine; to his nostrils that monrning the smell was pungent, almost rotten.

CABRÉ, Jaume. *Les veus del Pamano*. Barcelona: Proa, 2004.

– *Jo confesso*. Barcelona: Proa, 2013.

RODOREDA, Mercè. *Primeres novel·les*. Vol. I. Edició a cura de Roser Porta. Barcelona: Fundació Mercè Rodoreda, 2006.

TÓIBÍN, Colm. «A Long Winter». A: *Mothers and Sons*. Londres: Picador, 2006. [Trad. cat. de Víctor Compte: *Un llarg hivern*. Barcelona: La Campana, 2007]

8. Qüestions de gèneres

No és que qui signa aquestes ratlles sigui precisament un ferm defensor dels gèneres, sobretot si ens els prenem com a elements rígids i compartimentadors, calaixets on es pot desar i classificar amb comoditat qualsevol obra. Però sóc conscient que de vegades les divisions ens ajuden a posar una mica d'ordre i de lògica en un panorama sovint confús; els fem servir per detectar tendències i entendre els moviments de més llarg abast. Amb la multiplicació d'autors i d'editorials, algun cop no hi ha més remei que obrir calaixos per endreçar-ho tot.

8.1. La novel·la històrica

Sempre atents als moviments imprecisos del públic, alguns autors que tracten temes i escenaris històrics han trobat un formidable dipòsit de materials susceptibles de ser transformats en novel·la. És certament difícil encabir algunes obres dins dels límits estrictes i castradors del que s'entén habitualment com a novel·la històrica. Però els exemples que citem, en certa manera, participen de l'esperit idealitzant dels escriptors romàntics, evocant la glòries llunyanes del passat. *Cercamón*, la primera novel·la que va escriure Lluís Racionero (la Seu d'Urgell, 1940), va tenir un gran èxit de públic, fins al punt que el president Pujol va assegurar que era un dels seus llibres de capçalera. A la novel·la, els Pirineus apareixen com un regne mític, enllaçant el món fosc de l'alta edat mitjana amb la promesa lluminosa d'un estat transpirinenc que es va perdre a Muret. El seu estil, avui, ens pot semblar carregós, però *Cercamón* va obrir un camí que continua pràcticament impermeable a modes i tendències.

L'hora fatídica arribà, i el campaner, impàvid, es penjà amb totes les forces de la corda, fent colpir el batall. En sentir les primeres campanades, la tensió, per fi, esclatà: crits guturals i feréstecs, moviments espasmòdics, cossos apretats contra cossos garratibats, tota una massa espaordida, inerme, estabornida pel so ominós, aclaparador, de la campana, retronjint dins el temple convertit per fantasia del terror en immensa cripta que engoleix les despulls d'un món fenecent.

La fascinació pels creadors del romànic pirinenc, del qual gairebé no se sap res, ha estat transformada en novel·la per Joan Agut (Barcelona, 1934 - Caldes de Montbui, 2011) en l'obra *El mestre de Taüll* i per Martí Gironell (Besalú, 1971) a *Strappo. L'any dels francs* (2003), d'Albert Villaró, explora

el món de la primera revolució feudal i les peripècies dels exèrcits de mercenaris pirinencs llogats per participar en les bregues per la successió del califat de Còrdova. D'altres èpoques han estat tractades, com va fer Manel Figuera amb el convuls segle XVI dels bandolers a *La treva de Talltendre*, i amb la Guerra Civil a la Cerdanya *La comuna de Puigcerdà*, de Rafael Vallbona. El món fascinant de la construcció de les hidroelèctriques pallareses ha estat tractat per Xavier Moret a *Dr. Pearson*, del 2004. Cal parlar també de dues obres escrites per personalitats que han estat potser més reconegudes per la seva vocació política: tots dos, entre altres càrrecs, han estat ministres de Cultura del Govern d'Andorra. Em refereixo, és clar, a Juli Minoves (Andorra la Vella, 1969), que amb tan sols divuit anys va publicar la novel·la utopicosentimental *Segles de memòria* (1989), i a Josep Dallerès (Vilafranca del Penedès, 1949), que, a més de la seva extensa obra poètica, va publicar el 2007 la novel·la *Frontera endins*, una evocació intimista de la transformació andorrana del segle XX vista a través dels ulls d'una dona.

En el subgènere del *thriller* històric –amb la seva corresponent quota de misteris, sectes i revelacions sorprenents– hi ha un parell de novel·les ambientades a la vall de Boí: *El llegat de la vall* i *La creu de Saraís*, del tàndem Badia i Gómez. Dues novel·les de l'encampadà Joan Janer també participen d'aquestes enigmàtiques premisses.

AGUT, Joan. *El mestre de Taüll*. Barcelona: Proa, 2002.

ALAMINOS, Maria. *Els hereus de la força*. Barcelona: Edebé, 2008.

BADIA, Jordi; GÓMEZ, Luisjo. *El llegat de la vall*. Barcelona: RBA, 2011.

– *La creu de Saraís*. Barcelona: RBA, 2013.

CANTALOEZELLA, Assumpta. *El retorn d'Hug Roger*. Barcelona: Proa, 2007.

DALLERÈS, Josep. *Frontera endins*. Encamp: Anm Editors, 2007.

FIGUERA, Manel. *Els fills de la terra*. Tremp: Garsineu, 1995.

– *La treva de Talltendre*. Tremp: Garsineu, 1999.

GIRONELL, Martí. *Strappo*. Barcelona: Ediciones B, 2015.

JANER, Joan. *El misteri de la pluja de foc*. Lleida: Pagès, 2010.

– *El clam silenciós de les muntanyes*. Andorra la Vella: A4 Edicions, 2012.

MARTÍ, David. *Les dones sàvies de la muntanya*. Barcelona: Edicions 62, 2014.

MORET, Xavier. *Dr. Pearson*. Barcelona: Columna, 2004.

PIQUÉ, Jordi. *El judici del falcó*. La Seu d'Urgell: Salòria, 2012.

RACIONERO, Lluís. *Cercamón*. Barcelona: Edicions 62, 1981.

VALLBONA, Rafael. *La comuna de Puigcerdà*. Barcelona: Columna, 2001.

8.2. Novel·la negra

El fet singular de la frontera, generador de tensions, el contrast entre els estereotips de la delinqüència urbana i la suposada tranquil·litat muntanyenca han donat peu a una considerable producció de novel·les del que en diuen gènere negre, que no deixa de ser la versió contemporània de les novel·les naturalistes del segle XIX. En qualsevol cas, han contribuït a treure'ns del damunt la crosta del bucolisme pagès, la imatge idíl·lica del muntanyenc pacífic i savi, per oferir una visió més realista (i de vegades estripada) de les contradiccions en què vivim avui. Conclusió: als Pirineus es mata i es mor amb la mateixa contundència –i potser amb més mala bava– que en altres parts del món.

Una de les germanes Montaña surt dissimuladament del taulell i ve a demanar-nos si volem alguna cosa més. S'ajup una miqueta i ens diu molt fluixet:

—És Palanca!

Immediatament, Palanca es gira cap a nosaltres. Tot i que estem d'esquena notem la seva mirada, sobretot per la cara de la dona. I amb una veu greu i fonda, tirànica, diu com si es dirigís a una multitud invisible (recordo molt bé que estàvem sols):

—Aquests dos deuen ser els periodistes que han pujat a Tor, no?

Jo he sentit explicar unes quantes coses de Palanca. La imatge que me n'he fet és la d'una mena de bèstia salvatge que té atemorit tothom. La pinta que fa coincideix amb les referències. La veu i el to, també. Penso que si allarga la mà ens tombarà a tots dos d'un clatellot (Carles Porta, *Tor: tretze cases i tres morts*, 2005).

BENNASSAR, Sebastià. *El país dels crepuscles*. Barcelona: Alrevés, 2013.

CREUS, Jordi. *Amb dos manilles i un as, botifarra faràs*. Lleida: Pagès Editors, 1999.

MARGENAT, Assumpta. *Escapa't a Andorra*. Barcelona: La Magrana, 1989.

MARTÍN, Andreu. *Jesús a l'infern*. Barcelona: La Magrana, 1990.

PORTA, Carles. *Tor: tretze cases i tres morts*. Barcelona: La Campana, 2005.

SOLÉ, Carolina. *Ulls de gel*. Barcelona: Columna, 2013.

TOCABENS, Joan. *Quan sagna el Llobregat*. Perpinyà: Trabucaire, 1985.

8.3. Teatre

És probable que, en una primera pensada, puguem arribar a la conclusió precipitada que el teatre ha estat un fenomen rar, anecdòtic o circums-

tancial en aquestes muntanyes. A poc que gratem la superfície veiem que no ha estat ben bé així. Dels anys cinquanta daten els primers muntatges escènics sobre textos d'Esteve Albert, dels quals n'hem de destacar tres: el cèlebre *Pessebre Vivent* d'Escaldes-Engordany, el *Retaule de Sant Ermengol* que, des de l'any 1957, es representa al claustre de Santa Maria d'Urgell i, més tardà, el d'*Arnaldeta de Caboet*, que es representava, naturalment, a Cabó. Les dues darreres obres són propostes teatrals que es fonamenten en la participació activa del poble on es representen, el recurs a l'èpica històrica i uns versos de tall clàssic i contundent.

Jo, Ermengol, fill dels Vescomtes del Conflent,
de Bernat i Guisla, juro fidelitat a Pere
i al Pontífex ara feliç regnant, Sergi IV.
L'Església d'Urgell que m'heu confiat
defensaré tothora, i mai no he d'infeudar
ni vendre el patrimoni que de dret li pertany,
tal com féu el meu oncle Sal·la, que els anys
passats la va servir, engrandint-la.
Que al cel descansi en pau,
Déu m'ajudi, i els Sants.
Si em lliureu mitra i bàcul
per un voler de Déu,
donació vull fer-vos jo de tots els
meus béns.

(*Retaule de Sant Ermengol*, 1957)

Jordi-Pere Cerdà, de la mateixa generació, va signar una obra memorable, d'una gran penetració psicològica, que s'ha anat representant amb una certa freqüència: *Quatre dones i el sol* (1964). Entre els autors no directament relacionats amb els Pirineus potser es podria citar l'obra, de caràcter policíac, *Cartes d'Hèrcules Poirot* (1983), de Jaume Fuster, ambientada al balneari de Senillers.

L'activitat teatral té una relativa bona salut. A Andorra, més enllà de les temporades de teatre comercial que programen els comuns, hi ha diverses companyies locals, algunes d'un gran nivell: Estrípagecs, la Cia És Grata, Andanda-ra, Somhiteatre, que sovint han adaptat obres o contes d'autors pirinencs. És també el cas de Torb Teatre, que ha fet més de cinquanta representacions arreu dels Pirineus (i encara més enllà) de la seva versió minimalista d'*Obaga*. Es recorda encara la gran adaptació de *Pedra de tartera* que es va estrenar el 2011 al Teatre Nacional de Catalunya. Una altra adaptació, aquesta de llarg recorregut, és la de *Cercamón*, que tots els agostos es representa a les runes del monestir de Costoja, a la vall de Castellbò, on van ser enterrats Arnau de Castellbò i la seva filla Ermessenda.

La dramaturgia està signada per Isidre Domenjó, que també va fer l'adaptació de les *Muntanyes malèides* de Pep Coll. El 2006, el grup de teatre A Galet, de Tremp, va reconstruir l'arribada de Cela i Espinàs a Pobla, dins del projecte *Un ramat de camins*.

El 1997, Pep Coll va recrear el món de la religiositat popular, amb un ver-nís irònic i un punt irreverent, en l'obra *Els miracles de Santa Maria d'Àneu*, escrita en col·laboració amb Cisco Farràs. L'obra es representa cada estiu a Esterri. En les darreres edicions s'hi han anat incorporant nous miracles, escrits per autors com ara Jaume Cabré, Albert Villaró i Maite Carranza. L'autor de Pessonada ha reincidit amb una nova obra teatral, *La crònica de Mur*, que es va representar al castell de Mur el 2004.

ALBERT, Esteve. *Muntatges escènics*. Andorra la Vella: Editorial Andorra, 1997-1999. 2 v.

– Arnau d'Amalric. Lleida: Pagès Editors, 1999.

CERDÀ, Jordi-Pere. *Angeleta*, dins «La Tramontane», núm 347, juliol 1952.

– *La set de la terra*. Ciutat de Mallorca: Moll, 1956.

– *Quatre dones i el sol*. Barcelona: Lumen, 1993.

FUSTER, Jaume. *Les cartes d'Hèrcules Poirot*. Barcelona: Edicions 62, 1983.

8.4. Sense ficció

En l'assaig filosòfic destaca amb llum pròpia l'obra de Xavier Antich (la Seu d'Urgell, 1962), que no es prodiga en la publicació de llibres, però que és un docent i conferenciant excepcional, molt actiu en premsa i en el món acadèmic. De fet, la seva obra principal –*El rostre de l'altre*– és del 1993:

Què pot ser més inquietant que la vida? Fugissera, inaprehensible i resistent a les generalitzacions, no hi ha interrogació humana que no sigui provocada per un desig d'aclarir-la, d'aprofitar-la i àdhuc de destruir-la. Algú ha dit que el mèrit de la filosofia contemporània radica en la comprensió de la primacia de l'activitat humana per damunt de qualsevol altra especulació.

Més enllà, ben poca cosa en el camp del pensament pur. En canvi, els estudis històrics i de divulgació històrica (que prou podrien ser objecte d'un treball similar en extensió al que teniu entre mans) han crescut en els darrers anys d'una manera exponencial, amb obres d'una gran qualitat i que abasten tota mena de temes, un reflex de l'ànsia de coneixement i la necessitat de recuperar el temps perdut. En una altra vessant, tenim una pila de llibres publicats amb reflexions sobre el fet de viure a muntanya,

divulgació, reculls d'articles apareguts als diaris –n'hi ha moltíssims, com a conseqüència de la sorprenent quantitat de mitjans de premsa escrita– i entrevistes amb personatges mes o menys representatius dels Pirineus contemporanis. Si bé ens movem en els terrenys imprecisos, difícils de cartografiar, la gran quantitat de títols que apareixen cada any ha de fer, per força, que els tinguem en compte.

AIXÀS, Joan. *Contrapunts des de l'Alt Urgell*. La Seu d'Urgell: Salòria, 2010.

ANTICH, Xavier. *Introducción a la metafísica de Aristóteles*. Barcelona: Promociones y Publicaciones Universitarias, 1990.

– *El rostre de l'altre. Passeig filosòfic per l'obra d'Emmanuel Lévinas*. València: Eliseu Climent, 1993.

BROSEL, Alfons. *Cerdanya íntima: converses a cor obert*. La Seu d'Urgell: Salòria, 2011.

CERQUEDA, Marià. *El gust i les ganes de ser pirinencs*. La Seu d'Urgell: Salòria, 2009.

– *Moltes ovelles, pocs xiulets*. La Seu d'Urgell: Salòria, 2014.

CREUS, Jordi. *El Pirineu perdut: viatge a un món a punt de desaparèixer*. Barcelona: Ara Llibres, 2003.

– *Memòria dels Pirineus: deu testimonis d'un món que s'acaba*. Barcelona: Ara Llibres, 2004.

CUENCA, Josep Maria. *Muntanyes de gent i de paraules: 50 converses amb 53 persones diversament vinculades als Pirineus*. Tremp: Garsineu, 2001.

DOMENJÓ, Isidre. *Pensar el Pirineu*. La Seu d'Urgell: Salòria, 2009.

ESPUNYES, Josep. *Del passat en el present*. Tremp: Garsineu, 1996.

FERNÁNDEZ, Gabriel. *Veu, vot i truita de patates*. Andorra la Vella: Edicions del Diari d'Andorra, 2009.

GREBENIKOVA, Alexandra. *Les bicicletes no es mengen*. Ontinyent: El Toll, 2014.

LLAHÍ, Alfred. *Històries de la nostra història*. Escaldes-Engordany: 2 + 1, 2012.

– *Històries de la nostra història 2*. Escaldes-Engordany: 2 + 1, 2013.

– *Qui és qui als carrers d'Andorra*. Escaldes-Engordany: 2 + 1, 2014.

MINGORANCE, Joan. *Amor y libertad: la pasión que desafía a la urdimbre social*. Lleida: Milenio, 2011.

MOLES ARISTOT, Pere. *Andorra sense co-prínceps?* Andorra, 1990.

– *Al començament del temps*. Andorra, 2000.

– *Els andorrans som així*. Andorra, 2007.

– *Castells de fang*. Escaldes-Engordany: 2 + 1, 2015.

MORELL, Antoni. *Memòries d'un fill del poble*. Andorra la Vella: Edicions del Diari d'Andorra, 2005.

PÉREZ-BASTARDAS, Alfred. *Cerdanya, cap a on vas?* La Seu d'Urgell: Salòria, 2004.

PERUGA, Joan. *Dijous remenats*. Andorra la Vella: Edicions del Diari d'Andorra, 2001.

- PUJADES, Pius. *Demà serà diumenge*. Andorra la Vella: Edicions del Diari d'Andorra, 2007.
- QUÍLEZ, Enric. *Cerdanya a la balitresca*. La Seu d'Urgell: Salòria, 2009.
- SOLANELLES Toni. *Xarop d'estopa {els articles}*. Andorra la Vella: A4, 2011.
- SUÑÉ, Jordi. *El riu de les dones: converses amb les padrines del Parc Natural de l'Alt Pirineu*. Tremp: Garsineu, 2013.
- VALLBONA. Rafael. *Pirineus en venda*. Barcelona: Ara Llibres, 2005.
- VILLARÓ, Albert. *Els quatre pilans*. Barcelona: La Magrana, 1998.
- «El Pirineu». A: *Jo no sóc de Barcelona*. Barcelona: Planeta, 2000.

8.5. Literatures infantils i juvenils

Pep Albanell, que signa amb el seu *alter ego* Joles Sennell, ha estat el nostre principal conreador de la literatura infantil i juvenil, amb històries que sovint aprofiten els escenaris urgellencs per bastir un món fantàstic i ple d'humor. De vegades, les seves obres juvenils són adaptacions directes de rondalles i llegendes. Alguns dels seus personatges, com ara l'Ermengolet, protagonitzen històries directament relacionades amb la crisi de la muntanya pirinenca als anys setanta, amb temes vinculats amb l'emigració i la solitud. També hi batega tothora la força dels records personals, una veu de l'experiència pròpia plena de penetració i tendresa.

Això d'aquelles estranyes imaginacions de noies desconegudes em va passar ja fa un bon grapat d'anys, quan vivia a la Seu d'Urgell. La Seu, en aquella època, era una ciutat petita, pagesa, una mica ensopida. Hi havia pocs cotxes, les cases no eren gaire altes i de tant en tant et trobaves, pel carrer, un ramat de bous o un parell de bous que arrossegaven calmosament un carro pleníssim d'herba tot just dallada, o bé una corrua de vaques romanceres que tornaven de pasturar del prat (*A la vora de l'estufa*, 1980).

Pep Coll, en una trajectòria paral·lela a les seves obres per a adults, ha construït, llibre a llibre, un conjunt d'obres que han fet forat en les darres generacions de lectors joves. Moltes vegades, la seva producció infantil i juvenil troba temes i relats en l'univers inesgotable de la tradició oral, en un procés d'*aggiornamento* imprescindible. Això es veu claríssimament en la seva recreació contemporània del mite dels minairons, amb *Què farem, què direm?*, del 1991, un llibre que han llegit generacions d'escolars immersos en català.

Com cada any, aquella Setmana Santa, Esterri va ser un bullici de gent: fills del poble que tornen per les vacances, gavatxos que vénen a pescar,

camacus que pugen per respirar, en fi, passavolants de tota mena que s'aturen per veure el museu. Amb tot aquest merder, no podies fer re de bo i només desitjaves que s'acabessin d'una vegada les vacances i que toquessin el dos cap a les seves remaleïdes ciutats. Fins i tot els minairons, ben tancats a dins del canut, notaven l'enrenou de fora. A la nit, quan els aviava perquè prenguessin la fresca, els trobava molt més nerviosos que de costum.

I tenim també una rastellera de llibres de caràcter més local, publicats per les editorials pirinenques, que tracten temes propers al seu públic immediat i que haurien de ser objecte d'una atenció específica. Cal destacar, entre aquest oceà de literatura quilòmetre zero adreçada als més petits, la feina feta per la Cambuleta, que ha modernitzat i reivindicat les expressions sintàctiques i lèxiques del dialecte pallarès.

COLL, Pep. *El secret de la moixernera*. Barcelona: Empúries, 1990.

– *Què farem, què direm?* Barcelona: Cruïlla, 1991.

– *La bruixa del Pla de Beret*. Barcelona: Empúries, 1993.

– *Mi Long, el drac de la perla*. Barcelona: La Galera, 1993.

– *Muntanyes mig-maleïdes*. Barcelona: Empúries, 1994.

– *Les bruixes del Pla de Negua*. Barcelona: La Galera, 1995.

– *La fada del mirall*. Barcelona: La Galera, 1996.

– *El tresor de la nit de Nadal*. Barcelona: La Magrana, 1998.

– *La corona de Sant Nicolau*. Parc Nacional d'Aigüestortes, 2005.

– *L'habitació de la meva germana*. Barcelona: Empúries, 2008.

– *El setè enemic del bosc*. Barcelona: Estrella Polar, 2009.

– *Retorn a les muntanyes Maleïdes*. Barcelona: Estrella Polar, 2010.

SENNELL, Joles. *La guia fantàstica*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1977.

– *El tresor del Cadí*. Barcelona: La Galera, 1979.

– *El burot i les cireres*. Barcelona: La Galera, 1979.

– *A la vora de l'estufa. Contes amb salsa*. Barcelona: Edicions del Mall, 1980.

– *El Barcelonauta*. Barcelona: Laia, 1982.

– *Els tres cavallers del Segre*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1983.

– *El naufrag de les muntanyes*. Barcelona: La Magrana, 1993.

– *L'últim llop de la Cerdanya*. Barcelona: DL, 1994.

– *La vall d'en Dorro i altres contes dedicats*. Andorra la Vella: Banca Reig, 1998.

– *El burot i les cireres d'Arfa*. La Seu d'Urgell: Salòria, 2011.

8.6. Memòries i biografies

En format biografia, autobiografia o recull de records, els memorialistes han servit per a construir un món realista, per a documentar les formes de vida que formen ja part del passat i, d'aquesta manera, modular i compensar la fantasia dels narradors, amb històries que algun cop són més inversemblants que les ficcions. Si bé són testimonis del passat immediat, sovint l'abast dels records s'allarga fins a les generacions anteriors:

En arribar, de casa ja no en van veure cap. Centenars de milers de tones de roques estaven amuntegades al lloc on era quan ells havien sortit al matí [...]. Es van anar turnant perquè ella no es quedés mai sola, i hi anaven parlant per fer-li una mica de companyia, encara que la veu cada dia sortia més feble del fons d'aquell roqueram. Quan ja havien passat tres dies, el fill es va quedar adormit, es despertà sobresaltat i cridà la seva mare, que ja no li va contestar. Un gall que també havia quedat empresonat allà va cantar fins al vuitè dia: després tampoc no es va sentir més (Jesús Pallarés i Bach, *Fusta de boix*).

Així, Josep Maria de Sagarra dedica, a les seves *Memòries*, unes quantes pàgines a relatar la vida dels seus avantpassats Castellarnau, fargaires a la vall Ferrera:

Perquè Antoni de Castellarnau, que hem de suposar que arribà de la Bastida amb una certa gana, no content amb el dot i les terres de Maria Montanera, tingué la idea sublim d'explotar el mineral de la Vall Ferrera i crear i fer marxar, com a negoci propi, les tres fargues. Antoni de Castellarnau no trobà obstacles per a apoderar-se de la matèria prima de la vall, perquè al segle XVI, i tal com anaven les coses, en aquell racó deixat de la mà de Déu no eren necessàries les concessions, i la qüestió era tenir uns quants matxos, una mica d'iniciativa més que els altres i carregar el mineral.

En el corpus de memòries, dietaris editats i biografies pirinenques hi ha múltiples registres: records de mestres, metges, pagesos, polítics andorrans (un subgènere en ell mateix), capellans de poble i de cúria, lladres i contrabandistes. Vistos en conjunt, ens ofereixen un fresc de la societat del segle XX que és parcial, però prou diversificat. Hi ha des de la relació en cru de la memòria o l'edició pelada de dietaris fins a alguns intents de reelaboració amb més pretensions literàries, com passa a *Unes memòries possibles del doctor Molines*, una biografia reelaborada en format de records apòcrifs sobre la trajectòria vital del metge andorrà Xavier Maestre. Teresa Cairat va publicar el 2015 una biografia plena de sensibilitat i material de primera mà sobre el seu padrí, el síndic Cairat. Entre els darrers lliuraments de memòries cal destacar les d'Àlvar Valls (Barcelona, 1947), que ha publicat una molt deta-

llada autobiografia –*Al cap dels anys*– que recull els seus anys de militància en organitzacions armades catalanes, molt especialment l'Exèrcit Popular Català. I tenim també el testimoni valuósíssim de l'Eulàlia Torras, una de les pioneres del moviment neorural, que va aplegar les seves experiències en un llibre preciós: *Serrat Gros: història d'un formatge pirinenc*, del 2008:

La Bienvenida em deia: «Estar enaiguat és quan una persona té un desig molt fort i no el pot aconseguir. Per curar-lo, sobretot si és un nen, es té de matar una gallina. Després s'escalda per poder plomar-la. El baf que en surt el té que respirar la persona que es vol curar, Després n'hi fas menjar un tall. Però això, Eulàlia, no ho diguis a ningú. T'ho dic perquè et vull bé, ets la primera persona a qui ho dic. Moltes vegades m'han preguntat: –Ai, Benida, no saps pas curar l'enaiguat?»

Els qui viuen a l'altra banda de la fina ratlla que separa la legalitat de la delinqüència també tenen el seu raconet en aquesta secció, amb les memòries d'El Negre, un contrabandista una mica fatxenda i, més cap aquí, les de l'andorrà Jordi Capdevila, que s'ha passat la vida adulta entrant i sortint del centre penitenciari de la Comella. Esperem amb candeletes, doncs, els records literaturitzats del gran Martí Cots, àlies El Rambo de la Cerdanya.

Entre les biografies *tout court* destaquen les del patrici don Guillem d'Areny-Plandolit, obra d'Esteve Albert, i la monumental biografia del copríncep Guitart publicada per Francesc Badia. Josep Espunyes va publicar una esplèndida biografia sobre el polític olianenc Lluís Escaler. I, naturalment, no podia faltar la d'un dels més grans personatges pirinencs del segle XX: el professor Fassman, àlies del pallarès Josep Mir Rocafort, escrita per la seva filla Maria.

ADELLACH, Bonaventura. *Pels camins pedregosos de la política*. Andorra, 1979.

ALBERT, Esteve. *Don Guillem d'Areny i de Plandolit, baró de Senaller i de Gramenet, Molt Il·lustre Sr. Síndic de les Valls d'Andorra, 19-2-1822 / 23-2-1876*. Andorra la Vella: Editorial Andorra, 1987. 2 v.

BADIA, Francesc. *El copríncep mons. Justí Guitart i el seu temps: la història d'Andorra i Espanya i les relacions entre els dos països en temps turbulents*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2007.

BARBAL, Joaquim. *Sisco de Norís*. Lleida: Pagès Editors, 2002.

BAZÁN, José. *Jo, un nen de la guerra*. Andorra la Vella: Editorial Andorra, 2008.

BLANCO, Teresa; CASTRO, Carles. *Confidències del Negre: el contrabandista més perseguit d'Andorra*. Lleida: Pagès, 2006.

CAIRAT, Teresa. *El síndic Cairat, el meu padrí*. Andorra la Vella: Editorial Andorra, 2015.

CANET, Fèlix. *L'altra cara de la lluna: història d'un supervivent*. Lleida: Pagès, 2009.

CAPDEVILA, Jordi. *Retirat als quaranta*. La Seu d'Urgell: Mesclant, 2015.

CASSANY, Josep. *Memòries polítiques del senyor Josep Cassany i Grau*. Lleida: Virgili & Pagès, 1989.

CASTELLS SERRA, Josep. *Records de quan feia de pagès*. Tremp: Garsineu, 2003.

- CREUS, Gregori. *Memòries d'un vicari general de la Seu d'Urgell, delegat permanent per a Andorra*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998.
- ESPUNYES, Josep. *Lluís Escaler. Morir per Catalunya*. Barcelona: Pòrtic, 2008.
- GARCIA PUIG, Adelaida; RONCHERA SANTACREU, Montserrat: *Dones d'Andorra*. Andorra la Vella: Crèdit Andorra - Gala, 2006.
- GUERRERO, Caterina. *Casa Margarit: narració biogràfica*. Lleida: Pagès Editors, 1996.
- JUANMARTÍ, Josep. *Sortir de l'infern. Fugida i exili a Andorra i a França d'un sacerdot pallarès. 1936-1939*. Ed. a cura de Josep Colom. Tremp: Garsineu, 2005.
- MARQUÈS, Pau. *Un capellà de muntanya. Memòries i vivències d'un rector del Pirineu*. Barcelona: Claret, 1996.
- MIR, Maria. *Fassman: la biografia. El poder de la voluntat*. Sort: Triago, s. d.
- MITJANA BERDIÉ, Josep. *Maleïda terbolina; des dels Pirineus a la terra plana*. Lleida: Pagès, 2012.
- *Beneïda terbolina: des dels Pirineus a la terra plana II*. Lleida: Pagès, 2014.
- PALLARÉS I BACH, Jesús. *Fusta de boix (Can Boix, 1763-1992)*. Peramola, 1992.
- PINTAT, Antoni. *Memòries d'Antoni Pintat Argelich: camí de bast*. Andorra, 2001.
- PLA, Albert. *Memòries d'un metge*. Andorra la Vella: Edicions del Diari d'Andorra, 2000.
- PLA I DUAT, Josep. *El noi de Misseret*. Barcelona: La Campana, 1992.
- POY, Ricard. *El repte. Records d'un cap de Govern d'Andorra*. Sant Julià de Lòria: Fundació Julià Reig, 2002.
- POY, Ricard; VILLARÓ, Albert. *Unes memòries possibles del doctor Molines, 1893-1955*. Andorra la Vella: Aloma, 2012.
- ROS, Jaume. *La decepció de la memòria, 1939-1995*. Barcelona: Mediterrània, 1995.
- SABARICH, Maria; SABARICH, Salvador. *Llarvent. El bressol dels nostres records*. Tremp: Garsineu, 2012.
- SAGARRA, Josep Maria de. *Memòries*. Barcelona: Aedos, 1964.
- SEMPRONIANA. *La nena carrerina: memòries d'una pubilla cerdana*. Tremp: Garsineu, 1997.
- SOLER, Joan. *Mossèn Bordes a la Massana: gairebé dos metres de capellà poc conegut*. Andorra: Nord Andorra, 1993.
- TARRAT, Josep Maria. *Entre valls plenes de música. Memòries del baster i acordionista de Torrala*. Lleida: Pagès, 2012.
- TORRAS, Eulàlia. *Serrat Gros, història d'un formatge pirinenc*. Tremp: Garsineu, 2008.
- VALLS, Àlvar. *Al cap dels anys. Militància, presó i exili (1970-1998)*. Barcelona: Edicions de 1979, 2014.

8.7. Les Andorres apòcrifes

Hi ha altres Andorres reflectides en la literatura. En general, aprofiten la contundència del topònim i una vaga percepció d'anomalia territorial per

situar ficcions en un lloc exòtic, però real, amb una certa entitat històrica que li fa d'esquelet. Hi ha un nombre sorprenent d'obres de narrativa que fan servir Andorra com a excusa i escenari. És el cas, fins a cert punt, de l'òpera còmica *Le val d'Andorre*, de Jacques-Fromental Halévy (deixeble de Cherubini i sogre de Bizet!), estrenada el 1848 amb un llibret del marquès de Saint-Georges, Jules-Henri Vernoy (que va signar, entre d'altres, el llibret de *La fille du régiment*, de Donizetti).¹⁵ L'Andorra de Vernoy-Halévy era l'escenari altament improbable d'una comedieta de soldats desertors, corredisses, avarícies i paternitats secretes. Malgrat això, l'òpera va ser un èxit esclatant i fins i tot se'n va fer una versió en alemany, que va ser estrenada a Leipzig el 1849 i a Londres el 1850. Poc després, el 1852, el mestre Joaquín Gaztambide i el llibretista Luis Olona en van fer una adaptació en forma de sarsuela, «arreglada a la escena española».

Un altre epítom de la voluntat de convertir una Andorra imaginària en escenari literari va ser l'autor nord-americà Bayard Taylor, que el 1899 va publicar la novel·la *The King of Andorra*.

El 1905, any del tricentenari de la publicació del Quixot, l'escriptor regeneracionista andalús Ramiro Ledesma va publicar *La nueva salida del valeroso caballero D. Quijote de la Mancha: tercera parte de la obra de Cervantes*, en què un Quixot ressuscitat d'entre els morts, embarcat en una croada impossible per retornar l'esplendor a una Espanya decadent, ofereix a un descendent de Sancho Panza poder governar qualsevol regne del món. Naturalment, entre tots, Panza júnior escull Andorra:

—Señor –contestó Panza–, con el valle de Andorra me contentaba yo; que es una República de poco más de media legua de larga por unas cuantas varas de ancha, donde dicen que reina un Obispo. Eso será mejor para Usía, que podrá vencerle y conquistarla enseguida, y para mí, que no tendré los grandes desvelos de un gran reino.

—Sea como quieras –respondió D. Quijote–; pero, para que no incurras en error sobre el asunto, ni tengas en poco mi empresa, sábetelo que es más difícil vencer a un Obispo que a todos los reyes y Emperadores; porque éstos sólo tienen la fuerza de las armas, y en aquéllos hay que evitar el rayo de las excomuniones.

Andorra també té el privilegi d'haver estat l'escenari d'una aventura *pulp* de la sèrie de Harry Dickson, l'anomenat «le Sherlock Holmes américain», *Le roi des contrebandiers d'Andorre*, un fulletó que va ser molt famós a la

15 Miquela Valls, a *Andorra cap a la literatura* (op. cit., p. 139), situa a l'origen de la trama de l'òpera de Halévy la novel·la *L'Andorre*, d'Elie Berthet, prolífic autor de fulletons (París Dumont., 1842).

França dels anys trenta del segle xx. Uns anys abans, el 1924, Raúl del Vando havia publicat *El ciego policía*, una novel·la en què apareix, en paraules de Miquela Valls, una «Andorra estrofolària» on les dones «valentes tant com són solteres, es tornen gandules i lletges un cop casades».¹⁶

Però, sens dubte, l'Andorra postissa de més rellevància literària ha estat la imaginada pel dramaturg suís Max Frisch, amb la seva *Andorra*, publicada el 1961, una obra de teatre sobre els prejudicis culturals en la qual Andorra és tan sols una pura referència al·legòrica.

Una Andorra distòpica i ferotgement materialista és l'escenari de la novel·la de mossèn Josep Maria Ballarín (Barcelona, 1920) *Ai, Francesc, si aneu a les valls d'Andorra*, del 1982, en què l'autor de Mossèn Tronxo (inspirada en el rector de Gósol) fa circular un sant Francesc ressuscitat i esgarriat per l'avinguda Carlemany:

Amunt i avall, avall i amunt. Allò no era una gentada de gent, era una escudella barrejada i remoguda de cares, braços, cares, paners, ulls tristos, ganyes arrugades. I soroll. Brunzidera de cotxes, xerrameca en francès, xerrameca en andalús, botzines de cotxes, xerrameca en andorrà, xerrameca en anglès, grinyols de frenades. Soroll.

El 1994, el nord-americà Peter Cameron va publicar –i amb un cert èxit– la novel·la *Andorra*, en què ens la transforma en una mena de Mònaco, una rica i cosmopolita ciutat costanera per on el protagonista passeja les seves angoixes identitàries i emocionals. Han amenaçat, a més, de fer-ne la versió cinematogràfica.

Però potser l'Andorra més llegida de la història hagi estat la que apareix a *Da Vinci's Code*, el *best-seller* de Dan Brown en què el dolent de la novel·la –un capellà albi de l'Opus Dei– és capturat a Montpeller, engarjolat en una sòrdida presó a Andorra («that barren and forsaken suzerain between Spain and France»), d'on fuig gràcies a un molt oportú terratrèmol que n'enderroca els murs i, seguint un llarg i improbable trajecte en tren, arriba, tres dies més tard, a la ciutat d'Oviedo.

En aquesta mateixa òrbita hi podríem situar l'obra de l'australiana resident a Andorra Patricia W. Grey *Death Has a Thousand Doors*, un *thriller* en què apareix un país a mitjan camí entre la crònica borrosa del viatger i la percepció personalíssima dels expatriats que viuen al país –com és el cas de l'autora, resident a Andorra des del 1996– que es troben dins d'una bombolla molt particular, tenyida d'un cert surrealisme:

16 Vegeu Miquela VALLS, *Andorra cap...*, op. cit., p. 143.

«Tomorrow I'm going down to Lleida» He pronounced it «Lerida». «My cousin Fernando has a country house there. I often spend Sunday with him shouting pheasants». He said «peasants», which made Jane laugh. «We have lunch. It's a pleasant day. I was wondering if you'd like to go? To keep you out of trouble», he added, but Jane's attention was on the TV where an strikingly handsome man was giving a speech to a gathering of journalists. The caption below read: Fernando Ribera-Lopez, *Ministeri d'Urbanisme i Ordenament Territorial*.

La darrera manifestació literària dels *expats* d'Andorra és una obra col·lectiva, *Andorra revealed*, un recull de relats, en anglès, escrits per sis residents.

BALLARÍN, Josep Maria. *Ai, Francesc, si aneu a les valls d'Andorra*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1982.

BROWN, Dan. *Da Vinci's Code*. Nova York: Doubleday, 2003.

CAMERON, Peter. *Andorra*. Nova York: Jacques Farrar, Straus & Giroux, 1994.

DEANE, Shirley. *The Road to Andorra*. Londres: Murray, 1961.

DIVERSOS AUTORS: *Andorra Revealed: An Anthology*. Andorra la Vella, 2016.

FRISCH, Max. *Andorra*. Andorra: Editorial Andorra, 2009. [Trad. cat. de Xavier Torruella]

GREY, Patricia W. *Death Has A Thousand Doors*. Hong Kong: Proverse, 2011.

HALÉVY, Jacques-Fromental; VERNY, Jules-Henri. *Le val d'Andorre*. Andorra la Vella: Premsa Andorrana, 1996.

HARRIS, Henry H. *The King of Andorra*. Londres; Nova York: F. Tennyson Neely, 1899.

LEDESMA, Ramiro. *La nueva salida del valeroso caballero D. Quijote de la Mancha: tercera parte de la obra de Cervantes*. Barcelona: Lezcano, 1905.

MACKINTOSH, May. *Assignment in Andorra*. Nova York: Delacorte Press, 1973.

O'CARROL, Ross. *Mr S and the Secrets of Andorra's Box*. Dublín: Penguin, 2008.

OLIVER, Robert A. *I left my wok in Andorra*. Lulu, 2009.

OLONA, Luis. *El valle de Andorra. Zarzuela en tres actos*. Madrid: Viuda de Domínguez, 1852.

RAY, Jean. *Le roi des contrebandiers d'Andorre*. Série Harry Dickson, núm. 28, 1930.

VANDO, Raúl del. *El ciego policía*. Barcelona: Tall. Gráf. La Prensa, 1924.

WUORIO, Eva-Louis. *The Land of Right Up and Down*. Cleveland, 1964.

9. Poètica pirinenca

Els poetes pirinencs? Naturalment. L'eclosió romàntica, rere la petja insuperable del geni de Verdaguer, va produir una escassa, però valuosa, generació de capellans poetes. Des de mitjan segle XX se n'ha format un petit exèrcit, un veritable eixam de difícil identificació i caracterització, que moltes vegades han publicat un sol llibre, flor d'un dia, i prou, com si tinguessin la necessitat vital de fer-ho per després dedicar-se a altres negocis. I, com passa en alguns casos, així es pot anar vivint de renda poètica. Entre els que publiquen d'una manera habitual, situats sovint a la perifèria de la perifèria editorial, la seva visibilitat és, tanmateix, més que notable. Amb plantejaments vitals i conceptuals ben diferents, la poesia dels autors nascuts als Pirineus desplega un ventall estètic encara més ric i divers que el dels narradors. Oscil·lant entre la introspecció psicològica de Teresa Colom i la recreació de les mètriques, ritmes i temes més propers a la lírica d'arrel tradicional, com fa Josep Espunyes, hi ha una plèiade d'autors, molts d'ells, insisteixo, amb una obra esporàdica o intermitent. Aquesta magnífica diversitat fa que, al pobre compilador, se li faci molt difícil destriari el gra de la palla. Per als nostres propòsits, ens centrarem només amb els que tenen una trajectòria ben consolidada, amb obres publicades en editorials comercials. Qualsevol oblit o omissió ha de ser, necessàriament, un lapsus del tot involuntari.

9.1. Ecos verdaguerians

Hem vist ja, molt de passada, quin ha estat el llegat poètic dels trobadors, les manifestacions de lírica religiosa d'època moderna i fins i tot l'epítom alturgellenc del rector de Vallfogona, mossèn Julià de cal Vidal d'Arcavell. Però és amb l'esclat del romanticisme quan apareixen els primers poetes pirinencs diguem-ne homologables.

Així, l'aranès mossèn Josèp Condò (Montcorbau, 1867 - Bossost, 1919) va emmirallar-se en l'exemple verdaguerià. Estudiós de l'aranès, va publicar molta poesia en aranès i també en català, premiada en diferents certàmens, de la qual es troba a faltar una antologia contemporània.

En Plan de Beret neishuda
Tot-a-fèt jo sò aranesa,
Mès despús me hèsqui francesa

Perque en França voi morir.
 Tamb ma germana Noguèra
 Neishérem en bessuada,
 E en tot hèrmos ua abraçada,
 Ara aurelha li diguí:
 «Garona per Aran
 bramant:
 Noguèra per Alós
 Tot doç...»

Mossèn Antoni Navarro (Vilaller, 1869 - Barcelona, 1936) va ser un poeta ribagorçà d'arravatada expressió romàntica, també seguidor de la petja de Verdaguer, com ho palesa aquest fragment del «Poema del Ribagorça» (1929).

De la Ribagorça l'ancestral fermesa
 Tu dugueres al cim de tot honor,
 Tu aixecares el burg de Castanesa,
 Hug generós, mig rei i mig pastor.
 Encara hi van al juny les grans ramades,
 Aigües amunt, pel desolat camí,
 Poblant ses praderies encantades,
 Plenes de flors, com un immens jardí.

Ja posats a parlar de capellans poetes, és aquest potser el moment de tractar l'obra de mossèn Manuel Pal (Artedó, 1932), autor d'una extensíssima obra poètica de temàtiques i registres molt diversos: des de les peces circumstancials, de mètriques tradicionals, fins a elaborats exercicis d'introspecció espiritual, seguint el camí dels grans poetes espirituals del segle xx, molt especialment el de W. B. Yeats i T. S. Eliot. Un altre mossèn, Josep Grau i Colell, àlies l'Ermità dels Alps (Fígols, 1935 - Barcelona, 1995), va publicar diversos estudis crítics sobre la poesia de Salvador Espriu i un llibre de poemes, *Joc d'arrels i d'estels* (1965).

PIRENENCA

Atlàntida, Cant I

No recordo haver-la vist
 una posta tan bonica.
 tant que el goig m'ha deixat trist
 quan s'ha fos de mica en mica.

reflex en la blanca neu
 dels núvols vermells i encesos.
 Llegenda del Pirineu,
 ara entenc versos apresos.

(*Exercitació del desig*, 1988)

GRAU, Josep. *Coses de la mar*. València, 1964.

– *Joc d'arrels i d'estels*. Barcelona: Claret, 1965.

NAVARRO, Antoni. *Pla i muntanya. Antologia poètica*. Ed. a cura de Joan Cornudella i Xavier Macià. Tremp: Garsineu, 1994.

PAL, Manuel. *Provisió de mots*. Barcelona: Casals, 1983.

– *Temps de cantar*. Barcelona: Casals, 1983.

– *Exercitació del desig*. Andorra la Vella: Andorra Avui, 1988.

– *Vida, t'estimo*. La Seu d'Urgell: Tram3s, 1992.

– *Els colors de la pluja*. La Seu d'Urgell: Tram3s, 1992.

– *Abans del silenci*. Guissona, 1997.

– *Inici de les clarors*. Sant Joan Despí, 1997.

– *Llavors de llum. Incitació a la joia. Poemes per a Andorra*. Andorra la Vella: Premsa Andorrana, 2002.

– *Paraules des del dolor*. Sant Joan Despí, 2005.

9.2. Pallaresos i ribagorçans

La imprescindible quota de poesia èpica la tenim perfectament coberta amb les obres *Trempirene*, de Joan Subirana (Senterada, 1920 - Barcelona, 1996), i, sobretot, amb *Làscaris, princesa grega, comtessa del Pallars*, de Concepció G. Maluquer. L'obra de Subirana, mestre de català durant el franquisme, té ressons inequívocament verdaguerians:

La incerta simfonia del pas de Collegats,
quan, sota, el Pallaresa s'estreny en son lliscar
i rep les gotellades, que cauen fent forats
a l'aigua, que ara mansa, es deixa retratar...
i els marges rosegats.

(*Trempirene*, 1981)

L'obra poètica de Concepció G. Maluquer ha quedat injustament eclipsada per la potència i oportunitat de la seva narrativa. Potser no sigui gaire conegut el fet que va ser l'autora del celeberrim poema satíric «La fi del cagaèl·làstics», que evocava la llarga agonia de Franco («Ens consola que ha patit / com pertoca a un mal parit. / Vint de novembre gloriós / s'ha acabat el 'Gran Merdós' / i aquests són els quatre fàstics / de la fi del cagaèl·làstics»). En qualsevol cas, i per als negocis que ens interessin, cal destacar *Làscaris*, un llarg poema de maduresa, amb una gran voluntat narrativa, estructurat en diversos cants, sobre la figura singular de Lucrècia de Ven-

timiglia Làscaris (1265-1314), esposa d'Arnau Roger I del Pallars i néta de l'emperador de Bizanci.

L'estret de Collegats és l'altra fita
on el Pallars hi resta dividit.
Al fons del gran gargal l'aigua s'agita
I i una llenca de del blava i petita
s'obira entre l'esquerda de granit.

(*Làscaris, princesa grega, comtessa del Pallars*, 1991)

Les noves fornades de poetes abandonen la transcendència èpica per centrar-se en la percepció personal del territori i per endinsar-se en els mons interiors. Dues poetesses pallareses de la generació posterior són Helena Creus (Trempe, 1950), autora de tres notables poemaris, i Maria Dolors Millat (Sort, 1953), amb una obra, *Al batec de la terra* (2009), que és un recorregut nostàlgic per un Pallars idealitzat per la distància.

De xica deia que de gran seria
ermitana del santuari d'Erboló.
Sempre a recer de la pluja i el vent,
amb la remor de la Noguera,
la terra roia,
la pedra grisa. Sola.
Encara no sabia que les ales cauen amb lo temps
i es perd el nord del Nord.

Xavier Macià (Viu de Llevata, 1961) ha desenvolupat una sòlida trajectòria acadèmica com a professor, crític i editor. A més, ha publicat fins avui quatre llibres de poemes en què explora els sentiments i el seu món interior amb una íntima voluntat de transcendència.

Les bruixes ballen
i el cul els bocs els besen
de fa molts segles.
Tot mor, la terra calla,
només les dones ploren.

(«Castell de València»,
a *Herba de Prat, Poemes d'Àneu*, 1996)

Les noves generacions puguen amb empena: cal destacar l'emergència recent d'una veu potent i emergent, la de Meritxell Nus (Estac, 1985), que ha començat a fer-se present en els circuits poètics catalans amb una obra fresca i exigent.

Venia a veure el gra esclatat dels blats,
matí lluent, la llum del juny estrany

i tornen a fer obres generals
al tram de carretera del teu poble.

Aquest teu món, físic i pla confon.
En la barreja de la terra antiga
la lluentor del nou asfalt
fa un doble nus a tants records segats.

Tu busques el canal però t'hi trobes
la neu assalvatjada del barranc,
imatge rutilant en el reflex
a l'aigua dels teus ulls buscant-ne uns altres.

(*Fenòmens*, 2014)

CREUS, Helena. *Esquix de somnis*. Lleida: Virgili i Pagès, 1988.

– *Record*. Tremp: Garsineu, 1995.

– *Capvespres*. Tremp: Garsineu, 2000.

MACIÀ, Xavier. *Amb el temps a favor*. Barcelona: Empúries, 2003.

– *Del cel i de la terra*. Barcelona: Viena, 2003.

– *La nit del caragol*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, 2008.

– *Matèria elemental*. Lleida: Pagès Editors, 2009.

MALUQUER, Concepció G.. *La creu dels vents*. Barcelona: Impremta Moderna, 1959.

– *La ciutat i les hores*. Barcelona: Impremta Moderna, 1960.

– *Làscaris, princesa grega, comtessa del Pallars*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, 1991.

MILLAT, Maria Dolors. *Al batec de la terra*. Barcelona: Meteora, 2009.

NUS, Meritxell. *Fenòmens*. Girona: Curbet, 2014.

SUBIRANA, Joan. *Trempirene*. Tremp, 1981.

– *En Tremp versat*. Tremp: Garsineu, 2008.

9.3. Urgellencs i cerdans

El degà dels poetes alturgellencs en actiu és el peramolí Josep Espunyes (de cal Vilaro de Peramola, 1942), que va iniciar la seva vida literària publicant als anys setanta furiosa poesia política. Amb el temps, la preocupació pel territori va anar modelant una visió lírica molt particular, arrelada en el paisatge del seu petit país i amb una projecció radicalment humanista, sense abandonar mai del tot la preocupació social. En els darrers temps ha sabut combinar el conreu d'una poesia arreladíssima al territori –com *Notes mínimes d'un paisatge*, del 1988– amb una vehement tasca de combat i de recuperació de la memòria històrica i lingüística del Segre Mitjà.

Amarg com lo fel,
pagès, lo destí t'aferra,

et ferma d'arrel:
lo cap acotat a terra,
la vista girada al cel.

(*Notes mínimes d'un paisatge*, 1988)

Joan Graell (Cambrils, 1971) és l'exemple militant d'una vocació poètica insubornable. Amb una estètica que busca en la parla i els recursos de la llengua una comunió total amb el paisatge, la seva obra, pas a pas, ha anat guanyant projecció i maduresa.

Al meu poble el diari arriba tard,
i quan arriba, desconeix les notícies
que afecten l'avenir dels nostres fills.
El nostre diari és el mal d'esquena
i ho són les mans esquinqades pel fred.
Però al caliu del foc
tot això s'oblida
i torna la placidesa
mentre escoltem la ràdio.

(*Un llapis com el vent*, 1997)

És precisament aquesta vocació la que l'ha portat a treballar amb noves formes d'expressió, com ha fet amb el projecte *Sons d'Aram*, en col·laboració amb el percussionista Arnau Obiols. De l'Alt Urgell són també Jordi Pasques (Oliana, 1964), Elisabet Segura (Coll de Nargó, 1964) i Jordi Dalmau (la Seu d'Urgell, 1972). Pasques, que es prodiga poc en obra publicada, va escriure una elegia per a la comarca del Segre Mitjà, engolida sota les aigües de l'embassament de Rialb, en una obra que, simbòlicament, tanca amb versos la preocupació narrativa del Josep Espunyes d'*Hora foscant a la ribera*.

Sòls de Riu
Ni sòls ni riu,
que ja tot és fang.
Casal bastit entre alzines i canyissos.
Els records se'm fan enyoradissos
quan et dic el nom.
No et vindrà
mai més la merla
a beure aigua del cóm.

Hom podria pensar que la Cerdanya hauria de ser terra pròdiga en poetes. La veritat és que no és ben bé així, malgrat que una mostra que es va fer l'any 2011 a la Universitat d'Andorra va aconseguir vint-i-un (21!!) poetes

entre la Cerdanya i l'Alt Urgell (més vint d'andorrans!). Però no solen publicar. Potser la figura mítica, gairebé gegantina, de Jordi-Pere Cerdà ha contribuït a eclipsar els seus èmuls:

Entremig de totes les terres
tu, el meu país, ets com un niu d'ocells;
ets com un niu d'ocells a la força d'un branc,
i caps sencer en el palmell de la mà,
entremig de totes les terres.

(Jordi-Pere Cerdà, *Entremig de totes les terres*)

Sigui com sigui, d'haver-ne, n'hi ha, com diuen els gallecs de les bruixes. L'incansable Manel Figuera ha publicat diversos llibres de poesia: *Berles* (2000) i *Paraules a la pols de les pedres* (2003).

CARRERA, Imma; CASAS, Rosa; CROS, Imma; FIGUERA, Manel. *Quatre poetes de Cerdanya*. Puigcerdà, 1993.

CERDÀ, Jordi-Pere. *Poesia completa*. Barcelona: Columna, 1988.

DALMAU, Jordi. *Astor i besurt*. Barcelona: March, 2006.

ESPUNYES, Josep. *Temps de manobre. De l'evangeli segons Sant Lluç*. Barcelona: Ketres, 1977.

– *Cendra a l'abast / Viatge al record*. Agramunt: Urgell, 1979.

– *Notes mínimes d'un paisatge*. Barcelona: Edicions del Mall, 1988.

– *La quarteta (informal)*. Barcelona: El Llamp, 1988.

– *Pa d'àngel*. València: Tres i Quatre, 1991.

– *Alt Urgell, plany i passió*. Tremp: Garsineu, 1996.

– *Racó de calaix*. Tremp: Garsineu, 1999.

– *Obra poètica*. La Seu d'Urgell: Salòria, 2012.

FIGUERA, Manel. *Berles*. Solsona: Solsona Comunicació, 2000.

– *Paraules a la pols de les pedres*. Tremp: Garsineu, 2003.

GRAELL, Joan. *Un llapis com el vent*. Tremp: Garsineu, 1997.

– *Memòria de les pedres*. Tremp: Garsineu, 2002.

– *Afrau*. Vallbona de les Monges: March, 2005.

– *Llibre del vosc*. La Seu d'Urgell: Salòria, 2009.

PASQUES, Jordi. *Segre endins. Elegies per a uns pobles colgats d'aigua*. Solsona: Solsona Comunicacions, 2000.

RABASA, Concepció. *De cor i de la terra*. Tremp: Garsineu, 2004.

REPULLO, Marta. *Carícies de lletra*. Andorra la Vella: Editorial Andorra, 2001.

SEGURA, Elisabet. *Nu*. La Seu d'Urgell: Salòria, 2015

9.4. Poetes andorrans contemporanis

Deixant de banda els pomposos dístics llatins que decoren la façana de la Casa de la Vall, atribuïts a Fiter i Rossell («Suscipe: sunt Vallis neutrius stemmata suntque / regna, quibus gauden nobiliora tegi. / Singula si populos alios, Andorra, beatunt / Quidni juncta ferent aurea secla tibi?»), i el corpus relativament nombrós de gojos que celebren els prodigis de les marededéus andorranes («Qui et diria / Verge pia / servadora del temps vell / altra dolça lletania / que el teu nom de Meritxell»), podríem dir que la primera mostra d'uns versos genuïnament andorrans i d'autor conegut serien els que formen les estrofes de l'himne nacional, obra del bisbe Benlloch (València 1864-Madrid, 1926), copríncep d'Andorra entre 1906 i 1919.

El gran Carlemany mon pare
dels alarbs em deslliurà
i del Cel vida em donà
de Meritxell la gran Mare
princesa nasquí i pubilla
entre dos nacions neutral.

Partíips d'un moviment similar al que va suposar la presència a Andorra d'escriptors catalans refugiats, pels anys seixanta i setanta van estar més o menys actius una colla de poetes vinculats al país, molts dels quals van participar en una antologia editada el 1981 pel Comú d'Andorra la Vella: *Poemes per Andorra*. Qui vulgui endinsar-se en el volum –que és prou gruixut– hi trobarà poesies d'una cinquantena d'autors de qualitats desiguals.

El primer poeta andorrà amb una vocació continuada és Josep Dallerès (Vilafranca del Penedès, 1949). Va començar a publicar als anys setanta amb una sòlida producció poètica, de versos íntims tenyits de simbolisme. Després d'una intensa etapa de compromís polític, va fundar una editorial, en la qual va publicar la seva primera novel·la: *Frontera endins* (2007).

Immòbils,
ascetes,
sacerdotesses
dansen,
acaronen les ones
marquen invisibles camins
que timoners poc hàbils,
orbs,
de massa amor propi
mai podran intuir.

(*Illalba*, 1995)

A partir dels anys vuitanta es va produir una veritable reacció en cadena, com es pot veure fent un cop d'ull a la bibliografia que hi ha al peu de l'epígraf. És una mostra –que no pretén ser, de cap manera, exhaustiva– de la vitalitat de la producció poètica a Andorra. Encara fora d'Andorra, els inicis de la trajectòria literària d'Àlvar Valls es van centrar, com en el cas de Josep Espunyes, en una poesia social i de denúncia. La seva darrera obra, *Mester d'isard*, del 2003, és un recull de maduresa plena. Hem de destacar, tanmateix, les obres de Robert Pastor (València, 1945), periodista i també narrador: *Mai no tornaràs a Ítaca*, *Ulisses* (1994) i *Entre l'aigua i la pedra* (2000). L'arquitecte i gestor patrimonial Joan Reguant (Escaldes, 1955) és autor (de moment) d'una sola obra, de títol preciós i versos secs i contundents: *Terra segellada* (2002):

CÍMAX

Para el cim la galta al sol
i a poc a poc
tota la vall
s'escalfa i s'il·lumina.

(*Terra segellada*, 2002)

Amb una cadència de publicació més sostinguda, Manel Gibert (Reus, 1966) és un dels poetes més coneguts i valorats d'Andorra. El seu darrer llibre és *Blaus a la deriva* (2010). En el poemari *Quadern d'Arans*, els paisatges, en canvi perpetu, són destil·lats en haikus d'una rara intensitat.

Blaveja el lloser
amarat pel raig oblic,
sadoll de pluges
fetilleres i esparses
com els himnes driàdics.

(*Quadern d'Arans*, 2003)

Tancaria aquest capítol Ester Fenoll (la Seu d'Urgell, 1967), autora de tres poemaris en què les relacions personals i l'experiència íntima de l'autora prenen tot el protagonisme.

Entro en els teus ulls
i ja estàs
lligat a mi
amb cables de colors
salvatgement fidel,
sense retorn,
disparatadament meu.

(*Esmorzar perfecte*, 2006)

- CAUS, Antoni. *Caçadors solitaris*. Andorra la Vella, 2011.
- DALLERÈS, Josep. *33 poemes*. Andorra la Vella, 1974.
- *Despertar*. Andorra la Vella, 1976.
- *Amic*. Andorra la Vella: Maià, 1987.
- *Ulls d'aigua*. Andorra la Vella: Maià, 1988.
- *De tu a tu*. Andorra la Vella: Maià, 1990.
- *Illalba*. Andorra la Vella: Maià, 1995.
- *Frontera endins*. Encamp: Anm Editors, 2007.
- DIVERSOS AUTORS. *Poemes per Andorra*. Andorra la Vella: Comú d'Andorra la Vella, 1981.
- FENOLL, Ester. *Esmorzar perfecte*. Andorra la Vella: CaixaBank, 2006.
- *Anticipant octubre*. Tarragona: Arola, 2008.
- *Agradezco tu amor, pero tengo otros planes*. Andorra la Vella: Aloma, 2011.
- GIBERT, Manel. *Pluja*. Andorra la Vella: Premsa Andorrana, 2000.
- *Quadern d'Arans*. Andorra la Vella: Editorial Andorra, 2003.
- *Blaus a la deriva*. Andorra la Vella: Editorial Andorra, 2010.
- GUERRERO, Caterina. *Flors boscanes*. Lleida: Pagès Editors, 1996.
- OBIOLS, Josefina. *Poemes*. Andorra la Vella: Pirene,
- *Pensaments*. Andorra la Vella: Estudi 24 Edicions, 2006.
- PASTOR, Robert. *Mai no tornaràs a Ítaca, Ulisses*. Andorra la Vella: Edicions del Diari d'Andorra, 1994.
- *Entre l'aigua i la pedra*. Andorra la Vella: Edicions del Diari d'Andorra, 2000.
- PUIG SALARICH, Joan. *Geografia poètica d'Andorra*. Andorra, 1987.
- REGUANT, Joan. *Terra segellada*. Andorra la Vella: Editorial Andorra, 2002.
- SOLÀ, Natàlia. *Intensament blancs i grocs*. Andorra la Vella: Pirene, 1987.
- VALLS, Àlvar. *El carro de la brossa*. Barcelona: Llibres del Mirall, 1969.
- *Crit*. Barcelona: Comitè de Solidaritat amb els Patriotes Catalans, 1980.
- *Mester d'isard*. València: Tres i Quatre, 2003.

9.5. I Teresa Colom

Teresa Colom (la Seu d'Urgell, 1973) ha aconseguit, amb la construcció d'una obra poètica sòlida i reconeguda, situar-se en un lloc destacat en la complexa cartografia dels poetes catalans contemporanis, malgrat que bona part de la seva producció hagi estat publicada en petites editorials

sense una gran capacitat de difusió. El seu univers poètic es fonamenta en una exploració sense reserves de la pròpia experiència vital, reflectida sovint en els cicles de la natura. Segons Miquel de Palol, en el pròleg que va escriure per a *La meva mare es preguntava per la mort* (2012), la poesia de Teresa Colom és «evocativa i malencònica, feta de sensacions, matèrica, amb múltiples i repetits efectes i objectes [...] animals totèmics, quasi heràldics».

Soga

una soga penja del cel
es perd en l'univers en el silenci
en l'abismal vertigen inconcebible
una corda lligada al punt on tot comença una soga penja del sostre.

(*La meva mare es preguntava per la mort*, 2012)

Però la potència i la sensibilitat que demostra a l'hora de recitar i defensar en públic les seves composicions l'han feta imprescindible en lectures i festivals, i, de fet, és de llarg l'autora pirinencoandorrana que més presència ha tingut en esdeveniments literaris nacionals i internacionals. La seva incursió recent en els dominis de la narrativa (*La senyoreta Keaton i altres bèsties*, 2015) ha suposat un pas endavant en la seva trajectòria, amb una proposta insòlita que ha estat molt ben rebuda per la crítica.

COLOM, Teresa. *Com mesos de juny*. Andorra: Edicions del Diari d'Andorra, 2001.

– *La temperatura d'uns llavis*. Andorra: Edicions del Diari d'Andorra, 2002.

– *Elegies del final conegut*. Berga: Abadia, 2005.

– *On tot és vidre*. Lleida: Pagès Editors, 2009.

– *La meva mare es preguntava per la mort*. Lleida: Pagès Editors, 2012.

– *La senyoreta Keaton i altres bèsties*. Barcelona: Empúries, 2015.

9.6. Els visitants

Atrets per Andorra, en la seva doble vessant de paradís natural i reducte de catalanitat, alguns destacats poetes catalans van publicar els seus versos en editorials andorranes, esperonats per l'amistat amb literats andorrans. La pionera va ser Simona Gay, poetessa rossellonesa¹⁷ (Illa, 1898-1969) que després d'algunes estades al país va publicar versos inspirats en la seva experiència andorrana:

17 Vegeu la notícia que se'n dona a Miquela VALLS, *Andorra cap..., op. cit.*

Santa Coloma entre les valls
totes les llums arreplega.

(*Lluita amb l'àngel*, 1938)

Vicent Andrés Estellés (Burjassot, 1924 - València, 1993) va mantenir un considerable vincle poètic amb Andorra. El seu llibre *Cants a València* va ser editat a Andorra, per Serra Airoso, el 1984. I el seu llibre *Cant temporal*, del 1980, el tanca el poema «Andorra, prat de la Mola»:

Andorra, creixes,
i segueixes petita
entre muntanyes
d'un intacte prestigi,
sense gosar tocar-les.

Petita pàtria!
Car la teua creixença
és, ben bé, una altra,
i, com els rius, es vessa
en lliçons molt pregones.

(*Cant temporal*, 1980)

Amb la mateixa intensitat tenim les obres d'Anton Sala-Cornadó i, sobretot, les d'Agustí Bartra, amb els seus llibres *Estances de Lòria* (1981) i *Haikús d'Arinsal* (1982):

Fidel de llengua,
Andorra meva, entera
a la mà alçada.

(*Haikús d'Arinsal*, 1982)

I, naturalment, Miquel Martí i Pol amb *Andorra: postals i altres poemes*, del 1997, en què el poeta va desplegar, en una notable varietat de registres, la seva visió crítica i alhora implicada sobre el país.

Aquest monstre que creix i que en créixer es devora
també és Andorra. Des de qualsevol
balcó amb neguit de geranis i fúcsies,
o des de la finestra més remota
que només s'obre al buit del ciment i del vidre,
podràs, sol i de nit, si pares bé l'orella,
escoltar la remor de l'aigua que davalla
dels cims nevats, o sentir el vent que xiula, desmesurat, pels còrrecs solitaris.
També és Andorra aquest gran pop que estén
uns tentacles d'asfalt per vulnerar silencis,
i el griu encisador i el gos desemparat
són també Andorra.

ANDRÉS ESTELLÉS, Vicent. *Cant temporal*. València: Tres i Quatre, 1980.

BARTRA, Agustí. *Estances de Lòria*. Andorra la Vella: Serra Airosa, 1981.

– *Haikús d'Arinsal*. Andorra: Serra Airosa, 1982. [Editorial Andorra, 2011]

GAY, Simona. *Lluïta amb l'àngel*. París: Noël, 1938.

– *La gerra al sol*. Barcelona: Barcino, 1965.

MARTÍ I POL, Miquel. *Andorra: postals i altres poemes*. Barcelona: Edicions 62, 1997.

SALA-CORNADÓ, Anton. *Suite pirinenca*. Andorra la Vella: Mirador del Pirineu, 1972.

10. Calaix de sastre: eines, antologies i recursos

En aquest darrer capítol exposarem tot de temàtiques i materials complementaris que ens podran ajudar a situar el fenomen de la literatura pirinenca en la seva justa dimensió. Estudis crítics i dialectals, el món comercial que l'envolta, la recepció i visibilitat social.

10.1. La mirada interior

L'ecosistema literari pirinencocatalà ha tingut un cert interès a contemplar-se des de dins. Potser aquesta sigui la millor prova de la seva corporeïtat. Hi ha hagut alguns intents, diversos en extensió i ambició, de sistematitzar el tema que ens ocupa. Des de les obres primeres de Xavier Campillo fins a articles més especialitzats, es comença a disposar d'un cert material de base, encara limitat i incomplet, però d'un innegable interès perquè ens proporciona visions de conjunt i ens ajuda a separar el gra de la palla.

ALONSO, Helena. «El Pirineu com a espai literari: més enllà de la mitificació i la llegenda». A: *Els Pirineus, Catalunya i Andorra. Actes del Tercer Col·loqui Internacional de l'Associació Francesa de Catalanística*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2006, p. 161-170.

CAMPILLO, Xavier. *Literatura pirinenca contemporània. Una antologia. El Pirineu català vist pels seus escriptors*. Tremp: Garsineu, 1993.

DIVERSOS AUTORS. «Literatura i Pirineus». *Àrnica*, núm. 17 (2001).

LAÍNEZ, Josep Carles: «Models literaris de país al Principat d'Andorra». A *Models de país per a Andorra*. Andorra la Vella: Societat Andorrana de Ciències, 2015.

MORELL, Antoni. «Andorra i la literatura». *Serra d'Or*, núm. 434 (febrer 1996).

RELLA, Ferran (ed.). *Cròniques del Pirineu literari: 17 anys de trobades al Pirineu*. Esterri d'Àneu: Consell Cultural de les Valls d'Àneu, 2010.

ROMA, Francesc. *Del paradís a la nació: la muntanya a Catalunya, segles XV-XX*. Valls: Cossetània, 2004.

VALLS, Àlvar. «Aproximació al fet literari a Andorra». A: *Els Pirineus, Catalunya i Andorra: actes del Tercer Col·loqui Internacional de l'Associació Francesa de Catalanística*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2006, p. 125-138.

VALLS, Miquela. *Andorra cap a la literatura*. Andorra la Vella: Maià, 1992.

VILLARÓ, Albert. «Cinquanta conceptes bàsics de la literatura pirinenca». *Àrnica*, núm. 20 (juny 1994).

10.2. La reflexió sobre la llengua

Sense llengua no hi ha literatura, i sense tenir una percepció clara dels fets dialectals pirinencs, la literatura feta a la muntanya quedaria coixa. Lluny dels corrents centrals i centralitzadors del català *mainstream*, els dialectes de la muntanya, prou ben caracteritzats –l'andorrà, el cerdà, el pallarès, el ribagorçà...–, han estat objecte de l'atenció dels seus estudiosos, que han produït estudis i diccionaris que han dignificat l'ànima del lloc.

BADIA, Montserrat; GANYET, Rosabel; PÉREZ, Sergi. *Vocabulari d'Andorra*. Andorra la Vella: Govern d'Andorra, 1992.

CASANOVA, Eugeni. *Els parlars del Pirineu: un viatge lingüístic per totes les valls del sud de la serralada*. Lleida: Pagès, 2012.

COLL, Pep. *El parlar del Pallars*. Barcelona: Empúries, 1991. [2a ed. Tremp: Garsineu, 2011]

DIVERSOS AUTORS. Aïna: *vocabulari temàtic del dialecte pallarès*. Esterri d'Àneu: Consell Cultural de les Valls d'Àneu, 2015.

ESPUNYES, Josep. *Dites, locucions i frases fetes de Trespunts avall*. Tremp: Garsineu, 2006.

FARRÀS, Elvira. *Ribera amunt són les boniques. Refranys i dites de l'Alt Pirineu català*. Tremp: Garsineu, 1988.

FIGUERA, Manel; MUNTANÉ, Anna; FIGUERA, Agnès; QUÍLEZ, Enric; VIGO, Salvador. *El parlar de Cerdanya. Gramàtica, diccionari cerdà, dites populars*. La Seu d'Urgell: Salòria, 2011.

GÁLVEZ, Jordi. *10 escriptors i Andorra*. Lleida: Pagès Editors, 1992.

GARCIA, Adelaida; RONCHERA, Montse. *Dones d'Andorra*. Andorra la Vella: Crèdit Andorrà: Perfumeries Gala, 2006.

GRIERA, Antoni. *Atlas lingüístic d'Andorra*. Andorra, 1960.

– *Atlas lingüístic de la vall d'Aran*. Barcelona: Polígrafa, 1973.

PANTEBRE, Rosalia. *El parlar d'Andorra*. Andorra: Centre de la Cultura Catalana, 1997.

RIERA, Manel. *La llengua catalana a Andorra: estudi dialectològic dels seus parlars rurals*. Barcelona: Centre de Barcelona de l'Institut d'Estudis Andorrans, 1992.

SISTAC, Ramon. *El català d'Àneu: reflexions a l'entorn dels dialectes contemporanis*. Esterri d'Àneu: Consell Cultural de les Valls d'Àneu, 1998.

VALLS, Àlvar. *Diccionari enciclopèdic d'Andorra*. Andorra la Vella: Crèdit Andorra, 2007.

10.3. Antologies

S'han publicat tres antologies comarcalitzades a redós de les trobades d'escriptors organitzades pel Consell Cultural de les Valls d'Àneu, que coexisteixen en perfecta harmonia amb els reculls de relats encarregats als es-

criptors convidats a les trobades. Entre 1995 i 2007, el Centre de la Cultura Catalana a Andorra va publicar, cada Sant Jordi, un lliurament de la col·lecció «Escriptors d'avui, escriptors d'aquí». A Andorra, el Govern va editar una antologia divulgativa el 2007. I, naturalment, una generosa antologia formava el nucli del llibre de Xavier Campillo sobre la literatura pirinenca.

COLL, Pep (ed.). *Els escriptors i el Pallars Sobirà. Antologia literària a cura de Pep Coll*. X Trobada d'Escriptors al Pirineu, 2001.

– *Els escriptors i la vall Fosca. Antologia literària a cura de Pep Coll*. XI Trobada d'Escriptors al Pirineu, 2002.

DIVERSOS AUTORS. *Andorra, terra literària*. Andorra la Vella: Govern d'Andorra. Ministeri del Portaveu, Cultura i Ensenyament, 2007.

DOMENJÓ, Isidre; OBIOLS, Joan; VILLARÓ, Albert (ed.). *Homiliari. Antologia literària de l'Alt Urgell*. Barcelona: Proa, 2009.

FIGUERA, Manel (ed.). *Rufaca de paraules. Antologia literària de la Cerdanya*. Lleida: Pagès, 2006.

10.4. Premsa, revistes i anuals

Durant les primeres dècades del segle XX, la premsa local, fortament ideologitzada, va servir de plataforma i altaveu d'idees polítiques. Els andorrans residents a Barcelona van atiar, des de diverses publicacions, els aires de renovació que van catalitzar en l'anomenada Revolta dels Joves del 1933, com ara el *Butlletí de la Societat Andorrana de Residents a Barcelona*. Des de les pioneres fins avui, s'han comptabilitzat un centenar llarg de publicacions periòdiques a Andorra. Naturalment, avui dia hi ha de tot, des de les publicacions purament circumstancials fins a productes d'una enorme qualitat, com la revista *Portella*, que canalitza amb intel·ligència i un molt gratificant esperit avantguardista les inquietuds literàries i artístiques d'un molt actiu grup d'intel·lectuals andorrans.

Als anys trenta es publicaven a la Seu *L'Alt Urgell* i *El Cadí*, de tendències republicanes diverses, embarcades en una tensió ideològica que ens ha llegat pàgines memorables. Van ser les darreres representants d'una tradició que arrencava des de la darrereria del segle XIX, que el franquisme va esclafar sense compassió i que, a partir dels vuitanta, va iniciar una lenta recuperació amb noves capçaleres com *El Passeig* i *Pirineu Actual* a l'Alt Urgell; al Pallars, *Lo Raier*, i a la Cerdanya, *Rufaca*. I, evidentment, *Àrnica* a les valls d'Àneu, editada entre els anys 1984 i 2003, amb gairebé seixanta números publicats. Publicacions necessàries, de vides breus, intenses i sovint atzaroses.

Avui, quan tot s'ha decantat i, en certa manera, estabilitzat, el nombre de publicacions ha caigut en picat, o han quedat diluïdes entre els setmanaris gratuïts. Sortosament, queden encara algunes mostres de publicacions de qualitat, que tenen preocupacions literàries: *Cadí Pedraforca*, amb una edició molt curosa, té el seu radi d'acció limitat al triangle Alt Urgell-Cerdanya-Berguedà. A Andorra hi ha *Portella*, que ha congriat el talent i les inquietuds d'una nova generació de literats andorrans per oferir-nos un producte de primera divisió, perfectament homologable arreu. A l'espai mític anomenat Tres Ponts Avall hi tenim *Lo Banyut*, que s'edita a Organyà des del 1999 i té un subtítol fenomenal: «Revista pirinenca de resistència». I a la Cerdanya, *Querol*. A més, hem de tenir ben presents els diversos anuals que s'han dedicat a transmetre coneixement, entre els quals hi ha sovint articles dedicats a llengua i literatura: Urgellia, *Collegats*, *Interpontes*, els *Quaderns d'Estudis Andorrans...* *Ex-libris Casa Bauró* és una publicació anual de la Biblioteca Nacional d'Andorra, consagrada a repertoris bibliogràfics i estudis puntuals sobre peces concretes de les col·leccions de la biblioteca.

PONT, Carles; GUILLAMET, Jaume. *Història de la premsa andorrana 1917-2005*. Andorra: Govern d'Andorra, 2005.

10.5. Les trobades d'escriptors al Pirineu

Gràcies a l'empenta de Ferran Rella i al Consell Cultural de les Valls d'Àneu, i venent tota mena d'obstacles i dificultats, entre els anys 1994 i 2011 van tenir lloc divuit trobades d'escriptors als Pirineus en què es connectaven autors de la muntanya amb altres de tot el domini lingüístic. Centrades d'entrada a les valls d'Àneu, ben aviat van saltar carenes per visitar totes les comarques pirinenques i encara van anar més enllà, amb incursions al Pirineu aragonès i a Solsona. D'orígens i especialitats diversos, els convidats contribuïen amb textos originals a l'edició d'un volum col·lectiu. A partir del 2003, els fruits literaris de les trobades van anar acompanyats d'una antologia de la literatura produïda a les comarques on tenien lloc.

DIVERSOS AUTORS. *Crestes i crestons. Escriptors a les valls d'Àneu*. Tarragona: El Mèdol, 1995.

– *Herba de prat. Poemes d'Àneu*. Lleida: Pagès, 1996.

– *La vall dels nabius*. Alzira: Bromera, 1997.

– *Brufera d'estiu*. Lleida: Pagès, 1998.

– *Cua de bou. Literatura a les valls d'Àneu*. Barcelona: Proa, 1999.

– *Te de roca. Narrativa a la Ribagorça*. Barcelona: Proa, 2000.

- *Set claus. Relats d'Andorra*. Barcelona: Proa, 2001.
- *Parnassius apollo. Relats de l'Alt Pirineu*. Barcelona: Proa, 2002.
- *Aiguaneix. Relats de la vall Fosca*. Barcelona: Proa, 2003.
- *Temps de fogony. Relats històrics de l'Alt Pirineu*. Barcelona: Proa, 2004.
- *Lux Mundi. Relats de la Ribagorça*. Barcelona: Proa, 2005.
- *Lauburu*. Barcelona: Proa, 2006.
- *Portal de Cerdanya. Relats dels Pirineus*. Barcelona: Proa, 2007.
- *Capiscol*. Barcelona: Proa, 2008.
- *Giranto. Relats pirinencs sobre la memòria històrica*. Barcelona: Proa, 2011.
- *Capolatell. Relats dels Pirineus*. Juneda: Fonoll, 2012.

10.6. L'associacionisme

El 1966 es va crear a Andorra el Cercle de les Arts i de les Lletres, amb l'objectiu d'organitzar jocs florals adreçats a nens i joves. A partir del 1978 va promoure la Nit Literària Andorrana, amb un cartell de premis en què s'han foguejat molts dels autors andorrans i de l'Alt Pirineu. El 1995 es va crear l'Associació d'Escriptors del Principat d'Andorra, que, a l'hora d'escriure aquestes línies, continua en estat d'hibernació.

L'Associació Llibre Pirinenc, fundada el 2011, aplega autors, editors i llibreters per difondre i potenciar la seva producció. Publiquen cada any, pels volts de Sant Jordi, un catàleg amb les novetats editorials dels socis.

10.7. L'activitat editorial

No hi literatura viable sense un entramat editorial sòlid que li doni suport. Si bé molts dels autors aquí relacionats han publicat en editorials barcelonines –grans o petites–, és imprescindible assegurar que hi hagi un coixí de base capaç de publicar obres de referència, repescar llibres oblidats i jugar-se-la amb els autors novells.

Andorra va ser, durant els anys tristos del franquisme, una reserva espiritual per al món editorial català. Des de la publicació, l'any 1945, de l'imprescindible *Conoce tu Citroën tracción delantera*, obra de Bonaventura Ribera y Guàrdia, la producció editorial andorrana (una vintena llarga d'editorials) va créixer exponencialment fins a entrar en una forta crisi als anys setanta del segle XX. Dues editorials van marcar el to durant aquests anys: la Casal i Vall i l'editorial Andorra. La primera va imprimir, entre l'any

de la seva creació, el 1956, i el de la seva extinció, el 1988, un total de 235 títols (i més de 700 per a d'altres editorials). Sens dubte, els seus dos grans èxits van ser el Nou Testament en català, del qual es van imprimir quaranta mil exemplars (una dada que va pertorbar Franco un cop que va visitar el monestir) i la *Bíblia de Montserrat*. L'editorial Andorra, fundada el 1967, continua al peu del canó (malgrat una pausa d'uns anys) i continua apostant sense reserves pels literats andorrans. Al segle XXI, un cop superada la davallada, a Andorra funcionen una petita plèiade d'editorials, d'ambicions i ritmes diversos, però que són capaces de canalitzar bona part de la producció literària del país i de part de l'estranger.

Mentrestant, a Catalunya, l'editorial Barcino va crear, l'any 1957, la col·lecció «Tramuntana», que estava adreçada, en un principi, a obres de temàtica pirinenca. De fet, la major part de la primera producció de Joan Lluís va aparèixer en aquesta col·lecció. Amb el temps, però, es va reorientar per donar sortida a autors de la Catalunya Nord. Llevat d'aquest tímid intent de segmentació, les editorials comercials no s'han atrevit mai a diferenciar una col·lecció per criteris geogràfics.

El lector haurà pogut comprovar com, en les bibliografies, hi ha un nom omnipresent: Garsineu. L'editorial trempolina, dirigida pel Sisco Prats, àlies Potxó, i la Blanca Capdevila ha estat, des de la seva creació, referent en una indústria essencial i complexa. En dos sentits: en primer lloc, per la recuperació de textos clàssics difícils –o impossibles– de trobar i, en segon lloc, per l'aposta pels nous creadors. El seu catàleg és, en ell mateix, un tractat destil·lat de literatura pirinenca. Ara que Garsineu sembla que ha aixecat una mica el peu de l'accelerador, l'editorial Salòria, radicada a la Seu d'Urgell, edita força i bé.

DIUMENJÓ, Imma; FONOLLEDA, Pere-Miquel. *Editor: catàleg dels llibres editats a Andorra*. Encamp: Comú d'Encamp, 1995.

FONOLLEDA, Pere-Miquel. *Editorials i societat a Andorra (1945-1994) i relacions amb Catalunya sota el règim franquista*. Andorra la Vella: Editorial Andorra, 2006.

PALAU, Montserrat. *Bibliografia impresa d'Andorra, 1598-1973*. Andorra la Vella: Fundació CaixaBank, 2000.

10.8. Premis

Com és fama, diuen que els premis serveixen per a donar visibilitat i empenya als escriptors que comencen. Un ecosistema literari d'una certa efervescència com el pirinenc té, naturalment, una panòpia de guardons a mida.

A Andorra es van començar a concedir premis literaris fins i tot abans que hi hagués escriptors. El 1967 es va crear el Cercle de les Arts i de les Lletres, que ha estat, fins avui, un dels principals focus de promoció de la vida literària, amb l'organització de jocs florals i la institució, el 1978, de la Nit Literària Andorrana, que té en el premi Fiter i Rossell de novel·la la seva basa principal, malgrat una trajectòria una mica erràtica durant els darrers anys. Fent una repassada al palmarès de la Nit, veurem com molts dels protagonistes d'aquestes pàgines hi han anat traient la poteta, d'una manera o d'una altra. En una altra esfera, durant els anys de les vaques grasses, el Govern d'Andorra va contribuir en la dotació del premi Carlemany i del premi Ramon Llull. El 2011, el premi Carlemany es va reconvertir en un premi orientat al foment de la lectura, amb un jurat format per estudiants d'Andorra. El premi Ramon Llull –que el Govern va dotar íntegrament entre 2007 i 2010– avui està proveït per l'editorial Planeta i la Fundació Ramon Llull, de la qual Andorra forma part.

A la Cerdanya destaca el veterà premi Vila de Puigcerdà, creat el 1996. Les obres premiades les publica Garsineu. Els premis Homilies (subdividits en diverses categories) han anat de bracet amb la Fira del Llibre Pirinenc des del moment en què es va començar a celebrar a Organyà, el 2003. Des de Tremp, el premi de contes Vent de Port, dotat per l'associació La Casa del Sol Naixent, va per la seva vint-i-dosena edició. Generalment, les obres guardonades han estat publicades.

10.9. Fires

L'any 1996 es va començar a celebrar a Martinet la Fira del Llibre Pirinenc. Al cap d'uns anys, el model i l'estructura organitzativa es va traslladar a Organyà, que en va prendre el relleu a partir del 2003. Se celebra el primer cap de setmana de setembre. La principal activitat de la fira, més enllà de les parades dels llibreters i editors, és la presentació de novetats d'autors pirinencs. A més, a partir del 2005 hi ha la presència d'un autor convidat que pronuncia una homilia laica. En els darrers anys s'han començat a programar concerts i activitats escèniques, sempre relacionades amb els creadors pirinencs.

I a la Cerdanya, seguint el solc dels festivals de novel·la negra que darrerament proliferen com bolets (en anys bons), s'ha celebrat el 2015 el Festival Transfronterer Pirineus Negres, a imatge i semblança dels festivals francesos, amb la particularitat que s'ha organitzat a banda i banda de la ratlla.

10.10. Les biblioteques

La seva funció és imprescindible en múltiples plans: per al nostre negoci actual, sobretot com a reservori de publicacions i com a altaveu d'activitats literàries. A Andorra hi ha una biblioteca de gestió comunal a totes les parròquies excepte a la d'Andorra la Vella, on, tanmateix, el servei està més que cobert amb la Biblioteca Nacional i la Pública, dependents del Govern. Tots els caps de comarca dels Pirineus catalans tenen la seva biblioteca, integrada a la Xarxa de Lectura Pública de Catalunya (obro i tanco parèntesi: no fóra millor dir-ne Xarxa Pública de Lectura?). La de Tremp té com a autor de referència Maria Barbal, i la de la Seu d'Urgell, Pep Alabanell. A més, hi ha biblioteques a Bellver, a Pont de Suert i a Oliana. Els arxius comarcals tenen tots també una biblioteca auxiliar.

I no és una biblioteca, però se n'ha de parlar: a Farrera hi ha el Centre d'Art i Natura, un espai que acull creadors en residència, a imatge i semblança d'altres centres escampats pel món. A més de rebre escriptors a títol individual, s'hi celebren diversos seminaris al llarg de l'any, entre els quals destaca el de traducció, d'una llarga trajectòria.

10.11. Rutes literàries

Pot semblar obvi que de la conjunció entre un patrimoni literari notable i consolidat i la presència d'un paisatge privilegiat i reconegut n'hauria de néixer una oferta de turisme diguem-ne cultural proporcionada. I, la veritat, no és així. Els motius són diversos i analitzar-los escaparia al propòsit d'aquestes pàgines. Una constatació: les rutes més ben organitzades i operatives versen sobre obres molt conegudes. És el cas dels cinc itineraris que hi ha a la vall d'Àssua sobre *Les veus del Pamano*, *Pedra de tartera*, *Mel i metzines* i *Verd madur*. Són un molt bon exemple del que es podria fer extensiu a altres racons dels Pirineus.

I poca cosa més. A Andorra s'ha fet una reconstrucció de l'atzarosa entrada de mossèn Cinto al Principat i, des de la Biblioteca Nacional, també s'han preparat rutes literàries, basades en textos d'autors com Lluís Capdevila. A la capital, durant un parell d'anys es van teatralitzar les corredisses de Don Francisco de Zamora. A la Cerdanya, durant un temps es va treballar en la conversió en producte turístic de les referències novel·lesques que Carlos Ruiz Zafón situa en la burgesa Puigcerdà a la seva novel·la *Marina*. Les possibilitats, però, són enormes, i només es necessita imaginació, passió i una certa confiança en el poder evocador de la paraula.

La mitologia pirinenca també ha trobat les seves rutes: els misteriosos tarteres de la serra d'Ares, obra sens dubte dels minairons, són el destí final d'una ruta que arrenca de Noves i discorre per diversos indrets de la vall d'Aguilar. Per confegir aquest recorregut s'han utilitzat textos de Pep Coll (*Muntanyes maleïdes* i *Viatge al Pirineu fantàstic*) i de Joan Obiols (*Marrades*).

Llorenç Soldevila fa anys que treballa en la representació dels territoris de parla catalana a través de la seva literatura, en una col·lecció anomenada «Geografia literària». El 2014 va publicar el volum dedicat a les comarques lleidatanes, l'Alt Pirineu i l'Aran. En el món de la virtualitat cal citar la iniciativa Endrets (www.endrets.cat), que vincula fragments d'escriptors amb espais concrets, amb una notable –però encara incompleta– representació pirinenca.

DIVERSOS AUTORS. *Manual de gestió del patrimoni literari de l'Alt Pirineu i l'Aran*. Farrera; Tremp: Centre d'Art i Natura : Garsineu, 2010.

SOLDEVILA, Llorenç. *Comarques lleidatanes, l'Alt Pirineu i l'Aran*. Barcelona: Pòrtic, 2014. (Geografia literària; 2)

10.12. Una geografia imaginària

Molts dels autors que hem trobat al llarg d'aquestes pàgines han anat cartografiant uns Pirineus a mida, inventats, perfectes. Tenim el poble de Serresaltes de Josep Virós; el Malpui, Bonarri i Llenasquer del Pep Coll; Callastres de Jordi-Pere Cerdà; l'Escornaldiable i Brancal, la vall de Vallquera (i la vall d'En Dorro) del Pep Albanell; l'Ermita, Sarri i Pallarès de Maria Barbal; l'Esquenall del Joan Obiols; els Clotdecuc, Esguardbell i Tarteral que es negaran a *L'hora foscant* de l'Espunyes; el poble de Torena de Jaume Cabré; Lagrau, Llobarca, la comarca de Lapena i el Marquesat de Somorra de l'Albert Villaró... Moltes vegades, cadascun d'aquests topònims té un equivalent en el món real. En d'altres, són la versió destil·lada i ideal del seu racó de món.¹⁸

18 Joan-Lluís LLUÍS. *Diccionari dels llocs imaginaris dels Països Catalans*. Barcelona: La Magrana, 2006.

A tall de (breu) epíleg

Anem tancant la paradeta, que deia aquell. Què ens queda, després d'aquestes pàgines farcides de noms, feixugues referències bibliogràfiques, opinions, insinuacions i frases més o menys deslligades? Potser només una constatació, un regustet agredolç: vist des de la llarga distància, Déu n'hi do del recorregut fet. Des d'aquells obscurs escrivans que s'inventaven una ortografia i una sintaxi així que un noble emprenyat els anava dictant una rastellera d'ofenses fins al darrer jove que continua pensant que escriure una novel·la és una bona manera d'entendre el seu món, s'ha seguit un bon tros de camí. Amb zones d'ombra, trossos poc fressats, pujades solanes i un destí final incert, que és com són la majoria de camins de la mitjana muntanya pirinenca: un compromís entre la racionalitat, les feixes esventrades i les argelagues. Però el camí hi és, i tant si hi és, i, per la part que em toca, puc dir que ha valgut la pena seguir-lo fins aquí. Moltes gràcies per la companyia.

Bibliografia

Obres de referència. Estudis lingüístics i literaris

- ALBERT, Esteve. *La vella Andorra vista per Mossèn Cinto*. Barcelona: Barcino, 1959. [Andorra: Promocions Literàries, 1987]
- ALONSO, Helena. «El Pirineu com a espai literari: més enllà de la mitificació i la llegenda». A: *Els Pirineus, Catalunya i Andorra. Actes del Tercer Col·loqui Internacional de l'Associació Francesa de Catalanística*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2006, p. 161-170.
- ALTÉS, Xavier. «El leccionari de la missa de Sant Romà de les Bons (Andorra)». *Urgellia*, núm. 2 (1979), p. 169-209.
- AMADES, Joan; COLOMINES, Josep. *Els goigs*. Barcelona: Orbis, 1946-1948.
- Andorra pels camins de Verdaguier*. Andorra la Vella: Centre de la Cultura Catalana del Principat d'Andorra, 1996.
- ANGLÈS, Higini; PEDRELL, Felip. *Els madrigals i la missa de difunts d'En Brudieu; transcripció i notes històriques i crítiques*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1921.
- BADIA, Lola. *Poesia catalana del segle XIV: edició i estudi del 'Cançoneret de Ripoll'*. Barcelona: Quaderns Crema, 1983.
- BADIA, Montserrat; GANYET, Rosabel; PÉREZ, Sergi. *Vocabulari d'Andorra*. Andorra la Vella: Govern d'Andorra, 1992.
- BARAUT, Cebrià. «Les glosses catalanes del ms. 838 de la Biblioteca de Montserrat». A: *Miscel·lània Ramon Aramon i Serra*. Vol. II. Barcelona: Curial, 1980, p. 15-31.
- BARAUT, Cebrià; MORAN, Josep. «Fragment d'una altra versió catalana del *Liber iudiciorum visigòtic*». *Urgellia*, núm. 13 (1996-1997 [2000]), p. 7-35.
- CAMPILLO, Xavier. *Geografia i literatura a l'Alt Pirineu Català*. Lleida: Universitat de Lleida, 1992. (Espai/Temps)
- *Literatura pirinenca contemporània. Una antologia. El Pirineu català vist pels seus escriptors*. Tremp: Garsineu, 1993.
- CASACUBERTA, Josep Maria de. *Excursions i sojorns de Jacint Verdaguer a les contrades pirinenques*. Barcelona: Barcino, 1952.
- CASANOVA, Eugeni. *Els parlars del Pirineu: un viatge lingüístic per totes les valls del sud de la serralada*. Lleida: Pagès, 2012.
- COLL, Josep. *Verdaguer i el Pallars (Primer centenari de l'excursió del poeta al Pirineu)*. La Pobla de Segur: Comissió per a la Diada dels Raiers, 1983.
- *El parlar del Pallars*. Barcelona: Empúries, 1991. [2a ed. Tremp: Garsineu, 2011]
- DIUMENJÓ, Imma; FONOLLEDA, Pere-Miquel. *Editor: catàleg dels llibres editats a Andorra*. Encamp: Comú d'Encamp, 1995.
- DIVERSOS AUTORS. *Aïna: vocabulari temàtic del dialecte pallarès*. Esterrí d'Àneu: Consell Cultural de les Valls d'Àneu, 2015.
- ESPUNYES, Josep. *Dites, locucions i frases fetes de Trespunts avall*. Tremp: Garsineu, 2006.
- FARRÀS, Elvira. *Ribera amunt són les boniques. Refranys i dites de l'Alt Pirineu català*. Tremp: Garsineu, 1988.

- FIGUERA, Manel; MUNTANÉ, Anna; FIGUERA, Agnès; QUÍLEZ, Enric; VIGO, Salvador. *El parlar de Cerdanya. Gramàtica, diccionari cerdà, dites populars*. La Seu d'Urgell: Salòria, 2011.
- FONOLLEDA, Pere-Miquel. *Editorials i societat a Andorra (1945-1994) i relacions amb Catalunya sota el règim franquista*. Andorra la Vella: Editorial Andorra, 2006.
- GÁLVEZ, Jordi. *10 escriptors i Andorra*. Lleida: Pagès Editors, 1992.
- GANAU, Joan. *Viatges per ponent*. Lleida: Universitat de Lleida, 1996. (Biblioteca Literària de Ponent)
- GARCIA, Adelaida; RONCHERA, Montse. *Dones d'Andorra*. Andorra la Vella: Crèdit Andorrà: Perfumeries Gala, 2006.
- GRIERA, Antoni. *Atlas lingüístic d'Andorra*. Andorra, 1960.
- *Atlas lingüístic de la vall d'Aran*. Barcelona: Polígrafa, 1973.
- MARTÍN, José Carlos; IRANZ, Salvador. «Justo de Urgel, *Sermo de S. Vincentio* (CPL 1092): Estudio de su tradición manuscrita, edición crítica y traducción». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 42/1 (2012), p. 229-251.
- MIRET I SANS, Joaquim. «El més antig text literari escrit en català precedit per una colecció de documents dels segles XIè, XIIè i XIIIè». *Revista de Bibliografia Catalana*, núm. 7 (1904), p. 5-47 i 215-220.
- *Antics documents de llengua catalana i reimpressió de les Homilies d'Organyà*. Barcelona: Impremta de la Casa Provincial de Caritat, 1915.
- MIRÓ, Ramon. *Verdaguer i els Pirineus*. Antologia. Tremp: Garsineu, 2004.
- MORAN, Josep; RABELLA, Joan Antoni. *Primers textos de la llengua catalana*. Barcelona, Proa, 2001. (Clàssics catalans; 1)
- MORELL, Antoni. «Andorra i la literatura». *Serra d'Or*, núm. 434 (febrer 1996).
- PAILHÈS, Claudine. *Gaston Pheobus: le prince et le diable*. París: Perrin, 2007.
- PALAU, Montserrat. *Bibliografia impresa d'Andorra, 1598-1973*. Andorra la Vella: Fundació CaixaBank, 2000.
- PANTEBRE, Rosalia. *El parlar d'Andorra*. Andorra: Centre de la Cultura Catalana, 1997.
- PELÁEZ, Manuel J. *Catalunya després de la guerra civil del segle XV*. Barcelona: Curial, 1981.
- PERARNAU, Josep. *Feliu d'Urgell, bases per al seu estudi*. Barcelona: Facultat de Teologia de Catalunya, 1999.
- PONT, Carles; GUILLAMET, Jaume. *Història de la premsa andorrana 1917-2005*. Andorra: Govern d'Andorra, 2005.
- PUJOL, Pere. «Quatre peces de litúrgia popular». A: *Pere Pujol i Tubau, arxiver de la catedral d'Urgell. Obra completa*. Andorra: Editorial Andorra, 1984, p. 359-363.
- RABELLA, Joan Antoni. «“Greuges de Guitard Isarn, senyor de Caboet” (1080-1095)». A: *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes XXXV. Homenatge a Arthur Terry I*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997, p. 9-49. RELLA, Ferran (ed.). *Cròniques del Pirineu literari: 17 anys de trobades al Pirineu*. Esterri d'Àneu: Consell Cultural de les Valls d'Àneu, 2010.
- RIERA, Manel. *La llengua catalana a Andorra: estudi dialectològic dels seus parlars rurals*. Barcelona: Centre de Barcelona de l'Institut d'Estudis Andorrans, 1992.
- RIQUER, Martí de. *Història de la literatura catalana*. Vol 1. Barcelona: Ariel, 1964.
- *Los trovadores: historia literaria y textos*. Barcelona: Planeta, 1975. 3 v.
- *Les poesies del trobador Guillem de Berguedà*. Barcelona: Quaderns Crema, 1996.
- ROMA, Francesc. *Del paradís a la nació: la muntanya a Catalunya, segles XV-XX*. Valls: Cossetània, 2004.

- ROSSELL, Ramon. *El meu mossèn Cinto: Verdaguer pels camins d'Andorra*. Andorra la Vella: Centre de la Cultura Catalana del Principat d'Andorra, 2002.
- RUBIÓ I BALAGUER, Jordi. *Història de la literatura catalana*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1984.
- SISTAC, Ramon. *El català d'Àneu: reflexions a l'entorn dels dialectes contemporanis*. Estèrri d'Àneu: Consell Cultural de les Valls d'Àneu, 1998.
- SOBERANAS, Amadeu; ROSSINYOL, Andreu (ed.). *Homilies d'Organyà, facsimil del manuscrit, edicions diplomàtica i crítica*. Barcelona: Barcino, 2001. [Amb un estudi preliminar d'Armand Puig]
- SOBREQUÉS, Jaume; SAROBE, Ramon J. *Hug Roger III: epistolari de guerra i exili del darrer comte del Pallars*. Barcelona: Base, 2008.
- SOLDEVILA, Llorenç. *Comarques lleidatanes, l'Alt Pirineu i l'Aran*. Barcelona: Pòrtic, 2014. (Geografia literària; 2)
- VALLS, Àlvar. «Aproximació al fet literari a Andorra». A: *Els Pirineus, Catalunya i Andorra: actes del Tercer Col·loqui Internacional de l'Associació Francesa de Catalanística*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2006, p. 125-138.
- *Diccionari enciclopèdic d'Andorra*. Andorra la Vella: Crèdit Andorra, 2007.
- *Pirineu de Verdaguer: els noms de lloc del poema 'Canigó'*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2013.
- VALLS, Miquela. *Andorra cap a la literatura*. Andorra la Vella: Maià, 1992.
- VILLARÓ, Albert. «Cinquanta conceptes bàsics de la literatura pirinenca». *Àrnica*, núm. 20 (juny 1994).

Literatures

- ADELLACH, Bonaventura. *Pels camins pedregosos de la política*. Andorra, 1979.
- AGUT, Joan. *El mestre de Taüll*. Barcelona: Proa, 2002.
- AIXÀS, Joan. *Contrapunts des de l'Alt Urgell*. La Seu d'Urgell: Salòria, 2010.
- ALADERN, Josep. *Cartes andorranes: impressions a la lleugera d'una excursió per les valls d'Andorra*. Reus, 1892.
- ALAMINOS, Maria. *Els hereus de la força*. Barcelona: Edebé, 2008.
- ALBANELL, Pep. *Les parets de l'insomni*. Barcelona: Selecta, 1973.
- *Compreu-vos una neurosi i sigueu feliç*. Ciutat de Palma: Moll, 1974.
- *Si fa no fa, fals*. Barcelona: Pòrtic, 1976.
- *Ventada de morts*. Barcelona: Dopesa, 1978. [Barcelona, Proa, 2005]
- *L'amor ens retratava la nuesa*. Barcelona: Laia, 1980.
- *Joc de miralls i llunes*. Barcelona: Laia, 1982.
- *Animal de competició*. Barcelona: Pòrtic, 1983.
- *La Xorca*. Barcelona: Pòrtic, 1987.
- *Els ulls de la nit*. Barcelona: La Magrana, 1989.
- *Les fantasies del naufrag*. Alzira: Bromera, 2015.
- ALBERT, Esteve. *Don Guillem d'Areny i de Plandolit, baró de Senaller i de Gramenet, Molt Il·lustre Sr. Síndic de les Valls d'Andorra, 19-2-1822 / 23-2-1876*. Andorra la Vella: Editorial Andorra, 1987. 2 v.
- *Obra poètica*. Andorra la Vella: Editorial Andorra, 1996.

- *Muntatges escènics*. Andorra la Vella: Editorial Andorra, 1997-1999. 2 v.
- *Arnau d'Amalric*. Lleida: Pagès Editors, 1999.
- ALCOVER, Antoni Maria. *Dietari de l'excursió filològica*, 1906. Edició de M. Pilar Perea. Barcelona: Proa, 2006.
- AMADES, Joan. *El Pirineu. Tradicions i llegendes*. Barcelona: La Llumenera, 1949. [Trem: Garsineu, 1997]
- *Costumari català. El curs de l'any*. Barcelona: Salvat, 1955. 5 v.
- ANDRÉS ESTELLÉS, Vicent. *Cant temporal*. València: Tres i Quatre, 1980.
- ANGLADA, Manuel. *Històries i relats pirinencs*. Andorra la Vella: Editorial Andorra, 1989.
- *Arrels d'Andorra*. Andorra la Vella: Editorial Andorra, 1993.
- ANÒNIM [Fredrick Harold DEVERELL]. *Border lands of Spain and France: with an account of a visit to the Republic of Andorre*. Londres: Chapman & Hall, 1856. [Reedició: Londres: British Library, 2011. Traducció al català de Xavier Campillo: *Una visita a la república d'Andorra, 1856*. Trem: Garsineu, 1994]
- ANTICH, Xavier. *Introducció a la metafísica de Aristóteles*. Barcelona: Promociones y Publicaciones Universitarias, 1990.
- *El rostre de l'altre. Passeig filosòfic per l'obra d'Emmanuel Lévinas*. València: Eliseu Climent, 1993.
- ARITZETA, Margarida; CANTALOEZELLA, Assumpció; CARBÓ, Joaquim; LONCÀ, Andreu; REL·LA, Ferran. *El darrer comte del Pirineu*. Barcelona: Proa, 2005.
- ARMENGOL, Lúdia. *Una mostra del nostre llegat històric: 600 fets institucionals, econòmics i socials*. Andorra la Vella, 1965.
- *Aproximació a la història d'Andorra*. Andorra la Vella: Institut d'Estudis Andorrans. Centre de Perpinyà, 1983.
- ARMET I RICART, Salvador. *Les valls d'Andorra. Primera part: del Segre a l'Ariège a través d'Andorra*. Barcelona: L'Avenç, 1906.
- AVILÉS, Juan. *El Pallás, Arán y Andorra (recuerdos é impresiones de viaje)*. Barcelona: Imprenta el Universo, 1892. [Trem: Garsineu, 1993]
- BADIA, Francesc. *El coprincep mons. Justí Guitart i el seu temps: la història d'Andorra i Espanya i les relacions entre els dos països en temps turbulents*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2007.
- BADIA, Jordi; GÓMEZ, Luisjo. *El llegat de la vall*. Barcelona: RBA, 2011.
- *La creu de Saraís*. Barcelona: RBA, 2013.
- BALAGUER, Víctor. *Trajedias: lo guant del degollat, las esposallas de la morta, los Pirineus*. Barcelona, 1893.
- BALLANTINE, Hepburn. *A Crusade into Catalonia, 1894*. Londres: Young, 1913. [Trad. cat.: *Una croada als Pirineus (1894)*. Trem: Garsineu, 1993]
- BALLARÍN, Josep Maria. *Ai, Francesc, si aneu a les valls d'Andorra*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1982.
- BARAUT, Cebrià (ed.). *Spill manifest de totes les coses del Vescomtat de Castellbò*. La Seu d'Urgell: Societat Cultural Urgel·litana, 1982.
- BARBAL, Joaquim. *Sisco de Norís*. Lleida: Pagès Editors, 2002.
- *El gust del salobre*. Lleida, Pagès Editors, 2003.
- BARBAL, Maria. *Pedra de tartera*. Barcelona: Laia, 1985.
- *La mort de Teresa*. Barcelona: Empúries, 1986.
- *Mel i metzines*. Barcelona: La Magrana, 1990.
- *Pampallugues*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991.

- *Càmfora*. Barcelona: La Magrana, 1992.
- *Ulleres de sol*. Barcelona: La Magrana, 1994.
- *Escrivia cartes al cel*. Barcelona: La Magrana, 1996.
- *Bari*. Barcelona: La Magrana, 1998.
- *Carrer Bolívia*. Barcelona: Edicions 62, 1999.
- *Camins de quietud. Un recorregut literari pels pobles abandonats del Pirineu*. Barcelona: Edicions 62, 2002.
- *Cicle del Pallars*. Barcelona: La Magrana, 2002.
- *Bella edat*. Barcelona: Edicions 62, 2003.
- *País íntim*. Barcelona: Columna, 2005.
- *Emma*. Barcelona: Columna, 2008.
- *La pressa del temps*. Barcelona: Columna, 2010.
- *Cada dia penso en tu*. Barcelona: Columna, 2011.
- *Dolça companyia, cara solitud*. Barcelona: Labutxaca, 2013.
- *En la pell de l'altre*. Barcelona: Columna, 2014.
- BARTRA, Agustí. *Estances de Lòria*. Andorra la Vella: Serra Airoso, 1981.
- *Haikús d'Arinsal*. Andorra: Serra Airoso, 1982. [Editorial Andorra, 2011]
- BASTIDA, Carli. *Nou llegendes*. Andorra la Vella: Editorial Andorra, 2011.
- BAZÁN, José. *Jo, un nen de la guerra*. Andorra la Vella: Editorial Andorra, 2008.
- BÉCQUER, Gustavo Adolfo. *Rimas y leyendas*. Madrid, 1871. 2 v.
- BELLMUNT, Domènec de. *Le fleuve ensorcelé. Roman d'amour en Andorre*. Tolosa de Llenguadoc: Librairie des Editions Espagnoles, 1946.
- *Andorra, the incredible country lost amidst the mountains*. Andorra: PH, 1953.
- *Història, arqueologia i folk-lore de les valls d'Andorra*. 1956.
- BELLMUNT, Joan. *Fets, costums i llegendes: l'Alta Ribagorça*. Lleida: Pagès, 1990.
- *Fets, costums i llegendes: la Cerdanya, Batllia i Baridà*. Lleida: Pagès, 1992.
- *Fets, costums i llegendes: el Pallars Sobirà*. Lleida: Pagès, 1993-1995. 3 v.
- *Fets, costums i llegendes: la vall d'Aran*. Lleida: Pagès, 1995.
- *Fets, costums i llegendes: el Pallars Jussà*. Lleida: Pagès, 1998-2000. 4 v.
- *Fets, costums i llegendes: l'Alt Urgell*. Lleida: Pagès, 1999-2000. 4 v.
- BELLOC, Hilaire. *Hills and the Sea*. Londres: Methuen & Co., 1906.
- *The Pyrenees*. Londres: Methuen & Co., 1909.
- BENNASSAR, Sebastià. *El país dels crepuscles*. Barcelona: Alrevés, 2013.
- BENTHAM, George. *Catalogue des plantes indigènes des Pyrénées et du Bas Languedoc*. París: Madame Huzard, 1826. [Cambridge: Cambridge University Press, 2011]
- BLADÉ, Jean-François. *Sources de l'histoire andorrane*. 1869.
- BLANCO, Teresa; CASTRO, Carles. *Confidències del Negre: el contrabandista més perseguit d'Andorra*. Lleida: Pagès, 2006.
- BLASCO, Artur. *A peu pels camins del cançonner*. Vol. I: *Les Valls d'Àneu (Pallars Sobirà)*. Barcelona: Centre Artesà Tradicionàrius, 1999.
- *A peu pels camins del cançonner*. Vol. II: *Cançons del Cadí, del Moixeró i del Pedraforça*. Barcelona: Centre Artesà Tradicionàrius, 2000.

- *A peu pels camins del cançoner*. Vol. III: *Cançons del Ripollès i de la Garrotxa*. Barcelona: Centre Artesà Tradicionàrius, 2002.
- «La cançó de tradició oral al Pirineu». *Àrnica*, núm. 59 (2003), p. 57-68.
- *A peu pels camins del cançoner*. Vol. IV: *Les cobles del Peirot*. Barcelona: Centre Artesà Tradicionàrius, 2006.
- *A peu pels camins de cançoner*. Vol. VI: *Cançons del Pallars Sobirà*. Barcelona: Centre Artesà Tradicionàrius, 2008.
- *A peu pels camins de cançoner*. Vol. VII: *Cançons de l'Alt Urgell*. Barcelona: Centre Artesà Tradicionàrius, 2010.
- *A peu pels camins de cançoner*. Vol. VIII: *El gall negre*. Barcelona: Centre Artesà Tradicionàrius, 2014.
- BLASCO, Artur; FELIU, Maria; VILLARÓ, Albert. *Les cobles del Peirot*. Tremp: Garsineu, 2013.
- BOFILL, Artur. *Excursió als Pyreneus Centrals*. Barcelona: Impr. de Lluís Tassó, 1884.
- BONALS, Jesús. *Concert per a la mà esquerra*. Andorra la Vella: Editorial Andorra, 2014.
- BOSCH DE LA TRINXERIA, Carles. *Montalba*. Barcelona: Massó i Casas, 1891.
- BOUCOIRAN, Louis. *Ariège, Andorre et Catalogne: Guide historique, pittoresque et descriptif aux Bains d'Ussat et d'Aix contenant l'Histoire de l'ancien pays de Foix et des ses Comtes jusqu'à Henri IV et Histoire de la vallée d'Andorre jusqu'à nos jours*. Nîmes: Giraud, 1854. [Whitefish, Mo.: Kessinger Publishing, 2010]
- BOYA, Paco. *Presoers dera mar gelada*. Lleida: Pagès, 1988. [Trad. cat.: *Presoners de la mar gelada*. Lleida: Pagès, 2001]
- *L'alè del bosc*. Lleida: Pagès, 1997.
- BRINGUÉ, Josep Maria; CASES, Maria Lluïsa; MARUGAN, Carme-Maria; RABASA, Maria Isabel. *Descripció del marquesat de Pallars i del vescomtat de Vilamur per Onofre Timbau (1628)*. Lleida: Pagès Editors, 2001. (Pallars)
- BROSEL, Alfons. *Cerdanya íntima: converses a cor obert*. La Seu d'Urgell: Salòria, 2011.
- BROWN, Dan. *Da Vinci's Code*. Nova York: Doubleday, 2003.
- BRUTAILS, Jean-Auguste. *La coutume d'Andorre*. París: Ernest Leroux, 1904. [Edició facsímil: París: Hachette-BNF, 2004]
- BUNBURY, Selina. *Rides in the Pyrenees*. Londres: Parry, Blenkarn & Co., 1847. 2 v.
- BURGUÉS, Pilar. *Flaixos de llum blanca*. Andorra la Vella: Editorial Andorra, 2015.
- CABRÉ, Jaume. *Jo confesso*. Barcelona: Proa, 2013.
- *Les veus del Pamano*. Barcelona: Proa, 2004.
- CAIRAT, Teresa. *El síndic Cairat, el meu padrí*. Andorra la Vella: Editorial Andorra, 2015.
- CAMERON, Peter. *Andorra*. Nova York: Jacques Farrar, Straus & Giroux, 1994.
- CANET, Fèlix. *L'altra cara de la lluna: història d'un supervivent*. Lleida: Pagès, 2009.
- CANTALOZELLA, Assumpta. *El retorn d'Hug Roger*. Barcelona: Proa, 2007.
- CANTURRI, Pere. *La dama blanca*. Andorra la Vella: Centre de la Cultura Catalana, 1996.
- CAPDEVILA, Jordi. *Retirat als quaranta*. La Seu d'Urgell: Mesclant, 2015.
- CAPDEVILA, Lluís. *Llibre d'Andorra. Història i paisatge*. Barcelona: Selecta, 1958.
- CARBONNIÈRES, Louis-Ramond de. *Voyages au Mont-perdu et dans la partie adjacente des Hautes-Pyrénées*.
- CARDONA, Jordi. *L'últim nivell*. Lleida: Pagès Editors, 2004.
- *Les valls més fosques dels Pirineus*. Ontinyent: El Toll, 2008.

- CARRERA, Imma; CASAS, Rosa; CROS, Imma; FIGUERA, Manel. *Quatre poètes de Cerdanya*. Puigcerdà, 1993.
- CARRERAS CANDI, Francesc. *Exursió al Pallars «Jussà» o inferior y á Gerri «de la Sal»*.
- CASSANY, Josep. *Memòries polítiques del senyor Josep Cassany i Grau*. Lleida: Virgili & Pagès, 1989.
- CASTELLS SERRA, Josep. *Records de quan feia de pàges*. Tremp: Garsineu, 2003.
- CASTILLON D'ASPET, Henri. *Histoire d'Aix et de la Vallée d'Andorre: description et analyse des eaux thermales, observations thérapeutiques, origine des diverses sources, leurs vertus médicales, travaux d'art, embellissements, promenades, etc.: avec des notices historiques sur les bains d'Ussat et d'Audinac et suivie d'un itinéraire général à l'usage des baigneurs*. Tolosa de Lenguaodoc: Imprimerie du Midi, 1851. [París: Hachette - BNF, 2013]
- CAUS, Antoni. *Caçadors solitaris*. Andorra la Vella, 2011.
- CELA, Camilo José. *Viaje al Pirineo de Lérida*. Madrid: Alfaguara, 1965.
- CERDÀ, Jordi-Pere. *Angeleta*. 1952.
- *La set de la terra*. 1956.
 - *Contalles de Cerdanya*. Barcelona: Barcino, 1961.
 - *Obra teatral*. Barcelona: Barcino, 1980.
 - *Cant alt: autobiografia literària*. Barcelona: Curial, 1988.
 - *Dietari de l'alba*. Barcelona: Columna, 1988.
 - *Passos estrets per terres altes*. Barcelona: Columna, 1988.
 - *Poesia completa*. Barcelona: Columna, 1988.
 - *Col·locació de personatges en un jardí tancat*. Barcelona: Columna, 1993.
 - *Quatre dones i el sol*. Barcelona: Lumen, 1993.
 - *La dona d'aigua de Lanós: contalles de Cerdanya*. Canet de Rosselló: Trabucaire, 2001.
- CERQUEDA, Marià. *El gust i les ganes de ser pirinencs*. La Seu d'Urgell: Salòria, 2009.
- *Moltes ovelles, pocs xiulets*. La Seu d'Urgell: Salòria, 2014.
- CHATTERTON, Georgiana. *The Pyrenees, with excursions into Spain*. Londres: Saunders & Otley, 1843.
- CHAUSENQUE, Vincent de. *Les Pyrénées, ou Voyages pédestres dans toutes les régions de ces montagnes, depuis l'Océan jusqu'à la Méditerranée, contenant la description générale de cette chaîne, des observations botaniques et géologiques, et des remarques sur l'histoire, les mœurs et les idiomes des diverses races qui l'habitent, avec une carte et quelques vues des Pyrénées*. Agen: Prosper Noubel, 1854.
- CLOP, Pepita. *Contes de la mare*. La Seu d'Urgell: Salòria, 2013.
- COLL, Pep. *Quan Judes era fadrí i sa mare festejava*. Barcelona: La Magrana, 1986.
- *La mula vella*. Barcelona: Empúries, 1989.
 - *Totes les dones es diuen Maria*. València: Tres i Quatre, 1989.
 - *El secret de la moixermera*. Barcelona: Empúries, 1990.
 - *L'edat de les pedres*. Barcelona: Empúries, 1990.
 - *Què farem, què direm?* Barcelona: Cruïlla, 1991.
 - *La bruixa del Pla de Beret*. Barcelona: Empúries, 1993.
 - *Mi Long, el drac de la perla*. Barcelona: La Galera, 1993.
 - *Muntanyes maleïdes*. Barcelona: Empúries, 1993.
 - *Viatge al Pirineu fantàstic*. Barcelona: Columna, 1993.

- *Muntanyes mig-maleïdes*. Barcelona: Empúries, 1994.
- *El pont de Mahoma*. Barcelona: Empúries, 1995.
- *Les bruixes del Pla de Negua*. Barcelona: La Galera, 1995.
- *La fada del mirall*. Barcelona: La Galera, 1996.
- *El segle de la llum*. Barcelona: Empúries, 1997.
- *El tresor de la nit de Nadal*. Barcelona: La Magrana, 1998.
- *L'abominable crim de l'Alsina Graells*. Barcelona: Empúries, 1999.
- (ed.). *Els escriptors i el Pallars Sobirà. Antologia literària a cura de Pep Coll*. X Trobada d'Escriptors al Pirineu, 2001.
- *Els escriptors i la vall Fosca. Antologia literària a cura de Pep Coll*. XI Trobada d'Escriptors al Pirineu, 2002.
- *Per les valls on es pon el sol*. Barcelona: Edicions 62, 2002.
- *El rei de la Val d'Aran*. Barcelona: Empúries, 2003.
- *Els arbres amics*. Barcelona: Empúries, 2004.
- *El salvatge dels Pirineus*. Barcelona: Edicions 62, 2005.
- *La corona de Sant Nicolau*. Parc Nacional d'Aigüestortes, 2005.
- *Mentre el món serà món*. Barcelona: Empúries, 2006.
- *L'habitació de la meva germana*. Barcelona: Empúries, 2008.
- *Les senyoretes de Lourdes*. Barcelona: Proa, 2008.
- *El setè enemic del bosc*. Barcelona: Estrella Polar, 2009.
- *Retorn a les muntanyes Maleïdes*. Barcelona: Estrella Polar, 2010.
- *Nius*. Barcelona: Proa, 2010.
- *Llegendes d'arreu de Catalunya*. Barcelona: La Galera, 2012.
- *Dos taüts negres i dos de blancs*. Barcelona: Proa, 2013.
- COLOM, Josep. *Un forat entre monts*. Tremp: Garsineu, 1996.
- COLOM, Teresa. *Com mesos de juny*. Andorra: Edicions del Diari d'Andorra, 2001.
- *La temperatura d'uns llavis*. Andorra: Edicions del Diari d'Andorra, 2002.
- *Elegies del final conegut*. Berga: Abadia, 2005.
- *On tot és vidre*. Lleida: Pagès Editors, 2009.
- *La meva mare es preguntava per la mort*. Lleida: Pagès Editors, 2012.
- *La senyoreta Keaton i altres bèsties*. Barcelona: Empúries, 2015.
- CÒNSUL, Isidor. *Cinc estacions: un dietari*. Barcelona: La Magrana, 1998.
- *En nom del pare*. Calaceit: Institut d'Estudis del Baix Cinca, 2004.
- *Tractat de geografia*. Barcelona: Empúries, 2008.
- *Ànima de bolero*. Barcelona: Empúries, 2009.
- CORNIDE Y SAAVEDRA, Xosé Andrés. *Descripción física, civil y militar de los montes Pirineos, 1794*. Tremp: Garsineu, 2008.
- CREUS, Gregori. *Memòries d'un vicari general de la Seu d'Urgell, delegat permanent per a Andorra*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998.
- CREUS, Jordi. *Amb dos manilles i un as, bo-tifarra faràs*. Lleida: Pagès Editors, 1999.

- *El Pirineu perdut: viatge a un món a punt de desaparèixer*. Barcelona: Ara Llibres, 2003.
- *Memòria dels Pirineus: deu testimonis d'un món que s'acaba*. Barcelona: Ara Llibres, 2004.
- CREUS, Helena. *Esquix de somnis*. Lleida: Virgili i Pagès, 1988.
- *Record*. Tremp: Garsineu, 1995.
- *Capvespres*. Tremp: Garsineu, 2000.
- CUENCA, Josep Maria. *Muntanyes de gent i de paraules: 50 converses amb 53 persones diversament vinculades als Pirineus*. Tremp: Garsineu, 2001.
- DALLERÈS, Josep. *33 poemes*. Andorra la Vella, 1974.
- *Despertar*. Andorra la Vella, 1976.
- *Amic*. Andorra la Vella: Maià, 1987.
- *Ulls d'aigua*. Andorra la Vella: Maià, 1988.
- *De tu a tu*. Andorra la Vella: Maià, 1990.
- *Illalba*. Andorra la Vella: Maià, 1995.
- *Frontera endins*. Encamp: Anm Editors, 2007.
- DALMAU, Jordi. *Astor i besurt*. Barcelona: March, 2006.
- DALMAU DE BAQUER, Lluís. *Historia de la república de Andorra*. Barcelona: Pablo Riera, 1874.
- DEANE, Shirley. *The Road to Andorra*. Londres: Murray, 1961.
- DEVERELL, Frederick Harold. *All round Spain by Road and Rail, with a short account to a visit to Andorra*. Londres: Sampson Low, Marston Serale & Rivington, 1884.
- DIVERSOS AUTORS. *Poemes per Andorra*. Andorra la Vella: Comú d'Andorra la Vella, 1981.
- *La rosa dels vents i altres narracions. Recull de contes del premi Vent de Port 1994*. Tremp: Garsineu, 1994.
- *Crestes i crestons. Escriptors a les valls d'Àneu*. Tarragona: El Mèdol, 1995.
- *El sac de l'avoriment i altres narracions. Recull de contes del premi Vent de Port 1996*. Tremp: Garsineu, 1995.
- *Escriptors d'avui, escriptors d'aquí*. Andorra la Vella: Centre de la Cultura Catalana, 1995.
- *Escriptors d'avui, escriptors d'aquí*. Andorra la Vella: Centre de la Cultura Catalana, 1996.
- *Herba de prat. Poemes d'Àneu*. Lleida: Pagès, 1996.
- *Senglar i altres narracions. Recull de contes del premi Vent de Port 1997*. Tremp: Garsineu, 1996.
- *Escriptors d'avui, escriptors d'aquí*. Andorra la Vella: Centre de la Cultura Catalana, 1997.
- *La vall dels nabius*. Alzira: Bromera, 1997.
- *No deixeu de mirar les balenes i altres narracions: recull del Premi Literari Intercomarcal Anton Navarro 1996*. Tremp: Garsineu, 1997.
- *Peixos de colors i altres narracions. Recull de contes del premi Vent de Port 1997*. Tremp: Garsineu, 1997.
- *Brufera d'estiu*. Lleida: Pagès, 1998.
- *Contes lluny de la vora del foc i altres narracions. Premi vila de Puigcerdà 1997*. Tremp: Garsineu, 1998.
- *Escriptors d'avui, escriptors d'aquí*. Andorra la Vella: Centre de la Cultura Catalana, 1998.
- *L'error imaginari i altres narracions. Recull de contes del premi Vent de Port 1998*. Tremp: Garsineu, 1998.
- *L'orri de Bernardet i altres narracions. I Premi de narració literària Pirineu 1997*. Tremp: Garsineu, 1998.
- *Tornada sentimental al meu Pallars i altres narracions: recull del Premi Literari Interco-*

- marcal Anton Navarro 1997. Tremp: Garsineu, 1998.
- *Cua de bou. Literatura a les valls d'Àneu*. Barcelona: Proa, 1999.
 - *Escriptors d'avui, escriptors d'aquí*. Andorra la Vella: Centre de la Cultura Catalana, 1999.
 - *Les bruixes de Cerdanya i altres narracions. Premi Vila de Puigcerdà*. Tremp: Garsineu, 1999.
 - *Troc de regals i de contalles i altres narracions. II Premi de narració literària Pirineu 1998*. Tremp: Garsineu, 1999.
 - *Els responsos i altres narracions. III Premi de narració literària Pirineu*. Solsona: Solsona Comunicació, 2000.
 - *Escriptors d'avui, escriptors d'aquí*. Andorra la Vella: Centre de la Cultura Catalana, 2000.
 - *La piranya i altres narracions*. Tremp: Garsineu, 2000.
 - *Sol d'hivern i altres narracions. Recull de contes del premi Vent de Port 2000*. Barcelona: Proa, 2000.
 - *Te de roca. Narrativa a la Ribagorça*. Barcelona: Proa, 2000.
 - *El negre de Surri i altres narracions. V premi Vila de Puigcerdà*. Tremp: Garsineu, 2001.
 - *El xiulet de les bales i altres narracions. Recull de contes del premi Vent de Port 2001*. Barcelona: Proa, 2001.
 - *Escriptors d'avui, escriptors d'aquí*. Andorra la Vella: Centre de la Cultura Catalana, 2001.
 - «Literatura i Pirineus». *Àrnica*, núm. 17 (2001).
 - *Set claus. Relats d'Andorra*. Barcelona: Proa, 2001.
 - *Conta'm un conte d'amor, de gelosia, de riure i altres narracions. VI premi Vila de Puigcerdà*. Tremp: Garsineu, 2002.
 - *Després de l'hivern i altres narracions. V Premi de narració literària Pirineu*. Solsona: Solsona Comunicació, 2002.
 - *Parnassius apollo. Relats de l'Alt Pirineu*. Barcelona: Proa, 2002.
 - *Aiguaneix. Relats de la vall Fosca*. Barcelona: Proa, 2003.
 - *Escriptors d'avui, escriptors d'aquí*. Andorra la Vella: Centre de la Cultura Catalana, 2003.
 - *Un cop de sort i altres narracions. Recull de contes del premi Vent de Port 2002*. Barcelona: Proa, 2003.
 - *Víctima o botxí i altres narracions. VII premi Vila de Puigcerdà*. Tremp: Garsineu, 2003.
 - *Els cercles de la vella i altres narracions. Recull de contes del premi Vent de Port 2005*. Lleida: Pagès, 2004.
 - *Escriptors d'avui, escriptors d'aquí*. Andorra la Vella: Centre de la Cultura Catalana, 2004.
 - *Homilia 2003. Premis literaris «Homilies d'Organyà»*. Lleida: Pagès, 2004.
 - *La mare de Déu dels sicaris i altres narracions*. Tremp: Garsineu, 2004.
 - *Temps de fogony. Relats històrics de l'Alt Pirineu*. Barcelona: Proa, 2004.
 - *Una petita vida i altres narracions. Recull de contes del premi Vent de Port 2003*. Lleida: Pagès, 2004.
 - *El castell de Foss i altres narracions*. Tremp: Garsineu, 2005.
 - *Homilia 2004. Premis literaris «Homilies d'Organyà»*. Vallbona de les Monges: March Editor, 2005.
 - *Lux Mundi. Relats de la Ribagorça*. Barcelona: Proa, 2005.
 - *Telefona'm i altres narracions. Recull de contes del premi Vent de Port 2005*. Lleida: Pagès, 2005.

- *Homilia 2005. Premis literaris «Homilies d'Organyà»*. Vallbona de les Monges: March Editor, 2006.
- *L'ànima de les basses i altres narracions. Recull de contes del premi Vent de Port 2006*. Lleida: Pagès, 2006.
- *Lauburu*. Barcelona: Proa, 2006.
- *Andorra, terra literària*. Andorra la Vella: Govern d'Andorra. Ministeri del Portaveu, Cultura i Ensenyament, 2007.
- *Escriptors d'avui, escriptors d'aquí*. Andorra la Vella: Centre de la Cultura Catalana, 2007.
- *Homilia 2006. Premis literaris «Homilies d'Organyà»*. Lleida: Pagès, 2007.
- *Portal de Cerdanya. Relats dels Pirineus*. Barcelona: Proa, 2007.
- *A banda i banda de l'ombra i altres narracions. Recull de contes del premi Vent de Port 2007*. Lleida: Pagès, 2008.
- *Capiscotell*. Barcelona: Proa, 2008.
- *La tardor als turons del Quebec i altres narracions. XI premi Vila de Puigcerdà*. Tremp: Garsineu, 2008.
- *Sota el llençol i altres narracions. XII premi Vila de Puigcerdà*. Tremp: Garsineu, 2008.
- *Homilia 2008. Premis literaris «Homilies d'Organyà»*. La Seu d'Urgell: Salòria, 2009.
- *La noia del fular i altres narracions. XIII premi Vila de Puigcerdà*. Tremp: Garsineu, 2009.
- *Lladre d'amor i altres narracions. Recull de contes del premi Vent de Port 2008*. Lleida: Pagès, 2009.
- *Homilia 2009. Premis literaris «Homilies d'Organyà»*. La Seu d'Urgell: Salòria, 2010.
- *La darrera carta i altres narracions. Recull de contes del premi Vent de Port 2009*. Lleida: Pagès, 2010.
- *Llançat mar endins i altres narracions*. Tremp: Garsineu, 2010.
- *Manual de gestió del patrimoni literari de l'Alt Pirineu i l'Aran*. Farrera; Tremp: Centre d'Art i Natura : Garsineu, 2010.
- *El neguit de la joia i altres narracions. XV premi Vila de Puigcerdà*. Tremp: Garsineu, 2011.
- *Giranto. Relats pirinencs sobre la memòria històrica*. Barcelona: Proa, 2011.
- *Homilia 2010. Premis literaris «Homilies d'Organyà»*. La Seu d'Urgell: Salòria, 2011.
- *Women's secret i altres narracions. Recull de contes del premi Vent de Port 2010*. Lleida: Pagès, 2011.
- *Capolatell. Relats dels Pirineus*. Juneda: Fonoll, 2012.
- *Homilia 2011. Premis literaris «Homilies d'Organyà»*. La Seu d'Urgell: Salòria, 2012.
- *Orla universitària i altres narracions. XVI premi Vila de Puigcerdà*. Tremp: Garsineu, 2012.
- *Resurrecció i altres narracions. Recull de contes del premi Vent de Port 2011*. Lleida: Pagès, 2012.
- *El racó del somni i altres narracions. XVII premi Vila de Puigcerdà*. Tremp: Garsineu, 2013.
- *Els cadells del mas Palou i altres narracions. Recull de contes del premi Vent de Port 2012*. Lleida: Pagès, 2013.
- *Magranes i altres narracions. Recull de contes del premi Vent de Port 2013*. Lleida: Pagès, 2014.
- *Ruta Boloni i altres narracions. XVIII premi Vila de Puigcerdà*. Tremp: Garsineu, 2014.
- *Repunts mal cosits i altres narracions. XIX premi Vila de Puigcerdà*. Puigcerdà: Ajuntament de Puigcerdà, 2015.
- *Shazam i altres narracions. Recull de contes del premi Vent de Port 2014*. Lleida: Pagès, 2015.

- DOMENJÓ, Isidre. *Ball de nit*. La Seu d'Urgell: Tram3s, 1990.
- *Festeja'm*. Tremp: Garsineu, 1995.
- *Pensar el Pirineu*. La Seu d'Urgell: Salòria, 2009.
- DOMENJÓ, Isidre; OBIOLS, Joan; VILLARÓ, Albert (ed.). *Homiliari. Antologia literària de l'Alt Urgell*. Barcelona: Proa, 2009.
- ESPINÀS, Josep Maria. *Viatge al Pirineu de Lleida*. Barcelona: Selecta, 1957. [Edició definitiva: *A peu pel Pallars i la Vall d'Aran*. Barcelona: La Campana, 1999]
- ESPLUGAFREDA, Raimon. *Hem nedat a l'estany amb lluna plena*. Barcelona: Columna, 1980.
- ESPUNYES, Josep. *Temps de manobre. De l'evangeli segons Sant Lluc*. Barcelona: Ketres, 1977.
- *Cendra a l'abast / Viatge al record*. Agramunt: Urgell, 1979.
- *Un matí a Albastesa*. Barcelona: El Llamp, 1983.
- *En Calçons*. Barcelona: El Llamp, 1984.
- *La quarteta (informal)*. Barcelona: El Llamp, 1988.
- *Notes mínimes d'un paisatge*. Barcelona: Edicions del Mall, 1988.
- *Hora foscant a la ribera*. Barcelona: El Llamp, 1991.
- *Pa d'àngel*. València: Tres i Quatre, 1991.
- *Alt Urgell, plany i passió*. Tremp: Garsineu, 1996.
- *Del passat en el present*. Tremp: Garsineu, 1996.
- *Racó de calaix*. Tremp: Garsineu, 1999.
- *Lluís Escaler. Morir per Catalunya*. Barcelona: Pòrtic, 2008.
- *Obra poètica*. La Seu d'Urgell: Salòria, 2012.
- EYRE, Mary. *Over the Pyrenees into Spain*. Londres: Bentley, 1865.
- FAURA, Enric. *Antologia de literatura excursionista catalana*. Tremp: Garsineu, 2002
- FENOLL, Ester. *Esmorzar perfecte*. Andorra la Vella: CaixaBank, 2006.
- *Anticipant octubre*. Tarragona: Arola, 2008.
- *Agradezco tu amor, pero tengo otros planes*. Andorra la Vella: Aloma, 2011.
- FERNÁNDEZ, Gabriel. *Veu, vot i truita de patates*. Andorra la Vella: Edicions del Diari d'Andorra, 2009.
- FERREIRA DE CASTRO, José Maria. *Petits mons i velles civilitzacions - Pequenos mundos, velhas civilizações*. Andorra la Vella: Govern d'Andorra. Ministeri d'Afers Exteriors, 2009.
- FIGUERA, Manel. *Els fills de la terra*. Tremp: Garsineu, 1995.
- *Els senyors de les ombres i altres narracions*. Tremp: Garsineu, 1997.
- *La Irene i altres narracions*. Tremp: Garsineu, 1997.
- *La treva de Talltendre*. Tremp: Garsineu, 1999.
- *Berles*. Solsona: Solsona Comunicació, 2000.
- *El darrer pas*. Tremp: Garsineu, 2000.
- *Llegendes de Cerdanya*. Sant Vicenç de Castellet: Farell, 2001.
- *Paraules a la pols de les pedres*. Tremp: Garsineu, 2003.
- (ed.). *Rufaca de paraules. Antologia literària de la Cerdanya*. Lleida: Pagès, 2006.
- FIGUERA, Manel; CASAS, Rosa. *L'olor de les pomes*. Vilassar de Dalt: Sinopsis, 1999.

- FITÉ, Marcel. *Històries de vetllador*. Lleida: Pagès Editors, 1997.
- *El carrer dels petons*. Barcelona: Barcanova, 2003.
- *El cançoner del rai*. Lleida: Pagès Editors, 2010.
- FITER, Ricard (coord.). *Les llegendes d'Andorra*. Sant Julià de Lòria: Edicions Andorranes, 1966.
- *Un andorrà lluny del poble*. Sant Julià de Lòria: Edicions Andorranes, 1967.
- FITER I CAVA, Lluís Ignasi. *Història i novena de Nostra Senyora de Meritxell*. Barcelona, 1874.
- FITER I ROSSELL, Antoni. *Manual Digest*. Andorra la Vella: Consell General, 1987.
- FONTBERNAT, Josep. *Glossari andorrà*. Andorra la Vella, 1966.
- *El glossari andorrà d'en Fontbernà*. Andorra la Vella: Editorial Andorra, 2010.
- FORD, Richard. *A Handbook for Travellers in Spain and Readers at Home*. Londres: John Murray, 1845. [Trad. cast.: *Manual para viajeros por España y lectores en casa*. Madrid: Turner, 2008]
- FREESTON, Charles L. *Els passos dels Pirineus - The Passes of the Pyrenees*. Andorra, 1911. Andorra la Vella: Govern d'Andorra, Ministeri d'Afers Exteriors, 2009.
- FRISCH, Max. *Andorra*. Andorra: Editorial Andorra, 2009. [Trad. cat. de Xavier Torruella]
- FUSTER, Jaume. *Les cartes d'Hèrcules Poirot*. Barcelona: Edicions 62, 1983.
- GÁLVEZ CASELLAS, David. *Cartes mortes*. Barcelona: Males Herbes, 2014.
- *Res no és real*. Barcelona: Males Herbes, 2015.
- GARCIA QUERA, Núria. *Migdiada*. Tremp: Garsineu, 1997.
- *L'estel porquer*. Barcelona: La Galera, 1999.
- *Vaig néixer a la sortida del sol*. Barcelona: Columna, 1999.
- *Cartes a l'avi. Una estrella em farà l'ullet*. Barcelona: Cim, 2006.
- *A dalt de la Duna Roja*. Tornafor: Sensus, 2011.
- *Nou viatge al Pirineu*. Tornafor: Sensus, 2012.
- GARCIA QUERA, Núria; GARCIA QUERA, Oriol. *Hug Roger III, un rebel indomable*. Tremp: Lo Raier, 2004.
- *Pallars 1487. El darrer comtat*. Barcelona: Casals, 2008.
- GASCH, Quim; GASCH, Sol. *Contes de Cerdanya*. Ripoll: Institut d'Estudis Ceretans, 1996.
- GASCH, Sol. *Contes del Pirineu català*. Sant Vicenç de Castellet: Farell, 2010.
- GAY, Simona. *Lluita amb l'àngel*. París: Noël, 1938.
- *La gerra al sol*. Barcelona: Barcino, 1965.
- GENÍS, Martí. *La reyneta del Cadí*. Barcelona: La Il·lustració Catalana, 1892.
- GIBERT, Manel. *Pluja*. Andorra la Vella: Premsa Andorrana, 2000.
- *Quadern d'Arans*. Andorra la Vella: Editorial Andorra, 2003.
- *Blaus a la deriva*. Andorra la Vella: Editorial Andorra, 2010.
- GIRONELL, Martí. *Strappo*. Barcelona: Edicions B, 2015.
- GRAELL, Guillem. *La escuela del gran mundo*. Madrid: Alfredo de Cárlos Editor, 1880.
- GRAELL, Joan. *Un llapis com el vent*. Tremp: Garsineu, 1997.
- *Memòria de les pedres*. Tremp: Garsineu, 2002.

- *Afrau*. Vallbona de les Monges: March, 2005.
- *Llibre del vesc*. La Seu d'Urgell: Salòria, 2009.
- GRAU, Josep. *Coses de la mar*. València, 1964.
- *Joc d'arrels i d'estels*. Barcelona: Claret, 1965.
- *Antologia de capellans poetes*.
- GREBENIKOVA, Alexandra. *Les bicicletes no es mengen*. Ontinyent: El Toll, 2014.
- GREY, Patricia W. *Death Has A Thousand Doors*. Hong Kong: Proverse, 2011.
- GUERRERO, Caterina. *Casa Margarit: narració biogràfica*. Lleida: Pagès Editors, 1996.
- *Flors boscanes*. Lleida: Pagès Editors, 1996.
- GUILERA, Josep Maria. *Una història d'Andorra*. Barcelona: Aedos, 1960. [Trem: Garsineu, 1993]
- JANER, Joan. *El misteri de la pluja de foc*. Lleida: Pagès, 2010.
- *El clam silenciós de les muntanyes*. Andorra la Vella: A4 Edicions, 2012.
- HALÉVY, Jacques-Fromental; VERNY, Jules-Henri. *Le val d'Andorre*. Andorra la Vella: Premsa Andorrana, 1996.
- HARRIS, Henry H. *The King of Andorra*. Londres; Nova York: F. Tennyson Neely, 1899.
- JAQUETTI, Palmira; D'AOUST, Enric; AMADES, Joan. *Materials. Inventari de l'Arxiu de l'Obra del Cançonier Popular de Catalunya*. Ed. a cura de Josep Massot. Vol. XIV. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2004, p. 136.
- JUANMARTÍ, Josep. *Sortir de l'infern. Fugida i exili a Andorra i a França d'un sacerdot pallarès. 1936-1939*. Ed. a cura de Josep Colom. Trem: Garsineu, 2005.
- JULIÁN, Eva. *Hereus i cabalers*. Andorra la Vella, 1997.
- JUNOY, Tomàs. *Relació sobre la vall d'Andorra*. Tolosa de Llenguadoc: Typ. Ph. Montanlain, 1838.
- LACUEVA, Ludmila. *L'home de mirada clara. Charles Romeu, veguer francès de 1887 a 1933*. Andorra la Vella: Editorial Andorra, 2014.
- LEARY, Lewis Gaston. *Andorra, the Hidden Republic. Its Origin and Institutions, and the Record of a Journey Thither*. Nova York: McBride, Nast and Co., 1877.
- LEDESMA, Ramiro. *La nueva salida del valeroso caballero D. Quijote de la Mancha: tercera parte de la obra de Cervantes*. Barcelona: Lezcano, 1905.
- LICHNOWSKY, Felix. *Erinnerungen aus den Jahren 1837, 1838 und 1839*. Frankfurt del Main: Tauenländer Verlag, 1841. 2 v. [Trad. francesa: *Souvenirs de la guerre civile en Espagne, 1837 à 1839*. París: Chez J. Dumaine, 1844]
- LLADÓ, Miquel. *La petita història d'Andorra. El coronel Ulrich*. Andorra la Vella: Llibres de l'Isard, 1983.
- LLADÓS, Joan. *El quadre*. Lleida: Pagès Editors, 1996.
- LLAHÍ, Alfred. *Històries de la nostra història*. Escaldes-Engordany: 2 + 1, 2012.
- *Històries de la nostra història 2*. Escaldes-Engordany: 2 + 1, 2013.
- *Qui és qui als carrers d'Andorra*. Escaldes-Engordany: 2 + 1, 2014.
- LLUÍS, Joan. *Records de la meua vida de pastor*. Barcelona: Barcino, 1955.
- *L'home de la bossa*. Granollers: Montblanc: Martín, 1960.
- *El pastor i les estrelles*. Barcelona, 1965.
- *Històries i llegendes del Pallars*. Barcelona: Selecta, 1971.
- *El meu Pallars*. Barcelona: Barcino, 1959-1979. 4 v.

- MACIÀ, Xavier. *Amb el temps a favor*. Barcelona: Empúries, 2003.
- *Del cel i de la terra*. Barcelona: Viena, 2003.
- *La nit del caragol*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, 2008.
- *Matèria elemental*. Lleida: Pagès Editors, 2009.
- MACKINTOSH, May. *Assignment in Andorra*. Nova York: Delacorte Press, 1973.
- MADOZ, Pascual. *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y posesiones de Ultramar*. Madrid, 1845-1850. [Les entrades corresponents a Catalunya, Andorra i la Franja es van aplegar a *Articles sobre el Principat de Catalunya, Andorra i zones de parla catalana del regne d'Aragó* al Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar. Barcelona: Curial, 1985]
- MALUQUER, Concepció G.. *La creu dels vents*. Barcelona: Impremta Moderna, 1959.
- *La ciutat i les hores*. Barcelona: Impremta Moderna, 1960.
- *Gent del sud*. Barcelona: Ariel Club Editor, 1964. [Garsineu, Tremp, 2001]
- *Aigua tèrbola*. Barcelona: Alfaguara, 1967.
- *Gent del nord*. Barcelona: Club Editor, 1971.
- *Làscaris, princesa grega, comtessa del Pallars*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, 1991.
- MARAGALL, Joan. *Poesia*. Ed. a cura de Glòria Casals. Barcelona: La Magrana, 1988.
- MARGENAT, Assumpta. *Escapa't a Andorra*. Barcelona: La Magrana, 1989.
- MARQUÈS, Pau. *Un capellà de muntanya. Memòries i vivències d'un rector del Pirineu*. Barcelona: Claret, 1996.
- MARSOL, Rossend. *Cel i muntanya. Poemes d'Andorra i per Andorra*. Andorra la Vella: Cercle de les Arts i de les Lletres, 1988.
- *Festa major: recull de poesies*. Escaldes-Engordany: Unió Pro Turisme d'Escaldes-Engordany, 2000.
- *La terra dels Valires*. Andorra la Vella, 2002.
- MARTÍ, David. *Les dones sàvies de la muntanya*. Barcelona: Edicions 62, 2014.
- MARTÍ I POL, Miquel. *Andorra: postals i altres poemes*. Barcelona: Edicions 62, 1997.
- MARTÍN, Andreu. *Jesús a l'infern*. Barcelona: La Magrana, 1990.
- MAS, Roger. *Llegenda de la dama blanca*. Andorra la Vella: Maià, 1986.
- *Llegenda de les bruixes d'Engolasters*. Andorra la Vella: Maià, 1987.
- MAS, Sergi. *Cassigalls*. Andorra la Vella: Editorial Andorra, 1981. [Reeditat el 2010].
- *Les valls desitjades*. Andorra la Vella: Editorial Andorra, 2005.
- MASSÓ, Jaume. *Croquis pirinencs*. Barcelona: L'Avenç, 1896.
- MERIWETHER, Lee. *Seeing Europe by Automobile*. Nova York: Baker & Taylor Company, 1911.
- MINGORANCE, Joan. *Amor y libertad: la pasión que desafía a la urdimbre social*. Lleida: Milenio, 2011.
- MILLAT, Maria Dolors. *Al batec de la terra*. Barcelona: Meteora, 2009.
- *Quirat i mig*. Barcelona: Mirmanda, 2012.
- *Terra inhòspita. Barcelona 2048*. Barcelona: Periscopi, 2013.
- MINOVES, Juli. *Pedres del diable i altres narracions*. Andorra la Vella: Banca Mora, 1992.
- *Segles de memòria*. Andorra: Editorial Andorra, 2002.
- MIR, Maria. *Fassman: la biografia. El poder de la voluntat*. Sort: Triago, s. d.

- MITJANA BERDIÉ, Josep. *Maleïda terbolina; des dels Pirineus a la terra plana*. Lleida: Pagès, 2012.
- *Beneïda terbolina: des dels Pirineus a la terra plana II*. Lleida: Pagès, 2014.
- MOLES ARISTOT, Pere. *Andorra sense co-prínceps?* Andorra, 1990.
- *Al començament del temps*. Andorra, 2000.
- *Els andorrans som així*. Andorra, 2007.
- *Castells de fang*. Escaldes-Engordany: 2 + 1, 2015.
- MORELL, Antoni. *Set lletanies de mort*. Barcelona: Laia, 1981.
- *Borís I, rei d'Andorra*. Barcelona: La Magrana, 1984.
- *Als límits de l'alba*. Andorra: Grafinter, 1987.
- *Set lletanies i una altra*. La Seu d'Urgell: Tram3s, 1990.
- *Karen, nena de la llum*. Terrassa: Material d'Edició, 1996.
- *La neu adversa*. Barcelona: Proa, 1999.
- *Memòries d'un fill del poble*. Andorra la Vella: Edicions del Diari d'Andorra, 2005.
- MORELLÓ, Joaquim. *La vall d'Àneu*. Barcelona: L'Avenç, 1904. [Edició facsímil: Tremp: Garsineu, 1997]
- MORET, Xavier. *Dr. Pearson*. Barcelona: Columna, 2004.
- MURRAY, James Erskine. *A Summer in the Pyrenees*. Londres: John Macrone, 1837. 2 v.
- NAVARRO, Antoni. *Pla i muntanya. Antologia poètica*. Ed. a cura de Joan Cornudella i Xavier Macià. Tremp: Garsineu, 1994.
- NUS, Meritxell. *Fenòmens*. Girona: Curbet, 2014.
- OBIOLS, Joan. *Esvorancs. Fets i llegendes de la muntanya*. La Seu d'Urgell: Seupress, 1987. [Tremp: Garsineu, 1998]
- *Marrades. Màgia i realitat a la muntanya*. Tremp: Garsineu, 1992.
- *Nits de taverna. Escenes de la muntanya*. Tremp: Garsineu, 1995.
- *Fulls de pergami. Paisatges de la muntanya*. Tremp: Garsineu, 1997.
- *El desert verd. Imatges de la muntanya*. Tremp: Garsineu, 2000.
- *L'infern dolç*. Tremp: Garsineu, 2003.
- *La Cucota*. Tremp: Garsineu, 2007.
- *La gramola*. Tremp: Garsineu, 2009.
- *Viatge universal pel Pirineu. Si la muntanya fos el món. 1. Per terres de... El Principat d'Andorra. El seient número 184 de l'Assemblea General*. Andorra la Vella: Editorial Andorra, 2016.
- O'CARROL, Ross. *Mr S and the Secrets of Andorra's Box*. Dublín: Penguin, 2008.
- OLIVER, Robert A. *I left my wok in Andorra*. Lulu, 2009.
- OLLER, Narcís. *Pilar Prim*. Barcelona: La Il·lustració Catalana, 1906.
- OLONA, Luis. *El valle de Andorra. Zarzuela en tres actos*. Madrid: Viuda de Domínguez, 1852.
- ORIOI, Carme. *Estudi del folklore andorrà en el seu context. «La guerra d'Andorra amb els Estats Units» i altres mostres de folklore*. Barcelona: Alta Fulla, 1997.
- OROBITG, Norbert. *De l'amor a la terra alta*. Andorra la Vella: Mirador del Pirineu, 1970.
- *La pau dins la guerra*. Andorra la Vella: Mirador del Pirineu, 1970.
- *La llum fa nosa*. Andorra la Vella: Mirador del Pirineu, 1972.
- OSONA, Artur. «Excursió a Berga, Bescaran i Andorra». *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, núm. 43 (1898).

- *La república d'Andorra: guia itineraria, divídia en 42 itineraris i ressenya geogràfica-històrica de les Valls*. Barcelona: Centre Excursionista de Catalunya, 1986.
- PAL, Manuel. *Provisió de mots*. Barcelona: Casals, 1983.
- *Temps de cantar*. Barcelona: Casals, 1983.
- *Exercitació del desig*. Andorra la Vella: Andorra Avui, 1988.
- *Els colors de la pluja*. La Seu d'Urgell: Tram3s, 1992.
- *Vida, t'estimo*. La Seu d'Urgell: Tram3s, 1992.
- *Abans del silenci*. Guissona, 1997.
- *Inici de les clarors*. Sant Joan Despí, 1997.
- *Llavors de llum. Incitació a la joia. Poemes per a Andorra*. Andorra la Vella: Premsa Andorrana, 2002.
- *Paraules des del dolor*. Sant Joan Despí, 2005.
- PALAU, Montserrat. *Andorra, institucions, costums*. Lleida: Virgili & Pagès, 1987.
- PALLARÉS I BACH, Jesús. *Fusta de boix (Can Boix, 1763-1992)*. Peramola, 1992.
- PANTEBRE, Rosalia. *Per temps vell, al Pirineu. Històries de l'antigor*. Andorra, 2004.
- PASQUES, Jordi. *Segre endins. Elegies per a uns pobles colgats d'aigua*. Solsona: Solsona Comunicacions, 2000.
- PASTOR, Robert. *Mai no tornaràs a Ítaca, Ulisses*. Andorra la Vella: Edicions del Diari d'Andorra, 1994.
- *Entre l'aigua i la pedra*. Andorra la Vella: Edicions del Diari d'Andorra, 2000.
- PÉREZ-BASTARDAS, Alfred. *Cerdanya, cap a on vas?* La Seu d'Urgell: Salòria, 2004.
- PÉREZ GALDÓS, Benito. *Los cien mil hijos de San Luis*. Madrid, 1877.
- PERUGA, Joan. *El temps estanyat. Itineraris per les fronteres d'Andorra de la mà dels pioners*. Andorra la Vella: Premsa Andorrana, 1994.
- *Últim estiu a Ordino*. Barcelona: Columna, 1998.
- *Dijous remenats*. Andorra la Vella: Edicions del Diari d'Andorra, 2001.
- *La república invisible*. Barcelona: Proa, 2004.
- *El museu de l'elefant*. Andorra: Editorial Andorra, 2013.
- PICOLO, Raquel. *La nit als armaris*. Argenton: Voliana Edicions, 2015.
- PINTAT, Antoni. *Memòries d'Antoni Pintat Argelich: camí de bast*. Andorra, 2001.
- PIQUÉ, Jordi. *El judici del falcó*. La Seu d'Urgell: Salòria, 2012.
- PLA, Albert. *Memòries d'un metge*. Andorra la Vella: Edicions del Diari d'Andorra, 2000.
- PLA, Josep. *Andorra l'any 1943. A: De l'Empordanet a Andorra*. Barcelona: Destino, 1959.
- *Un petit món del Pirineu*. Barcelona: Destino, 1981.
- PLA I DUAT, Josep. *El noi de Misseret*. Barcelona: La Campana, 1992.
- PLEYAN DE PORTA, Josep; RENYÉ VILADOT, Frederic. *Àlbum històric, pintoresc i monumental de Lleida*. Lleida: J. Sol, 1880. [MIR, Antoni; MONER, Joaquim M. de (ed.). *Àlbum històric, pintoresc i monumental del Pirineu (1880)*. Tremp: Garsineu, 1996]
- PONS, Sebastià. *No deixeu de mirar mai les balenes i altres narracions*. Tremp: Garsineu, 1997.
- *Terra santa*. Lleida: Pagès Editors, 2000.
- PORTA, Carles. *Tor: tretze cases i tres morts*. Barcelona: La Campana, 2005.
- POY, Ricard. *El reptre. Records d'un cap de Govern d'Andorra*. Sant Julià de Lòria: Fundació Julià Reig, 2002.

- POY, Ricard; VILLARÓ, Albert. *Unes memòries possibles del doctor Molines, 1893-1955*. Andorra la Vella: Aloma, 2012.
- PUIG, Antoni. *Polítar andorrà*. Edició a cura d'Antoni Baiges. Andorra la Vella: Consell General, 2015.
- PUIG SALARICH, Joan. *Geografia poètica d'Andorra*. Andorra, 1987.
- PUIGORIOL, Albert. *Andorra, el meu país*. Andorra la Vella: Consell General, 1963. [Reedició facsimil per Antoni Aristot, 2003]
- PUJADES, Pius. *Demà serà diumenge*. Andorra la Vella: Edicions del Diari d'Andorra, 2007.
- QUÍLEZ, Enric. *Cerdanya a la balitresca*. La Seu d'Urgell: Salòria, 2009.
- RABASA, Concepció. *De cor i de la terra*. Tremp: Garsineu, 2004.
- RACIONERO, Lluís. *Cercamón*. Barcelona: Edicions 62, 1981.
- RASICO, Philip D. *Cafè i quilombo. Els diaris de viatge de Joaquim Miret i Sans (1900-1918)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2002.
- RAY, Jean. *Le roi des contrebandiers d'Andorre*. Série Harry Dickson, núm. 28, 1930.
- REGUANT, Joan. *Terra segellada*. Andorra la Vella: Editorial Andorra, 2002.
- REPULLO, Marta. *Carícies de lletra*. Andorra la Vella: Editorial Andorra, 2001.
- RIBERAYGUA, Bonaventura. *Les Valls d'Andorra. Recull documental*. Barcelona: Bosch, 1946. [Andorra la Vella: Promocions Literàries, 1985]
- RODOREDA, Mercè. *Primeres novel·les*. Vol. I. Edició a cura de Roser Porta. Barcelona: Fundació Mercè Rodoreda, 2006.
- ROCAFORT, Ceferí. *Excursions pel Pirineu i pel Pla de Lleida*. Tremp: Garsineu, 1991.
- ROS, Jaume. *La decepció de la memòria*, 1939-1995. Barcelona: Mediterrània, 1995.
- ROUSSILLOU, Pierre-Roch de. *De l'Andorre*. Tolosa de Llenguadoc: Vieusseux, 1823. [Reeditat en edició bilingüe pel Govern d'Andorra: *D'Andorra / De l'Andorre*. Andorra la Vella: Govern d'Andorra, 2005. (L'Andorra dels viatgers)]
- RUBIO, Iñaki. *Trencadís. L'últim llibre de Frederic Picabia*. Andorra la Vella: Editorial Andorra, 2011.
- *L'altre costat del mirall*. Lleida: Pagès, 2014.
- SABARICH, Maria; SABARICH, Salvador. *Llarvent. El bressol dels nostres records*. Tremp: Garsineu, 2012.
- SAGARRA, Josep Maria de. *Memòries*. Barcelona: Aedos, 1964.
- SALA-CORNADÓ, Anton. *Suite pirinenca*. Andorra la Vella: Mirador del Pirineu, 1972.
- SALVADÓ, Albert. *L'enigma de Constantí el Gran*. Barcelona: Columna, 1997.
- *El mestre de Keops*. Barcelona: Columna, 1998.
- *L'anell d'Àtila. Història d'una princesa*. Barcelona: Columna, 1999.
- *El rapte, la mort i el marsellès*. Barcelona: Planeta, 2000.
- *Jaume I el Conqueridor. El punyal del sarraí*. Barcelona: Columna, 2000.
- *Jaume I el Conqueridor. La reina hongaresa*. Barcelona: Columna, 2000.
- *Jaume I el Conqueridor. Parleu o mateu-me*. Barcelona: Columna, 2000.
- *El relat de Günter Psarris*. Barcelona: Edicions 62, 2001.
- *L'ull del diable*. Barcelona: Planeta, 2001.
- *Els ulls d'Anníbal*. Barcelona: Columna: Proa, 2002.
- *Un vot per l'esperança*. Barcelona: Rosa dels Vents, 2002.

- *L'ombra d'Alí Bei: maleït català*. Barcelona: Columna, 2004.
- *L'ombra d'Alí Bei: maleït musulmà*. Barcelona: Columna, 2004.
- *L'ombra d'Alí Bei: maleït cristià*. Barcelona: Columna, 2004.
- *La gran concubina d'Amon*. Barcelona: Columna, 2005.
- *L'informe Phaeton*. Barcelona: Columna, 2007.
- *Una vida en joc*. Barcelona: Columna, 2010.
- *Obre els ulls i desperta*. Barcelona: Meteora, 2011.
- SANDY, Isabelle. *Andorre ou les hommes d'airain*. París: Librairie Plon, 1923. [Trad. cat. de Mercè Sanabre i Pau Oliva: *Andorra o els homes d'Aram*, Andorra: Editorial Andorra: Universitat d'Andorra, 2009.
- *Nuits andorranes*. *La Petite Illustration*, núm. 891.
- *La nouvelle Andorra*. París: Plon, 1949. [Edició bilingüe: *Nuits andorranes - La nouvelle Andorra / Nits andorranes - La nova Andorra*. Andorra la Vella: Editorial Andorra: Universitat d'Andorra, 2013.
- SEGURA, Elisabet. *Nu*. La Seu d'Urgell: Salòria, 2015
- SEMPRONIANA. *La nena carrerina: memòries d'una pubilla cerdana*. Tremp: Garsineu, 1997.
- SENNELL, Joles. *La guia fantàstica*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1977.
- *El burot i les cireres*. Barcelona: La Galera, 1979.
- *El tresor del Cadí*. Barcelona: La Galera, 1979.
- *A la vora de l'estufa. Contes amb salsa*. Barcelona: Edicions del Mall, 1980.
- *El Barcelonauta*. Barcelona: Laia, 1982.
- *Els tres cavallers del Segre*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1983.
- *El naufrag de les muntanyes*. Barcelona: La Magrana, 1993.
- *L'últim llop de la Cerdanya*. Barcelona: DL, 1994.
- *La vall d'en Dorro i altres contes dedicats*. Andorra la Vella: Banca Reig, 1998.
- *El burot i les cireres d'Arfa*. La Seu d'Urgell: Salòria, 2011.
- SOLÀ, Natàlia. *Intensament blancs i grocs*. Andorra la Vella: Pirene, 1987.
- SOLANELLES Toni. *Xarop d'estopa {els articles}*. Andorra la Vella: A4, 2011.
- SOLÉ, Carolina. *Ulls de gel*. Barcelona: Columna, 2013.
- SOLER, Joan. *Mossèn Bordes a la Massana: gairebé dos metres de capellà poc conegut*. Andorra: Nord Andorra, 1993.
- SOLER, Juli. *Excursions per l'Alta Ribagorça*. Barcelona: Centre Excursionista de Catalunya, 1903. [Reedició a Tremp: Garsineu, 2003]
- *La Vall d'Aran*. Barcelona: Centre Excursionista de Catalunya, 1906. [Reedició a Tremp: Garsineu, 1998]
- SPENDER, Harold. *Pels alts Pirineus (1896-1897)*. Traducció i edició de Dídac Ettinghausen. Tremp: Garsineu, 2015.
- SUBIRANA, Joan. *Trempirene*. Tremp, 1981.
- *En Tremp versat*. Tremp: Garsineu, 2008.
- SUNÉ, Jordi. *El riu de les dones: converses amb les padrines del Parc Natural de l'Alt Pirineu*. Tremp: Garsineu, 2013.
- TARRAT, Josep Maria. *Entre valls plenes de música. Memòries del baster i acordionista de Torralla*. Lleida: Pagès, 2012.
- TAYLOR, Bayard. *The King of Andorra*. 1899.

- *La república dels Pirineus: Andorra 1867 - The Republic of the Pyrenees: Andorra 1867*. Andorra la Vella: Govern d'Andorra. Ministeri d'Afers Exteriors, 2002.
- THIERS, Adolphe. *Les Pyrénées et le midi de la France pendant les mois de novembre et décembre 1822*. [Trad. de Josep Maria Cuenca: *Viatge al Rosselló i a la Cerdanya* (1822). Tremp: Garsineu, 1998]
- TOCABENS, Joan. *Quan sagna el Llobregat*. Perpinyà: Trabucaire, 1985.
- TÓIBÍN, Colm. «A Long Winter». A: *Mothers and Sons*. Londres: Picador, 2006. [Trad. cat. de Víctor Compte: *Un llarg hivern*. Barcelona: La Campana, 2007]
- TONNELLÉ, Alfred. *Trois mois aux Pyrénées et dans le Midi en 1858 - Journal de voyage d'Alfred Tonnellé*. París, 1901. [Ed. facsimil: París: Hachette-BNF, 2012] [Trad. de Josep Maria Cuenca: *Tres mesos als Pirineus. Diari d'un viatge. 1858*. Tremp: Garsineu, 2000]
- TORRAS, Cèsar August. *La Cerdanya*. Barcelona, 1924.
- TORRAS, Eulàlia. *Serrat Gros, història d'un formatge pirinenc*. Tremp: Garsineu, 2008.
- VAERST, Friedrich Christian Eugen Baron von. *Die Pyrenäen*. Breslau, 1847.
- VALLBONA, Rafael. *La comuna de Puigcerdà*. Barcelona: Columna, 2001.
- *Pirineus en venda*. Barcelona: Ara Llibres, 2005.
- VALLS, Àlvar. *El carro de la brossa*. Barcelona: Llibres del Mirall, 1969.
- *Crit*. Barcelona: Comitè de Solidaritat amb els Patriotes Catalans, 1980.
- *Mester d'isard*. València: Tres i Quatre, 2003.
- *Al cap dels anys. Militància, presó i exili (1970-1998)*. Barcelona: Edicions de 1979, 2014.
- VALLS, Àlvar; CAROL, Roser. *Llegendes d'Andorra (Contes i llegendes)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2010.
- VALLS, Antoni. *Memoria sobre la soberanía que corresponde a la nación española*. Barcelona: Imprenta Constitucional de Juan Dorca, 1820.
- VANDO, Raúl del. *El ciego policía*. Barcelona: Tall. Gráf. La Prensa, 1924.
- VERDAGUER, Jacint. *Canigó*. Barcelona: Llibreria Catòlica, 1886.
- *Excursions i viatges*. Ed. a cura de Narcís Grollera. Barcelona: Barcino, 1991-1992. 3 v.
- VIADIU, Francesc. *Entre el torb i la Gestapo*. Barcelona: Nova Terra, 1974.
- VIDAL, Pierre. *Cançoners català de Rosselló i de Cerdanya*. Perpinyà: Imprimerie Julià, 1885-1888. 5 v.
- VIDAL, Victorin. *L'Andorre*. París: Librairie Centrale, 1866.
- VILLARÓ, Albert. *La selva moral*. Barcelona: La Magrana, 1993. [Reedició ampliada: *La selva moral 2.0*. Andorra la Vella: Editorial Andorra, 2014]
- *Els quatre pilans*. Barcelona: La Magrana, 1998.
- «El Pirineu». A: *Jo no sóc de Barcelona*. Barcelona: Planeta, 2000.
- *Les ànimes sordes*. Barcelona: La Magrana, 2001.
- *L'Any dels francs*. Barcelona: Columna, 2003.
- *Obaga*. Barcelona: La Magrana, 2003.
- *Blau de Prússia*. Barcelona: Columna, 2006.
- *La primera pràctica*. Barcelona: Columna, 2009.
- *L'escala del dolor*. Barcelona: Columna, 2011.
- *Els ambaixadors*. Barcelona: Destino, 2014.

- VIOLANT, Ramon. *Costums familiars del Pallars Sobirà*. Barcelona, 1942. [Trem: Garsineu]
- *La vida pastoral al Pallars Sobirà*. Barcelona, 1942. [Garsineu: Trem, 2001]
- *El Pirineo español. Vida, usos, costumbres y creencias de una cultura milenaria que desaparece*. Barcelona: Plus Ultra, 1949. [Reedició: Barcelona: Alta Fulla, 1986]
- *Tradicions del Pallars i la Ribagorça. Primers escrits de folklore (1924-1934)*. Trem: Garsineu; Ecomuseu de les Valls d'Àneu, 2012.
- VIRÓS, Josep. *Verd madur*. Barcelona: Bruguera, 1957. [Trem: Garsineu, 1997]
- VUILLER, Gaston. *Le val d'Andorre*. París: Henri Quentin, 1888.
- WUORIO, Eva-Louis. *The Land of Right Up and Down*. Cleveland, 1964.
- YOUNG, Arthur. «Tour in Catalonia». A: *Annals of Agriculture and other Useful Arts*. Vol. VIII. Londres, 1787. [Edició catalana amb pròleg i traducció de Ramon Boixareu: *Viatge a Catalunya*. Garsineu: Trem, 1993]
- ZAMORA, Francisco de. *Diario de los viajes hechos en Cataluña*. Ed. a cura de Ramon Boixareu. Barcelona: Ariel, 1973.
- *Diari de viatge, 1788*. Ed. a cura d'Albert Villaró. Andorra la Vella: Govern d'Andorra, 2004. (L'Andorra dels Viatgers; 3)

III. LA REALITAT SOCIOLINGÜÍSTICA D'ANDORRA

Carolina Bastida

Introducció

L'objectiu general d'aquest capítol és conèixer la realitat d'Andorra des del punt de vista de les relacions entre llengua i societat: qui parla quines llengües a Andorra? Quins factors poden fer que una llengua es parli més que les altres? En quines situacions empen cada llengua els parlants? Quin és el paper de l'educació en el coneixement i l'ús de les llengües? Per què unes llengües tenen més prestigi social que altres? La sociolingüística s'ha ocupat d'intentar donar resposta a aquestes preguntes, amb diferents enfocaments metodològics, com veurem. Així mateix, també ens interessarà saber quins mecanismes existeixen per regular els coneixements i els usos de les diferents llengües que coexisteixen a Andorra. D'aquestes qüestions se n'ocupen, com veurem, els àmbits del dret lingüístic i la política lingüística.

En una societat com l'andorrana, amb una única llengua oficial (el català), però que cada cop ha esdevingut més plural i dinàmica des del punt de vista lingüístic i cultural, la intersecció entre llengua i societat esdevé un àmbit de recerca essencial per conèixer quin ús fem de les llengües, com es gestiona el patrimoni lingüístic i, també, poder preveure les conseqüències futures dels usos actuals.

De manera inevitable, mostrarem una fotografia de la situació sociolingüística fins al moment de la redacció d'aquest capítol. Com veurem, el mapa sociolingüístic d'Andorra és molt dinàmic; durant els darrers cinquanta anys tant la societat com els usos lingüístics han experimentat una transformació extraordinària. Afortunadament, cada cop apareixen més dades sociolingüístiques, que seran testimoni dels canvis que s'estan produint avui en la societat i les llengües d'Andorra, i que podran anar complementant la informació que trobareu en aquestes pàgines.

Objectius

1. Conèixer els factors més influents en la situació sociolingüística d'Andorra.
2. Conèixer els estudis i les dades més rellevants sobre el coneixement i l'ús de les llengües a Andorra.
3. Conèixer amb un cert grau de detall els coneixements, els usos i les actituds lingüístics de la població d'Andorra, i entendre les interrelacions entre aquests aspectes.
4. Aprendre a llegir de manera crítica els resultats dels estudis sociolingüístics.
5. Conèixer els elements principals de la legislació lingüística d'Andorra.
6. Aprendre què és la dinamització lingüística i conèixer-ne les actuacions més importants en el context d'Andorra.

1. Mapa sociolingüístic d'Andorra

1.1. Context

Per entendre com hem arribat a la situació sociolingüística actual a Andorra hem de conèixer els canvis que s'han produït en la societat andorranca, especialment durant els darrers seixanta anys. En aquest apartat veurem de manera panoràmica els canvis socials, demogràfics i econòmics que han transformat l'estructura social d'Andorra i establim les relacions d'aquests factors amb l'ecosistema lingüístic del país. Abans, però, situem-nos ràpidament en la disciplina des de la qual observarem aquests fenòmens.

Una possible definició de sociolingüística:

Segons el *Diccionari de la llengua catalana* (2007), la sociolingüística és la “disciplina que estudia les interaccions entre la llengua i el medi social, especialment entre fets lingüístics i fets socials”.

Tot i que aquesta definició es podria matisar i –no cal dir-ho– desenvolupar, la seva amplitud ens va molt bé com a punt d'inici d'aquest mòdul: es tractarà d'observar les relacions que existeixen entre els coneixements, els usos, les actituds i les percepcions lingüístiques dels parlants i diverses variables socials, i també provar d'esbrinar els motius d'aquestes interaccions.

A partir d'aquest punt de vista, ens podem aproximar a l'estudi de la sociolingüística des d'un enfocament més teòric o més aplicat. Podem estudiar fenòmens generals, sense centrar-nos en una societat o una llengua concretes, com ara les característiques dels processos d'interferència o de substitució lingüística (dos dels grans temes de la sociolingüística). Els treballs de caire més teòric i general solen tenir com a objectiu definir marcs d'estudi per a la recerca dins de la disciplina i esbrinar la natura comuna subjacent als fenòmens sociolingüístics que trobem en diferents llengües a tot el món. D'altra banda, i prenent com a instrument d'anàlisi el marc conceptual que es proposa en aquests estudis més generals, podem centrar-nos a observar les especificitats dels usos lingüístics en una societat concreta i en un moment concret, que és precisament el que provarem de fer en aquest capítol.

1.1.1. Andorra: model poblacional

El Principat d'Andorra és un estat situat a la regió del Pirineu central, entre França i Espanya. El país té una superfície de 468 km² i una població total de 76.246 habitants (segons dades de l'any 2014).¹ Des de l'aprovació de la Constitució el 1993, el règim polític és el copríncipat parlamentari. El català és l'única llengua oficial de l'Estat.²

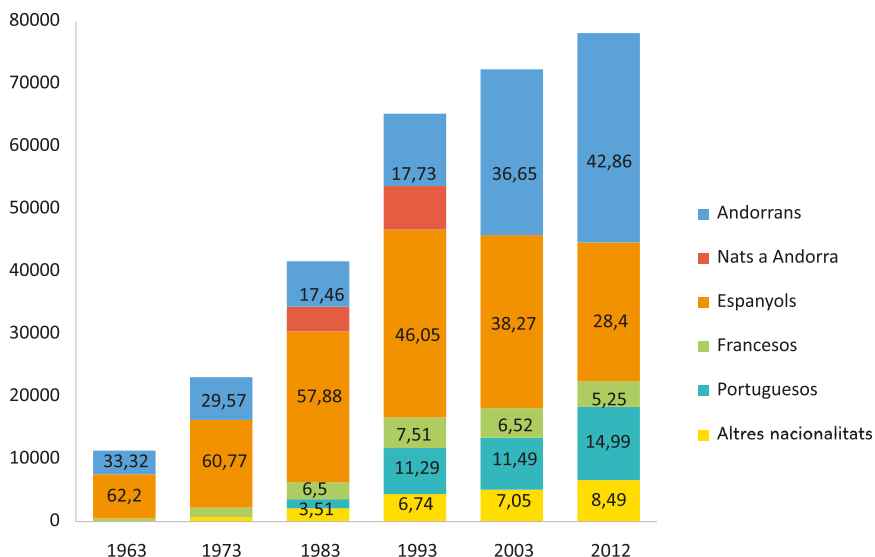
La situació sociolingüística actual d'Andorra està marcada sobretot per l'evolució demogràfica dels darrers seixanta anys. Aquesta evolució s'ha caracteritzat per un augment sostingut de la població que està vinculat a la immigració més que no pas al creixement natural. D'això n'ha resultat una situació excepcional: els residents d'origen estranger (41.537; 54 %) superen en nombre els ciutadans de nacionalitat andorrana (35.412; 46 %). El fet que la població de nacionalitat andorrana sigui una minoria en el conjunt de la població es deu també a les polítiques restrictives per adquirir la nacionalitat.

Segons les dades del Departament d'Estadística del Govern d'Andorra (2014), els ciutadans d'origen forà provenen d'Espanya (sobretot de Catalunya, Andalusia i Galícia: 20.301 habitants; 26,4 % de la població total), Portugal (10.699; 13,9 %), França (3.753; 4,9 %) o altres països (6.784; 8,8 %). En el darrer grup trobem sobretot ciutadans britànics, argentins, marroquins i filipins (Departament d'Estadística del Govern d'Andorra, 2014).

Fins als anys cinquanta del segle xx, Andorra era un territori amb una economia de muntanya, basada sobretot en la ramaderia i l'agricultura, i amb més emigració que no pas immigració. Per fer-nos-en una idea, l'any 1944 el país tenia 5.291 habitants, amb una immensa majoria d'andorrans (Gallardo, 2006). Aquesta societat tradicional va anar deixant pas a partir de finals dels anys cinquanta a una economia basada en el comerç, el turisme i les finances, motivada en part pels avantatges fiscals respecte als països veïns, així com per la indústria de la neu. Aquest canvi de model socioeconòmic va atraure milers d'immigrants. Els nouvinguts van arribar en primer lloc de Catalunya, després d'altres zones de l'Estat espanyol, i més endavant de Portugal i d'arreu. El gràfic 1 mostra l'evolució de la població per nacionalitats a partir de l'any 1963.

1 Departament d'Estadística del Govern d'Andorra: <<http://www.estadistica.ad/>>.

2 Constitució del Principat d'Andorra (1993), article 2, punt 1. <<http://www.bopa.ad/bopa/1993/bop5024.pdf>>

Evolució de la població per percentatges de nacionalitats (1963-2012).³

Font: Departament d'Estadística del Govern d'Andorra. Elaboració pròpia.

Un dels fets més destacables d'aquestes dades és que, ja el 1963, pocs anys després que s'iniciessin els fluxos immigratoris, els residents espanyols ja superaven àmpliament els andorrans. Hem de pensar que dins d'aquest grup d'espanyols s'hi comptaven moltes persones provinents de Catalunya que tenien com a llengua pròpia el català, però també persones vingudes d'altres zones de l'Estat espanyol, i per tant castellanoparlants (i també galaicoparlants), que no tenien coneixements de català. Els residents espanyols han estat el grup majoritari a Andorra fins a l'any 2005. A partir dels anys vuitanta, veiem també que augmenta progressivament la proporció de residents portuguesos. Com veurem a l'apartat 1.3, la nacionalitat és una variable sociodemogràfica clau per a explicar els coneixements i els usos de les llengües a Andorra.

Un tret fonamental del model poblacional andorrà és la important **mobilitat** dels seus habitants. D'una banda, una part molt significativa dels residents estrangers que s'instal·len a Andorra ho fa de manera temporal i amb previsions de retorn al seu país d'origen a curt o a mitjà termini, i el seu lloc és sovint ocupat per gent que prové d'altres països. D'altra banda, alguns sectors autòctons es veuen obligats a desplaçar-se fora del país per

³ «Nats a Andorra» és una categoria que correspon als nens nascuts a Andorra que no tenen nacionalitat andorrana en néixer, però que la poden adquirir acomplint certs requisits, d'acord amb la legislació en vigor a cada moment.

motius d'estudis o professionals (Molla, 2003). Aquesta alta rotació de la població d'Andorra té unes conseqüències evidents en els coneixements i els usos lingüístics: és difícil que les persones que no tenen previst establir-se a Andorra a llarg termini estiguin motivades per aprendre la llengua pròpia del país i fer-ne ús.

Per entendre una mica més la situació sociolingüística actual també hem d'esmentar també que la societat d'Andorra mostra una **segmentació** a diferents nivells. Segons Batalla *et al.* (2004), aquesta segmentació tindria tres línies:

- **Divisió juridicopolítica:** Existeix una segmentació entre persones amb nacionalitat andorrana i residents estrangers. Cada col·lectiu té drets i deures diferents. En aquest sentit, només una de cada quatre persones més grans de divuit anys té drets polítics (Margarit i Monné, 2010: 57).
- **Divisió econòmica:** Trobem una dualitat en el mercat laboral. Els sectors més privilegiats (administració, banca...) estan ocupats principalment per andorrans, mentre que la població immigrant cobreix majoritàriament els llocs de treball relacionats amb el turisme, el comerç i la construcció (amb jornades laborals més llargues, salaris més baixos...).
- **Divisió lingüística i cultural:** Les diferents cultures i les diverses llengües es poden classificar de manera piramidal segons el prestigi social.

El model poblacional de l'Andorra actual es caracteritza doncs, pels elements següents:

- Una societat heterogènia culturalment i lingüísticament, en què la població immigrant supera quantitativament la població autòctona.
- Un model d'immigració amb un alt grau de mobilitat: hi ha moltes feines de temporada (sobretot en la indústria de la neu), i un nombre considerable de persones preveu tornar al seu territori d'origen.
- Una societat segmentada des dels punts de vista polític, econòmic i cultural.

Aquestes característiques sociodemogràfiques tenen, naturalment, efectes molt importants sobre quines llengües coneixen i parlen les persones que viuen a Andorra. En primer lloc, cal recordar que el català és l'única llengua oficial de l'Estat i que, més enllà d'això, ha estat la llengua pròpia dels habitants d'Andorra durant segles. No és fins a l'arribada dels grans fluxos immigratoris que entren en tensió **dues realitats**: la de la

llengua pròpia del país, parlada majoritàriament pels autòctons i per bona part dels nouvinguts provinents de Catalunya, i la de les llengües al·lòctones, principalment el castellà i el francès, i més endavant també el portuguès i l'anglès. Així, Andorra passa de ser un territori lingüísticament homogeni, amb el català com a primera llengua de la immensa majoria de la població, a convertir-se en un territori heterogeni, on conviuen diàriament diverses llengües però *no tothom les coneix ni les parla* totes. L'arribada, sobretot a partir dels anys seixanta, de tantes persones amb llengües diferents va superar la capacitat d'«assimilació» lingüística d'un territori amb pocs habitants i que fins aleshores no havia hagut de gestionar situacions de diversitat. No va ser fins que el fenomen de la immigració va ser una realitat palesa a Andorra, quan el Govern va començar a plantejar-se la necessitat de desenvolupar unes mesures de legislació i planificació lingüístiques per gestionar l'ús de la llengua pròpia i la pluralitat lingüística (vegeu els apartats 2.1 i 2.2), que fins aleshores havien estat innecessàries.

Així doncs, aquesta tensió entre la llengua oficial i les llengües al·lòctones ens condueix a una situació en què s'estableixen dos tipus de comunicacions: les comunicacions **institucionalitzades** i les comunicacions **individualitzades** (Bastardas, 1993). Pel que fa al català, la situació de les comunicacions institucionalitzades és idònia: com que el català és l'única llengua oficial, es garanteix, almenys en gran mesura, que totes les comunicacions institucionalitzades (des de la comunicació dels ciutadans amb òrgans del Govern fins als rètols dels establiments) es duguin a terme en català. Els intensos fluxos migratoris dels darrers seixanta anys, per contra, juntament amb la llibertat intrínseca en les comunicacions individualitzades, fan que aquest tipus de comunicació no sigui controlable i que evolucioni cap a una tendència de minorització del català. El castellà s'ha convertit en una **interllengua** a Andorra, és a dir, en una llengua franca per a la comunicació individualitzada entre parlants de llengües diferents; per a la comunicació entre un castellanoparlant i un lusòfon, per exemple, però també per a la comunicació entre un catalanoparlant i un lusòfon, i fins i tot per a la comunicació entre un catalanoparlant i un francòfon. Aquesta tria del castellà per a la comunicació entre grups lingüístics s'explica en part perquè, com hem vist, al llarg dels darrers anys la llengua majoritària dels nouvinguts ha estat el castellà, i també perquè el castellà és una llengua amb més parlants i amb més presència internacional que el català. Això darrer és el motiu principal pel qual els grups que no són catalanoparlants ni castellanoparlants trien el castellà com a llengua de comunicació. En parlarem amb més detall a l'apartat 1.3.

Finalment, cal apuntar que la segmentació social d'Andorra també es manifesta en una segmentació lingüística: a Andorra es dona una clara **distribució funcional** de les llengües. Existeixen uns àmbits i normes d'ús que determinen quines llengües utilitzem els parlants. A l'apartat 1.3 veurem, per exemple, com els parlants perceben que és necessari –o no– utilitzar el català en funció de la seva ocupació i el seu nivell d'estudis. En els diversos estudis que mesuren aquestes representacions, i que veurem més endavant, el català sol aparèixer com la llengua de més prestigi (és la llengua de les institucions, i també sol coincidir amb la llengua d'origen d'aquelles persones que tenen privilegis polítics i avantatges en l'accés al treball), i, a l'altre extrem, el portuguès és la llengua amb un prestigi més baix, en part perquè les persones de nacionalitat i llengua inicial portugueses solen ocupar els llocs de treball que requereixen menys qualificació. Aquesta percepció del prestigi de les llengües no té per què traduir-se, però, en un ús social més estès d'aquestes llengües. De fet, segons la lingüista Carme Junyent:

El fet que una llengua tingui prestigi no garanteix en cap cas la seva supervivència, i viceversa, la manca de prestigi no és un símptoma que la llengua estigui en procés d'extinció. [...] En el cas del català, sembla evident que és una llengua prestigiada en la mesura que se'n fa ús en els àmbits anomenats «alts» de la comunicació. [...] Tot i això, no sembla pas que aquest prestigi hagi servit de gaire a l'hora d'augmentar-ne l'ús. Ben al contrari, sembla que el català es vagi arraconant en aquests àmbits prestigiats, mentre que en la comunicació quotidiana es va substituint per l'espanyol. (1999: 36)

Així doncs, veiem que les interaccions entre els factors sociodemogràfics i els diferents aspectes de la llengua (coneixement, ús, actituds) són complexes, i només les podrem valorar adequadament a partir de dades empíriques, com veurem a l'apartat 1.3.

1.1.2. Andorra: estructura educativa

Després del model poblacional, el segon aspecte clau per entendre la situació sociolingüística a Andorra és l'educació. D'una banda, perquè és en els sistemes educatius on trobem la població més jove, que guiarà la situació sociolingüística futura. A més, dins dels sistemes educatius és on s'adquireix bona part de les competències lingüístiques, i en alguna mesura també modelen els usos lingüístics dels joves.

Com sabem, l'estructura educativa d'Andorra és força única i complexa des del punt de vista lingüístic, ja que es caracteritza per la coexistència, en el seu territori, de tres sistemes educatius diferenciats: el sistema educatiu andorrà, el francès i l'espanyol.

Cadascun d'aquests sistemes té un enfocament diferent de les llengües, i per això la distribució per sistemes educatius de la població d'Andorra és un aspecte cabdal de la situació sociolingüística. Però, per comprendre aquesta estructura, és necessari abans revisar el procés històric que ha sofert.

- Històricament, la responsabilitat de l'educació requeia en els comuns, que eren els organitzadors d'una gran part de la vida de la comunitat (Llei qualificada d'educació, 1993).
- Cap al 1880 van establir-se en algunes parròquies les primeres escoles congregacionals, amb un mestre pagat pel comú.
- A partir del 1900, van obrir-se a diverses parròquies les primeres escoles primàries franceses, en què la llengua vehicular és el francès.
- A partir del 1930, van obrir-se també en diferents parròquies escoles espanyoles, en què la llengua vehicular és el castellà.
- L'any 1966 comença a funcionar el col·legi Sant Ermengol, i l'any 1968 s'inaugura el centre de la Sagrada Família a Santa Coloma: l'Institut Janer. Cal esmentar que, tot i pertànyer al sistema educatiu espanyol, en aquestes escoles congregacionals la llengua vehicular és el català.
- Amb la finalitat de preservar la identitat i les particularitats del país davant d'una societat cada cop més multicultural i multilingüe, i davant del fet que la majoria de la població s'escolaritzava en castellà o en francès, l'any 1972 el Consell General va posar en marxa un programa *d'andorranització* dels sistemes educatius forans: la Formació Andorrana. Actualment, aquest programa significa que en els diversos nivells dels sistemes espanyol i francès s'imparteixen unes hores setmanals (variables en funció del sistema i del nivell) de llengua catalana i institucions andorranes.
- L'any 1982, el Govern promou la creació d'un sistema educatiu propi amb la posada en marxa de l'Escola Andorrana.
- Dins del sistema educatiu andorrà, l'any 1997 es va crear la Universitat d'Andorra (tot i que des del 1988 ja funcionaven l'Escola d'Informàtica i l'Escola Universitària d'Infermeria).

Aquest és, de manera esquemàtica, el procés que ha sofert l'estructura educativa andorrana des de l'inici del segle XX. El que cal destacar d'aquesta configuració de l'estructura escolar és que, fins a l'any 1972, la immensa majoria de la població d'Andorra no va rebre formació en català, sinó que

es va escolaritzar en francès o en castellà (i això, com veurem a l'apartat 1.3, té conseqüències en les competències lingüístiques, especialment entre els grups d'edat més grans). La posada en marxa, el 1972, de la Formació Andorrana va garantir que tota la població escolaritzada a Andorra tingués una mínima exposició al català, en forma de classes obligatòries de llengua, història i institucions andorranes. A la pràctica, però, aquesta assignatura ocupa poc temps lectiu,⁴ i les diferències en la competència del català entre els sistemes en què el català és llengua vehicular i en els centres on no ho és es fa evident en les dades (vegeu, per exemple, el gràfic 5, a l'apartat 1.3.1).

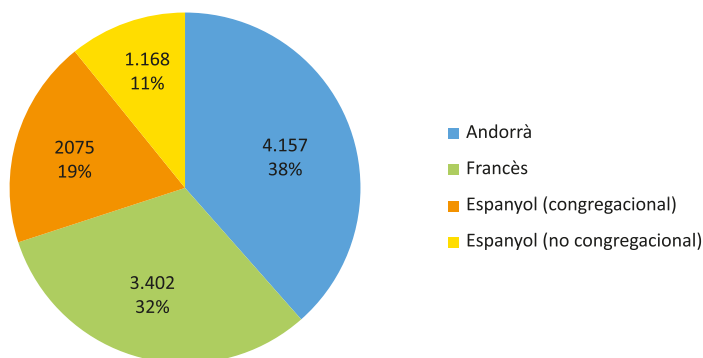
El pas més important que s'ha fet en matèria educativa per estendre l'ús del català i integrar tota la població en els valors culturals i lingüístics d'Andorra ha estat la creació de l'Escola Andorrana. Des de l'inici, el 1982, l'Escola Andorrana va tenir la finalitat d'«adoptar com a pròpia la llengua oficial del país, fixant-se com a objectiu prioritari que els alumnes assoleixin un domini correcte i un ús matísat i ric del català oral i escrit».⁵ S'ha de subratllar que ja existien escoles en les quals la llengua vehicular era el català (Sant Ermengol, Janer, Sagrada Família), però es tractava del model educatiu espanyol i, a més, eren religioses. Algunes famílies reclamaven un sistema educatiu propi, desvinculat dels models francesos i espanyols, i més innovador pedagògicament que aquests dos, i un sistema educatiu laic.

L'Escola Andorrana té la doble vocació de promoure i reforçar la llengua pròpia d'Andorra i ser una escola plurilingüe: des de la maternal s'estudia també el francès; l'anglès a partir del segon cicle de primària, i el castellà a partir del tercer cicle. Al batxillerat, a més, es poden afegir altres llengües opcionals. «L'objectiu final d'aquest plurilingüisme és ambiciós, ja que es pretén que tots els alumnes acabin l'ensenyament obligatori amb un bon domini de tres llengües: català, castellà i francès, i un coneixement bàsic de l'anglès» (Cairat, 2006). Caldria esperar, doncs, que l'escolarització en el sistema andorrà repercutís en uns individus més plurilingües que conviuen en una societat en què el català té una forta presència com a llengua d'ús social.

En aquest sentit, cal veure com es distribueix la població escolar entre els diversos sistemes educatius.

4 Per conèixer amb detall la càrrega lectiva de la Formació Andorrana en els sistemes educatius francès i espanyol, podeu seguir els enllaços que us proporcionem a l'apartat 2.1.4.

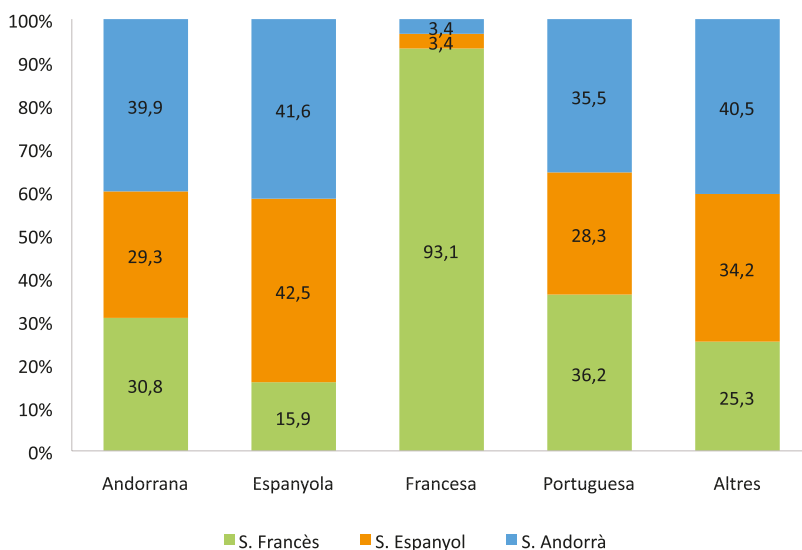
5 Llei de l'Escola Andorrana, del 2 de maig de 1989: <<http://www.bopa.ad/bopa.nsf/c56341fced070c89c12566c700571ddd/2c75d43ffeb3df5bc12565fb004a3fe3?OpenDocument>>

Distribució de la població escolar per sistemes educatius.
Font: Departament d'Estadística del Govern d'Andorra.

El gràfic 2 mostra que actualment el sistema andorrà és aquell que acull més alumnes (40 %), seguit del francès (32 %), l'espanyol congregacional (18 %) i finalment l'espanyol no congregacional (10 %).

Si observem la distribució de la població escolar en funció de la nacionalitat, veiem, en primer lloc, que els escolars de nacionalitat andorrana estan força distribuïts entre els tres sistemes educatius, tot i que el sistema andorrà concentra una proporció una mica més alta que la resta.

Població escolar per sistemes educatius en funció de la nacionalitat (2014).
Dades: Departament d'Estadística del Govern d'Andorra. Elaboració pròpia.

Pel que fa als alumnes de nacionalitat espanyola, estan distribuïts principalment entre els sistemes andorrà i espanyol, mentre que només el 15,9 % assisteix al sistema francès. El francès és el grup nacional que es concentra de manera més clara en un sistema educatiu: el 93 % dels joves d'aquesta nacionalitat s'escolaritzen al sistema francès. Els residents de nacionalitat portuguesa estan força distribuïts entre els tres sistemes, amb una lleugera preferència pel francès. Finalment, els joves d'altres nacionalitats trien en primer lloc el sistema andorrà, en segon lloc l'espanyol i, per últim, el francès.

Malauradament aquestes dades no distingeixen entre sistema espanyol congregacional i no congregacional. Des del punt de vista lingüístic, aquesta distinció és essencial, ja que, com sabem, en els centres congregacionals la llengua vehicular és el català, mentre que en els no congregacionals és el castellà.

Veiem que, tot i que el sistema andorrà és el que més ha crescut durant els últims anys, la població escolar encara està força distribuïda entre els tres sistemes. Hem de pensar que a la majoria de països només un sector molt minoritari de la població escolar rep l'educació obligatòria en una llengua vehicular diferent de l'autòctona. Així, amb l'esquema educatiu actual es potencia, d'una banda, l'ús del català per part de catalanoparlants i no catalanoparlants d'origen (escoles amb llengua vehicular catalana); i de l'altra, s'està perdent una oportunitat per a potenciar-lo (escoles amb llengües vehiculars francesa i castellana).

Les generacions que van a l'escola avui han nascut en un context lingüístic molt diferent del dels seus pares; un context en què el plurilingüisme és molt més manifest, amb tots els aspectes positius que això comporta, i en què el català ha perdut l'estatus de llengua de comunicació principal. Així doncs, en el context actual, els nens i els joves en edat escolar no catalanoparlants que s'escolaritzin en un sistema educatiu en què el català no és la llengua vehicular, probablement tindran poca exposició a la llengua i, per tant, poques oportunitats de fer-ne ús. Aquest fet es confirma, per exemple, en el treball *Joves i llengües d'Andorra* (Margarit i Monné, 2010). Les autores observen un cert tancament grupal en el grup lingüístic francès, motivat en part per l'alta concentració d'aquest grup lingüístic en el sistema educatiu francès (com hem vist al gràfic 3), en el qual la llengua vehicular coincideix amb la seva llengua d'origen, cosa que no facilitaria el coneixement ni l'ús del català en aquest col·lectiu.

En aquest apartat hem pogut veure breument que Andorra és un ecosistema lingüístic amb una única llengua oficial, el català, i amb diverses llengües en contacte que tenen presències, usos, valors i prestigis diferents.

Aquestes diferències s'expliquen en bona part pel model poblacional i per la peculiar estructura educativa del país.

Quadre resum

- El pas a un model econòmic basat en el **turisme** i el **comerç** als anys 60 del segle xx va motivar l'arribada a Andorra d'un gran nombre de persones d'origens i llengües diversos.
- Arran d'aquesta situació sociodemogràfica, entren en tensió dues realitats: la de la **llengua oficial** (i llengua pròpia dels autòctons) i la d'una diversitat de **llengües al·lòctones**.
- El **castellà** s'ha anat convertint progressivament en una **interllengua** per a la comunicació entre els diversos grups culturals i lingüístics d'Andorra, en part perquè el grup lingüístic castellanoparlant ha estat el majoritari durant els darrers cinquanta anys.
- La peculiar **estructura educativa**, basada en els sistemes andorrà, espanyol i francès, afegeix encara més complexitat al mapa sociolingüístic d'Andorra; una de les característiques més importants d'aquesta estructura és que els joves no catalanoparlants que no s'escolaritzen en català, tindran molt poca exposició a la llengua.

1.2. Estudis sobre sociolingüística d'Andorra

Per poder descriure l'evolució i la situació actual de la realitat sociolingüística d'Andorra ens calen fonts d'informació fiables i recents. A Andorra la recerca en sociolingüística és un àmbit molt jove, però en els darrers vint anys s'ha generat un conjunt d'estudis que analitzen la situació des de diversos centres d'interès i amb diverses metodologies. Aquests estudis ens permeten, d'una banda, analitzar en profunditat els coneixements i els usos lingüístics d'Andorra i detectar quines variables influeixen de manera decisiva en l'augment o la disminució de l'ús d'una llengua, i de l'altra, constitueixen la base teòrica a partir de la qual es poden crear actuacions en matèria de política lingüística. Així, en aquest apartat farem un breu repàs de les dades sociolingüístiques de què disposem sobre Andorra, que seran la base de l'escenari sociolingüístic que exposarem a l'apartat 3.

1.1.2. Mètodes quantitatius i qualitatius de recerca

Abans d'entrar en el detall dels treballs, cal que recordem que existeixen dos grans mètodes de recollida i anàlisi de les dades: els mètodes **quantitatius** i els mètodes **qualitatius**. A continuació presentem de manera molt sintètica les característiques essencials d'ambdós mètodes, ja que haurem de tenir ben present que les dades que aporten els estudis quantitatius i qualitatius són de caire molt diferent, i que, tot i que es poden complemen-

tar a l'hora d'explicar un fenomen, les haurem de saber distingir si volem fer una bona anàlisi de la situació sociolingüística d'Andorra:

Estudis quantitatius	Estudis qualitatius
• Objectiu: quantificar dades i generalitzar els resultats de la mostra a la població d'interès. • Mostra: gran i representativa. • Anàlisi de dades: estadística. • Permeten estendre els resultats obtinguts a partir d'una mostra a tota una població. • Tècnica quantitativa més freqüent en sociolingüística: l'enquesta o el qüestionari	• Objectiu: obtenir una comprensió qualitativa sobre les raons i les motivacions subjacents en un fenomen. • Mostra: petita i no representativa. • Anàlisi de dades: no estadística. • Permeten aprofundir més. • Tècniques qualitatives més freqüents en sociolingüística: les entrevistes, els grups de discussió i l'observació participant.

Característiques dels mètodes quantitatiu i qualitatiu.

Com veiem en el quadre, els estudis quantitatius solen tenir una mostra gran de participants i les dades s'analitzen amb procediments estadístics. El mètode quantitatiu més habitual en sociolingüística és l'enquesta o qüestionari. Les enquestes poden ser censals (és a dir, que recullen dades de tots els individus d'una població: per exemple, tots els estudiants de segona ensenyança d'Andorra), però més sovint ens trobarem amb enquestes que treballen amb una porció de la població que volem estudiar: el que s'anomena una **mostra representativa**. En el cas de les dades d'Andorra, l'exemple més significatiu d'enquestes sociolingüístiques són els estudis *Coneixements i usos lingüístics de la població d'Andorra*, que comentarem més avall.

En canvi, els estudis qualitatius tenen un nombre més petit de participants i les conclusions se solen extreure a partir de la interpretació de textos (generalment, transcripcions d'entrevistes o de grups de discussió). En general, aquests estudis es duen a terme per aprofundir en el coneixement de **problemàtiques complexes**, d'una manera que seria molt difícil amb mètodes quantitatius. En l'àmbit de la sociolingüística, els mètodes qualitatius més freqüents són l'entrevista, l'observació participant i el grup de discussió.

Així, els propòsits d'ambdós mètodes són diferents, i no n'hi ha un de més vàlid que l'altre. Els estudis quantitatius ens permeten obtenir un coneixement bàsic sobre un fenomen en tota una població, i els estudis qualitatius indaguen en la complexitat i la variabilitat d'aquest mateix fenomen. De

manera molt simplificada, podríem dir que els estudis qualitius augmenten la complexitat d'un fenomen, mentre que els estudis quantitius tendeixen a reduir-la.

1.2.2. Els primers estudis sociolingüístics sobre Andorra

Tot i que la llengua catalana té una llarga i àmplia tradició en estudis sociolingüístics, la immensa majoria s'han dut a terme a Catalunya, que és el territori amb més parlants de català i també la regió en la qual, probablement, la preocupació i la reivindicació de l'ús del català han estat més evidents, a causa de la minorització de la llengua durant els anys del franquisme i de l'actual situació de cooficialitat juntament amb el castellà. A Andorra, en canvi, la recerca sociolingüística es pot qualificar de recent (Micó, 2006). Probablement perquè la llengua catalana mai no hi ha estat en perill per motius polítics, i perquè fins a la segona meitat del segle XX va ser un territori lingüísticament homogeni, la necessitat d'estudiar la variació sociolingüística al país no va sorgir fins als anys vuitanta del segle XX, quan ja havien tingut lloc moltes de les transformacions demogràfiques, econòmiques i culturals que van convertir Andorra en un territori amb diverses llengües en contacte. Va ser a partir d'aquest moment que es va entendre que s'havien de conèixer aquests canvis per poder gestionar adequadament l'ús de les llengües, amb l'objectiu que l'ús social de la llengua oficial no retrocedís. Vegem quins són i què van aportar aquests primers treballs sobre sociolingüística a Andorra:

El primer treball que analitza la realitat d'Andorra des d'una perspectiva sociolingüística és probablement la tesi doctoral de **Volker Lixfeld**, titulada *Les llengües d'Andorra: Les relacions entre les estructures socials i les lingüístiques en un estat multiètnic* (1982). L'investigador assenyala que «en el present treball s'intenta per primera vegada descriure la situació lingüística de l'estat pirinenc d'Andorra» (Lixfeld, 1982; citat a Farràs, 2003). Per a la seva recerca, l'autor va combinar les metodologies quantitativa i qualitativa. Va administrar un qüestionari a 600 adults andorrans, espanyols i francesos (els grups ètnics majoritaris en aquell moment) per conèixer tant les competències com els usos i les actituds lingüístics de la població per al català, l'espanyol i el francès. Paral·lelament, va realitzar 20 entrevistes per conèixer amb més profunditat els aspectes que es revelaven al qüestionari. Entre les seves conclusions destaca la troballa que tots els andorrans eren bilingües o trilingües, i que el grau de domini de les llengües mostra notables diferències entre grups ètnics.

- Un any més tard, el 1983, apareix una altra tesi doctoral que se centra en aspectes psicosociolingüístics d'Andorra: *La identitat andorrana, des d'una perspectiva psicosociològica*, de **Pere Notó**. En aquest cas, la recerca se centrava en els alumnes de primària i tenia per objectiu descobrir el que l'autor anomena «la identitat social dels andorrans» (Farràs, 2003). Notó es va basar en l'administració d'una sèrie de proves i textos i en unes preguntes de comprensió. En les conclusions assenyala que els escolars d'Andorra tenen notables coneixements d'alguns trets específics de la identitat andorrana, de la seva història, la seva bandera... Però alhora, paradoxalment, no mostren signes de sociocentrisme, a diferència d'altres comunitats. Destaca també que en l'anàlisi de la comprensió de textos escrits la comprensió en català solia situar-se per sota de la dels textos en castellà. És probable que aquest desconeixement i una més gran inseguretat en català estiguin relacionats amb la poca presència del català a les aules en aquell moment.
- Finalment, destaquem un últim estudi pioner en la sociolingüística d'Andorra. Es tracta d'*Usos, coneixements i ideologies lingüístics dels joves de secundària andorrans* (1992), d'**Emili Boix** i **Jaume Farràs**. Els autors van voler saber si, gairebé deu anys més tard, es mantenien algunes de les troballes dels dos estudis que acabem de comentar. Persistien els escassos coneixements escrits en llengua catalana entre els estudiants? Es mantenien les actituds poc favorables envers el català entre alguns sectors de la població estrangera? Aquestes, entre altres, van ser les preguntes de recerca d'aquest estudi. En aquest cas, també es van combinar les metodologies quantitativa i qualitativa, amb qüestionaris i entrevistes no estructurades administrats als estudiants de 13-14 anys de tots els centres educatius. A les conclusions els autors apunten, per exemple, que el coneixement escrit del castellà és encara superior al del català.

Per a una visió més aprofundida sobre els primers estudis sociolingüístics a Andorra, podeu consultar: Farràs, J. (2003). *La realitat sociolingüística andorrana a debat, segons els resultats d'estudis no impulsats per l'Administració*. Noves SL. Revista de Sociolingüística, núm. 1 (primavera 2003).

1.1.3. Els treballs més rellevants per entendre la realitat sociolingüística d'Andorra

Després d'aquesta primera fase en què es comença a explorar la realitat d'Andorra amb les eines i els mètodes de la sociolingüística, a mitjan anys noranta del segle xx s'inicia un altre moment, marcat per una abundància més gran d'estudis sociolingüístics, per uns treballs elaborats amb força

rigor i, sobretot, per les recerques impulsades pel Govern d'Andorra. Els estudis encarregats pel Govern apareixen perquè existia la percepció que l'ús social del català començava a disminuir en alguns àmbits comunicatius, i el seu propòsit principal era servir de base per a posteriors actuacions legislatives i de dinamització lingüística. A continuació parlarem dels treballs més rellevants d'aquesta segona fase en la recerca sociolingüística.

Coneixements i usos lingüístics de la població d'Andorra (1995, 1999, 2004, 2009 i 2014)

Les dades de més valor que tenim per conèixer la realitat sociolingüística d'Andorra es troben a l'estudi *Coneixements i usos lingüístics de la població d'Andorra*, que el Servei de Política Lingüística del Govern encarrega amb una periodicitat de quatre o cinc anys des del 1995. Així, actualment en tenim cinc onades: 1995, 1999, 2004, 2009 i 2014. El valor d'aquesta informació **demolingüística**⁶ rau en diversos aspectes:

- La primera onada de l'estudi (1995) va representar la **primera informació amb bona fiabilitat i validesa** sobre els usos lingüístics de la població d'Andorra.
- Es tracta d'una enquesta de **gran abast**, amb una mostra de participants gran i representativa.
- Valora els coneixements i usos lingüístics de les **llengües més parlades** al Principat, i no només de la llengua oficial.
- És un estudi **longitudinal**, és a dir, estudia el mateix univers al llarg d'un període d'anys, i per tant ens permet observar l'evolució dels coneixements i els usos lingüístics de la població.

Es tracta d'un estudi quantitatiu basat en la metodologia de l'enquesta. L'univers⁷ de l'estudi és tota la població d'Andorra major de quinze anys. L'estudi recull dades sobre les llengües inicials de la població, el coneixement de les llengües més parlades a Andorra, l'ús d'aquestes llengües en diversos àmbits (familiar, laboral, amb l'entorn socioeconòmic...) i també alguna informació sobre actituds o percepcions lingüístiques. Veurem aquestes dades amb un cert detall a l'apartat 3.

Pel que fa a la primera onada de l'estudi (1995), Pujol i Badia (2002: 4) assenyalen que «aquest primer estudi va tenir un gran ressò perquè s'esta-

6 La demolingüística és «la subdisciplina que aplega les tècniques demogràfiques i macro-sociològiques per a l'anàlisi sociolingüística de grans volums poblacionals» (Sorolla, 2012).

7 En la terminologia estadística, l'univers (també anomenat població estadística) és el conjunt d'elements (que en el cas de la recerca sociolingüística són persones) sobre les quals es vol realitzar una observació determinada. Per estudiar una població, fem observacions sobre una *mostra representativa*.

blia “oficialment” per primera vegada la diversitat lingüística dels andorrans, i la fragilitat del grup de catalanoparlants sobretot davant del grup creixent de castellanoparlants». Aquesta primera enquesta va ser molt útil per a definir el full de ruta de les polítiques lingüístiques que s’havien de desenvolupar a partir d’aquell moment (tal com veurem a l’apartat 5). Per primera vegada les campanyes de sensibilització es podien centrar en aquells aspectes en què, segons les dades estadístiques, el català mostrava més debilitat.

La segona onada de l’enquesta es va portar a terme l’any 1999 i les dades obtingudes van suposar un punt d’inflexió en l’evolució de l’ús de les llengües a Andorra. Els resultats van revelar que el grup de persones que tenien el català com a llengua inicial havien deixat de ser el grup més nombrós de la població d’Andorra; la població castellanoparlant d’origen havia passat a ocupar el primer lloc. Arran d’aquesta situació de desequilibri entre la llengua oficial i les llengües al·lòctones, i veient que la legislació lingüística vigent fins aleshores havia estat insuficient per al manteniment del català com a llengua majoritària del país, a finals del 1999 el Consell General va aprovar la Llei d’ordenació de l’ús de la llengua oficial. En parlarem a l’apartat 5.

Els resultats de la tercera edició de l’estudi (2004) van servir sobretot per a confirmar les tendències que ja s’apuntaven el 1999: l’ús del català anava retrocedint en alguns àmbits de comunicació, i també com a llengua inicial de la població d’Andorra. Podem dir, doncs, que les mesures de política lingüística impulsades pel Govern durant aquells cinc anys no estaven donant fruits prou satisfactoris. Una de les mesures adoptades pel Govern com a reacció als resultats de l’enquesta del 2004 va ser el disseny del Pla Nacional Lingüístic 2006-2009, que tenia l’objectiu explícit d’«augmentar l’ús social del català, de manera fonamental en el sector de la joventut, i tornar la llengua oficial a la situació del 1995» (en parlarem més endavant).

L’onada de 2009 mostra uns resultats força similars als del 2004 pel que fa a l’ús social del català, que des de l’enquesta del 1995 només havia mostrat un descens.

Finalment, els últims resultats de què disposem en el moment de redactar aquest capítol són els publicats l’any 2014. Aquesta darrera onada de l’estudi mostra un augment del coneixement i de l’ús del català en gairebé tots els àmbits estudiats. Hem d’assenyalar que aquestes dades s’han de llegir amb cura i tenint en compte diversos factors del context social, com ara la crisi financera mundial, que va començar pels volts de l’any 2008 i que

va provocar que moltes persones residents a Andorra marxessin a altres països, modificant així la configuració sociolingüística del país.

Caldrà esperar a una pròxima edició d'aquest estudi per saber cap on condueix aquesta tendència.

Coneixements i usos lingüístics de la població escolar d'Andorra

El 2002, gràcies a una col·laboració entre el Centre de la Cultura Catalana, el Servei de Política Lingüística i la UNESCO, es publiquen els resultats d'una enquesta sobre coneixements i usos lingüístics de la població escolar del Principat, que era precisament el sector de la població que no s'inclouïa en els estudis *Coneixements i usos lingüístics de la població d'Andorra*. Com aquests darrers, també es tracta d'un estudi quantitatiu basat en enquestes a una mostra representativa, en aquest cas dels estudiants d'entre 8 i 16 anys.

L'estudi mesura les competències en les llengües més parlades al Principat, així com els usos lingüístics dels joves a casa, a l'escola i en la vida social. També inclou preguntes sobre percepcions i actituds lingüístiques i sobre consum de mitjans de comunicació i cultura. Un dels aspectes interessants d'aquesta enquesta és que ens va permetre veure les competències i usos lingüístics en funció del sistema educatiu en què estaven escolaritzats els enquestats. Tot i la importància fonamental de conèixer la situació sociolingüística en aquest sector de la població (que determinarà l'ús futur de les llengües), aquestes dades no van tenir continuïtat, a diferència dels estudis realitzats a la població adulta, i això ha dificultat durant molts anys la recerca sociolingüística sobre els joves d'Andorra i l'elaboració d'iniciatives de política lingüística adreçades a aquest grup d'edat.

Joves i llengües d'Andorra

És un treball de caire qualitatiu que se centra en l'anàlisi dels hàbits lingüístics de persones socialitzades dins del context andorrà (nois i noies de 16 a 20 anys) i les seves relacions amb les diverses llengües que coexisteixen al país. Les investigadores es proposen saber quins factors fan que els parlants se situïn dins d'un grup lingüístic i facin ús d'una llengua o d'una altra. Així mateix, també proven d'aprofundir en aspectes més subjectius, que difícilment es poden revelar mitjançant enquestes quantitatives: la relació entre les identitats nacionals i culturals i les representacions socials que elaborem respecte als altres grups i el mateix grup de pertinença, entre d'altres. La tècnica emprada per a conèixer aquests fenòmens és el grup de discussió.

L'escenari sociolingüístic de la població escolar d'Andorra

No és fins al 2013 que es torna a elaborar una enquesta per conèixer les competències, els usos i les representacions lingüístics de la població escolar del país. La sociòloga Estel Margarit va dur a terme un estudi quantitatiu a la totalitat dels estudiants de segona ensenyança i equivalent (excepte el Col·legi del Pirineu). Un dels principals objectius de la recerca era que els resultats fossin comparables amb els de l'estudi de la població escolar de l'any 2002, però que alhora aportessin informació que mancava en aquest últim. Així mateix, el treball també volia complementar amb dades estadístiques la informació recollida per la mateixa autora a l'estudi qualitatiu *Joves i llengües d'Andorra* (2010). Tot i que Margarit insisteix en aquesta complementarietat, és necessari assenyalar que la població estudiada a *Joves i llengües d'Andorra* són els joves d'entre 16 i 20 anys, així que l'edat dels participants (una variable clau per explicar els usos lingüístics) no coincideix amb la de l'estudi quantitatiu, i per tant difícilment els resultats d'un estudi podran explicar els de l'altre.

Si bé els resultats dels estudis quantitatius de 2002 i 2013 no són comparables en termes absoluts, a causa d'algunes diferències en la metodologia (com ara la franja d'edat dels enquestats o les opcions de resposta d'algunes preguntes), aquest nou estudi ens aporta una informació de gran valor per observar, encara que sigui de manera orientativa, si s'ha produït alguna variació en el temps de la situació sociolingüística a l'escola, i també fora de l'entorn escolar (àmbits familiar i social).

Llengua i societat als territoris de parla catalana a l'inici del segle XXI

Es tracta d'una enquesta molt ambiciosa que es va dur a terme a tots els territoris de parla catalana: l'Alguer, Andorra, Catalunya, la Catalunya Nord, la Comunitat Valenciana, la Franja de Ponent i les Illes Balears. L'estudi el va realitzar una comissió d'experts de tots els territoris; es va començar a gestar el 2002 i els resultats es van publicar el 2007. Per al nostre tema d'interès, l'estudi té la gràcia que permet comparar les competències i usos lingüístics del català d'Andorra amb els de la resta de territoris on es parla català. D'altra banda, aquest treball se centra exclusivament en la llengua catalana, de manera que només podem establir punts de contacte amb els estudis *Coneixements i usos lingüístics de la població d'Andorra* en aquest àmbit lingüístic. Malauradament –i amb tota probabilitat a causa de les dificultats logístiques que comporta un projecte tan ambiciós–, de moment aquestes enquestes no s'han tornat a passar, i per tant no coneixem l'evolució dels resultats que es presenten, sinó que només disposem de la fotografia d'un moment concret en els diversos territoris estudiats.

Amb l'estudi *Llengua i societat...* vam disposar per primer cop de dades sociolingüístiques comparables per a tots els territoris de parla catalana. Una de les dades destacables és la primera estimació objectiva del nombre total de persones que entenen i saben parlar el català: l'any 2007, 9.118.882 persones el saben parlar i 11.011.168 l'entenen.

Una altra característica interessant que val la pena esmentar d'aquest estudi és l'anàlisi de l'índex de **transmissió intergeneracional del català** (ITIC). És una mesura que no inclouen els altres estudis comentats i que és de vital importància per al futur del català, ja que la llengua que les persones trien de parlar amb els seus fills determinarà en gran mesura l'avenç o el retrocés de l'ús social de les diverses llengües en contacte. Segons Torres (2007: 51):

L'índex de transmissió intergeneracional del català es calcula restant el percentatge de l'opció «Prioritàriament català» de la variable «Llengua parlada amb els progenitors» (% CatP) del percentatge de la mateixa opció corresponent a la variable «Llengua parlada amb els fills» (% CatF), i dividint per 100. És a dir:

$$ITIC = (\% \text{ CatF} - \% \text{ CatP}) / 100$$

El resultat és una xifra que varia entre -1 i +1, i que, per tant, permet jerarquitzar els canvis produïts en la transmissió intergeneracional; és a dir, indica les diferències d'intensitat en l'avenç o el retrocés.

L'ITIC és una manera d'expressar en forma d'índex el canvi lingüístic que es produeix entre l'herència lingüística inicial rebuda per l'enquestat i la situació inicial que ell tria per als seus fills,⁸ és a dir, per a la generació següent. Mostra l'evolució intergeneracional de l'ús inicial del català calculat en funció de la població total de cada subgrup estudiat, sense tenir en compte el nombre mitjà de fills segons la llengua. Aquest índex constitueix una de les diferents maneres de mesurar la vitalitat de la llengua.

Tornarem a parlar d'aquest índex a l'apartat 1.3.3.

Usos i representacions socials del català a Andorra

L'estudi d'Ernest Querol, publicat l'any 2002, explora les representacions socials dels estudiants d'últim curs de segona ensenyança amb un mètode de recerca que ja havia aplicat a altres territoris de parla catalana, amb l'objectiu de delimitar quines són les variables que afavoreixen l'ús del català. Un dels interessos d'aquest estudi és que té caràcter de cens, ja que es va administrar a tots els estudiants de la mateixa edat del país, i també el fet que se'n poden treure dades molt valuoses per a les futures actuacions

8 La cursiva és nostra.

de política lingüística. Segons el treball, les variables que afavoreixen més l'ús del català són les següents:

- desig d'ús del català;
- xarxa social en català;
- representació del català;
- «el que seria just en català», apartat que s'inclou en la representació del català;
- representació del castellà.

L'estudi conclou que, més enllà dels quatre orígens lingüístics principals dels joves (català, castellà, portuguès i francès), pel que fa als usos lingüístics, aquest sector de la població andorrana és pràcticament bilingüe (català-castellà). En la majoria dels usos el castellà supera lleugerament el català, però en el cas de les prediccions d'ús hi ha una variació una mica més gran a favor del català.

Identitats culturals i usos lingüístics a Andorra

Mitjançant una metodologia mixta (quantitativa i qualitativa), Ballarín (2006) observa les percepcions dels principals grups culturals presents a Andorra (andorrans, catalans, espanyols, portuguesos i francesos) sobre els usos lingüístics en diversos àmbits, com ara els comportaments lingüístics dels agents del món públic i del món socioeconòmic. Ballarín parteix del fet que, tot i que a Andorra l'única llengua oficial és el català, aquest estatus no en fa necessàriament la llengua hegemònica socialment. Parteix, així mateix, del principi que a Andorra, per les seves particularitats socials i econòmiques, hi ha una tendència al canvi de codi en la parla quotidiana, especialment en la població catalanoparlant. Mitjançant enquestes i entrevistes semiestructurades amb representants dels diversos grups lingüístics, l'autor mostra, entre altres aspectes, les representacions socials d'aquests grups sobre les llengües que es parlen al país, analitza quines percepcions en tenen i observa els comportaments lingüístics dels diversos grups en la transmissió generacional de les llengües.

Fins a aquest punt ens hem centrat a exposar, en primer lloc, quins van ser els primers estudis sociolingüístics centrats en la realitat andorrana, i en segon lloc, quins són els estudis que ens aporten matèria primera (és a dir, que recullen dades de primera mà) per poder fer una anàlisi de l'evolució i la situació actual de l'ús de les llengües a Andorra. Tanmateix no podem tancar aquest apartat sobre els estudis sociolingüístics d'Andorra

sense fer referència al monogràfic que la revista *Treballs de Sociolingüística Catalana* (que pertany a la Societat Catalana de Sociolingüística de l'Institut d'Estudis Catalans) va dedicar l'any 2006, en el seu número 19, a la sociolingüística d'Andorra. El monogràfic porta per títol *La situació sociolingüística a Andorra* i, com diu Emili Boix al pròleg, «constitueix l'anàlisi més aprofundida que s'hagi fet mai sobre la complexa realitat sociolingüística andorrana» (2006: 9). Dins d'aquest volum trobem treballs sobre diversos aspectes relacionats amb les llengües i la societat d'Andorra, com ara la importància de l'Escola Andorrana en l'ús social del català (Cairat, 2006); la legislació lingüística (Cavero, 2006); la Formació d'Adults (Marina, 2006), o les actuacions de dinamització lingüística (Vila i Pujol, 2006).

Títol de l'estudi	Autor(s)	Any de publicació	Metodologia
<i>Coneixements i usos lingüístics de la població d'Andorra</i>	Govern d'Andorra	1996	Quantitativa
<i>Coneixements i usos lingüístics de la població d'Andorra. Situació actual i evolució (1995-1999)</i>	Govern d'Andorra	2000	Quantitativa
<i>Coneixements i usos lingüístics de la població escolar d'Andorra</i>	Govern d'Andorra	2002	Quantitativa
<i>Usos i representacions socials del català a Andorra</i>	E. Querol	2002	Quantitativa
<i>Coneixements i usos lingüístics de la població d'Andorra. Situació actual i evolució (1995-2004)</i>	Govern d'Andorra	2005	
<i>Identitats culturals i usos lingüístics a Andorra</i>	J. M. Ballarín	2006	Quantitativa i qualitativa
<i>Llengua i societat als territoris de parla catalana als inicis del segle XXI</i>	E. Querol et al.	2007	Quantitativa
<i>Coneixements i usos lingüístics de la població d'Andorra</i>	Govern d'Andorra	2009	Quantitativa
<i>Joves i llengües d'Andorra</i>	E. Margarit, A. Monné	2010	Qualitativa
<i>L'escenari sociolingüístic de la població escolar d'Andorra</i>	E. Margarit	2013	Quantitativa

Els estudis sociolingüístics més rellevants en l'àmbit d'Andorra.

Una de les aplicacions principals dels estudis sociolingüístics ha estat la de proveir dades per al disseny i la implementació de polítiques destinades a millorar aspectes concrets de la competència i l'ús lingüístics. Així doncs, arran d'aquests estudis han sorgit noves legislacions lingüístiques (com ara

la Llei d'ordenació de l'ús de la llengua oficial) i diverses campanyes de sensibilització lingüística de la població, que veurem a l'apartat 2.

Quadre resum

- Hi ha dos grans mètodes per a la recollida i l'anàlisi de dades sociolingüístiques: els **mètodes quantitatius** (sobretot, enquestes) i els **mètodes qualitatius** (entrevistes, grups de discussió...). Ambdós mètodes aporten tipus diferents d'informació i es poden complementar per obtenir una visió més completa d'un fenomen sociolingüístic.
- Els primers estudis sociolingüístics sobre Andorra apareixen al **principi dels anys vuitanta** del segle xx.
- A partir dels anys noranta del segle xx **comencen** a proliferar treballs sociolingüístics realitzats amb mètodes diferents. Destaquen sobretot els **estudis impulsats pel Govern** (*Coneixements i usos lingüístics de la població d'Andorra*).

1.3. Escenari sociolingüístic d'Andorra. Evolució i situació actual

En aquest apartat, que podem considerar el nucli del mòdul, estudiarem la situació sociolingüística d'Andorra a partir de les dades de què disposem. És important subratllar que l'anàlisi d'aquest escenari es farà a partir de dades quantitatives, sobretot a partir dels resultats de les enquestes de gran abast *Coneixements i usos lingüístics de la població d'Andorra*⁹, i de l'enquesta *L'escenari lingüístic de la població escolar d'Andorra*, tot i que en alguns punts ens puguin resultar útils les comparacions amb altres territoris de parla catalana. La nostra perspectiva serà fonamentalment demolingüística: veurem els coneixements i els usos lingüístics de la població d'Andorra com a conjunt, en lloc de detenir-nos a valorar amb més profunditat el fet lingüístic en grups més reduïts, com s'ha fet en diversos treballs.¹⁰

També és important tenir en compte que l'evolució que observarem té com a punt d'inici el primer estudi sociolingüístic de gran abast fet a Andorra, de l'any 1995. D'abans d'aquesta data no disposem de dades fiables sobre la situació sociolingüística al país, tot i que podem obtenir informació rellevant dels usos lingüístics anteriors al 1995 a partir de fonts com ara l'entrada de persones de diverses nacionalitats al llarg de

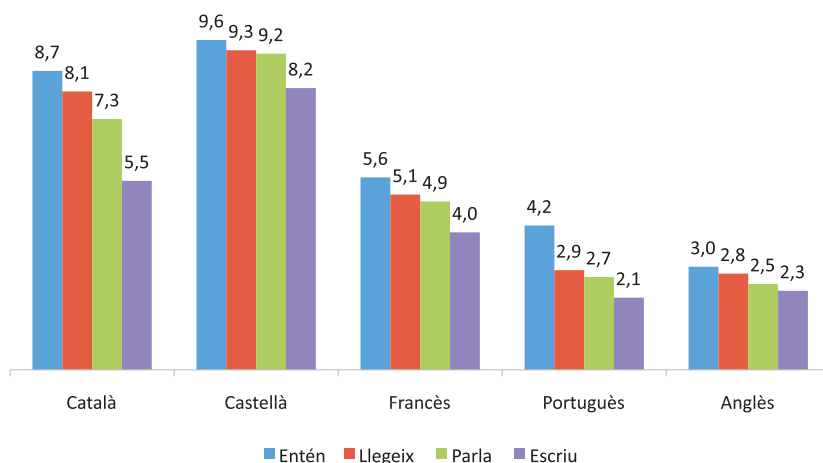
9 És important tenir en compte que l'anàlisi s'ha dut a terme tenint en compte l'onada de 2009 de l'estudi *Coneixements i usos lingüístics de la població d'Andorra* com a últimes dades disponibles, ja que la publicació de l'onada de 2014 va coincidir amb el moment de la publicació d'aquest text.

10 Vegeu, per exemple, Ballarín (2006) i Margarit i Monné (2010).

la segona meitat del segle XX, els documents legislatius amb referències a la llengua o l'evolució de la distribució de la població entre els diversos sistemes educatius.

1.3.1. Coneixements

En aquest subapartat veurem l'evolució del coneixement de les llengües més freqüents a Andorra, les llengües d'origen de la població d'Andorra, i amb quins factors sociodemogràfics es relacionen aquests aspectes. Com sabem, les relacions entre coneixements, usos i actituds lingüístics són complexes: que coneguem una llengua no implica necessàriament que la utilitzem amb una certa freqüència, ni que la valorem positivament. És evident, però, que conèixer una llengua és la condició indispensable per a poder-la parlar (alhora que el seu ús és necessari per a millorar-ne el coneixement); així, la competència lingüística és un indicador dels parlants «potencials» d'una llengua determinada, i per tant és un dels aspectes cabdals de l'anàlisi sociolingüística.

Mitjana de coneixement de llengües.

Font: *Coneixements i usos lingüístics de la població d'Andorra 2009*.

En primer lloc, és interessant veure, de manera global, el coneixement de les llengües més parlades a Andorra en les quatre competències (entendre, llegir, parlar i escriure). El gràfic 4 mostra les darreres dades disponibles sobre aquesta mesura (2009).

Els enquestats van fer una autovaloració del seu coneixement de cada llengua mitjançant una escala de deu punts, en què 0 equival a «gens» i 10 equi-

val a «perfectament». La primera observació que ens permet fer el gràfic és que el coneixement del castellà és més alt que el de la resta de llengües en totes les competències. En segon lloc, el coneixement més alt és el del català, seguit del francès, el portuguès i finalment l'anglès. La segona dada que destaca és que la diferència en el coneixement del castellà i el català és més acusada pel que fa a l'escriptura. En aquest punt cal recordar que la població d'Andorra està distribuïda en sistemes educatius que tenen llengües vehiculars diverses. Per tant, moltes persones que tenen el català com a primera llengua no s'han escolaritzat en català, i així la seva competència en escriptura pot ser més alta en castellà, o en francès.

Pel que fa a l'**evolució** d'aquests coneixements des del 1995, sabem que el coneixement del català, el castellà i el francès s'ha mantingut pràcticament **estable**; és a dir, la població té aproximadament el mateix coneixement d'aquestes tres llengües ara que el 1995. En canvi, el coneixement del portuguès i de l'anglès ha anat en augment. Els motius de l'augment en el coneixement d'aquestes dues llengües, però, són força diferents. En el cas del portuguès, augmenta de manera paral·lela a l'arribada de residents de nacionalitat portuguesa. Això vol dir que són només aquests residents els que coneixen la llengua. En el cas de l'anglès, observem que la nacionalitat dels enquestats no és rellevant per explicar-ne l'augment en coneixement. Com sabem, l'anglès ha anat esdevenint cada cop més important com a llengua de comunicació internacional, i aquesta rellevància es tradueix en un augment en l'aprenentatge d'aquesta llengua, sobretot en les franges més joves de la població.

Nacionalitat de l'enquestat	Portuguès		Anglès	
	Casos	Mitjana	Casos	Mitjana
Andorrana	241	1,74	245	3,43
Espanyola	293	1,39	295	1,80
Francesa	57	2,10	57	2,94
Portuguesa	144	9,56	144	1,44
Altres	72	1,29	72	5,52

Indicador de coneixement del portuguès i de l'anglès segons la nacionalitat de l'enquestat. Adaptada de *Coneixements i usos lingüístics de la població d'Andorra 2009*.

L'indicador de coneixement, que apareix a la taula 3, s'obté a partir de la fórmula (**nivell entén + nivell llegeix + nivell parla + nivell escriu**) / 4. La taula mostra que, efectivament, només es registra un coneixement alt del

portuguès entre la població de nacionalitat portuguesa. En canvi, la nacionalitat no prediu clarament el coneixement de l'**anglès**. Tot i que és dins del grup «Altres» on trobem un coneixement més alt –ja que dins d'aquest grup s'inclouen els residents de nacionalitat anglesa i altres residents provinents de països europeus amb un coneixement alt de l'anglès–, veiem que les diferències no són tan acusades com en el cas del portuguès. Per tant, podem concloure que l'anglès s'aprèn amb independència de la nacionalitat dels individus, mentre que el portuguès només l'aprenen els residents de nacionalitat portuguesa. Hi ha dos factors que prediuen el coneixement de l'anglès millor que la nacionalitat dels enquestats: el nivell d'estudis (amb un coneixement més alt en el grup amb estudis universitaris) i l'edat (amb un coneixement superior a la franja més jove, de 15 a 24 anys).

Pel que fa al **francès**, el seu coneixement està fortament relacionat amb dos factors: la **nacionalitat** dels enquestats i els **anys de residència** a Andorra:

Nacionalitat de l'enquestat	Francès	
	Casos	Mitjana
Andorrana	247	6,80
Espanyola	299	3,28
Francesa	57	9,91
Portuguesa	144	3,37
Altres	72	4,14

Indicador de coneixement del francès segons la nacionalitat de l'enquestat. Adaptada de *Coneixements i usos lingüístics de la població d'Andorra 2009*.

Com veiem a la taula 4, els residents de nacionalitat francesa obtenen una puntuació molt més alta que la resta en el coneixement del francès. Tot i així, la resta de nacionalitats tenen un coneixement més alt del francès que del portuguès (en què el coneixement és pràcticament nul) i de l'anglès. Podem apuntar dues possibles causes per aquest coneixement més gran del francès: d'una banda, una part de la població enquestada s'ha escolaritzat en francès, independentment de la seva nacionalitat; i d'altra banda, el francès ha estat tradicionalment una llengua de comunicació en els àmbits del turisme i el comerç a Andorra, i per tant moltes persones d'altres nacionalitats l'han après per motius instrumentals. Finalment, destaca el fet que els enquestats de nacionalitat andorrana són els que tenen un coneixement més alt del francès, després dels francesos.

Anys de residència a Andorra	Francès	
	Casos	Mitjana
5 o menys	55	4,19
6-10	116	4,01
11-15	70	4,50
16-20	87	4,62
Més de 20 anys	301	4,20
Nascut a Andorra	183	7,13

Indicador de coneixement del francès segons els anys de residència a Andorra.

Adaptada de *Coneixements i usos lingüístics de la població d'Andorra 2009*.

El segon factor que val la pena destacar són els anys de residència a Andorra. Com veiem a la taula 5, només s'observa un coneixement més alt del francès en el grup d'enquestats nascuts a Andorra. Com hem comentat anteriorment, el francès és una llengua que ha anat perdent presència al país durant els darrers anys, però les persones nascudes a Andorra han tingut més oportunitats de a) ser escolaritzades en francès; b) haver viscut un moment històric en què el francès feia de llengua de comunicació intergrupala –rol que ocupa ara el castellà.

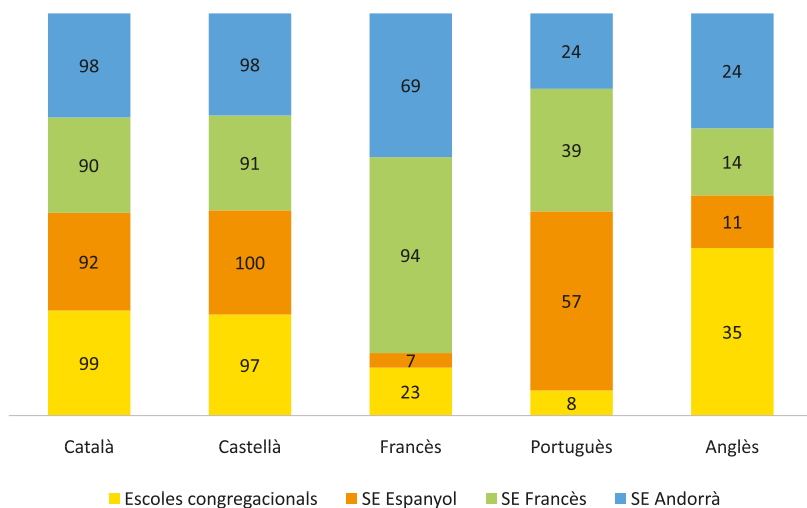
El cas del **castellà** és ben diferent: no hi ha cap factor sociodemogràfic que predigui clarament un coneixement més o menys alt d'aquesta llengua. Sigui quina sigui l'edat dels enquestats, els anys de residència a Andorra o el nivell d'estudis, el coneixement és alt en totes les mesures. Aquestes dades donen suport al fet que el castellà ha esdevingut la llengua franca de comunicació entre els diversos grups lingüístics d'Andorra. Només s'observa una diferència significativa en la nacionalitat dels enquestats: els residents de nacionalitat francesa obtenen un resultat sensiblement més baix (6,6 de mitjana) que els de la resta de nacionalitats (entre el 8,5 i el 9,5 de mitjana). Això es podria explicar en part pel relatiu aïllament social i geogràfic de la població francesa resident a Andorra: d'una banda, els residents francesos solen relacionar-se majoritàriament amb membres del seu mateix grup lingüístic, i d'altra banda, una part important de residents francesos viu al Pas de la Casa, població fronterera amb França i on el turisme prové majoritàriament d'aquest país.

Finalment, pel que fa al **català**, l'estudi *Coneixements i usos lingüístics de la població d'Andorra* detalla diversos factors que estan relacionats amb el grau de coneixement (vegeu la pàgina 58 de l'enquesta). Aquí, però, en destacarem dos que ens semblen especialment significatius:

- **Edat:** El coneixement del català decreix a mesura que augmenta l'edat dels enquestats. Entre la població més jove (15-24 anys) s'observa una mitjana de coneixement més alt (8,65), i la franja més gran (50 anys o més) és aquella que obté uns resultats més baixos (6,78). S'ha de puntualitzar que, tot i que els més joves obtenen puntuacions més altes en totes les competències, les diferències més grans entre els diversos grups d'edat es troben en la competència «escriure», que s'adquireix principalment a través de l'escolarització. Així, podem concloure que les diferències d'edat en el coneixement del català s'atribueixen en gran mesura al fet que la població més jove ha tingut més oportunitats d'escolaritzar-se en català. És interessant contrastar aquests resultats amb els d'altres territoris. L'estudi *Llengua i societat als territoris de parla catalana a l'inici del segle XXI* (vegeu la pàgina 34 de l'enquesta) mostra que, igual que Andorra, en territoris com Catalunya i les Illes Balears també són els grups més joves els que tenen més coneixement del català, mentre que en indrets com l'Alguer o la Catalunya Nord trobem el fenomen invers: com més jove és la població menys coneixement té del català. Un dels motius que expliquen aquestes diferències entre territoris és també l'escolarització. A Catalunya i a les Illes Balears existeix un model d'immersió lingüística a les escoles que ha afavorit el coneixement del català entre la població més jove; en canvi, a l'Alguer (Itàlia) i a la Catalunya Nord (França) el català és una llengua amb presència històrica, però que ha anat perdent pes a favor de les llengües oficials d'aquests països, a causa d'unes polítiques que no afavoreixen la possibilitat d'escolaritzar-se en català.
- **Nacionalitat:** La població de nacionalitat andorrana obté una puntuació més alta que la resta en coneixement del català (9,02; en contrast amb la nacionalitat portuguesa, que és la que obté una mitjana més baixa: 5,5). Com sabem, la nacionalitat andorrana es pot adquirir per naixement, o bé després de residir durant vint anys al país. Per adquirir la nacionalitat després d'aquests anys de residència, és necessari assolir una prova d'integració a Andorra en què els sol·licitants han de demostrar coneixement del català (vegeu l'apartat 2.1.3). Això explica en part que la nacionalitat andorrana predigui un coneixement més gran del català.

Com hem vist al subapartat 1.2.3, l'univers dels estudis *Coneixements i usos...* és la població major de quinze anys. El treball *L'escenari sociolingüístic de la població escolar d'Andorra* (2013) ens ofereix dades quantitatives relativament comparables a les de *Coneixements i usos...* per a la població de 12 a 16 anys. És essencial tenir informació sociolingüística del sector més jove de la societat, ja que seran els seus comportaments lingüístics els que modelaran l'escenari futur de les llengües a Andorra. Pel que fa a les

dades d'aquest estudi, ens fixarem especialment en els coneixements i els usos lingüístics en relació amb el sistema educatiu, ja que, com hem vist més amunt, aquesta variable és clau en la distribució d'usos lingüístics entre els joves del país.

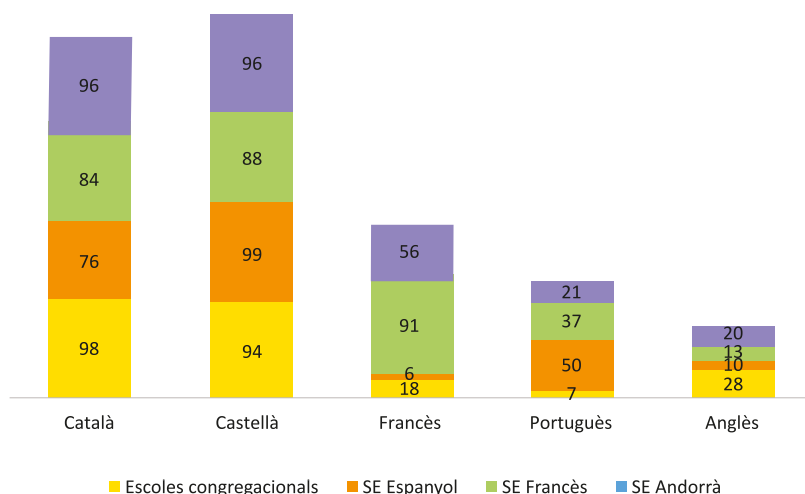
Nivell de comprensió de cada llengua per sistema educatiu.
Adaptat de *L'escenari sociolingüístic de la població escolar d'Andorra*.

El gràfic 5 ens permet veure a primer cop d'ull que els joves d'Andorra mostren competències diferents en la comprensió de les llengües en funció del sistema educatiu en què s'escolaritzen. A diferència de l'estudi *Coneixements i usos...*, en aquest treball els enquestats només tenien quatre opcions de resposta (gens, malament, regular i bé), i per tant no podem fer una comparació absoluta dels coneixements d'ambdós grups d'edat, però sabem que de mitjana el 96,5 % dels joves d'Andorra declaren que entenen «bé» el castellà, el 95 % entenen «bé» el català, el 48 % el francès, el 32 % el portuguès i el 21 % l'anglès. L'ordre de comprensió de les llengües, doncs, és el mateix que en el cas de la població adulta enquestada a *Coneixements i usos...* (vegeu el gràfic 4).

Pel que fa al nivell de parla, el gràfic 6 mostra el mateix ordre que per a la comprensió: el castellà és la llengua que els enquestats consideren que parlen millor de manera global i, a l'altre extrem, trobaríem l'anglès com a llengua que menys persones declaren parlar «bé».

Si tornem a les diferències entre sistemes educatius, veiem que els alumnes de les escoles congregacionals i del sistema educatiu andorrà són aquells

que mostren un nivell més alt de comprensió i de parla del català, ja que són els dos sistemes en què la llengua catalana és vehicular. Pel que fa al castellà, tot i que el coneixement és molt alt per a tots els sistemes educatius, els joves del sistema francès són els que obtenen una puntuació més baixa. El coneixement del francès està molt condicionat pel sistema educatiu: mentre que els estudiants del sistema francès mostren un nivell de comprensió i de parla molt alt, només els enquestats del sistema andorrà mostren una competència relativament alta en aquesta llengua. Pel que fa al portuguès, els joves escolaritzats als sistemes francès i espanyol són els que mostren un nivell més alt (ja que la major part d'estudiants d'origen portuguès s'escolaritzen en aquests sistemes). Finalment, observem que el nivell d'anglès és força baix en general, però els sistemes educatius que semblen afavorir més el coneixement d'aquesta llengua són les escoles congregacionals i, en segon lloc, el sistema educatiu andorrà. L'estudi també mostra que, així com en el cas dels adults, la variable «nacionalitat» també influeix en les competències lingüístiques.

Nivell de parla de cada llengua per sistema educatiu.

Adaptat de *L'escenari sociolingüístic de la població escolar d'Andorra*.

1.3.2. Llengua inicial i llengua pròpia

La **llengua inicial** o primera llengua és la varietat lingüística en què les persones aprenen a parlar.¹¹ És una mesura estretament relacionada amb

¹¹ La llengua inicial s'ha conegut tradicionalment com a *llengua materna*. Tal com apunta Sorolla (2012: 36), cal que evitem aquest terme en el discurs científic, ja que està esbiaixat

la competència o coneixement de les llengües, i és molt important en el desenvolupament sociolingüístic dels parlants. Com sabem, les persones podem tenir més d'una llengua inicial, especialment els fills de parelles lingüísticament mixtes. La taula 6 mostra les llengües en què va aprendre a parlar la població d'Andorra segons les dades de l'estudi del Govern del 2009.

	Freqüències	Percentatges
Total	821	100
Només castellà	311	37,9
Només català	193	23,5
Només portuguès	137	16,6
Només francès	74	9,0
Altres llengües (només una)	42	5,2
Català i castellà	37	4,5
Castellà i altres	12	1,5
Català i altres	8	0,9
Altres combinacions	7	0,9

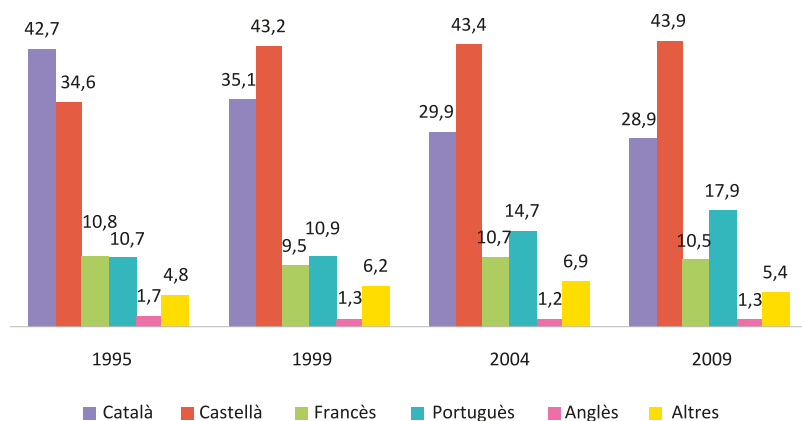
Llengua en què va aprendre a parlar.
Adaptada de *Coneixements i usos lingüístics de la població d'Andorra 2009*.

Com veiem, segons les dades més recents, el 37,9 % de la població d'Andorra va aprendre a parlar en castellà, mentre que el 23,5 % ho va fer en català. Cal destacar que el 8 % dels enquestats van esmentar més d'una llengua inicial, de manera que el 4,5 % declara haver après a parlar en català i castellà, l'1,5 % en castellà i altres i el 0,9 % en català i altres. Sabem, doncs, que l'any 2009 la llengua inicial més freqüent al país era el castellà. Cal veure ara com han evolucionat aquestes dades des de la primera enquesta de què disposem (1995).

El gràfic 7 mostra que la població que va aprendre a parlar en castellà ha anat en augment, mentre que les persones que tenen el català com a llengua inicial han disminuït. També podem observar que el portuguès com a primera llengua ha augmentat clarament, a causa de l'arribada de persones d'aquesta nacionalitat al llarg d'aquests quinze anys. En canvi, la proporció de persones que van aprendre a parlar en francès o en anglès

ideològicament: transmet una concepció sexista de la transmissió de les llengües, i no és rigorós conceptualment.

s'ha mantingut força estable, ja que no hi ha hagut fluxos immigratoris importants de persones d'aquestes nacionalitats.

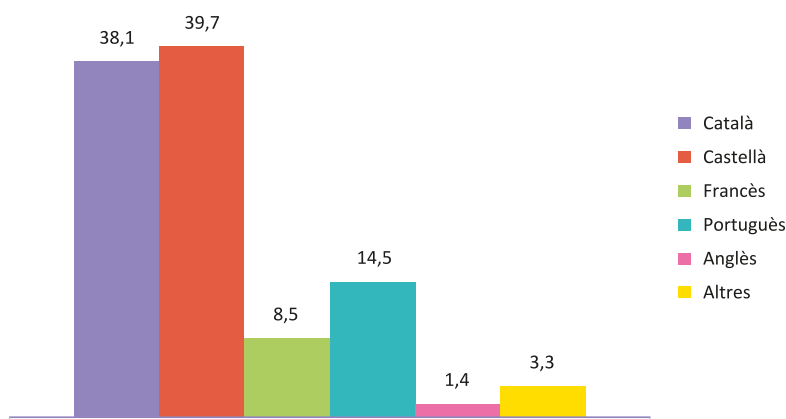
Llengua en què va aprendre a parlar.

Font: *Coneixements i usos lingüístics de la població d'Andorra 2009*.

Quins són els factors que es relacionen amb la llengua inicial de manera més clara? Segons l'estudi, hi ha tres factors principals:

- **Nacionalitat:** La majoria de persones de nacionalitat andorrana va aprendre a parlar en català (59 %), tot i que el 41 % ho va fer en castellà. El 73 % dels residents de nacionalitat espanyola van aprendre a parlar en castellà (i el 29 % en català). Totes les persones de nacionalitat francesa declaren haver après a parlar en francès i el 96 % de les de nacionalitat portuguesa tenen com a llengua inicial el portuguès.
- **Edat:** Les persones més joves (15-24 anys) són aquelles que més han après a parlar en català (45 %, enfront del 44 % que ho va fer en castellà), mentre que en la resta de grups la proporció dels qui tenen el castellà com a llengua inicial (entre un 39 % i un 48 %) és més alta que la proporció dels qui van aprendre a parlar en català (entre un 22 % i un 31 %); destaca també que entre els 25 i els 34 anys hi ha més persones que tenen com a llengua inicial el portuguès que el català (un 31 % i un 22 %, respectivament), a causa d'una presència més gran de població portuguesa en aquest interval d'edat.
- **Anys de residència:** La proporció de persones de llengua inicial catalana creix amb els anys de residència (d'un 6 % de les persones que fa menys de cinc anys que viuen al país fins a un 28 % de les que fa més de vint anys) i la majoria de les persones nascudes a Andorra (55 %) van aprendre a parlar en català.

La **llengua pròpia** és aquella llengua amb la qual s'identifiquen els parlants, la que consideren *la seva llengua*. És important entendre que llengua pròpia i llengua inicial són dos conceptes diferents. Tot i que és freqüent que ambdues coincideixin, és possible que la primera llengua que va adquirir un parlant i la que usa amb els seus pares no sigui la mateixa que utilitza amb la seva parella o els seus fills. Així mateix, també ens podem identificar amb una llengua per motius de caire ideològic, tot i que no sigui la que coneixem més o fins i tot la que utilitzem més. La llengua pròpia és una mesura que es relaciona íntimament amb la transmissió lingüística intergeneracional: probablement transmetrem als nostres fills aquella llengua amb què més ens identifiquem.

Llengua que considera com a pròpia.

Font: *Coneixements i usos lingüístics de la població d'Andorra 2009*.

Com s'observa al gràfic 8, actualment el castellà és la llengua que més persones consideren com a pròpia a Andorra (39,7 %), seguida del català (38,1 %) i del portuguès (14,5 %). Com hem vist en el cas de la llengua inicial, hi ha un percentatge d'enquestats (5 %) que considera com a pròpia més d'una llengua.

Com dèiem, tot i que es freqüent que coincideixin, per a alguns parlants la llengua inicial i la llengua pròpia poden ser diferents. Si comparem els resultats obtinguts en ambdues mesures (taula 7), observem un fenomen interessant: tot i que el castellà és la llengua inicial i la llengua pròpia de més persones, el català és la llengua inicial del 23,5 % de la població, però és la llengua que el 33,6 % de la població considera com a pròpia. Aquesta és la diferència més significativa entre llengua inicial i llengua pròpia, i és un indicador que persones que no van aprendre a parlar en català han

transmès o transmetran el català als seus fills. Els factors que es relacionen de manera més clara amb la identificació amb el català són la nacionalitat (els andorrans són els que senten més el català com a llengua pròpia), els anys de residència (els nascuts a Andorra senten més el català com a llengua pròpia, i a mesura que disminueixen els anys de residència també es redueix aquest sentiment) i també l'edat (el grup més jove és aquell que més sent el català com a llengua pròpia).

	Llengua inicial	Llengua pròpia
Només castellà	37,9	35,8
Només català	23,5	33,6
Només portuguès	16,6	13,4
Només francès	9,0	7,9
Altres llengües (només una)	5,2	4,0
Català i castellà	4,5	3,2
Castellà i altres	1,5	0,8
Català i altres	0,9	1,1
Altres combinacions	0,9	0,2

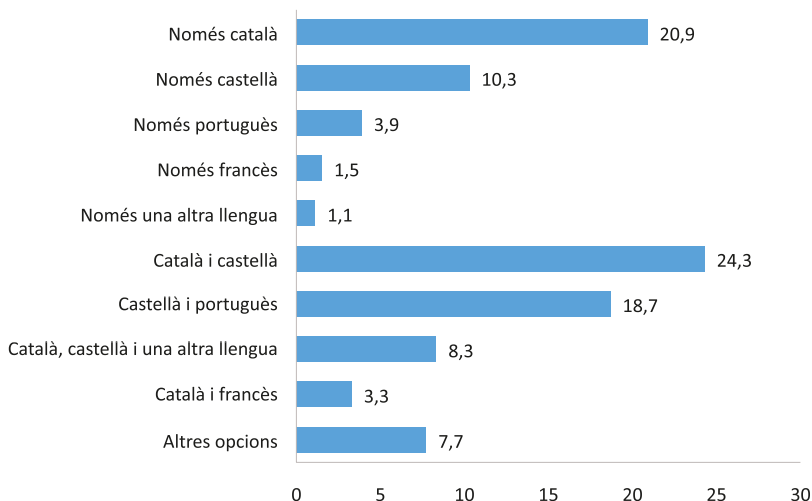
Llengua inicial i llengua pròpia.

Elaboració pròpia a partir de dades de *Coneixements i usos lingüístics de la població d'Andorra 2009*.

Una altra diferència que val la pena destacar és que el portuguès és la llengua inicial del 16,6 % de la població, mentre que només el 13,4 % la considera com a llengua pròpia. Aquesta dada indica que una part de les persones que van aprendre a parlar en portuguès ja no el consideren la seva llengua d'identificació. Això es pot explicar parcialment pel baix prestigi social que la llengua portuguesa té a Andorra, i pel fet que el portuguès només té utilitat al país com a llengua intragrupal, és a dir, que només és útil per a comunicar-se dins de la comunitat lingüística portuguesa.

En el cas dels joves, en aquesta mesura trobem diferències molt acusades. Mentre que per als adults la llengua pròpia més freqüent és el castellà (seguit molt de prop pel català), el 20,9 % dels joves considera el català com la llengua pròpia, enfront del 10,3 % que considera que és el castellà (gràfic 9). Ens trobem, doncs, davant d'un canvi molt important pel que fa al sentiment de pertinença a una comunitat lingüística determinada. Una altra diferència molt rellevant ens indica una transició cap a uns parlants cada cop més bilingües (o fins i tot multilingües). Mentre que només el

3,2 % dels adults senten com a pròpies les llengües catalana i castellana, aquesta proporció s'enfila fins al 24,3 % en el cas dels joves. De fet, si sumem totes les combinacions de llengües, observem que només el 5,3 % dels adults declara sentir com a pròpia més d'una llengua, mentre que el 62,3 % dels joves consideren que tenen més d'una llengua pròpia.

Llengües o combinacions lingüístiques sentides com a pròpies.

Adaptada de *L'escenari sociolingüístic de la població escolar d'Andorra*.

Es tracta certament d'un contrast molt acusat, que d'una banda ens indica un canvi d'actituds (en positiu) envers el català, i d'altra banda també assenyalava que vivim en una societat que cada cop serà més bilingüe o multilingüe. Aquestes conclusions, malgrat tot, s'han de matisar, ja que hem de tenir en compte que ambdues enquestes es van dur a terme amb quatre anys de diferència (2008 i 2012) i que empren metodologies (tipus de preguntes, opcions de resposta, etc.) lleugerament diferents. Això ens obliga a ser prudents a l'hora d'interpretar les dades. Tot i així, la comparació entre ambdues mesures és vàlida com a possible indicador d'un canvi en la situació sociolingüística, que haurem d'observar de prop.

1.3.3. Usos

Els usos o comportaments lingüístics són allò que determina de manera decisiva l'escenari sociolingüístic d'un territori. A continuació veurem els usos lingüístics actuals a Andorra en algunes de les situacions comunicatives més representatives, i com han evolucionat al llarg dels darrers anys.

Comencem examinant els usos lingüístics a casa, ja que estan relacionats amb els dos darrers conceptes que hem vist: la llengua inicial i la llengua pròpia. A la taula 8 veiem que actualment la llengua més utilitzada a la llar és el castellà (28,9 %), tot i que amb poca diferència respecte al català (26,2 %).

	Freqüències	Percentatges
Total	705	100
Només castellà	203	28,9
Només català	184	26,2
Només portuguès	66	9,4
Només francès	26	3,8
Català i castellà	91	12,9
Castellà i altres	70	10,0
Català i altres	28	4,0
Català, castellà i altres	21	3,0
Altres	14	1,9

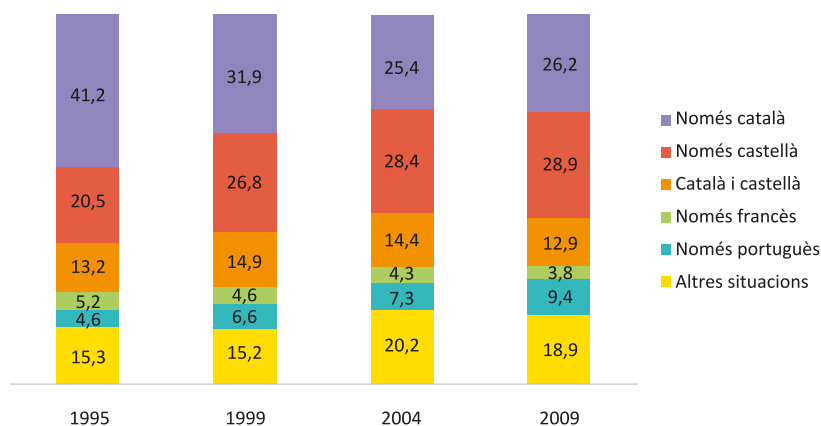
Llengües que la persona enquestada parla a casa.

Adaptada de *Coneixements i usos lingüístics de la població d'Andorra 2009*.

La taula mostra també que un nombre considerable de persones viu en llars bilingües o multilingües. Així, el 29 % de la població parla a casa català i castellà, castellà i altres llengües, català i altres llengües o català, castellà i altres llengües. Aquesta dada ens dona una indicació del multilingüisme present en els usos lingüístics privats a Andorra.

Pel que fa a l'evolució d'aquests usos lingüístics a la llar, és important destacar que si el 1995 el català era la llengua més parlada a casa, aquest ús s'ha anat reduint, i el 2004 la llengua més parlada ja era el castellà, tal com mostra el gràfic 10. No obstant això, entre 2004 i 2009 sembla que els usos s'han estabilitzat: el català no ha seguit la tendència decreixent i el castellà tampoc no ha augmentat. Des del 1995 fins al 2009, l'única llengua que ha augmentat de manera constant en ús és el portuguès.

És interessant també comparar els usos a la llar amb els resultats de l'estudi *Llengua i societat als territoris de parla catalana a l'inici del segle XXI*. Tot i que són dades més antigues que les de l'estudi del Govern del 2009 (concretament, de l'any 2004), ens són útils per veure la diversitat d'usos lingüístics a Andorra en relació amb els altres territoris de parla catalana.

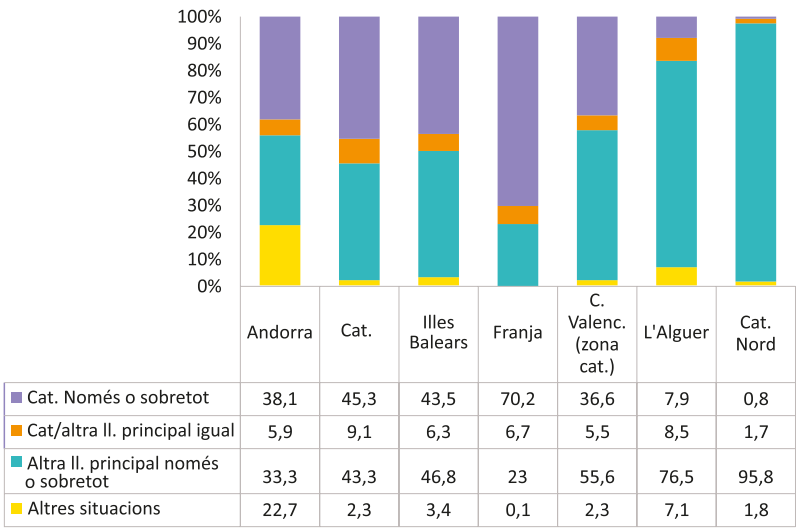
Llengües en què parla a casa.

Font: *Coneixements i usos lingüístics de la població d'Andorra 2009*.

Així, al gràfic 11 veiem que mentre que el català encara era la llengua més utilitzada a la llar (així com a Catalunya i, sobretot, a la Franja), en els altres territoris l'existència d'«altres situacions» lingüístiques (enteses com les situacions que no són monolingüisme català, ni monolingüisme de l'altra llengua principal, ni bilingüisme de les dues llengües principals)¹² és molt escassa, però a Andorra aquestes «altres situacions» representen el 22,7 % del total. Això posa de manifest que, tot i que la majoria dels altres territoris també reben persones d'altres nacionalitats i amb altres llengües, a Andorra la proporció és molt més alta. Probablement, aquest 22,7 % d'«altres situacions» està compost per persones que parlen a casa francès i, sobretot, portuguès.

Encara dins de l'àmbit de les llengües parlades a casa, una de les qüestions més interessants és saber en quina llengua parlen les persones amb els seus fills. La llengua que parlem als nostres fills es coneix en sociolingüística com a **transmissió lingüística intergeneracional**, i es tracta d'un dels mecanismes més importants del canvi sociolingüístic, ja que determina en un cert grau els usos lingüístics futurs d'una societat. Tot i que la llengua que parlem als nostres fills està relacionada amb la nostra llengua inicial, altres factors influeixen en aquesta transmissió intergeneracional (com ara la llengua pròpia, com hem vist). La taula 9 mostra les llengües més parlades als fills segons l'estudi del Govern del 2009.

12 Pel que fa al terme «altra llengua principal», en aquest estudi es refereix al castellà per a Andorra, Catalunya, les Illes Balears, la Franja de Ponent i la Comunitat Valenciana; a l'italià per a l'Alguer, i al francès per a la Catalunya Nord.

Llengua a la llar actual en els set territoris.
 Adaptat de *Llengua i societat als territoris de parla catalana a l'inici del segle XXI*.

	Freqüències	Percentatges
Total	362	
Català	170	47,0
Castellà	156	43,1
Portuguès	77	21,3
Francès	45	12,4
Altres	12	3,3

En quina llengua parla amb els seus fills (opció multiresposta).
 Adaptada de *Coneixements i usos lingüístics de la població d'Andorra 2009*.

Observem que el català és la llengua més freqüent per a la transmissió intergeneracional, seguit del castellà, el portuguès i, finalment, el francès. Si comparem aquestes dades amb la llengua inicial dels enquestats (en què el català ocupa la segona posició amb el 23,7 %, després del castellà, amb el 37,9 %), i amb la llengua més parlada a casa (castellà: 28,9 %; català: 26,2 %), podem concloure que s'ha produït un canvi en una part de la societat: una part de les persones que tenen com a llengua inicial una llengua diferent del català, i que parlen altres llengües a casa (per exemple, amb la parella, o amb altres membres de la família), ha decidit transmetre el

català als seus fills. Aquest fenomen es pot observar amb més claredat a la taula següent:

Llengua en què parla amb els seus fills	Total	Llengua inicial				
		Català	Castellà	Francès	Portuguès	Altres
Català	47,1	97,2	45,0	41,4	13,1	13,7
Castellà	43,2	7,7	65,9	23,7	41,9	89,1
Francès	12,3	2,3	1,7	92,6	9,2	0,0
Portuguès	21,5	0,0	2,9	3,0	83,9	0,0
Altres	3,2	0,0	0,0	0,0	0,0	44,1

Llengua que parla amb els seus fills segons la llengua inicial.
Adaptada de *Coneixements i usos lingüístics de la població d'Andorra 2009*.

Aquestes dades revelen que el grup que més manté la seva llengua inicial per a la transmissió als fills és el de llengua catalana (97,2 %). En canvi, les persones de llengua inicial castellana tenen més tendència a transmetre el català als seus fills: veiem que el 65,9 % manté la seva llengua primera, mentre que el 45 % transmet el català als seus fills.¹³ Les persones amb llengües inicials francesa i portuguesa tenen més tendència que les de llengua castellana a mantenir la seva llengua en la transmissió intergeneracional, però mentre que els francesos prefereixen transmetre el català com a segona opció, en el cas dels portuguesos la segona llengua d'elecció per parlar amb els fills és el castellà.

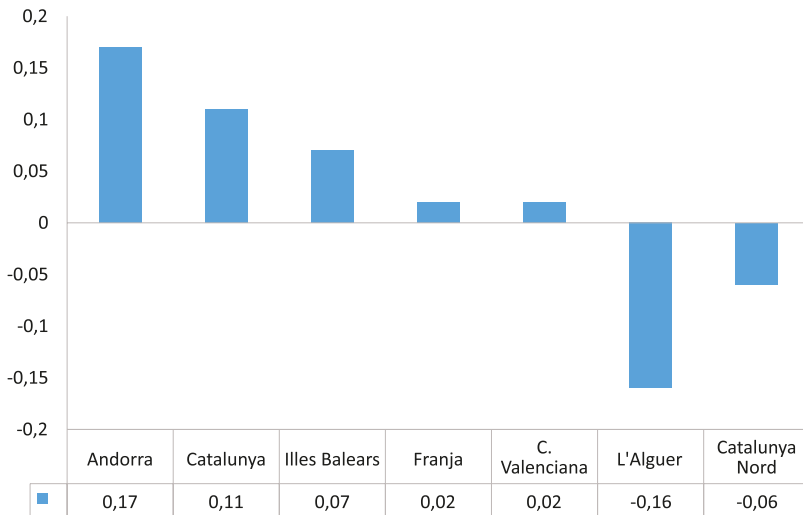
Aquestes diferències entre la llengua inicial i la llengua parlada amb els fills es poden explicar per diverses causes: en primer lloc, en les parelles lingüísticament mixtes, un dels membres es pot adaptar a la llengua de l'altre per transmetre-la als fills; en segon lloc, i sobretot en els casos de persones amb molts anys de residència a Andorra, es pot donar un canvi en la llengua que els parlants consideren com a pròpia, i que per tant transmetran als seus fills; i en tercer lloc, es pot transmetre el català als fills per motius instrumentals, tot i que no sigui la llengua inicial ni la pròpia dels pares. Com hem vist més amunt, el català és la llengua de més prestigi social a Andorra, i aquella que permet l'accés a llocs de treball considerats més desitjables. Per tant, és possible que alguns pares triïn el català com a llengua per parlar amb els seus fills amb la idea d'oferir-los més oportunitats socials, econòmiques i laborals.

13 Hem de recordar que aquestes preguntes permeten respondre més d'una llengua, i per això el total dels percentatges és superior a 100.

Transmissió intergeneracional

Segons l'estudi *Llengua i societat als territoris de parla catalana a l'inici del segle XXI* (vegeu la pàgina 53 de l'estudi), en tots els territoris, excepte l'Alguer i la Catalunya Nord, hi ha un percentatge més alt de parlants que utilitzen el català amb els seus fills que no pas amb els seus pares. Segons aquestes dades, el cas d'Andorra és un dels més acusats, amb un 29,2 % de persones que parlen prioritàriament català amb els pares i un 46,4 % que ho fan amb els fills.

Com hem vist a l'apartat 1.2.3, l'estudi *Llengua i societat...* calcula l'índex de transmissió intergeneracional del català restant el percentatge de l'opció «Prioritàriament català» de la variable «Llengua parlada amb els progenitors» del percentatge de la mateixa opció de la variable «Llengua parlada amb els fills», i dividint per 100. El resultat, una xifra que varia entre -1 i +1, indicarà les diferències d'intensitat en l'avenç o el retrocés de la llengua. Aquest índex és una de les metodologies per mesurar la vitalitat d'una llengua. En el gràfic següent podem observar els resultats del càlcul d'aquest índex segons les dades obtingudes durant els anys 2003-2004.

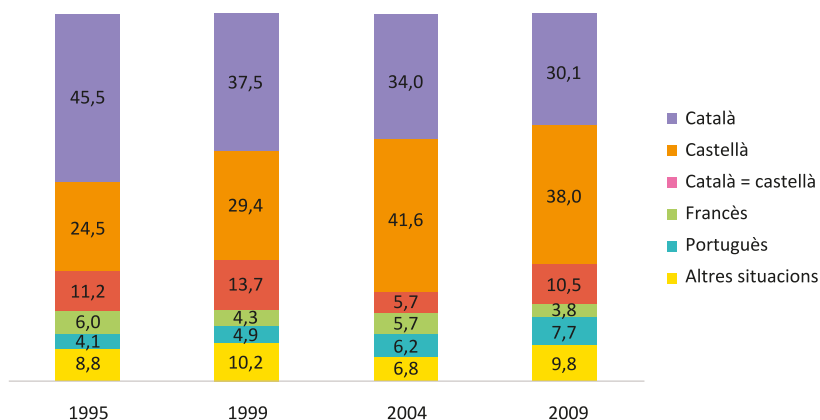
Índex de transmissió lingüística familiar del català (ITC) en els set territoris. 2003-2004.
Adaptat de *Llengua i societat als territoris de parla catalana a l'inici del segle XXI*.

Observem que, segons l'estudi citat, Andorra és el territori que obté un índex més alt de transmissió intergeneracional, seguit de Catalunya i les Illes Balears. Això vol dir que és l'indret on hi ha més tendència a transmetre el

català als fills, independentment de la llengua dels progenitors. Tot i que aquest índex està elaborat amb dades que ja tenen alguns anys, les dades més recents de l'estudi del 2009, que hem presentat més amunt, ens fan pensar que aquest índex es continua mantenint en valors positius.

Després d'examinar breument els usos lingüístics familiars, entrem ara en l'ús de les llengües fora de casa. Mentre que els usos a la llar determinen en gran mesura la transmissió generacional de les llengües, fora de casa és on es trien les llengües de comunicació intergrupals i on trobem fenòmens com l'acomodació lingüística. Igual que la transmissió generacional, aquests aspectes també seran decisius en la vitalitat o la caiguda en desús d'una llengua. Veurem en primer lloc els usos lingüístics amb els amics i a la feina (que són, juntament amb els usos familiars, les situacions comunicatives que ocupen més temps en la vida quotidiana).

Pel que fa a la llengua més utilitzada amb els amics, el gràfic 13 mostra l'evolució des del 1995 fins al 2009.

Llengua més utilitzada amb els amics.

Font: *Coneixements i usos lingüístics de la població d'Andorra 2009*.

Observem que si el 1995 el català era la llengua més utilitzada per parlar amb els amics a Andorra, aquest ús ha anat disminuint gradualment a favor del castellà, que a l'enquesta del 2004 ja va passar a ser la llengua més utilitzada en aquest àmbit, i el 2009 la tendència es va confirmar. També hi ha un lleuger augment del portuguès. Sabem, però, que aquesta llengua es fa servir gairebé exclusivament dins de la comunitat lingüística portuguesa, mentre que el castellà ha anat guanyant força com a llengua de comunicació entre grups lingüístics heterogenis.

La llengua utilitzada amb els amics segueix unes pautes força similars a la llengua utilitzada a casa, en el sentit que són les mateixes variables sociodemogràfiques (nacionalitat, anys de residència...) les que condicionen ambdós usos lingüístics. Tot i així, trobem més situacions de bilingüisme i multilingüisme amb els amics que no pas en els usos familiars.

Quant als usos lingüístics a la feina, l'estudi *Coneixements i usos...* explora tres aspectes diferents: els usos en les relacions internes (amb els companys de feina), en l'atenció al públic i en les relacions externes (clients, proveïdors). Aquí ens centrarem només en els usos en les relacions internes, perquè ens sembla que és la mesura més significativa en el sentit que és la situació comunicativa més freqüent en la majoria d'entorns laborals.

Segons aquesta mesura, el 38 % dels enquestats utilitzen més el català a la feina, el 36% utilitzen més el castellà, el 10 % totes dues llengües per igual, el 4 % parla més en francès i el 6 % en portuguès.

	Català	Castellà	Francès	Portuguès	Català= castellà	Altres situacions
Llengua inicial						
Català	72,3	11,4	1,7	0,0	13,5	1,0
Castellà	38,0	46,0	0,8	0,2	12,0	3,0
Francès	32,5	24,6	33,9	0,0	2,5	6,6
Portuguès	10,0	41,1	2,4	25,6	7,2	13,7
Altres	9,9	56,6	6,3	2,9	10,2	14,1
Nivell d'estudis						
Estudis primaris o sense estudis	13,4	55,5	0,0	18,2	4,9	8,0
Estudis secundaris bàsics	16,3	52,6	4,8	7,0	11,2	7,9
Estudis secundaris superiors	39,6	39,3	0,0	1,2	12,2	7,7
Formació professional	51,9	26,1	0,0	5,5	15,3	1,2
Estudis universitaris	66,7	12,6	11,2	0,0	7,5	2,0

Llengua més utilitzada a la feina (relacions internes).

Adaptada de *Coneixements i usos lingüístics de la població d'Andorra 2009*.

A la taula 11 mostrem la llengua més utilitzada a la feina en funció de la llengua inicial i el nivell d'estudis dels enquestats, ja que segons les dades són dues de les variables que condicionen més de manera més clara aquests usos. Així, el 72 % de les persones de llengua inicial catalana afirmen que la llengua que més utilitzen a la feina és el català, un 46 % de les persones de llengua inicial castellana utilitzen amb més freqüència el castellà (tot i que un 39 % i un 38 %, respectivament, utilitzen més el català). Les persones de llengua inicial portuguesa tenen més tendència a utilitzar el castellà a la feina (41 %), mentre que les persones de llengua francesa utilitzen amb més freqüència el català (32,5 %). Finalment, cal destacar que les persones amb altres llengües inicials són aquelles que opten més clarament pel castellà (en lloc del català o de les seves pròpies llengües) com a llengua per a relacionar-se amb els companys de feina (56,6 %).

Segons el nivell d'estudis, s'observa que augmenta la proporció d'enquestats que utilitzen més el català entre els que tenen estudis superiors (d'un 13 % dels que tenen estudis primaris o inferiors a un 67 % dels que tenen estudis universitaris) i disminueix la proporció dels que utilitzen més el castellà (d'un 55 % a un 13 %).

Així mateix, la llengua més utilitzada també varia entre els diferents sectors d'activitat: les persones que treballen en bancs o asseguradores, en les professions liberals, i a l'Administració pública i les parapúbliques, parlen majoritàriament en català; les persones ocupades en el sector del transport, en activitats immobiliàries o en serveis empresarials i en els serveis personals, també utilitzen més el català (entre el 40 % i el 45 %), mentre que les persones que treballen en el sector industrial i garatges, en el comerç, l'hoteleria o la restauració, en la construcció o annexos, i el personal domèstic, utilitzen amb més freqüència el castellà a la feina.

L'estudi del Govern explora també les relacions lingüístiques dels parlants amb l'Administració pública i el món socioeconòmic. Examina de manera detallada els usos al Govern, als comuns, amb la policia, etc., d'una banda, i als grans magatzems, restaurants, transport públic, discoteques, metge, perqueries, etc., de l'altra. Tot i que la discussió dels usos en tots aquests sectors excediria l'espai d'aquestes pàgines, val la pena esmentar algunes dades:

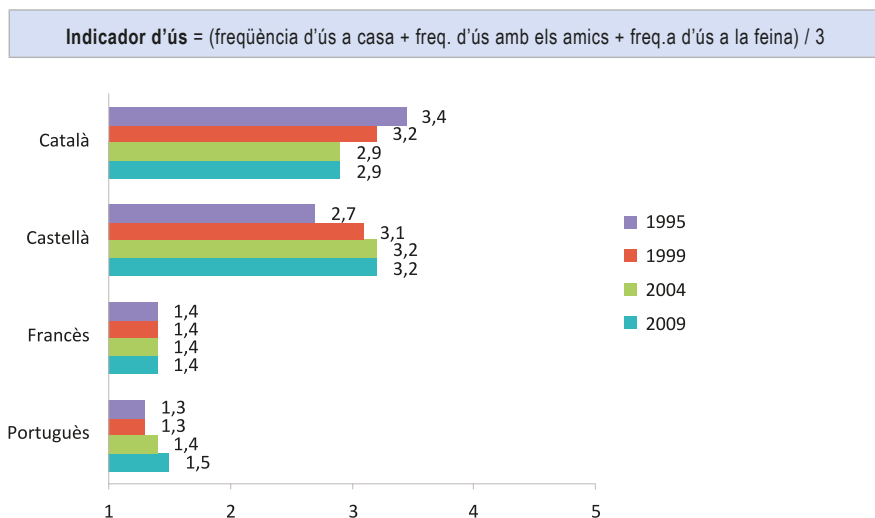
- En les relacions amb l'**Administració pública**, l'ús del català és molt alt. De fet, és el sector en què les persones de totes les nacionalitats i totes les llengües inicials fan més ús d'aquesta llengua. Aquest fenomen és força lògic tenint en compte que el català és l'única llengua oficial del país i que la Llei d'ordenació de l'ús de la llengua oficial preveu explícitament que les persones que treballen a l'Administració pública han de fer servir

exclusivament el català. Aquest ús sistemàtic del català per part dels funcionaris ha pogut provocar que les persones que s'adrecen a qualsevol ens de l'Administració tinguin també més tendència a utilitzar aquesta llengua.

- En les relacions amb el **món socioeconòmic**, els àmbits en què s'utilitza més el català són els bancs, les asseguradores i les gestories (87,3 %), mentre que els sectors en els quals s'utilitza menys són els grans magatzems (30 %), els bars i les discoteques (33,2%). Cal apuntar que en tots els sectors, el català sempre decreix en favor d'un augment del castellà.

Com veurem a l'apartat 2.2, una de les aplicacions d'aquesta anàlisi dels usos lingüístics per sectors ha estat la possibilitat de dur a terme campanyes de sensibilització lingüística adreçades a aquells àmbits en què l'ús del català està menys estès. Us encoratgem a consultar l'estudi complet per poder observar de manera més detallada com es distribueix l'ús social de les llengües en funció de diferents situacions comunicatives.

Per tancar aquest subapartat sobre usos lingüístics a Andorra, val la pena donar un cop d'ull a un índex anomenat **indicador d'ús de les llengües**, metodologia aplicada en totes les onades de les enquestes *Coneixements i usos lingüístics de la població d'Andorra*. L'indicador es calcula a partir de la mitjana de la freqüència d'utilització de cada llengua a casa, amb els amics i a la feina (que, com ja hem assenyalat, són les situacions comunicatives que ocupen més temps en la vida diària). L'indicador pren valors de l'1 (gens) fins al 5 (molt).

Indicador d'ús de cada llengua.

Font: *Coneixements i usos lingüístics de la població d'Andorra 2009*.

Tot i que entre el 2004 i el 2009 els indicadors d'ús per al català, el castellà i el francès es van mantenir estables, el 2004 es va consumir un procés que ja havia començat el 1999: a partir d'aquell any el castellà es va convertir en la llengua més utilitzada a Andorra, seguit del català. Així, des del 1995, l'ús del català ha retrocedit de manera clara davant de la força ascendent del castellà i, en una mesura molt menor, del portuguès. De fet, l'únic canvi significatiu entre les dades del 2004 i les del 2009 és un augment d'una dècima en l'ús del portuguès (segons les dades del Departament d'Estadística, entre el 2004 i el 2009 hi va haver un augment significatiu de residents portuguesos a Andorra). Hem de tenir en compte que aquest indicador s'ha de llegir com una mesura de síntesi, que ens dóna una idea global de l'ús de cada llengua, però no ens permet conèixer els factors que condicionen aquests usos.

1.3.4. Actituds, percepcions, valoracions

L'estudi de les actituds i les percepcions envers les llengües pertany a l'àmbit de la **psicologia social**, que, dit de manera molt genèrica, és una branca de la psicologia que se centra en els fenòmens comportamentals de les persones que es considera que tenen una motivació social. Tots els parlants ens fem representacions mentals sobre les llengües amb què convivim: si una llengua ens sona agradable o desagradable, si pensem que una llengua és més important que una altra per a una feina determinada, si considerem que els nostres fills haurien d'escolaritzar-se en una llengua concreta... Les preguntes de caire actitudinal dels estudis sociolingüístics tenen la finalitat d'explorar, entre d'altres, el **prestigi** de les llengües en contacte i la manera com distribuïm les **funcions socials** de cadascuna d'elles. És una part essencial de la recerca sociolingüística, ja que una actitud favorable o desfavorable envers una llengua pot tenir conseqüències tant en els coneixements (més o menys motivació per aprendre la llengua) com en els usos (més o menys predisposició a parlar-la).

Una de les mesures que apareix a l'estudi *Coneixements i usos lingüístics de la població d'Andorra* és la següent:

	Freqüències	Percentatges
Total	821	100
Molt	509	62
Bastant	249	30,3
Poc	45	5,4

Gens	15	1,9
Ns/nc	3	0,4

Creu que és convenient conèixer el català per viure a Andorra?

Adaptada de *Coneixements i usos lingüístics de la població d'Andorra 2009*.

Veiem que majoritàriament la població d'Andorra (62 %) pensa que és «molt» convenient conèixer la llengua catalana per viure a Andorra. Si dividim les respostes en dos blocs, el 92,3 % pensa que és «bastant» o «molt» convenient conèixer el català, enfront del 7,3 % que considera que ho és «gens» o «poc». En aquest sentit, les dades actitudinals no contradiuen altres resultats, ja que a l'inici d'aquest apartat hem vist que el coneixement del català és raonablement alt entre la població d'Andorra. De la mateixa manera, la majoria dels enquestats (88 %) considera que «conèixer el català afavoreix la integració a Andorra». En aquestes dues mesures s'observen molt poques diferències en relació amb els diversos factors sociodemogràfics, és a dir: la major part de la població, amb independència de l'edat, la nacionalitat, la llengua inicial, etc. està d'acord que el coneixement del català és un element clau per viure i integrar-se a Andorra.

És interessant, però, explorar les percepcions sobre la necessitat real d'utilitzar el català a Andorra, dada que es mostra a la taula 13.

	Freqüències	Percentatges
Total	821	100
Molt necessari	306	37,3
Bastant necessari	279	34,0
Poc necessari	140	17,1
Gens necessari	92	11,2
Ns/nc	4	0,5

Vostè, en el seu dia a dia, troba que és necessari l'ús del català?

Adaptada de *Coneixements i usos lingüístics de la població d'Andorra 2009*.

Veiem que en aquest cas també hi ha una majoria (el 71 %) que considera que el català és un element important en la seva vida diària, però la proporció d'aquells que no troben el seu ús tan necessari augmenta respecte a la mesura anterior (28 %). Aquests resultats sí que es estan condicionats per diverses variables sociodemogràfiques. Una de les variables clau és l'ocupació, que es determina en gran mesura pel nivell d'estudis. Així, les

persones que menys necessiten usar el català són les que tenen menys estudis (el 39 % dels enquestats amb estudis primaris ho consideren «poc» o «gens» necessari, en contrast amb el 21 % dels que tenen estudis universitaris), perquè són aquelles que ocupen en major proporció llocs de treball menys qualificats, on l'ús del català és menys freqüent.

Una de les preguntes més interessants que es fa a l'estudi del Govern se centra en el fenomen d'**acomodació lingüística**.¹⁴ què fa una persona que inicia una conversa en català si el seu interlocutor li respon en una altra llengua?

	Freqüències	Percentatges
Total	429	100
Canvia de llengua	341	79,4
Continua la conversa	86	20,1
No contesta	2	0,5

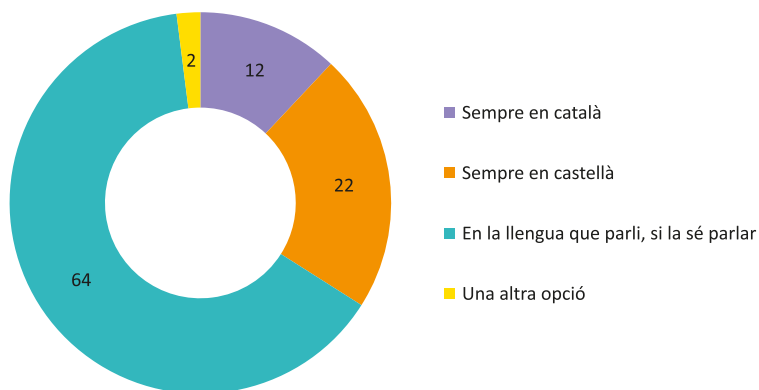
Si es dirigeix a algú en català i aquesta persona li respon en qualsevol altra llengua, vostè?
Adaptada de *Coneixements i usos de la població d'Andorra 2009*.

En la situació hipotètica que es planteja a la pregunta, segons aquestes dades el 79 % de la població enquestada afirma que canviaria de llengua, en contrast amb el 20 % que afirma que continuaria la conversa en català. És important també saber que «respecte a l'edat, a mesura que augmenta també augmenta la freqüència de les persones que manifesten que continuen la conversa en català i, en canvi, són els grups d'edat inferiors els que manifesten en proporcions més grans que canvien de llengua si el receptor no contesta en català» (*Coneixements i usos...* p. 284). Aquests resultats són negatius per a la vitalitat del català, ja que aquesta decisió implica que el català no és en cap cas una llengua de comunicació entre grups lingüístics diferents. Per exemple, com veurem a l'apartat 2.2, el Servei de Política Lingüística va llançar una campanya de conscienciació adreçada sobretot als catalanoparlants perquè no abandonin el català quan el seu interlocutor els respon en una altra llengua, amb el lema «Estira'm la llengua i parlaré català».

Tot i que la formulació de la pregunta i les opcions de resposta són lleugerament diferents, és interessant comparar aquests resultats amb els de l'estudi

14 L'acomodació lingüística és el mecanisme pel qual els parlants de llengües en contacte canvien de llengua en funció de certs objectius o actituds, per assemblar-se o diferenciar-se dels seus interlocutors. Aquesta acomodació pot ser puntual (per exemple, canviar de llengua en una conversa concreta per acomodar-se a la llengua de l'interlocutor) i també a llarg termini (canviar de llengua en els usos amb el món socioeconòmic per adaptar-se a la llengua dominant en aquest sector).

L'escenari sociolingüístic de la població escolar... El gràfic 15 mostra les diferents respostes a la pregunta «En quina llengua et dirigeixes a una persona que no parla català?». Aquesta pregunta conté el matís que l'interlocutor hipotètic no parla català, mentre que la pregunta anterior només planteja que l'interlocutor respon en una altra llengua, independentment de si sap parlar català o no. És important tenir en compte aquests matisos en les formulacions a l'hora de comparar dades sociolingüístiques, ja que poden conduir a respostes diferents. De tota manera, la dada de l'estudi *L'escenari sociolingüístic de la població escolar...* és rellevant perquè ens indica que la població de 12 a 16 anys també mostra una clara tendència vers l'acomodació lingüística; el 64 % dels enquestats respon que es dirigiria a la persona que no parla català «en la llengua que parli, si la sé parlar». A més, la pregunta de l'estudi del Govern és dicotòmica: els enquestats només poden respondre si seguirien la conversa en català o canviarien de llengua. En canvi, la pregunta de l'enquesta als escolars afegeix un altre nivell d'informació: tenim la dada que el 22 % de la població es dirigiria en castellà a la persona que no parla català, fet que està en consonància amb la percepció del castellà com a llengua de comunicació intergrup al Andorra. Aquestes dades impliquen que la societat d'Andorra és majoritàriament multilingüe, però que la concepció de les llengües és principalment instrumental, i no ideològica, ja que no es dubta a canviar de llengua quan això facilita la comunicació.

Llengua en què et dirigeixes a una persona que no parla català.
Adaptat de *L'escenari sociolingüístic de la població escolar d'Andorra*.

De l'estudi del Govern destacarem dues mesures més que estan relacionades amb la percepció sobre la utilitat del català. En primer lloc, la taula 15 mostra les respostes a la pregunta dicotòmica «Creu que es pot estar integrat sense tenir coneixements de català?»

	Freqüències	Percentatges
Total	821	100
Sí	554	67,5
No	233	28,3
Ns/nc	34	4,2

Creu que es pot estar integrat sense tenir coneixements de català?
Adaptada de *Coneixements i actituds lingüístics de la població d'Andorra 2009*.

Veiem que la majoria de la població (67,5 %) considera que es pot estar integrat a Andorra sense tenir cap competència en català. La resposta està influïda principalment per dues variables molt relacionades: els estudis i l'ocupació. Quan augmenta el nivell d'estudis augmenta també la proporció d'enquestats que creuen que el català és un element clau per a la integració: mentre que només el 20 % de persones amb estudis primaris considera que el català és necessari per integrar-se, gairebé el 41 % de persones amb estudis universitaris tria aquesta resposta. Ens trobem, un cop més, amb la idea de la **segregació funcional** de les llengües: el català és una llengua clau en alguns àmbits socials, i sobretot laborals, i en canvi en altres té molt poca presència i no es considera un aspecte *necessari*. Aquesta resposta és interessant perquè, com veurem a l'apartat 2.1, una de les mesures per a avaluar la «integració» de les persones que sol·liciten la nacionalitat andorrana és un bon coneixement del català. És possible, doncs, que una part de les persones que no consideren el català un element clau per integrar-se formin part del grup de residents en què es dona una alta fluctuació, i que no tenen previst romandre a Andorra a llarg termini.

De manera estretament relacionada amb la mesura anterior, trobem una altra pregunta dicotòmica:

	Freqüències	Percentatges
Total	821	100
Sí	535	65,1
No	64	7,8
Depèn del sector	206	25,1
Ns/nc	16	1,9

Creu que es pot trobar feina sense tenir coneixements de català?
Adaptada de *Coneixements i usos lingüístics de la població d'Andorra 2009*.

El 65 % dels enquestats creu que es pot trobar feina sense conèixer el català, el 25 % opina que és una qüestió que va en funció del sector i el 8 % opina que no és possible accedir al mercat de treball sense conèixer la llengua. Així, aquesta mesura confirma que la població d'Andorra valora la necessitat de saber català en funció del tipus de feina que ha de desenvolupar.

Conclusions

En aquest apartat hem vist com la dimensió social de la llengua es pot dividir en tres aspectes principals: en primer lloc, el coneixement o competència lingüística; en segon lloc, el seu ús, i finalment, les percepcions, actituds o ideologies envers les diferents llengües en contacte:

- **Coneixements:** Actualment, la població d'Andorra mostra un coneixement més alt del castellà que de les altres llengües principals. Aquest coneixement més alt està causat en part per la competència d'escriptura. Com hem vist, el sector de més edat de la població difícilment s'haurà escolaritzat en català, i això explica en part la diferència entre el coneixement del castellà i el del català. Efectivament, és el grup d'edat més jove (15-24 anys) aquell que mostra un coneixement més alt del català. El coneixement de totes les llengües, excepte el castellà, està estretament relacionat amb la nacionalitat i, en el cas dels joves, amb el sistema educatiu. En canvi, el coneixement del castellà és alt independentment d'aquestes variables. Aquest fet reafirma el castellà com a llengua de comunicació entre els diversos grups lingüístics que coexisteixen al país.
- **Llengua inicial:** Actualment, la llengua inicial més freqüent és el castellà, seguit del català. Des del 1995, el castellà i el portuguès han anat augmentant com a primera llengua de la població (a causa, en part, dels fluxos immigratoris), mentre que el català ha disminuït. Els factors que condicionen de manera més decisiva la llengua inicial són la nacionalitat, l'edat (en la franja més jove es troba amb més freqüència el català com a llengua primera) i els anys de residència: com més anys viuen les persones al país, més altes són les possibilitats de tenir el català com a llengua inicial.
- **Llengua pròpia:** Actualment, la llengua que més persones senten com a pròpia és el castellà, però seguit molt de prop pel català. Hi ha més persones que senten com a llengua pròpia el català que persones amb el català com a llengua inicial. Això vol dir que una part de la població

d'Andorra amb llengües inicials diferents del català, en algun moment passen a identificar-se amb aquesta llengua. Aquesta dada és clarament positiva per a la vitalitat de la llengua catalana a Andorra. Les variables que influeixen més en la llengua pròpia són la nacionalitat, els anys de residència i l'edat (els més joves senten més el català com a llengua pròpia). En la franja d'edat de 12 a 16 anys s'observa un canvi molt acusat a favor del català.

- **Usos:** Els usos lingüístics a la llar i amb els amics revelen que actualment es fa servir més el castellà que el català, tot i que la diferència no és gaire acusada. El 1995, el català era la llengua més utilitzada en aquests àmbits, i s'ha anat reduint progressivament. A la feina, en canvi, el català s'utilitza una mica més que el castellà, tot i que aquest ús està fortament condicionat pel tipus de feina que desenvolupem. Dins dels usos lingüístics destaca la dada de la llengua parlada amb els fills: actualment el català és la llengua més utilitzada en aquestes relacions.
- **Actituds:** La majoria de la població d'Andorra considera de manera general que és convenient conèixer el català, però en alguns àmbits (sobretot laborals) no existeix la percepció d'una necessitat real de parlar català. Aquesta percepció és negativa per a la vitalitat de la llengua, ja que hem de recordar que les persones aprenen i utilitzen les llengües *si les necessiten*; és a dir: les llengües tenen en primer lloc una funció *instrumental*, com a eina de comunicació, més que no pas una funció *cultural*. Un dels aspectes clau en les actituds lingüístiques és l'acomodació: hem vist que la gran majoria de la població (tant adults com joves) canvia de llengua si l'interlocutor no els parla en català. Segons les dades de la població més jove, aquesta acomodació es du a terme generalment a favor del castellà, fet que el confirma com a llengua franca de comunicació.

Així doncs, les dades analitzades ens permeten concloure que actualment el **castellà** és la llengua en què la població mostra més competència i també la més utilitzada en la majoria d'àmbits de comunicació. Els importants fluxos immigratoris que ha rebut el país durant dels darrers cinquanta anys (que en les primeres etapes van ser majoritàriament de castellanoparlants) han produït un cert desequilibri entre les llengües en contacte, i el castellà ha esdevingut la **llengua franca** de comunicació entre els diferents grups lingüístics d'Andorra. Això s'explica en part per una superioritat numèrica de castellanoparlants i també perquè entre diversos grups lingüístics (sobretot els de llengua portuguesa i els que a l'estudi

apareixen com a «altres», entre els quals destaquen els de llengua anglesa, tagàlog o àrab, entre d'altres) existeix la percepció que el castellà és més *útil* que el català, ja que és una llengua de més abast geogràfic i que parlen més persones.

Tot i que el **català** té un ús minoritari en molts àmbits de comunicació, hem de recordar que com a única **llengua oficial** d'Andorra té el suport de les institucions i dels mitjans de comunicació, i per tant la seva presència és important. A més, els usos a la llar i la transmissió generacional del català indiquen que la llengua no perd vitalitat entre els catalanoparlants, i que fins i tot hi ha un nombre de persones que no té el català com a llengua inicial que el transmeten als seus fills. Això no garanteix, però, que recuperi la presència que tenia en tots els àmbits socials el 1995, sinó que pot esdevenir una llengua d'ús familiar i institucional, deixant la resta de funcions al castellà. De tota manera, les dades de l'estudi *L'escenari sociolingüístic de la població escolar d'Andorra* són més positives per a l'ús global del català que les dels estudis duts a terme amb la població adulta. Això pot indicar una certa recuperació del català com a llengua de comunicació entre grups lingüístics, sobretot si es percep com una eina per a la integració social i per accedir a determinats llocs de treball.

Finalment, hem d'apuntar que el **portuguès** ha aconseguit una forta presència els darrers anys a Andorra. Tot i així, les dades ens han mostrat que el parlen només les persones d'origen portuguès, i no sembla que el coneixement entre persones d'altres orígens hagi augmentat durant els darrers anys. Pel que fa al **francès**, és una llengua amb una important presència històrica al país i que segueix lligada a una certa rendibilitat social: és útil per a certes ocupacions (sobretot aquelles relacionades amb el turisme i el comerç), i un nombre important de persones s'escolaritza en aquesta llengua. Un fet inqüestionable a la llum de les dades que hem analitzat és que, a Andorra, les situacions de bilingüisme o multilingüisme són més habituals que no pas les de monolingüisme. És important tenir en compte que els resultats dels estudis revelen tant un multilingüisme social com individual.

És evident que, així com els usos lingüístics han evolucionat des del 1995 fins avui, seguiran canviant a causa de diversos factors; així, aquestes dades només mostren un moment concret de l'escenari sociolingüístic d'Andorra. Caldrà, doncs, seguir de prop les noves dades que vagin apareixent per complementar aquest material i poder interpretar, a partir del coneixement que ja tenim, la futura evolució de les llengües a Andorra.

Quadre resum

- Actualment la població d'Andorra mostra un **coneixement** més alt del **castellà** que de les altres llengües principals. Aquest coneixement més alt està causat en part per la competència d'escriptura.
- La llengua **inicial** i la llengua **pròpia** més freqüent també és el **castellà**, tot i que hi ha persones amb llengües inicials diferents del català que senten aquesta llengua com a pròpia
- En els usos a la **llar** i amb els **amics**, el **castellà** és la llengua més parlada. En aquest àmbit el català ha anat perdent presència progressivament des de 1995. A la **feina**, en canvi, s'utilitza lleugerament més el **català** que el castellà.
- Tot i que la població d'Andorra considera que **és convenient saber català**, en molts àmbits no es considera necessari utilitzar-lo.
- La població d'Andorra mostra una tendència molt acusada a **canviar de llengua** si l'interlocutor no parla català.

1.4. Prospectiva sociolingüística: el futur de les llengües a Andorra

Després d'examinar el passat i el present de les relacions entre llengua i societat a Andorra, sembla lògic preguntar-se: i en el futur, què passarà? Per les característiques de les metodologies que ha emprat tradicionalment, la sociolingüística s'ha centrat més a conèixer l'ahir i l'avui de les llengües que no pas el demà. Durant els darrers anys, però, han aparegut –sobretot en l'àmbit de la demolingüística– estudis que proven, mitjançant diferents tècniques, de fer projeccions de futur dels usos lingüístics de la població.

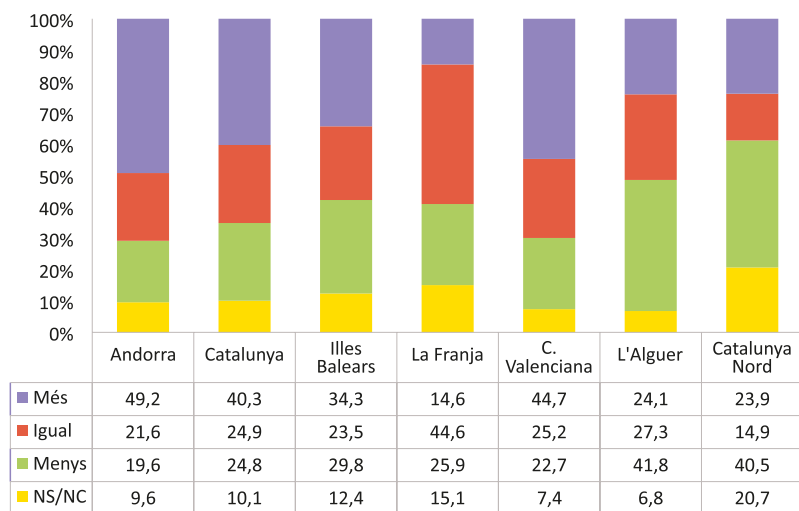
Tot i que a Andorra no disposem de gaires treballs elaborats des d'aquesta òptica, existeix un projecte de recerca que té com a objectiu principal fer prospectiva sociolingüística, i a més trobem algunes mesures aïllades en estudis que no se centren principalment en la projecció dels usos lingüístics al futur. En aquest apartat parlarem breument d'aquestes dues perspectives.

1.4.1. Percepció dels usos lingüístics futurs a les enquestes sociolingüístiques tradicionals

El mètode més obvi per obtenir informació sobre els usos lingüístics futurs és preguntar a les persones quina creuen que serà l'evolució de l'ús d'una llengua en el futur. Molts estudis sociolingüístics realitzats amb els mètodes tradicionals d'enquestes quantitatives inclouen aquest tipus de preguntes. Hem de tenir en compte, però, que les respostes sempre es basen en les *percepcions* (i per tant, en la subjectivitat) dels parlants. Així, no

sabem amb certesa fins a quin punt aquestes respostes prediuen els usos futurs reals, ja que hi intervenen molts factors, com ara el prestigi de les llengües o les aspiracions dels enquestats. L'única manera de validar una pregunta com ara «Quines llengües s'utilitzaran a Andorra d'aquí a deu anys?» és contrastar-la amb els usos reals passats deu anys. Aleshores podrem saber si aquest tipus de formulació és vàlid per a fer prospectiva. De tota manera, aquestes preguntes ens donen informació molt valuosa sobre les representacions de les llengües en la ment dels parlants.

A l'estudi *Llengua i societat als territoris de parla catalana a l'inici del segle XXI* apareix una mesura sobre la perspectiva d'evolució del català als diferents territoris. Com podem veure al gràfic 16, Andorra és el territori on la perspectiva d'evolució de l'ús del català és més positiva en tots els grups lingüístics: la proporció de persones que considera que en el futur el català es parlarà «més» se situa al voltant del 50 %. En canvi, en indrets amb molta presència del català, com ara Catalunya o la Franja, el percentatge dels qui consideren que en el futur l'ús del català disminuirà supera la proporció dels qui creuen que augmentarà.

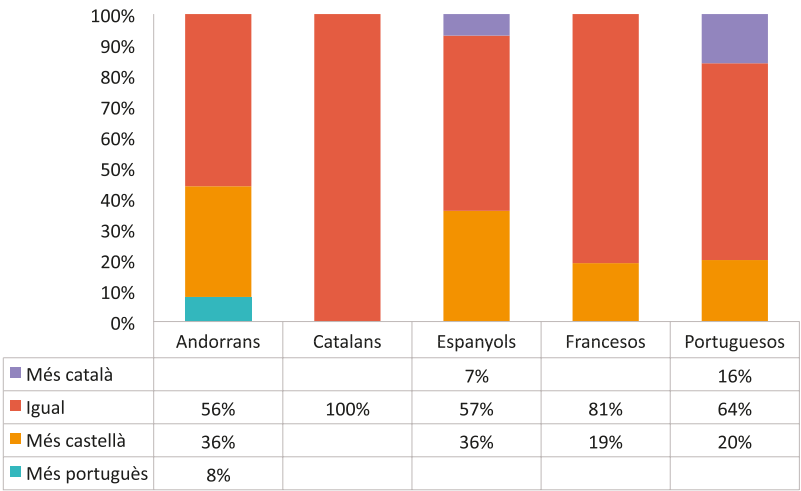
Perspectiva de l'evolució de l'ús del català en els propers anys respecte de l'ús actual. Percentatges als set territoris. 2003-2004.

Adaptat de *Llengua i societat als territoris de parla catalana a l'inici del segle XXI*.

Aquestes diferències es poden explicar parcialment pel fet que a Andorra el català té més suport institucional que a la resta de territoris, pel seu estatus d'única llengua oficial. L'estudi esmenta el fet que les persones que

s'identifiquen amb el grup catalanòfon són les més crítiques amb la situació social actual del català, i per tant també fan una previsió més negativa de l'evolució futura de l'ús de la seva llengua.

En aquest àmbit destaquem també l'article «Identitats culturals i usos lingüístics a Andorra» (Ballarín, 2006). Mitjançant una metodologia mixta (quantitativa i qualitativa), l'autor observa les percepcions dels principals grups culturals d'Andorra (andorrans, catalans, espanyols, portuguesos i francesos) sobre els usos lingüístics en diversos àmbits. Parteix del fet que, tot i que a Andorra l'única llengua oficial és el català, aquest estatus no en fa necessàriament la llengua hegemònica socialment. Mitjançant enquestes i entrevistes semiestructurades amb representants dels diversos grups lingüístics, l'autor mostra, entre altres aspectes, les representacions socials d'aquests grups sobre les llengües que es parlen al país i analitza quines percepcions en tenen, observa els comportaments lingüístics dels diversos grups en la transmissió generacional de les llengües i fa la pregunta: «Quina llengua es parlarà a Andorra d'aquí a deu anys?». Així, a diferència de l'estudi anterior, l'autor no es qüestiona només pel futur del català, sinó pels usos de les diferents llengües presents al país. Les percepcions dels entrevistats es poden observar al gràfic 17.

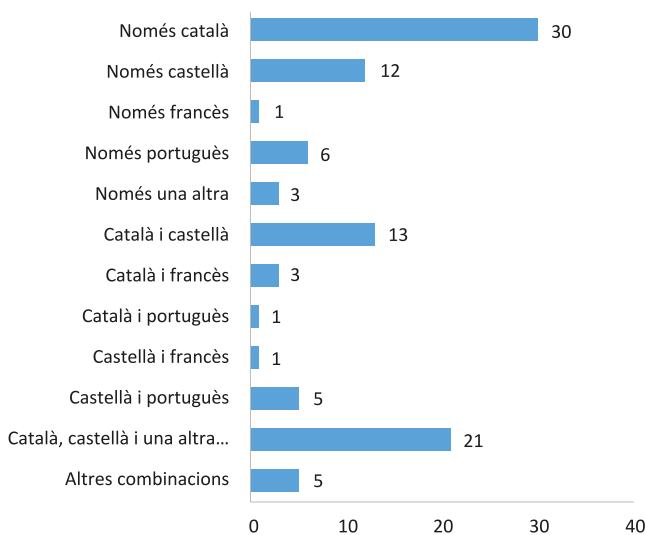
Percepcions sobre la situació lingüística a Andorra d'aquí a deu anys.
Adaptat de Ballarín, 2006: 203.

A diferència del que hem observat al gràfic anterior, segons l'estudi de Ballarín el 72 % de la població d'Andorra considera que d'aquí a deu anys la situació lingüística a Andorra serà igual que l'actual. De fet, només el 12 % de mitjana creu que es parlarà més català que actualment. D'acord amb

el que s'apunta a *Llengua i societat...*, són els grups lingüístics portuguès i espanyol els únics que creuen que es parlarà més català en el futur, mentre que cap dels enquestats dels grups «andorrans» i «catalans» pensa que la situació del català millorarà. A diferència de l'estudi citat, en què la majoria de grups lingüístics creia que en el futur es parlarà més català, en el treball de Ballarín trobem moltes diferències en les percepcions d'aquests grups.

Sigui com sigui, el contrast entre les dades d'ambdós estudis és evident: mentre que segons *Llengua i societat...* la majoria de persones d'Andorra pensen que es parlarà més català d'aquí a uns anys, només un 12 % pensa el mateix a l'estudi de Ballarín. Cal tenir en compte que les formulacions de les preguntes són lleugerament diferents, les metodologies emprades ens els estudis també, i les dades es van recollir en moments cronològics diferents. Aquests factors poden explicar parcialment aquest contrast, però les diferències són tan acusades que no ens permeten treure conclusions sobre l'evolució futura.

D'altra banda, al treball *L'escenari sociolingüístic de la població escolar d'Andorra* també hi ha una mesura que indica la percepció de l'evolució sociolingüística al país. Segons el gràfic 18, el 30 % dels joves d'Andorra creu que parlarà només català amb els seus fills; el 21 %, una combinació de català, castellà i una altra llengua; el 13 %, català i castellà, i el 12 %, només castellà. L'escenari sociolingüístic futur segons els joves, doncs, és el d'un ús majoritari del català, però també el d'un multilingüisme individual important.

Llengües que parlaran amb els fills.

Adaptat de *L'escenari sociolingüístic de la població escolar d'Andorra*.

Hem de tenir en compte que aquesta dada ens aporta una informació força diferent respecte als estudis anteriors, ja que la llengua que parlaran els joves amb els seus fills només indica l'evolució dels usos a la llar, mentre que les dues anteriors mesuraven l'ús social de manera global.

Per la seva banda, Querol (2002) va més enllà de la metodologia de la pregunta i fa un exercici de prospectiva dels usos i les representacions del català una mica més complex. L'autor considera que l'evolució dels usos lingüístics anirà pel camí del grup lingüístic desitjat (és a dir, el grup lingüístic al qual voldríem pertànyer). D'altra banda, apunta que els canvis en els grups de pertinença (i hem de suposar, per tant, canvis en els usos lingüístics) estaran marcats pel *desig de pertànyer a un altre grup, és a dir, pel grup de referència*. La taula 5 mostra la prospectiva («variació») en funció del grup de referència (o «grup lingüístic desitjat»).

		«Actualment tinc el sentiment de ser...»	«M'agradaria sentir-me part del grup que parla la llengua...»	Variació
Andorrà		5,53		
				+ 0,72
	Catalana		6,25	
Espanyol		4,75		
				+ 1,87
	Castellana		6,62	
Francès		1,76		
				+ 2,52
	Francesa		4,28	
Portuguès		2,04		
	Portuguesa		2,68	
				+ 0,64

Relació entre el grup de pertinença i el de referència. Prospectiva segons el grup de referència. Adaptada de Querol (2002).

Segons aquestes prediccions, doncs, el grup de parlants que augmentaria de manera més significativa seria el de francès (+ 2,52), seguit pel grup de parlants de castellà (+ 1,87) i el de catalanoparlants (+ 0,72). En darrer lloc trobaríem el grup lusòfon (+ 0,64).

Així mateix, i de manera paral·lela a la consciència de pertinença a un determinat grup lingüístic, Querol també aporta una prospectiva segons

l'ús lingüístic actual i l'ús futur declarat pels estudiants enquestats en preguntes explícites. En aquest cas, els resultats són més favorables al català:

	«Globalment marca quant fas servir les llengües següents»	«Amb quina freqüència t'agradaria fer servir, globalment, les llengües següents»	Variació
Català	4,58	4,90	+ 0,32
Castellà	4,86	4,44	- 0,42
Francès	1,76	1,87	+ 0,11
Portuguès	1,30	1,48	+ 0,18

Prospectiva segons l'ús actual i l'ús per al 2030.

Font: Querol (2006: 263).

Així doncs, segons les dades de Querol, el català seria la llengua que pujaria més (+ 0,32), seguida del portuguès i del francès, mentre que el castellà retrocediria un 0,42.

Veiem, doncs, que la percepció de l'evolució dels usos lingüístics varia molt en funció de la metodologia que emprem i de les preguntes que formulem. Tot i que les dades consultades, excepte l'estudi de Ballarín, apuntarien a una evolució favorable per a l'ús del català, aquesta informació s'ha de llegir amb molta prudència i tenir present que, com a molt, només ens pot servir com a hipòtesi de treball, ja que es basa en percepcions subjectives dels parlants.

1.4.2. Estudis de prospectiva sociolingüística

L'any 2009 es va dur a terme un projecte experimental en què es va assajar la viabilitat de la metodologia sistèmica¹⁵ per dur a terme un estudi de prospecció de l'ús del català a Andorra, anomenat *Model sistèmic de l'evolució de l'ús del català a Andorra*. El projecte va sorgir amb la finalitat de crear un instrument que pogués predir els usos lingüístics futurs amb unes mesures més objectives que les enquestes sociolingüístiques i que pogués ser útil per a dissenyar actuacions de política lingüística.

El model s'ha construït a partir de les variables que es van considerar essencials en el sistema i de la detecció de les seves interrelacions, i permet

¹⁵ La metodologia sistèmica estudia els fenòmens com un tot que evoluciona en el temps, i observa els efectes de la interacció de les variables més que no pas les variables aïlladament. És aplicable a fenòmens complexos amb moltes variables i fortes interaccions entre elles, com ara els fenòmens socials.

presentar possibles escenaris de futur sobre l'ús de la llengua a Andorra. Segons aquest model, les variables clau en l'ús del català a Andorra són:

- **Model poblacional:** Bàsicament, els canvis sociolingüístics arran de les migracions.
- **Sistema educatiu:** Les diferències en els coneixements i usos lingüístics de la població ocasionades per un sistema educatiu amb diverses llengües vehiculars.
- **Factors de l'ús social:** Altres factors que condicionen l'ús d'una llengua, com ara la política lingüística, i també les representacions i les actituds lingüístiques.

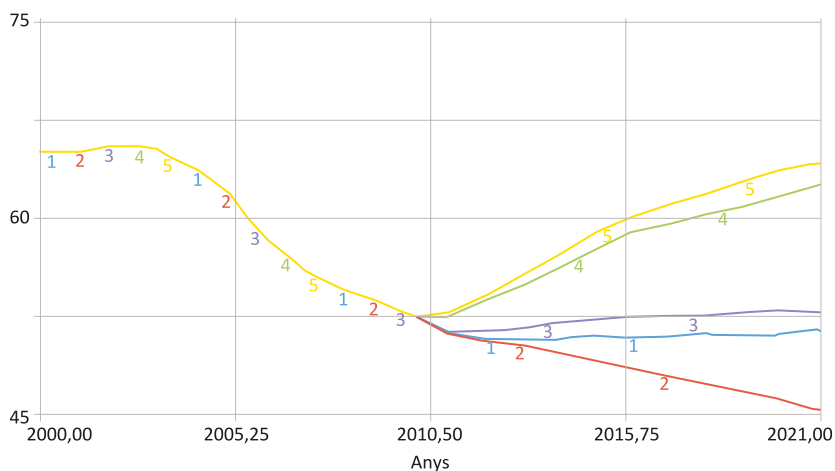
Per dissenyar el model sistèmic, en primer lloc es van tenir en compte aquestes variables clau i posteriorment es van establir les relacions entre aquestes variables, per tal d'obtenir un model real de la situació actual dels usos lingüístics a Andorra. El model es va dissenyar a partir de les dades sociolingüístiques disponibles (principalment *Coneixements i usos lingüístics de la població d'Andorra*, dades demogràfiques, d'educació, etc.) i de la intervenció d'experts relacionats amb la llengua. La construcció d'aquest model, en última instància, permet generar escenaris de futur de l'ús del català a Andorra.

Com a inici cronològic del model es va establir l'any 2000, i a partir d'aquest any es van introduir les dades històriques disponibles. La prospecció del model es va realitzar fins a l'any 2021. Introduir les dades a partir de l'any 2000 va permetre validar el model dissenyat fins avui; és a dir: la influència i les relacions que s'havien conferit a cada variable havien de donar el nombre real de persones que parlen català actualment a Andorra. El model es va validar fins a l'any 2009. Les variables que s'havien considerat clau i el pes relatiu de cada variable remetien a l'ús real actual del català. Així doncs, els escenaris de futur generats amb aquest model podrien ser hipòtesis plausibles.

Gràcies a una interfície informàtica, els usuaris del model poden introduir modificacions en les variables en funció de les hipòtesis de treball que tinguin. Per exemple, si pensem que en el futur la població d'Andorra deixarà de créixer, podem observar quina podria ser l'evolució de l'ús del català en funció només d'aquest canvi en la societat. Al gràfic 19, aquest escenari es representa a la línia 1 (blava). Així, segons el model, l'any 2021 al voltant del 50 % de la població d'Andorra faria ús del català en aquestes condicions. Si, en canvi, hipotetitzem que en el futur la població d'Andorra s'estancará i es potenciaran les actuacions de dinamització lingüística

(línia 4, verda), veiem que, segons el model, més del 60 % de la població faria un ús social del català.

Ús social percent: 1 - 2 - 3 - 4 - 5

Ús social del català. Escenaris de futur.

Font: Model sistèmic de l'evolució de l'ús del català a Andorra.

Tot i que el model sistèmic proposa una prospectiva sociolingüística basada en dades sociolingüístiques objectives més que no pas en les percepcions dels parlants, les conclusions a què podem arribar a partir d'aquesta metodologia també són incertes. Es tracta d'un assaig experimental d'una metodologia alternativa per poder arribar a predir els usos lingüístics futurs, i de moment pot ser útil per a generar hipòtesis en funció dels canvis socials que anem observant al país.

Quadre resum

- La prospectiva sociolingüística és una branca de la sociolingüística que prova, mitjançant diferents metodologies, de predir l'**evolució de l'ús de les llengües**.
- La manera tradicional de fer prospectiva és preguntar, dins del marc dels estudis sociolingüístics quantitatius o qualitatius, quina és la **percepció** dels parlants sobre els usos lingüístics futurs.
- En els últims anys han aparegut projectes que fan prospectiva sociolingüística provant de crear **models més objectius**. A Andorra, tenim l'exemple del Model sistèmic de l'evolució de l'ús del català a Andorra.
- Segui quina sigui la metodologia emprada per a fer prospectiva, cal subratllar la necessitat de llegir les dades amb molta **prudència**, ja que els resultats varien molt en funció de diversos factors (com ara la subjectivitat dels parlants o les variables considerades clau en els models).

2. Política lingüística

Les diverses branques de la política lingüística es poden entendre com una prolongació aplicada de l'estudi de la sociolingüística. El marc teòric i les dades sociolingüístiques ofereixen l'anàlisi d'una realitat que les diferents actuacions en matèria de política lingüística (legislació, dinamització, formació, etc.) poden provar de modular en funció d'uns objectius específics. Aquest apartat s'anomena de manera genèrica «Política lingüística» i engloba dos aspectes concrets que ens interessa tractar dins d'aquest àmbit per l'interès que tenen en el context andorrà: la legislació lingüística i la dinamització lingüística.

2.1. Legislació lingüística

En aquest subapartat ens centrarem en l'evolució de la legislació lingüística (o dret lingüístic) a Andorra. La descripció de la legislació lingüística fins a l'aprovació de la Constitució (1993) està basada, entre d'altres fonts, en l'article de Montserrat Badia «Referències lingüístiques en la legislació andorrana» (*Revista de Llengua i Dret*, 1995). Us en recomanem la lectura completa per a una mirada més exhaustiva a aquest aspecte de la política lingüística andorrana.

La *Revista de Llengua i Dret* és una prestigiosa publicació acadèmica que s'ocupa, a més de qüestions de llenguatge jurídic i administratiu, del dret lingüístic i la política i la planificació lingüístiques. Podeu accedir a tots els seus articles (entre els quals en trobareu alguns que fan referència al dret lingüístic andorrà) a través de la seva pàgina web.

La legislació lingüística (o dret lingüístic) regula, mitjançant diversos mecanismes, **els drets i els deures lingüístics** d'una comunitat de parlants. El dret lingüístic pot incidir en els usos lingüístics en l'Administració pública, en l'activitat educativa, en la toponímia, en els mitjans de comunicació o en el món socioeconòmic, per citar només alguns àmbits. La legislació lingüística posa de manifest la tensió entre la *norma* (en el nostre cas, l'estatus d'oficialitat exclusiva del català a Andorra) i les *pràctiques* lingüístiques (que, com hem vist, a Andorra són heterogènies).

Des del punt de vista de la legislació, podem afirmar que el text més important en matèria lingüística a Andorra és el següent:

La llengua oficial de l'Estat és el català.

Constitució del Principat d'Andorra (1993), títol 1, article 2.

Aquesta proclamació constitucional no fa més que «confirmar una pràctica secular» (Cavero, 2006: 101), és a dir: declarar que la llengua oficial d'Andorra és el català va significar legislar una realitat que havia existit durant diversos segles. Abans que adquirís l'estatus legal d'«oficial», doncs, el català ja era la llengua oficial *de facto* al país.

Sembla apropiat fer un incís en aquest punt per recordar que, arran de la ratificació de la Constitució el 1993, Andorra es va convertir en un estat membre de les Nacions Unides. Va ser llavors quan l'aleshores cap de Govern, Òscar Ribas, va pronunciar, el 28 de juliol de 1993, el seu històric discurs d'admissió d'Andorra a les Nacions Unides.¹⁶ Aquest fet és important perquè l'ingrés a l'organització va permetre per primer cop a la història l'ús del català a una de les seves assemblees. D'aquesta manera, i gràcies a l'oficialitat exclusiva del català declarada a la Constitució, Andorra va poder contribuir al reconeixement internacional de la llengua. A continuació reproduïm el fragment més conegut del discurs d'admissió:

Tenim ben clar que per fer coses i per comunicar-les cal ser cosmopolites i poliglots, però també que per ser cal aprofundir en les pròpies arrels. I les nostres són les de la cultura catalana. El català és el nostre idioma oficial. És en la llengua de Ramon Llull, Ausiàs March i Salvador Espriu, la qual es parla des de Fraga –a l'Aragó– fins a Maó –a l'illa balear de Menorca– i des de Salses –al Rosselló francès– fins a Guardamar –a les terres meridionals del País Valencià–. És en aquesta llengua, la catalana, que he vingut davant aquesta assemblea a parlar de pau, llibertat i fraternitat.

Si en un primer moment ens pot sorprendre que el català no fos legalment la llengua oficial d'Andorra fins al 1993, hem de recordar que, abans de la segona meitat del segle XX, Andorra era un país força aïllat geogràficament i culturalment, i el català era la llengua que parlaven els seus habitants sense que calguessin mesures legislatives perquè això succeís. Tal com diu Badia (1995: 53):

Partint d'una situació pacíficament diferenciada de França i d'Espanya, i implantada la llengua pròpia de manera natural i prou satisfactòria, històricament no semblava que hi hagués cap necessitat d'aprovar una llei per defensar una situació que no presentava deficiències greus. De manera, doncs, que cap al·lusió a la llengua no tenia sentit si no era per reiterar una idea que la realitat s'encarregava de mostrar diàriament.

A més, com ja hem vist més amunt, fins als anys seixanta del segle XX Andorra va ser un territori força homogeni demogràficament, amb més emigra-

16 Podeu consultar el discurs sencer a: <<http://www.oocities.org/antavianadigital/Document/Doc/Andorra.htm>>.

ció que no pas immigració, a causa de les dures condicions de vida. A partir de la segona meitat del segle xx, però, amb l'arribada de les primeres onades immigratòries i, per tant, d'un volum considerable de persones amb llengües diferents del català, comencen a aparèixer ordinacions destinades a preservar el català en àmbits concrets, dinàmica que va ser suficient durant molt de temps (Badia, 1995). I fins i tot abans del segle xx trobem alguns testimonis –força puntuals– de legislacions amb referència a la llengua. Vegem-ne alguns exemples.

2.1.1. Primers testimonis de legislació lingüística a Andorra

Amb anterioritat a l'aprovació de la Constitució, només trobem textos legals sectorials, és a dir, regulacions puntuals adreçades a solucionar una problemàtica concreta, i no documents generals de regulació de l'ús de la llengua. Aquesta manca d'una legislació global fins a l'any 1993 ens dóna una idea de l'omnipresència del català com a llengua pròpia d'Andorra, ja que no hi havia una percepció d'amenaça d'altres llengües. L'augment gradual de la quantitat de referències lingüístiques en els textos legislatius andorrans és testimoni del canvi sociolingüístic que va anar experimentant el país al llarg del segle xx.

Segons Badia (1995: 55), un dels documents més antics que fa referència al dret lingüístic va ser emès pel Consell General l'any 1898. Es tracta d'un acord segons el qual el síndic estableix que s'imprimeixin «los pasaports y guías ab lo lenguatge catalá y no castellá, per ser aquell lo propi idioma de las Valls». Tot i que no disposem de més informació, pensem que es tracta d'una manera de preservar el català davant d'una possible entrada del castellà en la redacció de documents oficials. Veiem, però, que tot i que no existia cap llei que declarés que el català era la llengua oficial del país, aquest fet se sobreentenia amb tota naturalitat.

En l'àmbit de les *comunicacions dels ciutadans amb l'Administració*, setanta anys més tard es recorda a la població que és obligatori presentar qualsevol tipus de petició a una corporació pública en català (Ordinació I del 28 de juny de 1968). Amb aquesta ordinació entra en vigor per primer cop un sistema de sancions per a l'incompliment d'una normativa lingüística (els infractors hauran de pagar una multa que pot oscil·lar entre les 100 i les 1.000 pessetes). Segons Badia (1995: 55), «el fet que hi comencés a haver sancions i que aquestes fossin modestes demostra, d'una banda, la voluntat seriosa d'esmenar una situació irregular i, de l'altra, que no es volien sancions desmesurades, sinó solucionar el problema sense enfrontaments».

L'àmbit dels rètols, la publicitat i els noms comercials va ser un dels que es va haver de regular més aviat. El nombre considerable de textos redactats en aquest sentit ens fa pensar que aquest aspecte formal de la llengua ha presentat històricament més irregularitats que altres sectors. El primer document que trobem, del 1938, és un edicte pel qual «s'acorda que tots els cartells i rètols oficials o semioficials hauran d'ésser redactats en la llengua oficial catalana»¹⁷ (fixem-nos que, ja en aquell moment, es fa servir el terme «llengua oficial» tot i que no existia cap llei que declarés l'oficialitat del català). En aquest àmbit també apareixen regulacions els anys 1953, 1957, 1968, 1970, 1981 i 1982 (vegeu Badia, 1995: 56).

2.1.2. Legislació lingüística posterior a la Constitució

La Llei d'ordenació de l'ús de la llengua oficial

El 16 de desembre de 1999, el Consell General va aprovar la Llei d'ordenació de l'ús de la llengua oficial (va entrar en vigor el gener del 2000). Aquest text desenvolupa i reforça l'oficialitat de la llengua catalana, i es pot considerar la legislació lingüística més important després del text constitucional.

Aquesta llei es va redactar en part com a conseqüència dels resultats negatius per a l'ús del català que es van revelar a la primera onada de

Coneixements i usos lingüístics de la població d'Andorra (1995). La Llei parla d'uns drets i uns deures lingüístics que es poden sintetitzar d'aquesta manera:

- **Drets lingüístics:** Tothom té dret a ser atès i correspost en català en les seves relacions orals i escrites.
- **Deures lingüístics:** Els andorrans tenen el deure de conèixer la llengua catalana.

La finalitat principal de la Llei era recuperar l'ús social majoritari del català, i els seus objectius s'exposen d'aquesta manera:

Edició de la *Llei d'ordenació de l'ús de la llengua oficial*.

17 Consell General, acord del 20 de juny de 1938.

- a) Garantir l'ús oficial del català.
- b) Generalitzar el coneixement del català.
- c) Declarar els drets lingüístics i establir-ne els mecanismes de protecció.
- d) Preservar i garantir l'ús general del català en tots els àmbits de rellevància pública, en l'ensenyament, en els mitjans de comunicació i en les activitats culturals, socials i esportives.
- e) Estendre la consciència social sobre el fet que el català és un bagatge cultural indispensable per al manteniment de la identitat del país.
- f) Vetllar pel patrimoni lingüístic andorrà.

La llei inclou sancions que no afectaven, però, els treballadors immigrants. Com assenyalava Molla (2003: 88):

Aleshores, les associacions d'immigrants i, sobretot, el Consell de Residents Espanyols i la Unió de Francesos a l'Estranger van condemnar la llei i les sancions que comporta. Però, tot i així, després de ser aprovada pel Consell General, la llei va entrar en vigor durant el desembre de 1999 i es va publicar al Butlletí Oficial del Principat d'Andorra el 12 de gener de l'any següent, fins que les disposicions transitòries en prorrogaren l'entrada definitiva el 27 de gener de 2002. Per tant, es va donar un termini de dos anys perquè tots els empresaris del sector hotelier, la restauració i el sector comercial adequessin el servei dels seus establiments als paràmetres estipulats, és a dir, que qualsevol persona tingui el dret a ser atesa en català en qualsevol local públic.

A més, a part dels centres d'autoaprenentatge, el Govern va organitzar cursos gratuïts de català.

En cas que aquesta obligació no es compleixi, i sempre que hi hagi una queixa formal, s'apliquen les sancions previstes per la llei. Aquestes sancions oscil·len des dels 120 euros per a les infraccions lleus fins als 1.202 euros per a les més greus. Entre les infraccions lleus s'inclouen les faltes d'ortografia en l'etiquetatge o la retolació, no disposar de documents administratius (contractes, factures, pressupostos, etc.) en català o no garantir la correcció de la llengua en els mitjans de comunicació, per exemple. Entre les infraccions greus es compten no atendre el públic en català en un organisme públic, o que els responsables del transport públic no facin ús escrit o oral del català. Les infraccions molt greus són la reincidència en una infracció greu.

No obstant això, tal com apunta Molla (2003: 88), el Govern insisteix que la llei no té la intenció de sancionar gratuïtament ni de manera indiscriminada, sinó que la finalitat és fomentar l'ús del català com a llengua oficial.

El Reglament d'ús de la llengua oficial en organismes públics

Posteriorment, han aparegut reglaments que desenvolupen certs aspectes de la llei que regeix l'ús de la llengua oficial a Andorra. Destaca el Reglament d'ús de la llengua oficial en organismes públics¹⁸ (2005). A l'article 8.1.c de la Llei d'ordenació de l'ús de la llengua oficial es diu que el català és la llengua de les relacions orals de les administracions públiques, *sense perjudici de l'ús d'altres llengües en les relacions amb estrangers que no compreguin el català*. Com diu el text del reglament, doncs, «cal fixar en quins supòsits es pot usar una llengua altra que l'oficial, per tal que els treballadors dels organismes públics disposin d'un referent normatiu pel que fa als usos lingüístics envers els administrats».

Alguns aspectes que regula aquest text són, per exemple, les comunicacions orals dels treballadors dels organismes públics. Aquests sempre s'han d'adreçar en català als usuaris, independentment de la llengua en què se li adrecin (tot i que si l'usuari no entén el català, el treballador se li pot adreçar en una altra llengua). Fins i tot s'incideix en les converses entre treballadors d'organismes públics, que «s'han d'efectuar en català quan les converses tenen lloc en edificis o instal·lacions públiques» (article 5.5).

El reglament també regula diversos àmbits i eines de treball, com ara el programari informàtic, que ha d'adquirir-se en català sempre que n'existeixi la versió; les pàgines web, la totalitat del contingut de les quals ha d'oferir-se en català; la publicitat institucional, que s'ha d'emetre en català, i la selecció i la formació de personal, que s'han de fer sempre en català.

El Pla Nacional Lingüístic 2006-2009

Tot i que no es tracta estrictament d'un text legislatiu, val la pena esmentar en aquest punt el Pla Nacional Lingüístic 2006-2009.¹⁹ Es tracta d'una iniciativa de planificació lingüística d'abast general, després de molt de temps en què les actuacions en matèria de política lingüística s'havien centrat en sectors concrets de la societat. Amb el Pla Nacional Lingüístic, el Govern d'Andorra provava de fer front a la situació de recessió de l'ús del català en alguns àmbits, que s'havia revelat en la tercera onada de l'enquesta *Coneixements i usos lingüístics de la població d'Andorra* (2004). L'objectiu final, segons el mateix text, és «augmentar l'ús social del català, de manera fonamental en el sector de la joventut, i tornar la llengua

18 El podeu consultar a: <<http://www.bopa.ad/bopa/2005/bop17028.pdf>>.

19 El podeu consultar a: <http://www.catala.ad/images/stories/Models_Documents/PNL24-10.pdf>.

oficial a la situació del 1995». Aquesta finalitat general es desplega en els objectius següents:

1. Adoptar *mesures legislatives i administratives* per garantir l'aplicació efectiva del pla.
2. Posar a disposició de les persones nouvingudes els recursos necessaris per facilitar-los la integració lingüística al nostre país.
3. Conscienciar els andorrans de la importància de la seva actitud davant les persones nouvingudes per facilitar-los l'aprenentatge i la integració.

Des del punt de vista de la legislació lingüística, les accions més importants del pla eren:

- Adequar la Llei d'immigració i els reglaments que en depenen per premiar les persones que acrediten coneixements de català a l'hora de renovar les autoritzacions.
- Introduir controls i requisits lingüístics a la propera Llei de comerç.

Pel que fa al primer punt, el pla estableix que l'estudi del català sigui un requisit per a qui vulgui obtenir un permís de treball o de residència, mitjançant la introducció de canvis normatius per regular la immersió dels nouvinguts en la llengua oficial. Es preveu crear un nou Servei d'Informació i Acol·lida, dins del Servei d'Immigració, que oferirà informació sobre els diferents recursos per a aprendre català, i es farà una prova de nivell de coneixements per determinar el curs de català que cal seguir. Una de les primeres concrecions legislatives del Pla Nacional Lingüístic va ser l'aprovació de la Llei 27/2007,²⁰ que inclou la previsió de facilitar la renovació del permís de treball i sojorn a les persones que acreditin coneixement del català.

Pel que fa les qüestions relacionades amb el món empresarial i el comerç, des del punt de vista legislatiu el Pla Nacional inclou el control del compliment de la legislació lingüística mitjançant la posada en marxa del servei d'inspecció i control i l'obertura d'expedients sancionadors a les persones i els establiments que no respectin els drets lingüístics de la població andorrana. A més, el pla preveu expressament introduir controls i requisits lingüístics en la futura Llei de comerç. L'octubre del 2006 es posaven en marxa el servei d'inspecció i la unitat de queixes del Departament de Política Lingüística a través de la figura del dinamitzador de la llengua, encarregat de visitar botigues, empreses i restaurants per assessorar en qüestions relacionades amb la legislació lingüística. L'agost del 2007 s'ha-

20 La podeu consultar a: <<http://www.bopa.ad/bopa/2007/bop19107.pdf>>.

vien obert més d'una vintena d'expedients a establiments i negocis per no respectar els drets lingüístics.

Sembla, doncs, que sota l'empara de la Llei d'ordenació de l'ús de la llengua oficial i del Pla Nacional Lingüístic 2006-2009, que té l'objectiu de dur a terme diferents actuacions de legislació i dinamització per fer complir aquella llei i per augmentar l'ús social del català, el dret a utilitzar el català i a ser-hi atès hauria de quedar garantit. En aquest sentit, el Servei de Política Lingüística va posar en marxa el 2007 la Unitat de Drets Lingüístics,²¹ que ofereix els serveis següents:

- Atén les persones i les entitats que volen formular consultes i presentar queixes referents al dret de viure en català.
- Tramita les queixes que arriben perquè, si cal, es faci una inspecció.
- Ofereix assessorament i recursos a les empreses i a les entitats objecte de queixa per facilitar-los l'ús del català.
- A partir dels casos atesos, fa propostes d'actuacions per afavorir l'ús del català en els àmbits que generen més queixes o consultes.

2.1.3. Referències lingüístiques a la legislació per a l'adquisició de la nacionalitat andorrana

Tenint en compte que «la llengua oficial de l'Estat és el català» (Constitució del Principat d'Andorra, article 1.2) i que «tots els andorrans tenen el deure de conèixer la llengua catalana» (Llei d'ordenació de l'ús de la llengua oficial, article 4.1), sembla lògic que les persones que vulguin sol·licitar la nacionalitat andorrana hagin d'acreditar coneixements de català. I és que, com assenyala Badia (1995: 65), per obtenir la nacionalitat andorrana sempre s'ha tingut en compte el concepte d'*integració suficient*, que a la pràctica consisteix sobretot en el coneixement de la llengua catalana i de la història i les institucions del país. La característica comuna de totes les disposicions que han aparegut al llarg del temps sobre aquesta qüestió és que s'adrecen a evitar que una persona que no sàpiga res del país i que ni tan sols parli el català pugui obtenir la nacionalitat.

Amb posterioritat a la ratificació de la Constitució, han aparegut dues normatives que regulen l'adquisició de la nacionalitat andorrana i que fan alguna referència a la qüestió lingüística: la Llei qualificada de la nacionalitat, del 3-9-1993, i el Reglament per a l'apreciació de la suficient

21 <<http://www.cultura.ad/drets-linguistics>>.

integració, del 3-5-1996. La llei del 1993 ja assenyala que el coneixement de la llengua catalana serà un element essencial per a constatar la suficient integració a Andorra (article 34), i per tant per obtenir la nacionalitat, però és en el reglament on es despleguen els mecanismes per dur a terme aquesta constatació. A l'article 6 d'aquest reglament es diu:

La prova per apreciar el grau d'integració a Andorra és oral i segueix els criteris que s'assenyalen a continuació:

- a. Coneixement i comprensió de la llengua catalana. S'entén que la persona interessada posseeix un coneixement i una comprensió suficient de la llengua catalana si és capaç d'entendre les preguntes previstes en l'apartat següent i pot respondre-les en català.
- b. Entrevista personal per tal de comprovar el grau d'adaptació i participació de la persona sol·licitant en la societat del Principat i el seu coneixement de les institucions. La persona interessada pot aportar a la Comissió de la Nacionalitat tots els elements que avalin la seva sol·licitud, i el Ministeri o Secretaria d'Estat competent en matèria de nacionalitat pot sol·licitar a les autoritats comunals la informació sobre el seu grau d'arrelament.

Segons el mateix reglament, hi ha certes persones que es consideren integrades a la societat andorrana sense necessitat de prova: per haver acabat l'escolarització obligatòria al país, per haver obtingut certificats del Servei de Formació d'Adults o per ser majors de quaranta-cinc anys i acreditar residència efectiva durant vint-i-cinc anys com a mínim (article 7).

2.1.4. Regulacions lingüístiques en l'educació

Com hem vist més amunt, l'estructura educativa d'Andorra és complexa i afecta de manera crucial els coneixements i els usos lingüístics dels joves del país. Per això val la pena donar un cop d'ull també a les legislacions relatives a l'educació a Andorra. Comencem fent un breu repàs al que diuen els textos sobre el sistema educatiu andorrà, que, com sabem, es compon de l'Escola Andorrana, la Formació Professional, la Formació Andorrana, la Formació d'Adults i la Universitat d'Andorra.

La Llei qualificada d'educació, del 3-9-1993, regula els diferents nivells del sistema educatiu andorrà. A l'article 18 d'aquest text hi ha una breu referència a l'ús de les llengües en els diferents nivells:

El català és la llengua pròpia del sistema educatiu andorrà. En les diferents modalitats i nivells del sistema educatiu andorrà es promourà l'aprenentatge de llengües estrangeres que podran ser vehiculars per afavorir l'obertura a la cultura universal i la relació fluida amb els altres països.

Segons la mateixa llei, una de les finalitats principals de l'activitat educativa dins el sistema educatiu andorrà és «impulsar el català com a llengua pròpia del país, vetllant perquè s'assoleixi un domini correcte i un ús matissat i ric del català oral i escrit» (article 3.e).

Així mateix, la Llei d'ordenament del sistema educatiu andorrà, del 9-6-1994, a l'article 2 preveu entre un dels objectius principals del sistema educatiu:

Assegurar l'ús de la llengua catalana en els diferents àmbits de comunicació, per mitjà del coneixement de la seva diversitat de registres i nivells d'ús. Promoure el coneixement de diverses llengües per tal d'afavorir l'obertura a la cultura universal i la comunicació fluida amb ciutadans d'altres països.

D'altra banda, la Llei de l'Escola Andorrana, del 2-5-1989, es fixa com a objectius prioritaris, entre altres (article 3):

- j) Adoptar com a pròpia la llengua oficial del país, fixant-se com a objectiu prioritari que els alumnes assoleixin un domini correcte i un ús matissat i ric del català oral i escrit.
- k) Assegurar als alumnes un bon coneixement gradual de les llengües castellana i francesa, així com possibilitar-los el domini oral i escrit d'una quarta llengua viva.

Pel que fa a la Formació Andorrana, que, com sabem, és l'estructura que garanteix que la llengua, la història i les institucions andorranes siguin presents en els sistemes educatius forans, disposem de la Nota-informe sobre l'andorranització, aprovada pel Consell General el juny de 1972, que disposa:

Aquesta Formació Andorrana ha d'entendre's en el sentit d'assignatura obligatòria, impartida per professorat qualificat i objecte dels pertinents controls, exàmens i verificacions. Els factors essencials de la seva composició han d'ésser:

A. LA LLENGUA. La llengua oficial del país, com a tret fonamental de la comunitat, i que en el cas peculiar d'Andorra és absolutament necessari d'imposar-ne l'obligatorietat, donades les circumstàncies del país [...].

Sobre el programa de Formació d'Adults, a l'article 1 del Reglament d'educació bàsica d'adults, del 26-7-1996, trobem també una referència a la llengua:

Són finalitats de l'educació bàsica d'adults: [...] Impulsar el català com a llengua pròpia del país, i vetllar perquè s'assoleixi un ús ric oral i escrit.

I per acabar aquest ràpid repàs a les referències lingüístiques en la legislació del sistema educatiu andorrà, a l'article 12 de la Llei 12/2008, del 12 de juny, d'ordenació de l'ensenyament superior, trobem el text següent:

1. El català és la llengua pròpia de l'ensenyament superior públic d'Andorra.
2. S'han d'establir programes de foment d'altres llengües, que poden tenir el caràcter de llengua vehicular en el desenvolupament de programes docents i de recerca.

Pel que fa a la legislació sobre els sistemes educatius forans, existeix el Conveni entre el Govern del Principat d'Andorra i el Govern del Regne d'Espanya en matèria educativa i el Conveni entre el Govern del Principat d'Andorra i el Govern de la República Francesa en l'àmbit de l'ensenyament. En ambdós textos es parla de l'obligatorietat d'impartir una àrea de formació andorrana en llengua catalana, a tots els nivells educatius. La diferència entre aquestes dues legislacions és la càrrega lectiva de l'assignatura de formació andorrana en els dos sistemes educatius: en el sistema espanyol es fan més hores de formació andorrana (i, per tant, més hores de docència en català), en tots els nivells, que en el sistema francès (vegeu ambdós textos per conèixer el detall de les hores de formació andorrana en cada nivell educatiu).

Finalment, l'any 2000 el Govern d'Andorra va signar el Conveni de cooperació educativa entre el Principat d'Andorra i la República Portuguesa, del 15 de novembre. Aquest conveni mostra el reconeixement del Govern que, davant d'una població d'origen portuguès que és quantitativament significativa dins del conjunt de la població d'Andorra, cal que els infants portuguesos puguin rebre una formació en la seva llengua d'origen, tenint en compte que la política educativa del país sempre ha provat de fomentar el plurilingüisme. El conveni disposa que l'ensenyament de la llengua portuguesa s'instauri a tots els sistemes educatius presents a Andorra en el nivell de primera ensenyança. Les condicions d'aquest ensenyament són les següents (articles 2 i 3):

- Ha de tenir un caràcter voluntari i gratuït.
- S'ha de realitzar fora de l'horari lectiu i en un règim d'una hora setmanal.
- S'ha d'impartir en la primera ensenyança, a partir del segon cicle (vuit anys), per a aquells alumnes escolaritzats al país que ho desitgin.
- El Govern de Portugal s'ha de fer càrrec del cost d'aquests ensenyaments.

Quadre resum

- Les dues lleis més importants en matèria lingüística a Andorra són:
 - La **Constitució del Principat d'Andorra**, que declara el català llengua oficial de l'Estat.
 - La **Llei d'ordenació de l'ús de la llengua oficial**, que desenvolupa l'oficialitat de la llengua.
- Tot i que l'oficialitat de la llengua no es declara fins al 1993, a Andorra el català ha estat la **llengua pròpia de facto** durant segles.
- Podem definir **dues etapes** en la legislació lingüística d'Andorra:
 - Segle XIX-ratificació de la Constitució (1993): fonamentalment regulacions puntuals.
 - 1993-actualitat: Constitució, Llei d'ordenació de l'ús de la llengua oficial, i altres.
- Dos àmbits importants en la legislació relacionada amb la llengua són l'**educació** i l'**adquisició de la nacionalitat**, ja que, com hem vist en altres apartats, són dues variables estretament relacionades amb els usos lingüístics a Andorra.

2.2. Dinamització lingüística

Dins del gran àmbit de la política lingüística, que prova de gestionar la diversitat lingüística present en un territori mitjançant diferents mecanismes (com ara la legislació, que acabem de veure) i amb diferents objectius, la dinamització lingüística es pot entendre com un conjunt d'actuacions, impulsades des de l'Administració pública o des d'altres entitats relacionades amb la llengua, que tenen la finalitat d'estendre l'ús social d'una llengua determinada, ja sigui en sectors concrets o a la població en general. Tal com apunten Pueyo i Riera (2012: 16): «En un context de bilingüisme o plurilingüisme, un dels principals objectius de les polítiques lingüístiques ha estat influir en la tria de llengua dels parlants, tant dels que tenen el català com a L1 com dels que el tenen com a L2, i amb arguments tant instrumentals com simbòlics.»

A Andorra, els objectius principals de la dinamització lingüística que s'ha dut a terme des de l'Administració són, d'una banda, estendre l'ús del català en tots els àmbits socials –especialment en aquells sectors on es detecta un ús més minoritari–, independentment de *com* es parli, i de l'altra, millorar la *qualitat* del català en certs àmbits.

El Servei de Política Lingüística

A Andorra, l'ens més important en matèria de política, dinamització i assessorament lingüístics és el **Servei de Política Lingüística (SPL)**, adscrit al Ministeri de Cultura del Govern d'Andorra. L'SPL va néixer l'any 1988 amb el nom de Departament d'Assessorament Lingüístic, amb la finalitat

d'augmentar el coneixement i l'ús del català, ja que es començava a detectar que anava perdent terreny davant d'altres llengües. Tal com assenyalen Vila i Pujol (2006: 25), fins a la creació d'aquest servei, els únics nivells d'acció oficial per a la llengua catalana eren la Formació d'Adults, la Formació Andorrana i l'Escola Andorrana. Tal com apunta a la seva pàgina web,²² el Servei articula diverses actuacions en els àmbits següents:

- **Assessorament:** Ofereix un servei de correcció gratuïta de textos curts i atén consultes lingüístiques.
- **Dinamització:** Des de l'any 1990 ha desenvolupat diverses campanyes de «conscienciació i foment de l'ús del català», que comentarem més avall. A més, des de l'any 2005 ha posat en marxa el projecte Voluntaris x la Llengua (en col·laboració amb el Centre de la Cultura Catalana). Dins de l'àmbit de la dinamització lingüística, l'SPL ha dedicat una atenció especial a la promoció del català entre el sector més jove de la població, amb actuacions diverses, com ara els concerts de rock català, el concurs de guions televisius o el Dictat nacional.
- **Publicacions:** Destinades a augmentar la competència lingüística, tant de la població en general com de sectors específics. En parlarem més avall.
- **Propostes legislatives:** L'SPL va impulsar la promulgació de la Llei d'ordenació de l'ús de la llengua oficial i el Reglament d'ús de la llengua oficial en organismes públics, aprovat el 2005 (que hem vist a l'apartat 2.1.2). El 2007 es va posar en marxa la Unitat de drets lingüístics, que també hem vist més amunt. Dins d'aquest àmbit també s'ha de destacar el disseny del Pla Nacional Lingüístic (2006-2009).
- **Obtenció d'informació sociolingüística:** És l'SPL qui encarrega regularment els estudis *Coneixements i usos lingüístics de la població d'Andorra*, alhora que treballa amb organitzacions exteriors en diversos camps relacionats amb la sociolingüística. Col·labora amb el Centre de Recerca Sociològica pel que fa a la transmissió i obtenció de dades sociolingüístiques.
- **Estudis lexicogràfics i terminològics:** L'SPL col·labora amb altres institucions en l'elaboració i la publicació d'obres lexicogràfiques i terminològiques. Un dels projectes més destacats en aquest àmbit és l'elaboració, juntament amb la Comissió de Toponímia, del *Nomenclàtor oficial de toponímia d'Andorra* (aprovat pel Govern el 2010), destinat a actualitzar i homogeneïtzar els noms de lloc d'Andorra.

22 <<http://www.cultura.ad/llengua>>.

- **Promoció de la recerca en sociolingüística d'Andorra:** El servei ofereix cada any una beca, anomenada Ajut a la investigació lingüística Lídia Armengol Vila, per dur a terme estudis d'investigació relacionats amb la llengua.

Seguidament ens centrarem a parlar de la tasca de dinamització que ha dut a terme el Servei de Política Lingüística, ja que, juntament amb els àmbits de propostes legislatives (que hem vist a l'apartat 2.1), és l'aspecte de la política lingüística que incideix de manera més directa en tota la societat d'Andorra.

2.2.1. Accions de dinamització lingüística

Campanyes generals

Les campanyes de dinamització lingüística es van iniciar a Andorra ben abans que tinguéssim dades sociolingüístiques fiables sobre el coneixement i l'ús de les diverses llengües que coexistien al país. Les iniciatives, però, es van posar en marxa com a conseqüència d'una intuïció que el català estava perdent força com a llengua d'ús majoritari a Andorra. La tasca de promoció de l'ús del català es va iniciar amb campanyes de **sensibilització general**, és a dir, adreçades a tota la població, tant catalanoparlant (principalment, per sensibilitzar aquest sector a no canviar de llengua en les converses amb no catalanoparlants) com no catalanoparlant (per augmentar l'ús del català entre aquest sector). No va ser fins que es van obtenir les primeres dades sociolingüístiques fiables i de gran abast (l'any 1995) que es van poder començar a dur a terme **campanyes sectorials**, és a dir, destinades a augmentar la presència del català en aquells sectors en què els resultats dels estudis apuntaven a un descens de l'ús.

La primera campanya de promoció de l'ús del català es va dur a terme l'any 1990 i es va fer amb l'eslògan «No et tallis/Un sol d'idioma». L'objectiu d'aquella primera campanya era que es fes ús del català, sense incidir en la correcció. Segons Vila i Pujol (2006: 26-28), «prioritzar l'ús interpersonal del català en comptes de la normativa era un fet innovador en aquell moment, sobretot si tenim en compte que les campanyes que es feien llavors a Catalunya incidien molt més en la correcció que no pas en la promoció de l'ús».

El 1994 es va engegar una sèrie de campanyes amb l'eslògan «*Tu tens la paraula*». Entre les actuacions que es van dur a terme, van tenir un impacte especial l'adhesiu amb el lema «AACC: a Andorra, clar i català» i els díps-

tics en què, sota el lema «*Tu tens la paraula*», es convidava els ciutadans a escriure en un espai en blanc els suggeriments que volguessin fer i a enviar-los a l'SPL. Vila i Pujol (2006: 27) assenyalen que «l'objectiu va ser fer una campanya amable, que tingués continuïtat, que incités els andorrans a no canviar de llengua, dirigida a tothom i amb la qual se sentissin identificats».

L'any 1996 es va portar a terme la primera campanya posterior a la primera onada de l'estudi *Coneixements i usos lingüístics de la població d'Andorra* (1995). Això implicava que el Servei de Política Lingüística ja es podia centrar a incidir en aquells àmbits en què l'ús del català mostrava més debilitat segons les dades estadístiques. La campanya del 1996 es va dedicar a posar èmfasi en la utilitat del català a Andorra. Amb el lema «El català serveix per...» es van difondre diversos missatges amb les continuacions «...per treballar», «...per comprar i vendre», «...per jugar», «...per estimar» i «...per fer amics».

La darrera campanya de sensibilització general, desenvolupada l'any 2007, porta el lema «Estira'm la llengua i parlaré català», i va anar adreçada sobretot als **catalanoparlants** perquè ajudin, parlant-los en català, les persones novingudes.

Imatge d'una campanya de sensibilització. Servei de Política Lingüística del Govern d'Andorra, 2007.

Com hem vist a l'apartat 1.3.4, aquesta actuació es deriva en part dels resultats dels estudis *Coneixements i usos lingüístics de la població d'Andorra*, que assenyalen que la gran majoria de la població canvia de llengua si, en iniciar una conversa en català, l'interlocutor li respon en qualsevol altra llengua.

Campanyes sectorials

A partir de l'any 1996, i com que ja es disposava de dades periòdiques sobre la situació lingüística a Andorra, l'SPL es va concentrar especialment en les **campanyes sectorials**, és a dir, aquelles accions de dinamització lingüística adreçades a sectors concrets amb rellevància social en els quals es detectava un descens de l'ús del català, ja fossin sectors socioeconòmics (comerç, transport públic, restaurants, etc.) com grups socials concrets (turistes, nouvinguts, etc.). En destaquem algunes:

- 1996: Es va dur a terme una campanya dirigida als **restaurants**, que incloïa un servei gratuït de redacció de cartes i menús en català i també cursos d'atenció en català per als professionals del sector, amb el lema «El català t'obre portes».
- 1997: Es va engegar una campanya adreçada als **grans magatzems**, un sector important per a l'economia del país, en el qual l'enquesta del 1995 havia mostrat que el català es feia servir molt poc en comparació amb altres àmbits. El públic destinatari de la campanya en aquesta primera fase eren els catalanoparlants que canvien de llengua davant d'un interlocutor desconegut. L'aspecte negatiu de l'acció és el fet que no es va poder fer un estudi de repercussió per manca de pressupost. La part positiva és que es tracta de la campanya que va obtenir més ressò en els mitjans de comunicació de Catalunya. L'objectiu principal era promoure i facilitar l'ús del català al sector dels grans establiments comercials. Es va insistir molt, com altres vegades, que no es tractava de parlar més bé el català, i el missatge s'adreçava als professionals que no gosaven atendre en català perquè comencessin a fer-ho i s'esforcessin a atendre els clients en català. Els esforços per motivar les diverses parts implicades van donar fruit en alguns establiments comercials, i per aquest motiu aquell any es va encarregar un estudi de ressò de la campanya. Es van dur a terme enquestes als clients i entrevistes a empresaris i a venedors. L'objectiu d'una avaluació d'aquesta mena, que es feia per primera vegada, era rendibilitzar el pressupost disponible per a campanyes de promoció lingüística.

1996-1997: Es va fer una campanya adreçada al **transport públic**: «*Al transport públic, sens dubte, en català. No l'aparquis*». Es van fer servir les parades d'autobús com a suport publicitari i es van editar rètols per als vehicles. La mateixa campanya es va reprendre l'any 2000.

- L'any 2002 es van destinar diversos projectes al sector dels **bars i restaurants**. L'SPL va elaborar cartells amb els noms de plats i entrepans

en català, juntament amb carpetes amb làmines i un petit vocabulari. El material es va repartir a tots els establiments del sector. I d'altra banda, es va elaborar el Vocabulari de bars i restaurants. L'article 17 de la Llei d'ordenació de l'ús de la llengua oficial estableix explícitament l'obligació de redactar els menús i les cartes en català. Aquesta va ser la base legal del vocabulari que el Servei va elaborar.

- 2000: Com a reacció als resultats negatius d'ús del català al sector de les **perruqueries i barberies** a l'enquesta del 1999, es va dur a terme la campanya «Atreveix-t'hi. A la “pelu”, en català!», per estendre l'ús de la llengua entre els professionals i els clients d'aquests establiments.
- 2003: Es va fer la primera acció de difusió dirigida al **turisme** per impulsar la projecció exterior de la llengua oficial, amb l'eslògan «Les primeres paraules en català». El format eren unes targetes adreçades als turistes amb algunes paraules i expressions bàsiques en sis llengües (francès, portuguès, espanyol, rus, alemany i anglès) i la traducció al català. L'objectiu de la campanya era que els turistes sabessin quina és la llengua oficial d'Andorra i s'animessin a dir alguna paraula en català.
- 2001: Per a fer difusió de la Llei d'ordenació de l'ús de la llengua oficial, l'SPL va distribuir un fullet informatiu adreçat a les **persones novingudes** que no parlen català. Aquest fullet, escrit en cinc llengües –català, castellà, portuguès, francès i anglès–, explica que el català és la llengua oficial d'Andorra i que hi ha una llei que en regula l'ús. A més, informa que cal saber català per treballar de cara al públic. Finalment, indica els telèfons dels centres d'autoaprenentatge de català i del Servei de Política Lingüística.

2004: Es fa un spot publicitari amb els eslògans «No et tallis» i «El català t'obre portes» en què els protagonistes són **immigrants** de diverses procedències (Espanya, Portugal, Argentina, Cuba...) que expliquen en una frase d'on són i per què parlen català.

A banda de les campanyes que hem destacat, se n'han desenvolupat també en altres sectors importants, com ara en el món dels esports i entre la població més jove d'Andorra, amb diverses actuacions (concurs de guions, jocs didàctics, promoció de jocs i joguines en català, etc). Dins de l'àmbit de la cultura, l'SPL també ha assajat diverses actuacions, com ara provar de portar als cinemes pel·lícules doblades al català.

Un dels problemes de les campanyes de dinamització lingüística és que en poques ocasions se n'ha analitzat l'impacte en els usos lingüístics de la població. La manera més directa que tenim d'avaluar l'efecte d'aquestes

actuacions és examinar els usos lingüístics en cada sector a les enquestes *Coneixements i usos de la població d'Andorra* posteriors a les campanyes concretes. L'última onada d'aquest estudi, però, ens dóna alguna mesura per explorar l'impacte de la dinamització lingüística a Andorra de manera global. La taula 19 mostra les respostes a la pregunta «Com valora la difusió del català a Andorra en general?».

	Percentatges
Ja és suficient amb la difusió que es fa	55
És insuficient, caldria més difusió	42,3
La difusió que es fa és excessiva	2
Ns/Nc	0,7

Com valora la difusió del català a Andorra en general?

Adaptada de *Coneixements i usos lingüístics de la població d'Andorra 2009*.

Podem observar que el 55 % de la població considera que la difusió que es fa del català és satisfactòria. Tot i que aquesta mesura no prediu l'impacte que té aquesta difusió en els usos lingüístics socials, sabem com a mínim que les campanyes de dinamització lingüística arriben a la població; que aquesta té consciència d'aquestes actuacions i que les coneix. Cal apuntar també que, dins del sector més crític, que considera que aquesta difusió és insuficient, trobem sobretot les persones més relacionades amb la llengua catalana: les de nacionalitat andorrana i les que tenen el català com a primera llengua.

Voluntaris per la llengua

L'any 2005, el Servei de Política Lingüística va engegar a Andorra el projecte «Voluntaris per la llengua» en col·laboració amb el Centre de la Cultura Catalana. El voluntariat lingüístic és una iniciativa que s'havia implantat anteriorment amb èxit a Catalunya i consisteix a posar en contacte voluntaris catalanoparlants amb persones que busquen una manera d'aprendre a parlar el català mitjançant la conversa, o que volen complementar així el que aprenen en els cursos organitzats pel Departament d'Educació. Es tracta d'un projecte que ha tingut força acceptació i, tot i que en relació amb la població total el nombre de parelles lingüístiques no es pot considerar alt, és una indicació clara que existeix, per part de persones novvingudes, la motivació per aprendre a parlar català, i també que moltes persones catalanoparlants tenen la iniciativa de ser voluntàries per ajudar a integrar-se lingüísticament persones d'origen immigrant. La màxima participació en

el projecte va ser l'any 2007, amb 138 parelles lingüístiques, i la mitjana de participació fins a l'any 2012 ha estat de 80 parelles per any.

Imatge promocional de Voluntaris per la llengua. Servei de Política Lingüística del Govern d'Andorra.

Per tancar aquest subapartat, cal esmentar que el Servei de Política Lingüística no és l'única entitat que treballa per a la dinamització del català a Andorra. Algunes associacions, com ara el Cercle de les Arts i les Lletres²³ i, sobretot, el Centre de la Cultura Catalana²⁴ tenen com un dels seus objectius principals la difusió del català. Com apunten Vila i Pujol (2006: 28), sovint aquestes accions reben suport institucional i algunes s'organitzen en col·laboració amb el Servei de Política Lingüística. Podeu consultar les diferents actuacions de difusió de la llengua d'aquestes associacions a les seves pàgines web.

2.2.2. Difusió de la legislació

Una altra finalitat important de l'SPL ha estat la de difondre la legislació relacionada amb la llengua. Segons Vila i Pujol (2006), aquesta tasca ja va començar abans que el català adquirís l'estatus de llengua oficial. Així, el 1989 es va elaborar i difondre un díptic amb la legislació vigent aleshores

23 <<http://www.cerclleartsilletes.net/txp/>>.

24 <<http://ccandorra.wordpress.com/>>.

relacionada amb la llengua a tots els hotels, restaurants i comerços d'Andorra. Les ordinacions d'aquest díptic eren les següents:

1. Des del 1938: tots els documents adreçats al Consell General; tots els cartells i rètols oficials o semioficials.
2. Des del 1953: tots els rètols anunciadors de comerços, indústries, publicitat, cinemes...
3. Des del 1966: es preveu una multa de 500 pessetes per l'incompliment de la normativa. S'exceptuen els rètols amb grups de lletres sense significat precís.
4. Des del 1968: en lloc secundari dels cartells, proclames, propaganda, pot haver-hi informació traduïda a altres llengües. Els infractors hauran de pagar una multa de 100 a 1.000 pessetes.
5. Des del 1971: els registres civils. A partir del 1976, en casos especials, poden presentar-se documents en francès i en castellà.

Però era obvi que aquesta legislació havia quedat desfasada i no resolía els desequilibris que es començaven a percebre entre la llengua pròpia d'Andorra i la resta de llengües en contacte. Per això, el Servei de Política Lingüística va promoure i va formar part del procés d'elaboració de la Llei d'ordenació de l'ús de la llengua oficial (vegeu apartat 2.1.2), que es va aprovar el 1999. L'any 2000 es va iniciar la difusió dels punts més importants de la llei, mitjançant l'edició de fullets de divulgació i reunions explicatives. Es van editar tres fullets:

- Un d'informatiu, adreçat a les persones novingudes, que ja hem esmentat a l'apartat dedicat a la immigració.
- Un de destinat a la població d'Andorra en general, amb un resum dels punts més importants de la Llei. Esmentava les obligacions bàsiques pel que fa a l'ús del català en la publicitat, els cartells, els menús, l'atenció al públic, etcètera.
- I un amb el text íntegre de la llei, per repartir entre persones i institucions interessades en el tema.

També es van celebrar reunions explicatives amb tots els sectors relacionats amb la llengua, com ara directors de Cultura dels comuns, direccions de l'Escola Andorrana, inspectors de comerç, associacions de residents i altres.

Finalment, el 2001 es va posar en marxa una campanya per difondre el contingut de la Llei. «*Tothom té dret a ser atès i correspost en català*», una

frase extreta de l'article 3 de la llei, va ser l'eslògan triat per a aquesta actuació, que destacava especialment l'obligació de saber atendre el públic en català, recollida a l'article 20.

Quadre resum

- L'ens més important en matèria de política lingüística és el **Servei de Política Lingüística**, adscrit al Ministeri de Cultura del Govern d'Andorra.
- L'SPL assumeix diverses funcions relacionades amb la llengua, com ara l'assessorament, la dinamització, la publicació de textos destinats a augmentar el coneixement del català, l'obtenció de dades sociolingüístiques o les propostes legislatives, entre d'altres.
- Des del 1989, l'SPL ha dut a terme diverses campanyes de sensibilització lingüística amb l'objectiu d'augmentar l'ús del català, tant de la població general com de sectors socials concrets.
- A Andorra existeixen altres entitats, com ara el Centre de la Cultura Catalana, que treballen per a la dinamització lingüística.

Bibliografia

Llibres, articles i enquestes sociolingüístiques

- Anuari estadístic del Govern d'Andorra 2012* (2012). Departament d'Estadística del Govern d'Andorra. En línia: <<http://www.estadistica.ad/anuari/index.php?lang=ca>>.
- BADIA, M. (1995). «Referències lingüístiques en la legislació andorrana». *Revista de Llengua i Dret*, núm. 23, p. 53-99. En línia: <http://www10.gencat.net/eapc_rld/revistes/revista.2008-09-19.4115785357/Referencies_linguistiques_en_la_legislacio_andorrana/ca>.
- BALLARÍN, J. M. (2006). «Identitats culturals i usos lingüístics a Andorra». *Treballs de Sociolingüística Catalana*, núm. 19: *La situació sociolingüística a Andorra*, p. 183-220. En línia: <<http://publicacions.iec.cat/repository/pdf/00000053/00000087.pdf>>.
- BASTARDAS I BOADA, A. (1993). «Llengua catalana i futur: notes des d'una perspectiva ecosistèmica». *Revista de Llengua i Dret*, núm. 19, p. 81-93.
- BASTIDA, C.; NICOLAU, M. (2012). «Un projecte de prospectiva sociolingüística. El model sistèmic de l'evolució de l'ús del català a Andorra». *Llengua i Ús*, núm. 51. En línia: <<http://www.raco.cat/index.php/LlenguaUs/article/view/257213/344288>>.
- BATALLA, J.; CASALS, M.; MICÓ, J. (2004). *La immigració a Andorra*. Centre de Recerca Sociològica d'Andorra. Lleida: Pagès.
- BOIX, E. (2006). «Llindar». *Treballs de Sociolingüística Catalana*, núm. 19: *La situació sociolingüística a Andorra*, p. 9-11. En línia: <<http://publicacions.iec.cat/repository/pdf/00000053/00000078.pdf>>.
- (2012). «Història de la sociolingüística catalana». A: *Sociolingüística catalana* (mòdul 2). Universitat Oberta de Catalunya.
- BOIX, E.; FARRÀS, J. (1992). *Usos, coneixements i ideologies lingüístics dels joves de secundària andorrans*. 2 volums mecanografiats, inèdits.
- CAIRAT, M. T. (2006). «Plantejament lingüístic de l'Escola Andorrana». *Treballs de Sociolingüística Catalana*, núm. 19: *La situació sociolingüística a Andorra*, p. 53-69. En línia: <<http://publicacions.iec.cat/repository/pdf/00000053/00000082.pdf>>.
- CAMPS, F. (1996). *Coneixements i usos lingüístics de la població d'Andorra*. Andorra la Vella: Govern d'Andorra. Servei de Política Lingüística.
- CAVERO, P. (2006). «El Principat d'Andorra i el català». *Treballs de Sociolingüística Catalana*, núm. 19: *La situació sociolingüística a Andorra*, p. 101-114. En línia: <<http://publicacions.iec.cat/repository/pdf/00000053/00000084.pdf>>.
- Coneixements i usos lingüístics de la població d'Andorra. Situació actual i evolució (1995-1999)* (2000). Andorra la Vella: Govern d'Andorra. Servei de Política Lingüística.
- Coneixements i usos lingüístics de la població escolar d'Andorra* (2002). Andorra la Vella: Govern d'Andorra. Ministeri de Turisme i Cultura.
- Coneixements i usos lingüístics de la població d'Andorra. Situació actual i evolució (1995-2004)* (2005). Andorra la Vella: Govern d'Andorra. Servei de Política Lingüística.
- Coneixements i usos lingüístics de la població d'Andorra. Situació actual i evolució (1995-2009)* (2010). Andorra la Vella: Govern d'Andorra. Servei de Política Lingüística. En línia: <<http://www.catala.ad/images/stories/Coneixements-usos-linguistics-poblaci-Andorra-09.pdf>>.

- Coneixements i usos lingüístics de la població d'Andorra. *Situació actual i evolució (1995-2014)* (2015). Andorra la Vella: Govern d'Andorra. Servei de Política Lingüística.
- DÍAZ, J. M. (2006). «El multilinguismo y el multiculturalismo en la Escola Andorrana». *Cultura i Educació*, núm. 18:2, p. 173-183.
- FARRÀS, J. (2003). «La realitat sociolingüística andorrana a debat, segons els resultats d'estudis no impulsats per l'Administració». *Noves SL: Revista de Sociolingüística*, núm. 1.
- GALLARDO, J. (2006). «Pròleg». *Treballs de Sociolingüística Catalana*, núm. 19: *La situació sociolingüística a Andorra*, p. 15-17. En línia: <<http://publicacions.iec.cat/repository/pdf/00000053/00000079.pdf>>.
- Institut d'Estudis Catalans (2007). Diccionari de la llengua catalana. 2a ed. En línia: <<http://dlc.iec.cat/index.html>>.
- JUNYENT, M. C. (1999). «El català: una llengua en perill d'extinció?». *Revista d'Iguallada*, núm. 1.
- LIXFELD, V. (1982). *Les llengües d'Andorra: Les relacions entre les estructures socials i les lingüístiques en un estat multiètnic*. Tesi doctoral inèdita.
- MARGARIT, E. (2013). *L'escenari sociolingüístic de la població escolar d'Andorra (2013)*. Estudi inèdit. Resum disponible en línia a: <<http://www.catala.ad/images/stories/DocsNoticies/12033012-EscenariSociolingüistic.pdf>>.
- MARGARIT, E.; MONNÉ, A. (2010). *Joves i llengües d'Andorra*. Andorra la Vella: Govern d'Andorra. Ministeri d'Educació i Cultura. Servei de Política Lingüística.
- MARINA, J. R. (2006). «La interdisciplinarietat del treball amb alumnes adults a Andorra». *Treballs de Sociolingüística Catalana*, núm. 19: *La situació sociolingüística a Andorra*, p. 115-118. En línia: <<http://publicacions.iec.cat/repository/pdf/00000053/00000085.pdf>>.
- MICÓ, J. (2006). «Els estudis de sociolingüística a Andorra». *Treballs de Sociolingüística catalana*, núm. 19: *La situació sociolingüística a Andorra*, p. 269-290. En línia: <<http://publicacions.iec.cat/repository/pdf/00000053/00000090.pdf>>.
- MOLLA, G. (2003). «El català a Andorra: tota una lluita». *Revista de Girona*, núm. 230, p. 98-106.
- NOTÓ, P. (1983). *La identitat andorrana, des d'una perspectiva psicosociològica*. Tesi doctoral inèdita.
- PUEYO, M.; RIERA, E. (2012). «Sociolingüística aplicada. Les bases sociolingüístiques de la política lingüística a l'àrea catalana». A: *Sociolingüística catalana* (mòdul 5). Universitat Oberta de Catalunya.
- PUJOL, M.; BADIA, M. (2002). «Els estudis impulsats per l'Administració andorrana com a punt de referència per a la planificació lingüística». *Noves SL: Revista de Sociolingüística*, núm. 4. En línia: <<http://www6.gencat.net/llengcat/noves/hm02hivern/catalana/pujol.pdf>>.
- PUJOLAR, J. (2012). «Dades i procediments de recerca». A: *Sociolingüística catalana* (mòdul 3). Universitat Oberta de Catalunya.
- QUEROL, E. (2002). *Usos i representacions socials del català a Andorra* (2002). Projecte de recerca inèdit.
- (2006). «Qui parla català a Andorra i per què?». *Treballs de Sociolingüística Catalana*, núm. 19: *La situació sociolingüística a Andorra*, p. 269-290. En línia: <<http://publicacions.iec.cat/repository/pdf/00000053/00000089.pdf>>.
- QUEROL, E. (coord.); CHessa, E.; SOROLLA, N.; TORRES, J.; VILLaverde, J. A. (2007). *Llengua i societat als territoris de parla catalana a l'inici del segle XXI. L'Alguer, Andorra, Catalunya, Catalunya Nord, Comunitat Valenciana, la Franja i les Illes Balears*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- RIBAS, Ò. (1993). Discurs d'admissió d'Andorra a les Nacions Unides. En línia: <<http://>>

www.oocities.org/antavianadigital/Document/Doc/Andorra.htm > .

SOROLLA, N. (2012). «Demolingüística». A: *Sociolingüística catalana* (mòdul 4). Universitat Oberta de Catalunya.

VILA, J.; PUJOL, M. (2006). «La dinamització lingüística a Andorra (1988-2006)». *Treballs de Sociolingüística Catalana*, núm. 19: *La situació sociolingüística a Andorra*, p. 25-51. En línia: <<http://publicacions.iec.cat/repository/pdf/00000053/00000081.pdf>> .

Documents legislatius

Constitució del Principat d'Andorra, del 28-4-1993. En línia: <<http://www.bopa.ad/bopa/1993/bop5024.pdf>> .

Conveni de cooperació educativa entre el Principat d'Andorra i la República Portuguesa, del 15-11-2000. En línia: <<http://www.bopa.ad/bopa.nsf/c56341fced070c89c12566c700571ddd/436c2be3997b5040c12569d700555286?OpenDocument>> .

Conveni entre el Govern del Principat d'Andorra i el Govern de la República Francesa en l'àmbit de l'ensenyament, del 14-4-2004. En línia: <<http://www.bopa.ad/bopa/2007/bop19107.pdf>> .

Conveni entre el Govern del Principat d'Andorra i el Govern del Regne d'Espanya en matèria educativa, del 17-5-2007. En línia: <<http://www.bopa.ad/bopa/2007/bop19107.pdf>> .

Llei d'ordenació de l'ensenyament superior, del 12-6-2008. En línia: <http://www.uda.ad/images/stories/documents/normativa/llei_d_ordenacio_de_l_ensenyament_superior/20080716%20%5BLlei%2012-2008%2C%20del%2012%20de%20juny%2C%20del%27ordenaci%C3%B3%20de%20l%27ensenyament%20superior%5D.pdf> .

Llei d'ordenació de l'ús de la llengua oficial, del 16-12-1999. En línia: <<http://www.bopa.ad/bopa.nsf/b84c2e9d2d34fe50c1256ad9003b8903/7e8fe6afcb378140c125686400532bd9?OpenDocument&Highlight=2,llei,llengua,oficial>> .

Llei d'ordenament del sistema educatiu andorrà, del 9-6-1994. En línia: <<http://www.bopa.ad/bopa/1994/bop6048.pdf>> .

Llei de l'Escola Andorrana, del 2-5-1989. En línia: <<http://www.bopa.ad/bopa.nsf/c56341fced070c89c12566c700571ddd/2c75d43ffeb3df5bc12565fb004a3fe3?OpenDocument>> .

Llei qualificada d'educació, del 3-9-1993. En línia: <<http://www.bopa.ad/bopa.nsf/c56341fced070c89c12566c700571ddd/5535c47bdfabe591c125650000490534?OpenDocument>> .

Llei qualificada de la nacionalitat, del 3-9-1993. En línia: <<http://www.bopa.ad/bopa/1993/bop5051.pdf>> .

Llei qualificada de modificació de la Llei qualificada d'immigració, del 22-11-2007. En línia: <<http://www.bopa.ad/bopa/2007/bop19107.pdf>> .

Nota-informe sobre l'andorrانيتzació, del 30-6-1972. En línia: <http://www.educacio.ad/images/stories/formacio_andorrana/PDFs/Nota_Informativa_30061972.pdf> .

Reglament d'educació bàsica d'adults, del 26-7-1996. En línia: <<http://www.bopa.ad/bopa.nsf/c56341fced070c89c12566c700571ddd/d75bd4874c5330a3c1256381004758fd?OpenDocument>> .

Reglament d'ús de la llengua oficial en organismes públics, del 25-3-2005. En línia: <<http://www.bopa.ad/bopa.nsf/home?OpenFrameSet>> .

Reglament per a l'apreciació de la suficient integració, del 3-5-1996. En línia: <<http://www.bopa.ad/bopa/1996/bop8032.pdf>> .

IV. LLENGUA, MÓN EDITORIAL I MITJANS DE COMUNICACIÓ A ANDORRA. EVOLUCIÓ I SITUACIÓ ACTUAL

Univers Bertrana

Introducció

Amb una població relativament petita, d'uns 76.000 habitants segons l'estadística de l'any 2012, el Principat d'Andorra té nou editorials professionals, quatre diaris, diverses ràdios, un organisme públic de ràdio i televisió i unes quantes revistes de periodicitat variada. Tot plegat, en un microestat on el català és la llengua oficial, configura un conjunt amb característiques singulars, excepcional en l'àmbit territorial de la nostra llengua.

Així, en el marc dels estudis de llengua catalana de la Universitat d'Andorra, que gràcies a la modalitat virtual transcendeixen les fronteres, s'ha considerat útil posar a l'abast de tothom les eines bàsiques per a analitzar la situació actual del català a Andorra des de la perspectiva del seu ús dins de les diverses indústries relacionades amb la producció textual. A les pàgines que segueixen presentem, doncs, una aproximació al fet editorial andorrà, des dels orígens fins avui, com també una selecció a propòsit d'un treball anterior¹ per explicar com s'ha anat construint un espai de comunicació propi, òbviament amb la premsa, però també amb uns mitjans audiovisuals que no deixen d'estar primordialment vinculats a l'escrit.

Més enllà del l'interès intrínsec que pugui tenir aquesta obra –el d'una monografia «local», per entendre'ns–, confiem que el descobriment de l'experiència andorrana revelarà als parlants i als estudiosos d'arreu dels territoris de llengua catalana unes quantes pistes sobre l'important paper que ha jugat la discreta gent d'aquestes valls en la salvaguarda d'un patrimoni cultural comú en les èpoques més difícils. Des d'haver imprès centenars de milers de llibres en català durant els anys de la repressió feixista fins a haver portat la nostra llengua a les audiències multimilionàries del Festival d'Eurovisió, passant per haver creat el diari que va servir d'exemple a l'Avui, les editorials i els mitjans de comunicació del Principat d'Andorra han acompanyat històricament la nostra llengua a través de les vicissituds que ha hagut de viure.

1 BERTRANA, Univers. «L'espai comunicatiu d'Andorra». A: BERTRANA, Univers (coord.). *L'entorn comunicatiu d'Andorra*. Andorra: Universitat d'Andorra, 2015.

1. El món editorial

Si bé ja trobem al segle XIX algun llibre editat a Andorra, no podem parlar d'empreses editorials andorranes fins al final de la Segona Guerra Mundial. La indústria va créixer amb embranzida, tanmateix, ja que entre el 1956 i el 1973 es van exportar desenes de milers de llibres fets a Andorra cap a Catalunya, Espanya i Amèrica del Sud. Van arribar a ser, fins i tot, la mercaderia que més transitava en camions per la duana espanyola.

El retard tecnològic i les dificultats de subministrament del país veí sota la dictadura feixista de Francisco Franco, la misèria cultural de la postguerra i la persecució de la llengua catalana van impulsar l'aparició d'editorials dedicades gairebé exclusivament a l'exportació, com també la instal·lació d'una impremta de les més modernes d'Europa, amb més de setanta treballadors.

Obres d'autors crítics amb el règim franquista, com Ramón J. Sender, Manuel Vázquez Montalbán o mossèn Josep Dalmau, memòries d'exiliats republicans, o la primera edició popular de la Bíblia en català, van poder ser difoses a gran escala gràcies a les editorials andorranes.

Arran de la transició democràtica espanyola, aquestes publicacions destinades a l'exportació van anar desapareixent, al mateix temps que creixia un nacionalisme cultural que va afavorir una nova expansió editorial a partir de la fi dels anys 1980, amb la publicació de moltes monografies per fer descobrir el país a la seva pròpia població.

L'inici a Andorra del Curs Internacional Superior d'Extensió Cultural, la primera edició dels quals es va organitzar l'any 1955, més enllà del seu propi valor intrínsec, va representar un presa de consciència de la necessitat de potenciar la identitat cultural andorrana. «*Aquella embranzida patriòtica, cultural, social i esportiva d'«abans de la guerra», nascuda al caliu de la Catalunya reivindicativa, estroncada durant una quinzena d'anys, ara tindria la seva renaixença*», escriu l'historiador Pere Canturri.²

Amb tot, fins al 1963 no es comencen a produir llibres pensats pròpiament per a la població andorrana. El primer va ser *Andorra, el meu país*, al qual ens referirem més endavant. Aquell llibre de text i la col·lecció «Monumenta Andorrana» d'Editorial Casal i Vall van ser alguns dels nombrosos fruits

2 Preàmbul a: FONOLLEDA PÉREZ, Pere-Miquel. *Editorials i societat a Andorra 1945-1994*. Andorra: Editorial Andorra, 2006, p. 17.

dels cursos. Aquells intercanvis entusiàstics amb intel·lectuals de fora, com per contagi del moviment de salvaguarda de la llengua i la cultura catalanes, van acabar donant valor a la inquietud per preservar i promoure l'andorranitat.

1.1. Primeres edicions andorranes

Deixant a banda els manuscrits del segle XV,³ es considera que el primer llibre editat a Andorra és *Relació sobre la Vall de Andorra*, de fra Tomàs Junoy, imprès a Tolosa de Llenguadoc el 1838. L'obra, signada «del R. F. T. J., provicari d'Anyós», és un resum geogràfic, econòmic, històric i de costums del país, escrit íntegrament en llengua catalana.

Seguiren aquella primera publicació impresa els llibres *Plan de Reforma adoptat en las Valls de Andorra*, l'any 1866, i *La Cuestión de Andorra*, del 1894. En ambdós casos, es tracta de publicacions institucionals del Consell General, impreses respectivament a la Seu d'Urgell i a Barcelona i vinculades a dos moments polítics concrets: la Nova Reforma promulgada el 1866 i la crisi del copríncipat de 1894-1895.

Entre les dues dates, Lluís Ignasi Fiter i Cava havia publicat la primera història del santuari de Meritxell: *Historia y novena de Nostra Senyora de Meritxell* (1874), signat anònimament «per un novici de la Companyia de Jesús», que fa un petit compendi de la història d'Andorra i de la devoció a la Verge que havia estat declarada un any abans patrona general de les Valls. En aquest cas es va imprimir a Barcelona.

En conjunt es tracta, tanmateix, de casos aïllats, ja que fins al 1945 no va aparèixer la primera empresa editorial andorrana, de la mà de Valentí Claverol. Aquell any va publicar justament el facsímil del primer llibre imprès que hem esmentat, *Relació sobre la Vall de Andorra*, que servia de guia pintoresca del país. Valentí Claverol, més conegut pel seu vessant de fotògraf, és, doncs, el primer editor professional andorrà. Fins al 1962 va publicar tres llibrets il·lustrats més, monografies d'Andorra amb fotografies seves i textos de Jean Bacquer destinades als turistes francòfons: *Les Vallées d'Andorre*, l'any 1949; *La co-principauté d'Andorre, dernier état féodal*, el 1951, reeditada el 1959, i *Excursions en Andorre*, el 1957, reeditada el 1960. L'èxit aconseguit per *La co-principauté d'Andorre, dernier état féodal*

³ El primer llibre conegut és el *Llibre de la Terra d'Andorra* (1486), recopilació de vint-i-quatre documents composta el 10 de desembre de 1486 per Miquel Ribot d'Aixirivall, posteriorment notari. És un dels llibres de privilegis conservats a l'Arxiu de les Set Claus.

(deu mil exemplars venuts en dos anys, segons es diu a la segona edició), no solament provoca aquella segona edició (revisada), sinó que també se'n fa una traducció a l'esperanto l'any 1962.⁴

Una altra temptativa insòlita va ser la publicació d'un manual de mecànica en castellà titulat *Conoce tu Citroën. Tracción delantera* (1952), l'únic llibre escrit i editat per Bonaventura Riberaygua Esteve, amb una finalitat clarament comercial, sota el nom d'Editorial MAIER.

Amb tot, recercant per les primeres experiències editorials andorranes, crida l'atenció que un llibre tan fonamental i emblemàtic com el *Manual Digest Delas Valls neutras de Andorra*, d'Antoni Fiter i Rosell (1748), romangués manuscrit durant més de dos segles. El que fou la bíblia política dels andorrans,⁵ referent de tantes decisions polítiques i judicials en el decurs de la història, no es va imprimir per primer cop fins al 1987, en una edició d'aquesta voluminosa obra que el Consell General va distribuir als caps de casa andorrans.⁶ L'explicació es troba en la zelosa observança del mateix *Manual*, on l'autor prescriu *ad limine*:

«[...] â mes que esta Obra deu quedar manuscrita, en una dos ô tres Copias en sos archius, fent la Copiar be, y Conprovar Exactament ab lo Original, quant per los Influxos del temps, y Vellesa, Comensia â Consumirse, y borrar-se sos Caracters sens donarla âla Imprenta, encaraque meresquès asso (que no ho mereix); per que no obstant, que tot lo que en ella esta Expresat, es la macisa Veritat; y per consegüent, poria posarse als ulls de tot lo mon; pero ab tot, no es bo, que la Ciencia del govern, politica, Economia, y regimen deles Valls, se fasia Comuna, y Vulgar als forasters.»

Va tenir un destí similar el *Politar Andorrà* (1764) d'Antoni Puig, una versió posterior del *Manual Digest* que es va editar per primer cop el 1983 –quatre anys abans que el *Manual*–, arran de l'atorgament del premi «Andorra 700 anys» a la seva transcripció. En un registre diferent, la *Consueta d'Encamp* (1696), del vicari Ignasi Coromines, es va publicar per primer cop el 1996 com a costumari tradicional de la parròquia.

4 FONOLLEDA PÉREZ, Pere-Miquel. «Valentí Claverol, el primer editor andorrà». *Diari d'Andorra*, 19 de gener de 2000.

5 ARMENGOL, Lúcia; MAS, Manuel; MORELL, Antoni. «El segle XVIII a Andorra». A: PUIG, Antoni. *Politar Andorrà*. Andorra: Conselleria d'Educació i Cultura, 1983.

6 El 1849, Lluís Dalmau i de Baquer en va publicar alguns extractes al seu llibre *Historia de la República de Andorra*. Bonaventura Riberaygua Argelich ho féu el 1946 a *Les Valls d'Andorra. Recull documental*, que figura, per cert, entre els primers llibres en català editats a la Barcelona de postguerra. Des del 1962, el Consell General havia intentat sense èxit publicar tant el *Manual Digest* com el *Politar Andorrà*. L'editorial Casal i Vall tampoc no va aconseguir incloure'ls a la col·lecció «*Monumenta Andorrana*». Amb la creació de l'Arxiu Nacional d'Andorra, el 1976 es va començar a treballar en la transcripció.

1.2. L'evolució al segle xx

Per introduir-nos en l'evolució del món editorial al principat pirinenc, cal referir-nos a l'obra *Editorials i societat a Andorra 1945-1994*, del llibreter Pere-Miquel Fonolleda, publicada l'any 2006 per Editorial Andorra.

Amb el permís de l'autor, en fem en aquest apartat una síntesi crítica, amb el benentès que la lectura d'aquesta síntesi no eximeix de la necessitat de consultar un treball que resulta indispensable si es vol aprofundir de manera contextualitzada en el coneixement de la història dels llibres editats a Andorra, especialment pel que fa a l'«època daurada» en què es va desenvolupar al país una veritable indústria editorial.

S'hi analitza amb detall els cinquanta anys decisius de la història del moviment editorial andorrà, al segle xx, situant-los en el seu context socioeconòmic. Hi descobrim així que els llibres van ser el producte andorrà més exportat per la frontera espanyola entre el 1962 i el 1970, per damunt del bestiar i de la fusta, segons les estadístiques del comerç exterior espanyol, al mateix temps que s'importaven volums importants de paper.

L'autor utilitza com a base les diverses bibliografies andorranes, les més útils de les quals són, per ordre cronològic:

- *Bibliografia d'Andorra 1940-1980*, de Carme Ortiz (1983), un treball de fi de carrera de biblioteconomia i documentació.
- *Editor. Catàleg dels llibres editats a Andorra*, d'Imma Diumenjó i Pere-Miquel Fonolleda mateix, publicat pel Comú d'Encamp amb motiu d'una exposició el 1995.
- Els set números del *Butlletí d'ABADA*, publicats del 1991 al 1996 per l'Associació de Bibliotecaris, Arxivers i Documentalistes d'Andorra.
- La revista *Ex-libris Casa Bauró. Fulls de Bibliografia*, en la qual des del 1998 la Biblioteca Nacional d'Andorra publica anualment el recull bibliogràfic de tot allò que s'edita o s'imprimeix al país.

Fonolleda presenta dades exactes de les quantitats d'editors i de llibres publicats entre el 1945 i el 1994, classificats segons el tipus d'editor, la classificació decimal universal i el seu contingut. Així, sabem que des del 1945 fins al 1994 van aparèixer 28 editorials, sense comptar les administracions públiques, els centres docents estrangers, les associacions ni les edicions esporàdiques d'autors-editors o d'altres empreses, que fan pujar fins a 128 el nombre total d'editors del període. Les 28 editorials professionals van

publicar 509 llibres, gairebé la meitat de la producció total incloent-hi els altres tipus d'editors, que va ser de 1.068 llibres.

Nosaltres distingim clarament dues etapes, marcades per dos pics centrals de creixement: la primera, del 1945 al 1974, i la segona, l'etapa que s'estén del 1975 al 1994. En la primera etapa observem com, després de les experiències pioneres de Claverol i Riberaygua (vegeu la secció 1.1), el 1956 arrenca fortament la indústria editorial andorrana, a un ritme d'entre 20 i 30 títols per any, amb obres de contingut general majoritàriament en castellà i destinades a estrangers, però també per a la població resident. Hi juguen un paper primordial editorials amb activitat exportadora, la primera i més significativa de les quals va ser Casal i Vall (1956), però també Editorial Andorra (1967) i Edicions Mirador del Pirineu (1968).

A mitjan anys setanta, en canvi, aquelles editorials exportadores entren en crisi i desapareix gairebé la producció de llibres al país, però de seguida es recuperen amb vista al mercat interior, donant pas a uns anys d'expansió editorial (i cultural). La producció editorial vista en la seva globalitat es dispara el 1987 i assoleix els seus nivells màxims fins al començament dels noranta, amb vuitanta o més títols anuals. En aquest cas, el motor és l'Administració general (Consell General i Govern), tant a causa del propi desenvolupament de l'Estat com, sobretot, del seu suport a l'andorranització en els àmbits educatiu i cultural.

A continuació ens centrarem en la descripció de les editorials més destacades del període estudiat.

1.2.1. Editorial Casal i Vall (1956-1992)

Aquesta empresa editora va ser fundada a Sant Julià de Lòria l'any 1956 per quatre dels nou germans Casal i Vall (Narcís, Jacint, Jaume i Joan), andorrans nascuts a Barcelona, donant resposta a una necessitat que havien identificat els editors catalans. Es tractava d'omplir el buit deixat per l'autarquia econòmica i la misèria cultural dels anys de dictadura al sud del riu Runer. Des de l'inici va destacar en el ram de les arts gràfiques en dotar-se de la maquinària més avançada i d'una capacitat de producció considerable: el setmanari espanyol *La Estafeta Literaria* se'n va fer ressò qualificant-la com l'editorial més moderna d'Europa, paradoxalment ubicada en un petit país d'estructura feudal.⁷ El 1961 es va

7 MANZANO, R. «Andorra, un pequeño país al servicio de la gran cultura». *La Estafeta Literaria*, núm. 82 (1957). Citat a: FONOLLEDA PÉREZ, Pere-Miquel. *Editorials i societat a Andorra...*, p. 50 i 97.

instal·lar definitivament en un espaiós edifici industrial de construcció nova, exponent ara desaparegut de l'arquitectura racionalista, al carrer Pompeu Fabra d'Andorra la Vella. En els seus anys d'esplendor, va arribar a tenir una setantena de treballadors, que feien torns de deu hores de dia i vuit hores de nit.

Detall de l'edifici de Casal i Vall, d'estil racionalista, just abans d'ésser enderrocat l'octubre del 2013.
Foto: U. Bertrana, 2013.

Al llarg de la seva existència, entre el 1956 i el 1988, Editorial Casal i Vall va editar 235 títols per compte propi, 43 dels quals en català. En consonància amb la situació política espanyola, va publicar sobretot assajos en castellà, desplegant diverses col·leccions de temàtica catòlica; i en francès només una efímera col·lecció divulgativa.

L'èxit editorial més important va arribar en iniciar-se el 1961 una estreta col·laboració amb l'abadia de Montserrat, que va portar l'editorial a arriscar-se a publicar el seu primer llibre en català, el *Nou Testament* (1961), amb un tiratge de 40.000 exemplars. Posteriorment, la popular *Bíblia de Montserrat* (1970) va esdevenir el *best-seller* de la casa. Es van fer nombroses reedicions d'ambdós títols en diferents formats: fins al 1988 en el primer cas, i fins al 1992 en el segon. L'estreta relació dels germans Casal i Vall amb els monjos benedictins de Montserrat presents al país, a través sobretot del pare Justí M. Bruguera (Jordi Bruguera i Talleda), va fer així

que la llengua catalana s'anés introduint progressivament en el catàleg de l'editorial, començant per les col·leccions «*Jalons*» i «*Sembra*».

Els tallers gràfics de Casal i Vall també van esquivar la persecució franquista imprimint per encàrrec de l'editor Antoni López i Llausàs (Edhasa) les edicions tercera, quarta i cinquena del *Diccionari general de la llengua catalana* de Pompeu Fabra (1962, 1966 i 1968). També imprimiren la cinquena edició de la *Gramàtica catalana* de Josep Miracle per compte d'Editorial Erosa –i les següents fins a la novena edició com a Editorial Casal i Vall–. En total, als tallers gràfics s'hi van imprimir més de 700 títols, gairebé sempre en castellà, per encàrrec de moltes editorials barcelonines: Alfaguara, Caralt, Nauta, Luis Miracle, Tusquets, Vergara, etc. Tant la Biblioteca Nacional com la de la Universitat d'Andorra conserven sengles còpies d'aquest fons.

Entre les edicions de contingut andorrà de Casal i Vall, cal destacar la col·lecció «*Monumenta Andorrana*», iniciada el 1965 i dirigida pel pare Cebrià Baraut. El catàleg la definia com «*un repertori de fonts documentals i literàries, editat críticament, que podrà servir de base per a una reconstrucció integral de la història de les Valls*». És així que preveia publicar el *Manual Digest* i el *Politar Andorrà*, juntament amb estudis sobre història i patrimoni cultural, cosa que finalment no va poder ser. Amb tot, la col·lecció va jugar un paper fonamental en la publicació de la doctrina jurídica andorrana, amb l'edició de sis tractats de dret i d'un estudi sobre l'antifonari de missa de Sant Romà de les Bons.

L'activitat de l'editorial va perdurar fins al 1975, any a partir del qual la seva producció es va anar espaïant, amb només tres llibres editats, l'últim dels quals va ser el *Diccionari trilingüe català-castellà-francès* de Josep Miracle (1988). Coincidint amb la secularització i la progressiva normalització política i cultural a Catalunya, Casal i Vall havia anat entrant en obsolescència tecnològica, de manera que els últims anys imprimia fins i tot fora d'Andorra. El gener del 1992 encara sortia sota el seu segell la sisena edició de la *Bíblia de Montserrat*, impresa a Ljouwert (Països Baixos).

1.2.2. Editorial Andorra (1967-)

Inaugurada el 27 de novembre de 1967 per l'empresari mecenes Bartomeu Rebés i Duran, Editorial Andorra va néixer amb la finalitat de ser «*una Creu Roja cultural*», segons paraules que se li atribueixen, que pogués introduir a l'Espanya franquista llibres d'autors crítics amb la dictadura «*camuflats*

entre el Sant Francesc de Chesterton i algun evangeli esporàdic».⁸ La seu de l'editorial era la històrica Casa Guillemó d'Andorra la Vella, i tenia el magatzem a Barcelona amb l'editor català Jaume Aymà i Mayol. Concebuda des d'un cert pancatalanisme implícit⁹ i amb una línia editorial òbviament diferent de la de Casal i Vall, Editorial Andorra havia d'imprimir els seus llibres directament a Barcelona, on passaven pels tràmits de la censura. La meitat dels autors editats eren contraris al règim espanyol.

En una primera etapa, entre els anys 1967 i 1972, va publicar 53 volums de 34 autors, molt majoritàriament en castellà, amb algunes excepcions com ara obres en català de Miquel Saperas. Editorial Andorra es va especialitzar en l'anomenada literatura espanyola de l'exili, publicant narrativa de referents com Manuel Andújar, Max Aub, Francisco Ayala, Rosa Chacel i Ramón J. Sender, entre d'altres. També va publicar literatura traduïda. El 1972 va iniciar amb dos volums la col·lecció d'assaig polític «*Ver, Oír y no Callar*», dirigida per Manuel Vázquez Montalbán, que serà l'últim projecte d'aquesta primera època. De tots els títols editats en aquells cinc anys, solament un parlava del Principat: *Llibre d'Andorra* (editat el 1970) de Lluís Capdevila i Vilallonga¹⁰, prologat per Antoni Forné.

Després d'un parèntesi de cinc anys, Editorial Andorra –activa encara avui– torna el 1978 ja només de la mà de Rebés, editant llibres en català relacionats amb Andorra i el Pirineu, i a un ritme més pausat. Els autors més sovintejats han estat el paleògraf i historiador Joan Riera i Simó, i sobretot l'incansable divulgador cultural Esteve Albert i Corp.

El fundador de l'editorial, Bartomeu Rebés, va morir el 1997, i l'editorial ha passat a mans dels seus hereus. Renovant el compromís de publicar solament en la nostra llengua, Xavier Rebés d'Areny-Plandolit la va obrir a nous projectes, reestructurant-ne les col·leccions, que continuen dedicades a llibres amb contingut andorrà. Lluís Viu Rebés, la tercera generació, n'ha reprès la direcció.

Tot i la seva reduïda producció anual, Editorial Andorra segueix essent en l'actualitat una de les més importants. Consolidada com segell de referència, l'editorial manté viva, per exemple, l'obra «andorrana» d'autors literaris com Agustí Bartra o Isabelle Sandy. I pel que fa a obres contemporànies,

8 Presentació de Lluís Viu Rebés a: *Del mil nou-cents seixanta-set al dos mil set*. Andorra: Editorial Andorra, 2008, p. 27.

9 Bartomeu Rebés diu que l'editorial «no té altre objecte que prestar un bon servei a les lletres i a la cultura catalana», aprofitant la «situació geogràfica d'Andorra, al cor de tot Catalunya, [...] del Rosselló fins a la província d'Alacant» a: «Discurs inaugural de l'Editorial Andorra», *ibíd.*, p. 13.

10 Era la segona edició d'un títol publicat per Editorial Selecta (Barcelona) l'any 1958.

entre els llibres més recents hi trobem, entre d'altres, reculls de l'artista Sergi Mas, poemaris de Manel Gibert, narrativa d'Albert Villaró, novel·les de Joan Peruga i nombrosos treballs de recerca.

1.2.3. Edicions Mirador del Pirineu (1968-1977)

Amb 20 títols publicats, Edicions Mirador del Pirineu va ser una de les empreses editorials del poeta targarí Norbert Orobitg i Carné, vinculat al comunisme català i aleshores en el seu segon exili polític a Andorra, que a banda també va editar la revista cultural *Claror* (1973-1974), d'àmbit pirinenc. L'andorrà Josep Mestres era el gerent legal dels negocis que compartien com a socis.

Va començar la seva activitat editorial amb Publicitat Andogràfica, el 1968, publicant l'*Anuari-Guia Turístic i Comercial d'Andorra*, un gruixut directori multilingüe amb articles intercalats que va treure a la llum cinc números fins al 1977.

Els llibres de Mirador del Pirineu, editats a comptar del 1970, estaven majorment relacionats amb la resistència antifeixista, com ara la novel·la *La Pau dins la Guerra* que el mateix editor va escriure a la presó de Carabanchel, la reedició clandestina de *Contrapunts al Camí de l'Opus Dei* de mossèn Josep Dalmau o *Cinquanta anys de periodisme català* de Domènec de Bellmunt. Per poder eludir tota mena d'obstruccions, Orobitg va crear la seva pròpia impremta el 1972, Gràfiques Tobira, i també tenia una llibreria, L'Esquella, un dels llocs on els veïns del sud podien trobar llibres prohibits com els de Ruedo Ibérico.

El 1977, Orobitg liquida les empreses i torna a Catalunya per continuar la seva activitat política i cultural.

1.2.4. Edicions Pirene (1974-1990)

Edicions Pirene va ser l'editorial de l'intel·lectual compromès Esteve Albert i Corp, independentista català, activista cultural recordat a Andorra per ser el creador del popular *Pessebre Vivent d'Engordany* –i a l'Alt Urgell pel *Retaule de Sant Ermengol*, que encara s'hi escenifica. Era homònima del Grup Artístic i Cultural Pirene, que Albert mateix havia fundat el 1959 a Elna (Rosselló).

Esteve Albert estava vinculat a Andorra des del 1955, quan va fer-hi de professor al primer Curs Internacional Superior d'Extensió Cultural. De seguida hi va signar dos títols andorrans: *El llibre del Pessebre Vivent d'En-*

gordany i el poemari *Posobres d'Engordany*. El seu primer llibre publicat amb Edicions Pirene l'any 1974 també era de poesia: *Cançó de la vida enllà*, premi Ciutat de Barcelona. Seguiren onze llibres més, no tots d'autoria seva, però.

A pocs anys de distància trobem una experiència similar, *mutatis mutandis*, amb l'Editorial Valls d'Andorra (1982-1994), que va ser creada per l'escriptor ponentí Miquel Lladó, resident a Andorra des del 1967, amb la finalitat de rescatar de l'oblit les seves pròpies obres inèdites a Catalunya. Valls d'Andorra editarà deu llibres en total, entre poesia, narrativa i periodisme literari. També va publicar la revista cultural homònima.

1.2.5. Consell General i Govern d'Andorra (1956-)

Pel pes cada cop més important que va anar adquirint la seva producció editorial en relació amb el total de llibres editats a Andorra, cal dedicar un apartat a l'Administració general, l'editorial més activa del país si la considerem com un tot: més d'una quarta part de la producció fins encara recentment. Ha jugat un paper important, no solament amb publicacions administratives, sinó també publicant obres d'investigació.

A banda de les dues edicions del Consell General al segle XIX que hem esmentat a la secció 1.1, a partir del 1945 es publiquen esporàdicament alguns reglaments.¹¹ Els diversos números de l'anuari *Andorra. Miscel·lània Cultural, Actualitat, Turisme, Esport* apareixen més tard, del 1956 al 1960. I el 1963, la Junta de Cultura del Consell General edita el primer manual escolar de contingut andorrà: *Andorra, el meu país*, dirigit pel conseller Antoni Aristot i Gomà, amb textos d'Albert Puigoriol i Lladó, revisió de dom Justí M. Bruguera (Jordi Bruguera i Talleda) i gravats de Pere Canturri. Reeditat el 2003 per commemorar-ne el quarantè aniversari, *Andorra, el meu país* és un llibre que va deixar empremta en la memòria col·lectiva dels andorrans, ja que els confrontava per primer cop amb els trets d'una identitat nacional pròpia.

El Consell General comença a editar a un ritme regular el 1975, i amb la creació del Govern el 1981, el conjunt de l'Administració totalitza 65 obres editades fins al 1986. Aquesta etapa coincideix amb el desenvolupament del pla general sobre l'andorranització de l'ensenyament, la creació de l'Institut d'Estudis Andorrans i els primers anys de l'Escola Andorrana, com també l'agitació institucional al voltant de l'anomenada «Reformeta».

11 Els reglaments del Consell General eren textos legislatius.

A partir del 1987, el nombre de publicacions es dispara de cop, sobretot amb publicacions administratives, i va creixent any rere any fins que l'Administració general se situa estadísticament com el primer centre editor del país. El llibre més difós del 1989 és *Aproximació a la història d'Andorra* de Lídia Armengol, a càrrec de l'Institut d'Estudis Andorrans, una publicació del 1983¹² que es va reeditar en català, francès i anglès. Es detecta un pic molt significatiu el 1993, l'any de la Constitució, amb 52 títols publicats.

1.2.6. Els anys vuitanta i noranta

La dècada dels vuitanta, amb la creació de tretze cases editores noves, va ser la de màxima activitat al segle xx, amb dotze editorials professionals funcionant simultàniament al final del decenni. La producció editorial es dispara l'any 1987 i assoleix nivells màxims fins a l'inici dels noranta, amb vuitanta o més títols anuals.

Al marge de l'Administració, que va jugar un paper preponderant, una llarga successió d'editorials de petita envergadura van saber destacar per la qualitat de les obres editades, participant així d'un veritable moviment d'expansió cultural. Sense ser exhaustius, en presentarem les més rellevants.

Cal esmentar en primer lloc l'Editorial Serra Airoso, fundada el 1981 pels intel·lectuals Antoni Morell i Manuel Mas sota el mecenatge de Joan Rosanas. Durant quatre anys, fins al 1984, va publicar vuit llibres, tots en català, que van fer conèixer l'obra poètica andorrana d'autors tan indispensables com Agustí Bartra, Miquel Martí i Pol o Jacint Verdaguer.

Al mateix temps, l'editorial filatèlica Filfon (1981-1983), d'Agustí Font, va publicar el llorejat recull narratiu *Cassigalls* (1981) de Sergi Mas, i juntament amb l'editorial El Xic de l'Hereu, va tirar a 5.000 exemplars l'estudi *Andorra, nació pirinenca* (1983) de Manuel Anglada i Ferran, que havia rebut vuit anys abans el premi sobre «Andorra i la catalanitat» a les Festes Populars de Cultura Pompeu Fabra.

Per la seva banda, Promocions Literàries (1983-1991), dirigida per Josep Ferré Rossell i Ricard Fiter Vilajoana, va publicar diversos títols literaris de Josep Aladern (Cosme Vidal), Isabelle Sandy o Ramon Villeró, entre d'altres, com també la col·lecció «*Andorra Històrica i Literària*» sobre dret i institucions públiques. Mentrestant, l'Editorial Maià (1985-1993), de Mar-

¹² Amb anterioritat, el text havia estat publicat, amb el títol «Andorra... fa temps», al volum 32 de la revista nord-catalana *Terra Nostra* (Prada, 1978).

tina Camiade, es va dedicar sobretot a la promoció de la creació literària andorrana. Entre els seus 14 llibres editats figuren quatre reculls de poemes de Josep Enric Dallerès i l'obra seminal *Andorra cap a la literatura* de Miquela Valls (Universitat de Perpinyà).

Cal remarcar, finalment, l'important paper que van jugar i juguen encara com a editores les organitzacions culturals, professionals i esportives de tota mena. Sobretot, entre altres entitats, el Cercle de les Arts i de les Lletres des del 1974, que publica els *Quaderns d'estudis Andorrans*, i la Societat Andorrana de Ciències (SAC) des del 1985, amb els reculls de nombroses jornades i cicles de conferències. L'interès pel coneixement d'Andorra va anar en augment constant, i en aquest context l'editorial Desliber (1986-1993) va fer trenta facsímils de luxe de llibres antics i introbables.

Posant el colofó a uns anys de gran creativitat, l'any 1994 es constitueixen, finalment, dues noves editorials que perviuen encara avui.

Edicions del Diari d'Andorra (1994-)

Després d'haver distribuït gratuïtament alguns llibres des de l'any 1992 amb el *Diari d'Andorra*,¹³ sempre en dates assenyalades, Premsa Andorrana, SA va crear el 1994 el segell Edicions del Diari d'Andorra. Des d'aleshores, la seva activitat editorial s'ha anat estructurant en tres línies de publicacions: textos jurídics, poesia, i la col·lecció general «*Edicions DdA*», que publica principalment biografies i reculls periodístics.

La col·lecció de poesia «*Originals*», iniciada el 1994 amb un primer recull de Robert Pastor, ha continuat publicant poemaris esporàdicament, especialment de joves promeses del moment, com ara Teresa Colom, Manel Gibert o Eva Pallarès. La col·lecció de dret andorrà «*Set Claus*», per la seva banda, es va iniciar el 1995 i reuneix en diversos volums un compendi del dret positiu posterior a l'aprovació de la Constitució, responen així a una necessitat de codificació que tenien els juristes en exercici. Des del 2000, s'edita amb la col·laboració de la Fundació Julià Reig.

També, des del gener de 2004, l'empresa ofereix un servei integral de producció editorial per encàrrec, que ha realitzat, per exemple, els vuit volums de la col·lecció «*Dret andorrà*» de manuals universitaris editada conjuntament per la Universitat d'Andorra i la Fundació Crèdit Andorrà.

13 El primer va ser una reedició en format facsímil de la *Història i novena de Nostra Senyora de Meritxell* de Lluís Ignasi Fiter i Cava. El següent recull dels acudits diaris del dibuixant Raül Valls.

Editorial Límits (1994-)

El 1994 també va iniciar l'activitat l'Editorial Límits, fundada l'any anterior per Maria Àngels Vilana i David Zabala. Es tracta d'una petita casa editora dedicada a traduir al català obres de narrativa de la literatura universal indisponibles en la nostra llengua amb la intenció de distribuir-les a tots els territoris de parla catalana. El seu primer títol, *Tanguy* de Michel del Castillo, va tenir un èxit de vendes tal que va motivar una segona edició.

Des d'aleshores ha publicat una trentena d'obres d'autors de tot el món poc o gens traduïts. En coedició amb Editorial Andorra, el 2004 va iniciar la col·lecció «*Poesia errant*», que ha traduït Mahmud Darwix i Léopold Sédar Senghor. La primavera del 2014, els fundadors van cedir la propietat del segell a Miquel Clua i Marc Miró, que s'hi van posar al capdavant amb la intenció de mantenir una línia de continuïtat.

1.3. La situació actual

Com hem vist, de les 28 cases editores professionals aparegudes al segle XX, només tres continuen editant avui dia, mantenint-se en línies editorials consolidades: Editorial Andorra (creada el 1967, la més longeva), Edicions del Diari d'Andorra (1994) i Editorial Límits (1994).

Els assoliments inabastables de l'«època daurada» i els canvis en les formes de consum van fer pensar durant un temps que s'instauraria una certa decadència. El fet és, però, que l'activitat editorial ha anat dibuixant una nova tendència al creixement, arribant fins i tot a màxims històrics, si no en quantitat d'exemplars impresos, sí des del punt de vista del nombre total de títols editats. Després d'uns anys encara marcats pel pes de l'Administració, i gràcies a la democratització dels mitjans de producció que ha acabat representant la digitalització, els autors-editors i les petites editorials reprenen la iniciativa i transformen el panorama editorial del país.

Caldrà veure, tanmateix, quin paper anirà jugant en el futur el llibre electrònic, que ja apareix en aquest nou escenari. Si abans el paper era un suport indispensable per tal de poder reproduir i distribuir una obra, la desmaterialització de la informació permet avui adreçar-se directament als lectors amb l'ajuda d'Internet. Ara mateix, algunes editorials ja venen llibres en format PDF, Mobi o ePub des de la seva pròpia pàgina web.

Les petites editorials són més reduïdes que mai, però, tot i així, tothom coincideix a dir que són les que tenen més capacitat per a adaptar-se als nous

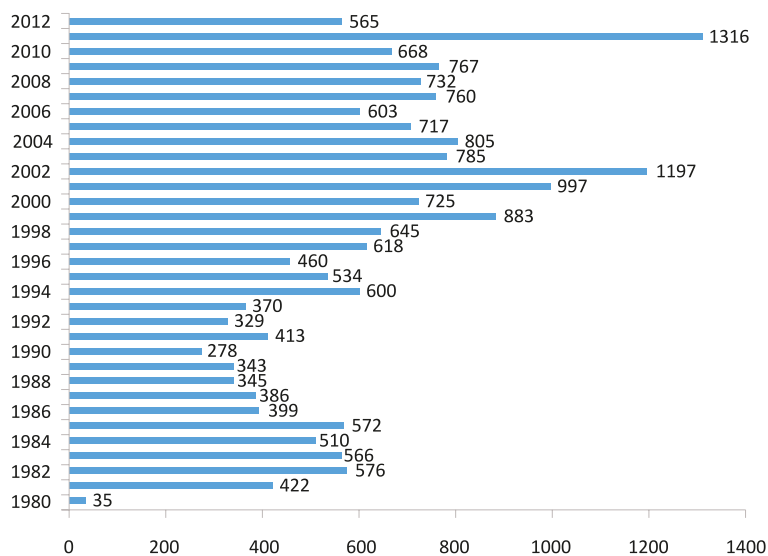
canvis. El panorama que configuren és ric, divers i amb una gran capacitat de resistència.

1.3.1. Producció editorial

L'any 1980, el Consell General va decretar la creació del Servei de Dipòsit Legal, i posteriorment en va reglamentar el funcionament. El Servei de Dipòsit Legal rep uns exemplars de tots els materials impresos o editats a Andorra, ja siguin destinats a la difusió pública, el lloguer o la venda.

Més tard, la Biblioteca Nacional d'Andorra va començar a actuar com a agència d'Andorra de l'ISBN des del 1987, any en què el Consell General va decretar la seva creació. L'ISBN (*International Standard Book Number*) és un codi numèric internacional que s'utilitza per a identificar de manera única i diferenciada cada llibre editat al món. Si bé pot no haver estat exhaustiva els primers anys, la base de dades de l'ISBN recull avui en principi el total de la producció bibliogràfica del país.

Segons les estadístiques facilitades per la Biblioteca Nacional d'Andorra, el còmput total de l'any 2012 era de 565 sol·licituds pel que fa al Dipòsit Legal, una quantitat lleugerament inferior a la dels anys anteriors, descens al qual, però, no podem atribuir una significació especial. De mitjana, en els últims quinze anys s'hi han anat dipositant anualment uns 800 documents impresos. A la següent representació gràfica figura el nombre de registres des de la creació del servei.

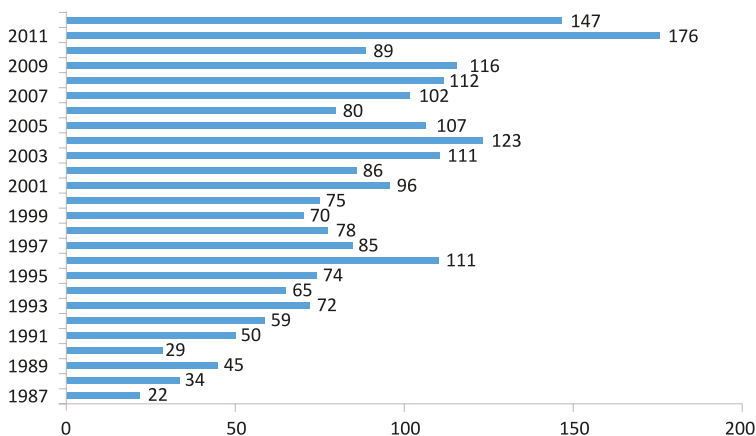

Registres al Servei de Dipòsit Legal fins al 2012.

Font: Biblioteca Nacional d'Andorra, gener 2013.

Pel que fa a l'ISBN, que ens indica amb més exactitud la producció editorial pròpiament dita, el nombre total de números atribuïts va ser de 89 l'any 2010, quantitat que, tot i ser lleugerament inferior a la dels tres anys anteriors, no representava tampoc una davallada significativa. En canvi, la Biblioteca Nacional va distribuir 176 codis ISBN l'any 2011, i 147 més el 2012. Estem assistint, doncs, als anys més productius de la història pel que fa al nombre de llibres editats, superant els 123 que es van comptabilitzar el 2004.

Per gèneres, el gruix de la producció editorial general correspon a narrativa de ficció: un 40 % del total de llibres publicats. Segueix de prop la temàtica relacionada amb l'economia i l'empresa (un 24 %), i a continuació, títols dedicats sobretot a les arts, les ciències i el dret.

Producció editorial (ISBN) fins al 2012.

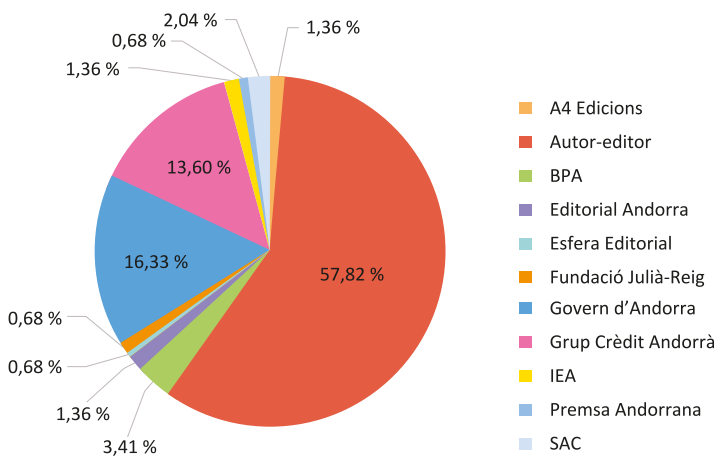
Font: Biblioteca Nacional d'Andorra, gener 2013.

Cal tenir en compte, però, que en el creixement que experimenten les estadístiques de l'ISBN a Andorra té una influència important l'aparició del llibre electrònic, i en particular la digitalització de producció anterior en diferents formats informàtics. Un percentatge molt elevat de l'edició digital és obra de l'escriptor Albert Salvadó, que va convertir la major part de la seva abundant producció literària durant l'any 2011, i la resta el 2012. L'estadística reflecteix, doncs, aquesta circumstància quan ens mostra que un 23,13 % dels documents van ser editats en format paper l'any 2012, i un 76,87 % en format digital. L'any anterior la proporció havia estat d'un 66,47 % editat en paper davant d'un 33,53 % editat en format digital.

Potser a causa d'aquest nou fenomen, el prefix més utilitzat és avui el d'autor-editor, que engloba autors personals i entitats que no tenen un prefix

propi. Els autors-editors encapçalen estadísticament la producció editorial al país, ja que aquest agregat ha crescut fins a representar un 57,82 % dels títols publicats el 2012.

En canvi, el Govern d'Andorra, que durant els últims anys ha anat disminuint la seva producció, tendeix a deixar de ser l'editor més actiu. Representava encara un 33,71 % l'any 2010, però davalla a un 16,33 % del total de l'edició el 2012. El segueixen el Grup Crèdit Andorrà (13,60 %), Banca Privada d'Andorra (3,41 %), la Societat Andorrana de Ciències (2,04 %) i set editors més.

Producció editorial l'any 2012.

Font: Biblioteca Nacional d'Andorra, gener 2013.

Tot plegat dibuixa una situació de canvi que ara per ara es fa difícil d'avaluar, ja que és aviat per a afirmar amb certesa si es tracta d'una situació conjuntural o d'una nova configuració que podria perdurar en el temps.

1.3.2. Petits editors, grans llibres

L'any 2011 es va incloure una selecció dels llibres de cinc editorials andorranes a l'exposició itinerant «*Petits editors, grans llibres*», una mostra formada per prop de 500 títols de 106 editorials diferents que va organitzar el FAD (Foment de les Arts i del Disseny) de Barcelona. Manllevem l'encertat nom amb què es va batejar aquella iniciativa per caracteritzar en aquesta secció la realitat editorial de l'Andorra d'avui: una plèiade de microeditorials, amb una gran especialització, més vinculada a motius passionals que no pas econòmics. Com si es tractés d'una rèplica dels anys vuitanta,

durant els anys 2000 i començament dels 2010 assistim a un nou fremit editorial, caracteritzat per l'aparició d'aquestes editorials desitjoses d'obrir-se camí des de la singularitat.

Si deixem de banda l'Administració general, les entitats financeres i les organitzacions culturals –com l'Institut d'Estudis Andorrans, la Societat Andorrana de Ciències i la Universitat d'Andorra, per exemple–, podem identificar avui un total de deu editors «professionals» de llibres en actiu.¹⁴ Les empreses editorials són les següents, per ordre cronològic d'any de creació:

- Editorial Andorra (1967).
- Edicions del Diari d'Andorra (Premsa Andorrana, 1994).
- Editorial Límits (1994).
- Esfera Editorial (2003).
- Anem Editors (2007).
- A4 Edicions (2011).
- Aloma Editors (2011).
- 2 + 1 Editors (2012).
- Ànima Viva Multilingüe (2012).
- Editorial Mesclant (2014).

Com s'observa, a banda de les tres editorials deganes, n'hi ha dues que es van crear durant la primera dècada del nostre segle, i les altres cinc molt més recentment:

- Esfera Editorial, dirigida per un grup d'escaquistes, està especialitzada en llibres en castellà sobre els escacs. N'ha publicat una quinzena.
- Anem Editors (amb la grafia *Anm Editrs* als llibres) és l'editorial al gust de l'escriptor encampadà Josep E. Dallerès. Ha tret molt esporàdicament obra de l'editor i d'algun altre autor pròxim, en català i en versió francesa.
- A4 Edicions és la branca editorial de la impremta encampadana Gràfiques A4. Joan Carles Casal de Fonsdeviela, descendent dels Casal i Vall, hi publica literatura «*en qualsevol idioma*» i assaig d'història i de cultura locals.

¹⁴ Tot i l'encomiable rol de dinamitzador que està jugant, no incloem com a editor el Col·lectiu Portella, que publica semestralment des del 2010 la revista cultural del mateix nom.

- Aloma Editors, un projecte col·lectiu presidit per Montserrat Cardelús, ha publicat un poemari il·lustrat d'Ester Fenoll en castellà i àlbums d'historieta gràfica en català sobre la història d'Andorra i de Catalunya.
- 2 + 1 Editors, autoanomenada «*l'editorial pionera en format digital*», està vinculada a Cal Comunicació i al periodista Alfred Llahí. Ha publicat, en català i en diferents formats, reculls d'anècdotes històriques, com també llibres d'assaig i de narrativa infantil.
- Ànima Viva Multilingüe també proposa edicions digitals i multimèdia. És un projecte amb vocació internacional dirigit per Ilke Angela Maréchal i l'editor Joan Carles Casal d'A4 Edicions. Fins ara ha editat sobretot traduccions bilingües de textos orientals (francès-japonès, anglès-bengalí...).
- Editorial Mesclant, impulsada per Àngel Dalmau, exsoci d'A4 Edicions, és la incorporació més recent al món editorial andorrà. Ha publicat obres de gèneres diversos, sempre d'autors pirinencs i de temàtica pirinenca.

En un context de crisi, però alhora de bullici creatiu, cinc editorials van crear el maig del 2011 l'Associació d'Editors d'Andorra (AdEA), amb l'objectiu d'afrontar els neguits que afecten el sector i compartir-ne les solucions. El primer president de l'associació era Lluís Viu Rebés, d'Editorial Andorra, i el secretari, David Zabala, de l'Editorial Límits. Un dels objectius pels quals s'ha mobilitzat l'entitat és aconseguir agilitar els tràmits duaners a l'hora d'exportar els llibres, així com reduir-ne el tipus d'imposició indirecta en el mercat interior. La promoció literària és un altre dels objectius de l'associació, com ara que el Govern es faci ressò de les produccions fetes a Andorra en les seves accions exteriors. Els premis literaris que s'atorguen al país, finalment, també preocupaven els editors, en el sentit d'aconseguir que totes les obres premiades siguin editades a Andorra.

Potser com una primera resposta a aquestes preocupacions, el setembre del 2012 el Departament de Cultura del Govern d'Andorra va patrocinar la presència andorrana, per primera vegada, a la Setmana del Llibre en Català que té lloc anualment a Barcelona –la 30a edició en aquell cas–. Aquesta participació oficial tindria en endavant una periodicitat biennal. La Setmana del Llibre en Català és una mostra que permet fer conèixer la tasca de les editorials que editen en català, i un bon indicador de la seva activitat. En el cas de la participació andorrana, hi eren representats tots els editors professionals del país, com també les entitats i institucions que editen llibres, aprofitant una oportunitat que no s'havia produït des que Andorra va participar a la Fira del Llibre de Frankfurt quan aquesta home-natjava, l'any 2007, la cultura i la llengua catalanes.

Els editors andorrans també participen a la Setmana del Llibre en Català a través de l'associació Llibre del Pirineu, que des del 2013 pren cada dos anys el relleu del Govern. Amb seu a Organyà (Alt Urgell), Llibre del Pirineu es va constituir formalment l'any 2010 amb l'objectiu principal de revitalitzar i revalorar el món del llibre a les contrades pirinenques. N'han estat presidents Joan Obiols i Manel Figuera. Formen part de l'associació escriptors, editors, llibreters, bibliotecaris, arxivers, il·lustradors, impressors i lectors. Els socis, un centenar, provenen de l'Alt Urgell, Andorra, la Cerdanya, els Pallars, la Ribagorça, el Solsonès i la Vall d'Aran. L'entitat edita cada Sant Jordi un catàleg bibliogràfic conjunt que recull les obres publicades per les editorials andorranes a més de la resta de les pirinenques, entre les quals destaquen Edicions Salòria (la Seu d'Urgell), Garsineu Edicions (Trempe) i Pagès Editors (Lleida).¹⁵

Gràcies a la relació transpirinenca, des del 2012 els editors andorrans han pogut ser presents a certàmens sectorials que ja porten una llarga trajectòria, com la Festa i Fira del Llibre del Pirineu, que se celebra al setembre a Organyà, o la Fira del Llibre de Muntanya, que té lloc al novembre a Osona.

El gran problema estructural que afecta totes les petites editorials, però, és l'escassa distribució comercial dels seus títols a les llibreries d'arreu, com també la manca de visibilitat als mitjans de comunicació. La fallida, l'any 2010, d'un dels pilars de la distribució en l'àmbit dels Països Catalans, la distribuïdora *L'Arc de Berà, Centre Difusor d'Edicions Catalanes*, afecta encara avui les editorials del país que hi treballaven (Andorra, Límits, Esfera i Anem). I els nous projectes que han sorgit, com la distribuïdora col·lectiva *Nus de Llibres*, no acaben d'omplir encara aquell buit.

¹⁵ Totes tres també inclouen en les seves col·leccions llibres de temàtica andorrana, fronterera o transpirinenca.

2. La premsa escrita

Gairebé sempre en llengua catalana, la premsa escrita és el mitjà de comunicació amb més tradició i també és el més prolífic a Andorra. És, per tant, un sector essencial per a garantir el dret a la informació de la ciutadania en l'espai andorrà de comunicació.

De manera similar a com ha evolucionat la premsa arreu del món, es remarca una clara correlació entre el desenvolupament econòmic, polític i social d'Andorra i l'aparició de les primeres publicacions periòdiques i el seu posterior desplegament i expansió fins a formar un mercat periodístic propi. Així, si bé pot semblar sorprenent que els balbuceigs del periodisme no apareguin a Andorra fins al segle XX, quan als països grans del nostre continent ja s'havien fet notar –sota règim de censura prèvia– des del segle XVII,¹⁶ aquesta circumstància esdevé comprensible si es té en compte que el segle XX és precisament el moment històric en què aquest país d'economia agrària i de muntanya, relativament aïllat geogràficament, i amb institucions d'origen feudal vigilades de prop pels estats veïns, viu un rapidíssim procés de *modernització* que el condueix fins a la seva Constitució política com a estat democràtic independent l'any 1993. La primera impremta s'hi instal·la l'any 1940, i l'aparició de les primeres publicacions editades al país, l'any 1952, coincideixen amb l'inici del *boom* turístic. El primer diari, *Poble Andorrà*, surt el 1974, un any abans de morir Franco terres avall, i el *Diari d'Andorra* (1991) acompanya la creació la nova Andorra constitucional.

L'obra de lectura indispensable per a l'estudi de la premsa escrita al Principat d'Andorra és *Història de la premsa andorrana 1917-2005*, de Carles Pont i Jaume Guillaumet, editada pel Govern d'Andorra l'any 2009. S'hi troben sistematitzades les dades de les 112 publicacions identificades. Els autors hi elaboren una classificació per èpoques, establint quatre grans períodes:

- Premsa andorrana editada a l'exterior (1917-1937).
- Orígens de la premsa editada a Andorra (1952-1969).
- El primer diari i eclosió de publicacions (1970-1989).
- El segon diari i la consolidació (1990-2005).

¹⁶ Les primeres gasetes setmanals conegudes van aparèixer la primera dècada del segle XVII a diverses ciutats del Sacre Imperi Romanogermànic. La *Gazette* de Théophraste Renaudot data del 1631. La *Gazeta* en català de Jaume Romeu, del 1641. The *Daily Courant*, tingut com el primer diari, és del 1702.

Els orígens de la premsa andorrana se situen, doncs, a l'exterior, l'any 1917, quan es crea la publicació *Les Valls d'Andorra*, un periòdic editat a Barcelona dedicat exclusivament a la informació del Principat d'Andorra. Però al llarg de la primera meitat del segle, el nombre de publicacions andorranes és escàs. Des del 1917 fins al 1937 se'n compten només 12. I després, fins al 1952, no n'hi ha cap. Del 1952 al 1969 trobem una desena exacta de capçaleres, bàsicament butlletins d'entitats, però per primer cop impresos a Andorra. «Serà a partir de la dècada dels anys setanta que Andorra comença a tenir un sistema propi i professionalitzat de premsa periòdica», valoren Pont i Guillamet referint-se a l'època en què apareix el primer diari. «En aquesta etapa es publiquen fins a 40 noves capçaleres. El canvi més significatiu, però, arriba la darrera dècada del segle XX i durant el primer lustre del XXI, quan es consolida un model de premsa andorrà amb l'aparició de fins a seixanta-sis publicacions noves en només quinze anys.»¹⁷

2.1. Premsa andorrana editada a l'exterior i orígens de la premsa editada a Andorra

Resseguint les etapes de la premsa a Andorra, ens centrarem en les publicacions periòdiques d'actualitat informativa, en especial els set diaris apareguts des del 1974, que són els que han configurat de manera més important l'actual sistema andorrà de premsa. Abans, però, ens aturarem en alguns detalls del primer període de la premsa andorrana, que es gestà fora del país i donà peu a la primera reglamentació en aquest àmbit.

2.1.1. Les Valls d'Andorra (1917-1919)

En els orígens del periodisme andorrà trobem els emigrats a Barcelona, impulsors de les primeres experiències de premsa escrita. L'única excepció és el periòdic pioner, *Les Valls d'Andorra* (1917), el fundador, propietari i director del qual va ser Josep Alemany i Borràs, un comerciant català que va ser el gerent de la segona època d'una popular revista il·lustrada, *La Il·lustració Catalana*, també coneguda, d'altra banda, per la seva oposició a les normes ortogràfiques de Pompeu Fabra.¹⁸ Editat a Barcelona, el primer

17 PONT, Carles; GUILLAMET, Jaume. *Història de la premsa andorrana 1917-2005*. Andorra: Govern d'Andorra, 2009, p. 9.

18 GIRAL, Eugeni. «Mitjans de comunicació i identitat nacional». A: *La identitat nacional: 3a Diada Andorrana, XXII Universitat Catalana d'Estiu, del 15 al 25 d'agost de 1990, Prada de Conflent*. Andorra: Societat Andorrana de Ciències, 1996, p. 123.

número de *Les Valls d'Andorra* va ser segrestat només arribar a Andorra, el gener del 1917. Es van detenir sis persones, inclòs el transportista, i el síndic general en va prohibir la difusió per no tenir «la corresponent autorització i censura». La publicació tornà a sortir, repetint el número 1, el 17 de gener del 1919, dos anys més tard, i aquest cop resistí els entrebancs de les autoritats durant set números,¹⁹ amb una periodicitat mensual (irregular). Tot i que el seu contingut era inofensiu, la seva simple existència havia motivat el Decret dels veguers del 7 de maig de 1919, que sotmetia a autorització prèvia qualsevol publicació escrita, i que fins als anys 1990 va continuar essent el document bàsic que regulava les publicacions i les empreses editorials a Andorra. Ho reiterava explícitament el Decret de les vegueries del 15 de desembre de 1961:

«Article únic. Les disposicions del Decret del 7 de maig de 1919, referents a les publicacions de diaris i periòdics, s'han d'entendre en sa totalitat. Cap publicació, qualsevol que sigui la seva naturalesa i la seva periodicitat, no podrà tenir lloc a les Valls d'Andorra sense la prèvia autorització dels M. I. Veguers.»

2.1.2. Butlletí de la Societat Andorrana de Residents a Barcelona (1929-1932)

No serà fins deu anys després d'aquella coratjosa experiència que sortirà el *Butlletí de la Societat Andorrana de Residents a Barcelona* (1929), aquest cop íntegrament i manifesta a iniciativa d'andorrans. Va durar tres anys. Els impulsors del butlletí van ser els seus dos directors successius, Eduard Bonell i Rafael Roca, amb la participació en la redacció de V. Almirall, Xavier Fiter i Jacint Martisella. Tots ells promouran altres periòdics de l'emigració *il·lustrada* andorrana durant els anys trenta, sovint amarats de republicanisme, com *La Nova Andorra* (1932), *Acció Andorrana* (1933), *El Andorrà* (1934) o *Poble Andorrà: Portaveu del Casal Andorrà de Barcelona* (1934).²⁰

Del mateix període, sense ser exhaustius, cal esmentar dues altres publicacions igualment pioneres. Com és sabut, l'altra destinació preferent de l'èxode andorrà dels anys trenta era Besiers, al Llenguadoc. Allà va aparèixer *Le Réveil de l'Andorre* (1931), en llengua francesa, com a òrgan oficial de l'Amicale Franco-Andorrane de Béziers. Només va sortir els dos últims

19 Els set números de *Les Valls d'Andorra*, del fons Salvador Raméntol, estan reproduïts a la revista *Papers de Recerca Històrica*, núm. 3 (desembre 2005), p. 129-161.

20 A banda de l'esmentada *Història de la premsa andorrana...*, se'n fa una ressenya històrica a: LLUELLES, Maria Jesús (coord.). *El segle XX: la modernització d'Andorra*. Lleida: Pagès; Andorra: Cambra de Comerç, Indústria i Serveis d'Andorra, 2004, p. 25-26.

mesos del 1931, però constitueix el primer intent de publicació andorrana en terres de França. De manera paral·lela a les publicacions dels cercles andorrans de Barcelona, la de Besiers reivindicava el dret al sufragi universal.

2.1.3. Andorra Agrícola (1933-1937)

La revista *Andorra Agrícola* (1933) va ser el primer periòdic legalment editat a Andorra –imprès a Barcelona–, sota els auspicis de la influent família d'Areny Plandolit. Es presentava formalment com una publicació especialitzada, orientada en aquest cas, deia el subtítol, «*al foment de l'avicultura, agricultura, indústries rurals, ramaderia, apicultura, etc.*». Però en el número 1 ja manifestava clarament a portada: «[...] *la República dels nostres amors ha estat sempre orfe de premsa local i per dit motiu [...] creiem venim a omplir una imperiosa necessitat [...]*». Tenia, doncs, la voluntat de ser un referent periodístic, i incloïa articles sobre actualitat i política, molts dels quals reproduïts d'altres publicacions. L'editaven el metge Pau Xavier d'Areny Plandolit i el seu fill Ramon d'Areny Plandolit Gassó, i entre els redactors figurava el fill d'aquest darrer, Ramon, corresponsal a Andorra del diari catòlic *El Matí* i de *La Veu de Catalunya*, el diari de la Lliga Catalana.

Andorra Agrícola va ser l'única publicació informativa editada a les Valls mentre va existir, del maig de 1933 al juliol de 1936. No n'hi va haver cap altra fins al 1970. Va aparèixer just després de la «revolució» d'abril de 1933, i va desenvolupar un paper destacat com a mitjà favorable al coprincipat,²¹ però tanmateix reformista, en aquell any de crisi que va desembocar en les primeres eleccions per sufragi universal (masculí).²² També va servir de portaveu d'una altra novetat a Ordino: el Museu Areny de Ciències Naturals, que fou obert al públic entre els anys 1930 i 1948.

2.1.4. Neu (1952-1970)

Amb la Guerra Civil espanyola i la Segona Guerra Mundial es va aturar qualsevol iniciativa periodística i no apareix ni una sola publicació fins al 1952. Trencant quinze anys de silenci, naixerà el primer periòdic fet íntegrament des del Principat: *Neu* (1952), portaveu de l'Esquí Club Envalira. Era una publicació dedicada als esports d'hivern, amb articles sobre curses, esportistes, tècnica, notícies, opinió i informació de l'Esquí Club.

21 Fent de contrapès, per exemple, a *Acció Andorrana*, portaveu de l'Agrupació Democràtica Republicana Pro-Andorra.

22 Per comprendre millor el context polític de l'època i el rol que hi jugava la premsa, vegeu: GONZÁLEZ I VILALTA, Arnau. *La cruïlla andorrana de 1933: la revolució de la modernitat*. Andorra: Fundació Julià Reig; Valls: Cossetània, 2009.

Es va publicar més o menys mensualment del 1952 al 1957 i del 1964 al 1966. El 1970 en va tornar a sortir un únic i últim número. Els anys cinquanta i seixanta són, però, pobres pel que fa a la producció de mitjans de comunicació, i, de fet, no hi havia a Andorra cap periodista que exercís professionalment.²³ Es publiquen bàsicament butlletins escolars i publicacions de promoció turística del Consell General, com *Andorra. Miscel·lània Cultural, Actualitat, Turisme, Esport* (1956), amb alguna excepció meritòria com eren les revistes publicitàries *Guia Principat d'Andorra* (1963) i *Publi Andorra* (1967).

Cal tenir en compte el context internacional més proper. D'una banda, una França que experimentava els seus *trenta gloriosos* anys de postguerra i que exercia arreu la seva influència cultural, i de l'altra, un règim de dictadura nacionalista a Espanya que feia incòmode qualsevol temptativa de crear una publicació informativa al Principat, on, a més, la llengua oficial era el català.

2.2. El primer diari i l'eclosió de publicacions

Als anys setanta s'inicia el procés de professionalització de la premsa, i comença a fer-se habitual la presència als actes públics de periodistes, majoritàriament autodidactes. El primer mitjà pròpiament informatiu editat al país és el quinzenal *Andorra Magazine* (1970), dirigit per Pierre Fournier de la Martinie, que va informar durant cinc anys des d'un enfocament periodístic de tota mena de notícies d'Andorra i de les comarques veïnes. El mateix any 1970 Fournier de la Martinie treia també *La Gasete d'Andorra*, inspirant-se de la tradició de les gasetes catalanes i dels reculls d'*annonces légales* que es publiquen als departaments francesos.

D'altres publicacions destacades d'aquells primers anys setanta van ser el bimestral polític *Presència* (1970), portaveu de l'Agrupament de Jovenutut d'Andorra, el mensual d'actualitat *Posobra* (1972), i sobretot, *Tribuna* (1973), una revista de periodicitat bimensual de la qual es van publicar 22 números fins al 1978. Dirigida successivament per Marc Forné i Manel Sansa, es presentava en el subtítol com una «*Revista d'Informació, Crítica i Debat*», i va conformar l'ideari polític de la generació que vint anys més tard governaria el país. També cal fer esment del primer setmanari, *Pro-*

23 Veg. VALLS, Àlvar «Els mitjans de comunicació a Andorra». *Serra d'Or*, núm. 434 (febrer 1996), p. 37. Hi cita un article del diari perpinyanès *L'Indépendant* del 17 de desembre de 1952.

mocions Publicitàries (1973-1975), que va evolucionar dels anuncis cap a la informació, amb una controvertida secció de rumors que va ser objecte de diverses denúncies contra la publicació. A instància del Consell General, va ser clausurada per decisió judicial del Tribunal de Corts.

2.2.1. Poble Andorrà (1974-1993)

Amb el camí obert per publicacions com *Andorra Magazine* i *Tribuna*, l'1 de desembre de 1974 feia la seva aparició *Poble Andorrà*, diari independent. L'editor principal va ser-ne Ricard Fiter, i el primer director, legalment, Antoni Sementé i Riba, tot i que el periodista català Enric Bastardes afirma haver-ne estat el veritable responsable.²⁴ Dins de les setze pàgines del número aparegut aquell diumenge es podia llegir a l'editorial:

«Les pàgines que el conformen estan obertes a tothom. No és un diari que vulgui fer diferències. Tots hi poden exposar les seves opinions dintre del marc de la bona convivència, característica essencial de les relacions entre els homes. No és una caixa tancada solament per a uns quants. Vol ser l'amic de tots. I ho serà, especialment per a aquells que volen el millor per a Andorra.»

L'aparició de *Poble Andorrà* va tenir aleshores un ressò especial a Catalunya, i figura com una fita significativa en la història de la premsa en llengua catalana pel fet d'haver estat un precedent en la recuperació de la premsa diària en català després de la dictadura franquista.²⁵ Així, Andorra, emparant-se en la seva pròpia legalitat, era el país on sortia per primer cop des del 1939 un diari íntegrament en llengua catalana, afegint un cert impuls, pel seu caràcter simbòlic d'exemple, a la campanya d'adhesions que va culminar amb l'aparició del diari *Avui*, a Barcelona, el dia de Sant Jordi del 1976.

Dos mesos després, tanmateix, *Poble Andorrà* ja vivia la seva primera crisi.²⁶ Les dificultats per fer el diari van ser sobretot de caire econòmic i social.

Els problemes de tipus laboral derivats de la manca de difusió a França i de la prohibició de fer-ho a Espanya, les picabaralles internes entre els directius i l'endèmic mal de la descapitalització van acabar fent que, l'11 de maig del 1977, quan s'havien publicat 793 números, el diari deixés de sortir. L'empresa va reconvertir la publicació en setmanari, i des del 16

24 PONT, Carles; GUILLAMET, Jaume. *Història de la premsa andorrana...*, p. 23.

25 FIGUERES, Josep M. *Prensa i nacionalisme. El periodisme en la reconstrucció de la identitat catalana*. Barcelona: Pòrtic, 2002.

26 COMELLA, J. «"Poble Andorrà". Una mica d'història». *Oriflama*, núm. 150 (1975), p. 18-19.

de juny del 1977, durant sis anys, fins al número 1074, *Poble Andorrà* va mantenir aquesta periodicitat setmanal. Després, durant un curt període de poc més de dos mesos, des de l'11 de març del 1983, la publicació va sortir dos cops per setmana. A partir del número 1095, finalment, i fins al darrer dia, va tornar a publicar-se només setmanalment.

Poble Andorrà es deixà de publicar el 30 d'abril de 1993, prop de vint anys després de l'aparició del primer exemplar. Un any més tard, el 14 de març de 1994, sortí un nou diari amb el mateix nom, tot i que depenia d'una empresa editora diferent. La nova publicació va durar dos anys.

L'aparició dels setmanaris *Informacions* (1975) i *Andorra 7* (1978) també va contribuir a la normalització d'una premsa d'informació general mínimament professionalitzada. *Informacions*, que apareixia per primer cop el 13 d'abril del 1975, substituïa aleshores el clausurat *Promocions Publicitàries*. El setmanari es va publicar ininterrompudament durant més de trenta anys, fet que el converteix en el periòdic més llongeig d'Andorra. A partir del 24 de setembre del 2000 va ser adquirit per Premsa Andorrana, SA i va convertir-se en un suplement dominical del *Diari d'Andorra*, juntament amb la revista *Presència*, fins que va desaparèixer l'any 2008 en benefici d'aquesta darrera (vegeu més endavant). Pel que fa a *Andorra 7* (1978), es tracta d'un setmanari d'informació general, inicialment dirigit per Antoni Sementé i Riba, en el qual també van col·laborar alguns dels futurs caps de Govern constitucionals, com Òscar Ribas, Marc Forné –que en va ser director– i Jaume Bartumeu. Va deixar de publicar-se el 1989.

El 13 de novembre d'aquell any apareixia un altre setmanari que cal esmentar, *Correu Andorrà*, que contenia les seccions clàssiques d'una publicació d'actualitat informativa. A comptar del número 131, l'any 1992, es va editar a tot color i s'hi van afegir noves seccions, inclosa, per primera vegada, una secció de nus femenins, també a portada, imitant les revistes que proliferaven als quioscos dels països veïns. L'últim número va sortir el 1993.

2.3. El segon diari i la consolidació de la premsa. Trets estructurals del mercat de la premsa andorrana avui

En aquesta secció veurem com es va consolidant el sistema de premsa andorrà, des de l'aparició del *Diari d'Andorra* el 1991 fins a la coexistència actual de quatre capçaleres d'informació quotidiana.

A banda dels diaris als quals farem referència, esmentem aquí algunes publicacions periòdiques que figuren entre les revistes més distribuïdes actualment a Andorra: *Art de Viure* (1997), revista bimestral d'arquitectura; *Àgora Cultural* (2003), butlletí trianual de la federació d'entitats homònima; *A Voz Lusa* (2005), mensual per a la comunitat portuguesa; *L'Eskpada* (2007), mensual d'actualitat de distribució gratuïta, i *Portella* (2010), revista semestral de cultura.

2.3.1. La situació el 1990

Tal com constatava Josep Gifreu²⁷ a l'inici dels anys 1990, la premsa escrita continuava essent aleshores l'únic àmbit en què Andorra disposava de mitjans propis, i encara amb limitacions, ja que no hi havia cap diari des del 1977.

Així, els mitjans propis andorrans eren bàsicament setmanaris. En concret, les capçaleres editades eren *Poble Andorrà* (1974), *Informacions* (1975), *Correu Andorrà* (1989) i l'agenda de serveis *Guia de l'Oci* (1987), que, de manera similar a l'*Informacions* d'aquella època, tenia un caràcter publicitari.

Quant a les editores, el mateix autor explica que es tractava d'empreses andorranes, i en tots els casos, privades. *Correu Andorrà*, per exemple, era editat per Edico, SA Correu Andorrà, que tenia com a president i conseller delegat Antoni Cornella i Serra, alhora president del consell d'administració. Cristina Cornella Ribera, per la seva banda, era la directora de la publicació i també vocal del consell d'administració. *Informacions*, al seu torn, era editada per Promocions Publicitàries. Cal assenyalar que ambdós setmanaris s'imprimien al mateix taller, la impremta Grafinter.

Ultra els mitjans propis, arribaven a Andorra els diaris, setmanaris i revistes editats a França i a Espanya –llevat de les publicacions amb imatges eròtiques, com ara *Lui* o *Penthouse*, que hi eren prohibides.

Quant als professionals, a Andorra treballaven vuit periodistes, quatre dels quals estaven especialitzats en esports. En el mercat, la professió no comptava amb cap estatut especial ni s'acostumava a requerir formació específica per accedir a les redaccions. En no haver-hi corresponsals de premsa estrangers, quatre dels periodistes andorrans actuaven com a tals.

Pel que fa a la demanda en el camp de la premsa escrita de producció pròpia, disposem d'algunes dades en relació amb els tiratges. L'any 1989,

²⁷ GIFREU, Josep (dir.). *Construir l'espai català de comunicació*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Centre d'Investigació de la Comunicació, 1991.

Informacions, amb 4.250 exemplars, ocupava la primera posició, seguida de *Correu Andorrà*, amb 1.500, i *Poble Andorrà*, amb 1.100. Poc abans de tancar, el setmanari *Andorra 7* tirava 800 exemplars.

En relació amb la difusió a Andorra dels diaris editats a Catalunya, només es tenen dades dels que se sotmetien al control OJD. En general, entre els anys 1985 i 1988 va augmentar la difusió dels diaris catalans, encara que amb un pes específic molt baix: al voltant del 0,5 % de la difusió global d'aquests diaris. *La Vanguardia*, aleshores únicament en castellà, ocupava la primera posició, seguida d'*El Periódico*, també en castellà. Seguien els dos diaris esportius i l'*Avui*.

Si ens fixem en la difusió dels setmanaris editats a Barcelona, entre el 1986 i el 1988 *Lecturas* perdia a Andorra alguns exemplars i *Pronto* en guanyava. Per fer-nos-en una idea, aquest últim setmanari aconseguia l'any 1988 la difusió màxima, amb 1.479 exemplars. Pel que fa a la difusió d'altres revistes, només el quinzenal juvenil *Super Pop* aconseguia superar els 300 exemplars l'any 1988.

2.3.2. *Diari d'Andorra* (1991-)

En aquest context, l'aparició del quotidià *Diari d'Andorra* el 19 de maig de 1991 marcava el començament d'una nova època. La premsa diària havia tingut el precedent del *Poble Andorrà*, al qual ens hem referit més amunt, que va aparèixer el 1974 amb més voluntarisme que esperit professional i que subsegüentment va mantenir-se poc temps com a diari. Disset anys després, el *Diari d'Andorra* apareix, en paraules d'Àlvar Valls,²⁸ com «el fruit comunicatiu d'una Andorra en estat de canvi, necessitada d'una modernització, cosa que en el terreny institucional s'expressava, en el mateix període de l'aparició del diari, en les negociacions dels representants del poble andorrà amb els coprínceps per redactar una Constitució». Justament, la publicació del primer avantprojecte de la Constitució, que va convertir en debat social el que fins llavors havia estat un afer reservat, va ser el primer exponent de la línia editorial del *Diari*, en favor de més transparència a la vida pública. Inicialment, sortia de dimarts a diumenge, i no es va editar diàriament fins a l'any 1997. Gualbert Osorio va ser-ne el primer director, amb Pius Pujades com a sotsdirector.

El nou mitjà quotidià, amb el suport del Grup Segre (Prensa Leridana), que té una participació en la societat editora, va introduir un nou model de premsa, inèdit a Andorra fins aquell moment, conformat inicialment

28 «Els mitjans de comunicació a Andorra». *Serra d'Or*, núm. 434 (febrer 1996), p. 37-39.

per redactors de carrera vinguts de Catalunya, cosa que modificaria des d'aleshores la relació de la societat andorrana amb els periodistes. Posteriorment, n'han estat directors: Ignasi de Planell (1994-2002), Toni Farrero (2002-2008) i Ricard Poy (2008-).

L'empresa editora del *Diari d'Andorra* és Premsa Andorrana, SA (Premandsa), que també edita, des del 2 de desembre del 1994, el setmanari de classificats *7Dies*, de distribució gratuïta a les llars. A més, publica llibres amb el segell Edicions del Diari d'Andorra, i és propietària de l'emissora AD Ràdio (actualment, COPE Andorra-AD Ràdio). El president del grup és Marc Vila Amigó, i el director general, Ignasi de Planell.

Pocs mesos després de l'aparició del *Diari d'Andorra*, per efecte de contagi entrava en escena un nou quotidià amb un model similar, *Informacions Diari* (1991), i es confirmava així l'eclosió definitiva del periodisme modern. Els editors del setmanari homònim, l'empresa Audiopress, SA, amb Francesc Ruiz Rodríguez al capdavant, van treure el nou diari al carrer el 25 d'octubre de 1991, tot mantenint a banda el setmanari. L'experiència va durar un any i mig, fins al 15 de març del 1993, l'endemà de l'aprovació en referèndum de la Constitució del Principat d'Andorra.

Arran de l'aprovació de la Constitució, neixen nous mitjans escrits, com els mensuals d'informació general *Andorra Magazine* (1993) i *Actual* (1993).

Poc després, Audiopress treu un nou diari al mercat, quan feia un any de la clausura de l'*Informacions Diari*, recuperant el nom de la recordada capçalera pionera: *Poble Andorrà*. Sense cap vincle, tanmateix, amb aquell quotidià, *Poble Andorrà* (1994-1996) apareixia els dilluns, dimecres i divendres, i a partir del número 91, de dilluns a divendres. El diari es va publicar durant dos anys, des del 14 de març del 1994 fins a l'11 de març del 1996, quan portava 455 números.

En resum, durant els dos primers anys de la nova Andorra constitucional, el *Diari d'Andorra* i *Poble Andorrà* cobreixen la informació diària d'un país en plena mutació, amb una predilecció important per l'actualitat política, tendència encara vigent avui a la premsa del país, segons unes línies editorials fàcilment intel·ligibles, influïdes pels interessos i les preferències de les respectives empreses.

Posteriorment, amb l'excepció del *Diari d'Andorra*, totes les publicacions periòdiques de l'inici dels noranta aniran desapareixent o seran absorbides. Són elles, tanmateix, les que van anar consolidant un model de premsa que ha perdurat fins avui, a recer del règim de llibertats que garanteix la Constitució del 1993.

Un exemple de coordinació de mitjans basats en la informació local: *Presència*

En començar els anys dos mil, el panorama de la premsa d'àmbit local, comarcal i supracomarcal de Catalunya està marcat per la constitució, el 30 de juny de 2001, de la societat limitada Coordinadora de Mitjans (Comit), que integra les empreses editores dels rotatius *El Punt*, *Segre*, *Regió 7*, *El 9 Nou*, *Diari d'Andorra*, *Diari de Balears*, *El 3 de Vuit* i *L'Hora del Garraf*, i el diari electrònic *VilaWeb*. L'objectiu prioritari, segons els mateixos representants de les empreses editores implicades, és consolidar un projecte de diari nacional per edicions, però entenent que cada capçalera és la porta territorial del projecte.²⁹ El primer pas en aquest sentit va ser l'edició per part de Comit, des del juliol de 2001, d'un setmanari únic per a totes les capçaleres (excepte el diari *Segre*, que l'assumia com a suplement el setembre del mateix any, coincidint amb canvis formals en aquest diari lleidatà), que és *Presència* (1965),³⁰ aleshores suplement del diari *El Punt*. L'any 2002 s'hi afegia l'encartament d'*El 9 Esportiu*, el primer diari esportiu en català des del 1939, que progressivament es va anar distribuïnt com a publicació independent.

Integrada des del 2009 com a filial del grup català Hermes Comunicacions, propietari, entre d'altres, del diari català *El Punt Avui*, la revista setmanal *Presència* continua distribuïnt-se els diumenges com a suplement dominical del *Diari d'Andorra*. Amb una difusió d'uns 65.000 exemplars de mitjana, fora d'Andorra és distribuïda pels diaris *El Punt Avui*, *El 9 Nou* i *Diari de Balears*.

2.3.3. *El Periòdic d'Andorra* (1997-)

El 1997 es produeix un nou salt qualitatiu en la història de la premsa andorrana, amb el naixement d'*El Periòdic d'Andorra*, que apareix per primer cop el 3 de febrer d'aquell any, trencant el «monopoli» del *Diari d'Andorra* durant la campanya de les eleccions legislatives. Es pot dir que es tractava de la filial andorrana del grup de comunicació Grupo Zeta, promotor de la iniciativa, amb seu a Barcelona i propietari, entre d'altres, d'*El Periódico de Catalunya*,³¹ si bé l'empresa editora era formalment Andorrana de Publicacions, presidida per Enric Dolsa d'acord

29 Informació publicada a *El Punt*, 1 de juliol de 2002, pàg. 28. També al web de l'empresa Comit: <<http://www.comitsl.com>> [Consulta: desembre de 2002].

30 La difusió de *Presència*, el 2001, era de 50.184 exemplars, segons l'OJD.

31 L'edició en català d'*El Periódico de Catalunya*, simultània a la castellana, no va aparèixer fins gairebé nou mesos més tard, el 28 d'octubre d'aquell any.

amb la normativa en vigor aleshores, que impossibilitava la presència de societats estrangeres al Principat. «*El projecte consisteix a fer un diari de caràcter únicament i marcadament local, que estigui acompanyat per la publicació El Periódico de Catalunya*», relatava uns anys després Josep Anton Rosell, que en va ser director fins al 2009.

Andorrana de Publicacions també va disposar uns anys de les emissores de ràdio Ona Andorra i Ona Música Andorra, vinculades a Ona Catalana (2000-2007),³² juntament amb la Societat de Comunicació i Publicitat. Ona Andorra compartia la seu amb *El Periòdic d'Andorra*, que hi col·laborava facilitant continguts informatius.

El 2010 el Grupo Zeta es va vendre el diari, separant-lo d'*El Periódico de Catalunya*, tot i que segueix comercialitzant-se als quioscos de forma conjunta segons un acord de col·laboració tècnica, que substitueix la participació directa i que inclou l'ús de la rotativa del grup a Parets del Vallès. Actualment, Andorrana de Publicacions, SA només té socis andorrans.³³

A causa de la situació econòmica, la plantilla de treballadors ha sofert una reducció sensible en els últims anys, i el diari ha deixat de sortir els diumenges. Des del 2009, n'han estat directors: Joan Ramon Baiges (2009-2014) i Arnau Colominas (2014-). L'empresa editora també publica actualment el mensual *En Femení* (2012-), el primer magazín adreçat a la dona andorrana.

2.3.4. La irrupció de la premsa gratuïta (2004-)

Els primers anys del segle XXI irromp finalment al Principat el fenomen de la premsa diària gratuïta, una tendència urbana apareguda poc abans al nord d'Europa i que s'anava escampant per tot el continent davant la incredulitat condescendent dels diaris convencionals.³⁴

32 Inicialment participada en un 37 % pel Grupo Zeta, segon accionista. El periodista català Josep Puigbò, soci fundador, en va ser conseller director general.

33 Hi ha informacions sobre l'evolució de l'accionariat a: «La família Pérez, propietària de Pyrénées, entra al capital d'«El Periòdic d'Andorra»». *Economia Digital*, 31 de maig de 2011. <http://www.economiadigital.es/cat/notices/2011/05/la_familia_perez_propietaria_de_pyrenees_entra_al_capital_del_periodic_d_andorra_21424.php> [Consulta: 16 juny 2013]; «El Periòdic d'Andorra». *Viquipèdia*, 2014. <http://ca.wikipedia.org/w/index.php?title=El_Periodic_d'Andorra&oldid=13977818> [Consulta: 27 agost 2014].

34 Vegeu el testimoniatge d'Albert Roig a: «Els mitjans de comunicació, l'evolució dels lectors i la llibertat d'expressió». A: *Andorra i el seu capital social. 20a Diada Andorrana, XXXIX Universitat Catalana d'Estiu, 18 d'agost del 2007, Prada de Conflent*. Andorra: Societat Andorrana de Ciències, 2008, p. 135-139.

***Bon Dia* (2004-)**

El naixement del diari gratuït *Bon Dia*, el 30 de gener del 2004, va representar una certa ruptura en l'evolució del sistema de premsa andorrà existent fins aleshores, amb una marcada hegemonia dels dos diaris de pagament. Amb més de 130 punts de distribució en lliure servei repartits als carrers, va saber implantar al país un model propi de premsa diària gratuïta amb continguts periodístics de qualitat, cosa que va acabar de democratitzar l'accés dels ciutadans a la informació impresa.

Guanyant-se la confiança dels lectors, en pocs anys el diari *Bon Dia* (2004-) es va fer el seu propi lloc com a mitjà de comunicació de masses, fins al punt que avui supera la difusió del diari degà. N'han estat directors Eva Pereira (2004), Albert Roig (2004-2008), Josep Lluís Trabal (2008-2009) i Marc Segalés (2009-).

Es publica de dilluns a divendres feiners, i l'empresa que l'edita és La Veu del Poble, SA, una societat del Grup CISA amb accionariat únicament andorrà, de la qual és president fundador Carles Naudi d'Areny-Plandolit. El 2006 apareixia també una edició filial del diari gratuït a Lleida, distribuïda per les capitals de comarca de Ponent. Des del 2013, aquesta última ja només sortia els dimarts, dijous i divendres feiners, associada al Grup Segre, fins deixar de publicar-se el setembre del 2014.

***Més!* (2005-)**

El segon diari gratuït d'Andorra, que encara es distribueix de dilluns a divendres, sortia al carrer el setembre del 2005. *Més Andorra* (2005-) era inicialment una edició andorrana del Diari Més, la primera publicació de periodicitat diària escrita en català i de distribució gratuïta editada a Catalunya, tot i que el seu director dels inicis, Àlvar Valls, li va imprimir una línia editorial pròpia. Era propietat de les empreses Aira SL (Andorra) i Comunicació Efectiva SL, ambdues participades pel grup multimèdia català Grup 100% Comunicació, que gestionava les diverses edicions locals del *Diari Més*, a banda d'algunes ràdios i televisions conjuntament amb Justo Molinero. Amb la posterior desaparició del grup català, la societat editora va passar a ser Matèria Grisa SL, que hi va afegir el suplement mensual de pàgines salmó *Crònica Econòmica d'Andorra*. L'edició de *Més Andorra* del 12 de març del 2011 no va sortir al carrer, alimentant conjectures de tancament, ja que des del febrer se n'anunciava la possible desaparició a causa de la situació econòmica. El diari va ser finalment reprès per La Veu del Poble, SA, la societat editora del diari *Bon Dia*, i rebatejat *Més!* el juny

del 2011, coincidint amb l'estrena d'un nou disseny gràfic. Tot i mantenir inicialment plantilles separades –i reduïdes–, els dos gratuïts compartiren ràpidament la mateixa seu. La direcció també fou comuna fins al març del 2015, quan l'assumeix Enric Guinart.

El novembre del 2012, La Veu del Poble, SA va reprendre la publicació mensual de *Crònica Econòmica d'Andorra*, un periòdic de pàgines salmó distribuït gratuïtament a empresaris i professionals.

3. Els mitjans audiovisuals

El Principat d'Andorra constitueix actualment una figura excepcional en el seu entorn geogràfic pirinenc pel que fa als mitjans de ràdio i de televisió. Amb una població de tot just 70.000 habitants, conviuen en el territori d'aquest microestat una corporació de ràdio i televisió públiques i diversos grups privats de comunicació que es reparteixen, amb les seves múltiples emissores de ràdio, un pastís publicitari local que tendeix a l'exhauriment. En les seccions següents n'abordem els orígens fins a arribar a la situació actual.

3.1. Les concessions. Orígens de la radiodifusió andorrana

Com a la resta d'Europa, la història de la radiodifusió al Principat d'Andorra s'inicia ben entrat el segle XX, amb la creació de dues emblemàtiques estacions concessionàries establertes al Principat, la primera de les quals va ser Ràdio Andorra, amb concessió atorgada l'any 1935.³⁵ La seva competidora va entrar en funcionament l'any 1958³⁶: Ràdio de les Valls (inicialment, Andorràdio o Andor-Ràdio), que adoptarà la denominació comercial Sud Ràdio a partir del 1966. Són anys de modernització en què arreu del continent es desenvolupa la ràdio en ona llarga, ona mitjana i ona curta; i fins i tot sorgeix l'afició del *diexisme* (o *DX*), que consisteix a captar emissores com més llunyanes millor.

Ràdio Andorra va emetre des del 1939 fins al 1981 en ona mitjana, i en alguns períodes també en ona curta, recognoscible pel seu cèlebre indicatiu en castellà: «*Aquí Radio Andorra, emisora del Principado de Andorra*». Per la seva banda, Ràdio de les Valls, que s'anunciava com a «*Radio des Vallées, la plus haute station d'Europe*», va emetre simultàniament en ona mitjana i ona curta; però la seva successora, Sud Ràdio (1966-1981), va abandonar les emissions en ona curta el 1968, mantenint només les d'ona mitjana.³⁷ El senyal d'ambdues emissores era rebut amb bona qualitat per una im-

35 Inaugurada amb les primeres emissions «en prova» el 8 d'agost de 1939. Programació en antena a partir d'abril del 1940.

36 Primeres proves el 7 d'octubre de 1954. Inici de les emissions el 16 de setembre de 1958. Explotació regular des del 16 de juliol de 1959.

37 Cap a la fi, introduí localment la freqüència modulada (FM).

a partir del 29 de març de 1981, en no ser-los renovada la concessió del Consell General que vencia en aquella data⁴⁰. Ràdio Andorra va tornar a emetre legalment durant uns mesos, de gener a abril del 1984, fins a ser definitivament clausurada. Sud Ràdio, en canvi, continua funcionant actualment a França, amb estudis ubicats a la rodalia de Tolosa de Llenguadoc.

Sobre la història de les concessions de Ràdio Andorra i Sud Ràdio des dels seus inicis fins al 1981, cal referir-se a la narració que en fa Maria Jesús Lluelles en tres subseccions del recull *El Segle XX. La modernització d'Andorra* (2004).⁴¹ Basant-se en el treball previ d'Eugeni Giral, al qual ens podem remetre per obtenir més detalls, s'hi descriu l'anomenat «afer de les ràdios» des dels vessants econòmic, jurídic i polític.

Les concessions atorgades a les ràdios van ser, en efecte, un dels principals cavalls de batalla del Consell General durant bona part del segle XX, en el context d'una lluita històrica per la delimitació de competències que enfrontava el parlament d'aquella era preconstitucional amb els dos coprínceps, i aquests entre ells. Aquest llarg afer, també conegut com «la guerra de les ràdios» (1948-1981), posa en escena un joc d'estratègia en territori andorrà dominat pels interessos polítics dels estats veïns, representats pel copríncep francès, que és president de la República Francesa, i pel copríncep bisbe, que s'ajusta a les motivacions polítiques espanyoles del moment. Al mig de la partida, el Consell General intenta defensar la seva sobirania jugant totes les cartes legals que té a l'abast. El conflicte radiofònic, juntament amb d'altres desacords de caire fiscal i comercial, va influir, per exemple, en l'episodi de la impermeabilització de la frontera amb França de l'any 1953.⁴²

La referència més útil per a l'estudi és, tanmateix, el llibre *Ràdio Andorra. La història d'un mite que va fer història*, del periodista Gualbert Osorio,⁴³ que hi va treballar fins als últims dies de l'emissora. En aquesta obra, l'autor no solament ressitua la història de la radiodifusió andorrana en el seu context sociocultural i geopolític, sinó que en relata les vicissituds com a testimo-

40 En un últim estira-i-arrotonsa, els batlles van clausurar Ràdio Andorra dos cops a l'abril del 1981. Pel que fa a Sud Ràdio, recorrent a diverses argücies, les emissions van continuar fins al novembre.

41 LLUELLES, Maria Jesús (coord.). *El segle XX: la modernització d'Andorra*, p. 120-126, 147-152 i 208-211.

42 *Ibid.*, p. 152-155 i 167-172. Vegeu també: GIRAL, Eugeni. *La radiodifusión en Andorra. Política, economía y espacio comunicacional en un país dependiente*. Tesi doctoral (fotocòpia), 3 vol. Universitat de Barcelona, Facultat de Ciències Econòmiques i Empresarials, 1988, p. 230-273.

43 OSORIO, Gualbert. *Ràdio Andorra. La història d'un mite que va fer història*. Andorra: Crèdit Andorrà, 2013.

ni directe, alhora que recopila i posa a l'abast del públic documentació valuosa. Cal consultar-la, doncs, per conèixer detalls sobre els quals seria superflu que ens estenguéssim.

En els seus primers anys d'existència, Ràdio Andorra tenia una programació exclusivament musical:

«La posada en marxa de Ràdio Andorra intranquil·litzava el nou règim espanyol, que va sotmetre a moltes preguntes l'ambaixador francès; tenien por que l'emissora, tal com havia anunciat, fes les seves emissions en català, l'idioma oficial del Principat d'Andorra.»⁴⁴

Des d'aquest punt de vista cultural i lingüístic, cal tenir present que Ràdio Andorra era fins al 1961 una concessionària privada establerta com a *radio périphérique* francesa que, de manera anàloga a Radio Luxembourg (1933) o a Radio Monte-Carlo (1943), cercava preferentment un mercat exterior. Amb tot, les primeres emissions es van fer en castellà fins a l'octubre del 1940, els vespres, encara que es limitaven només a presentar els discos, i el francès es va anar introduint després fins a dominar la graella de programació diürna.

Aquest també era el cas d'Andorràdio (posteriorment, Ràdio de les Valls), amb emissions gairebé exclusivament en francès, tot i que, a diferència de la seva predecessora, des del començament tenia un *speaker* esporàdicament catalanoparlant, Pere Nin, i un espai en català: *Glossari andorrà*, a càrrec de Josep Fontbernat. Durant un temps, la de Fontbernat va ser una de les escasses veus catalanes a la ràdio, motiu pel qual els seus comentaris culturals i d'actualitat eren molt escoltats a Catalunya alhora que enfurismaven els franquistes. També va realitzar la sèrie *Toc d'oració*, adaptació de l'obra poètica *El testament d'Amèlia* de Maria dels Àngels Vayreda, que s'emeté en horari nocturn el 1964. Amb moltes dificultats a causa de la censura ambiental, el *Glossari* es va mantenir, cada cop més reduït, fins a l'any 1972.

Pel que fa a Ràdio Andorra, als anys seixanta difonia a partir de les vuit del vespre el seu programa estrella en llengua espanyola, que va anar evolucionant com a «programa internacional» sota el títol *Buenas noches, Europa* –seguit del veterà *Concierto de los radioyentes*, que acabaria desapareixent. El 1971 s'hi introduïa una primera crònica andorrana de deu minuts en català: *Recull d'Andorra*, a càrrec de Rossend Marsol (*Sícoris*), que es va mantenir en antena fins al 1975. Des de la segona meitat dels setanta, tot i el predomini del francès a certes hores de màxima audiència, es pot dir que l'emissora era trilingüe, amb programes també en espanyol i en català. Hi

44 *Ibid.*, p. 54.

apareix fins i tot algun espai en occità. El 1977 s'incorpora a la graella de programes *Horitzons catalans*, un espai musical i cultural diari, en català, d'aproximadament una hora de durada, que a partir del 1978 esdevindria *La revista de les Valls d'Andorra*, presentat per Josep Casamajor durant una hora i mitja. Aquell programa nocturn es va suprimir el 1980, substituït per flaixos d'actualitat local. La reivindicació de «ràdios andorranes» es començava a fer sentir en la societat de l'època.

Tot comptat i debatut, cal reconèixer que, malgrat l'aspecte colonial que podien revestir en imposar un «espai de representació» aliè,⁴⁵ i probablement per mitigar-lo, Ràdio Andorra i Sud Ràdio van acompanyar tímida-ment un moviment de conscienciació cultural andorrana que es manifesta a mesura que la societat es deslliura de les amenaces de les guerres i va coneixent la prosperitat econòmica. Un exemple il·lustratiu són els anomenats cursos internacionals, que tingueren el suport de Ràdio Andorra. Des del 1955, el Principat és escenari durant uns quants anys del Curs Internacional Superior d'Extensió Cultural, sobre filologia romànica, cultura pirenaica i actualitats, en què participen eminents intel·lectuals dels països veïns. En una mena de precedent de la Universitat Catalana d'Estiu que sorgirà el 1968 al Conflent, els cursos internacionals d'Andorra són considerats aleshores una expressió de la catalanitat. Ràdio Andorra hi va col·laborar, fent-se'n ressò en la seva programació, com també va col·laborar amb el Pessebre Vivent d'Engordany, una idea d'Esteve Albert que va néixer en aquell context.⁴⁶

3.2. Les llicències privades de radiodifusió

Coincidint amb la nacionalització de l'espai hertzià, i en espera que es concretés l'anhel de crear una entitat de radiodifusió andorrana, el Consell General va autoritzar el 6 d'abril de 1981 la posada en funcionament dels primers repetidors de ràdio en freqüència modulada (FM), fent efectiva la reemissió de diverses estacions radiofòniques dels països veïns. S'inaugurava així una nova configuració del dial andorrà, que no quedaria regulada fins als volts de l'any 2000.

45 Vegeu GIRAL, Eugeni. *La radiodifusión en Andorra. Política, economía y espacio comunitario*, p. 776-777. El mateix autor empra els termes «desnacionalització» i «alienació» a l'article «Mitjans de comunicació i identitat nacional» (1996).

46 LUELLES, MARIA Jesús (coord.). *El segle XX: la modernització d'Andorra*, p. 182-184. La revista *Andorra*, editada pel Consell General, en va publicar les ressenyes els anys 1956, 1957, 1958, 1959 i 1960-1961, reproduïdes a *Papers de Recerca Històrica*, 3 (2005), p. 89-118.

3.2.1. La freqüència modulada als anys vuitanta i noranta

Fins a l'inici dels anys 1990, el Principat d'Andorra no va disposar de cap emissora de ràdio pròpia. Com hem vist abans, Ràdio Andorra i Sud Ràdio havien tancat l'any 1981 en expirar les concessions i no obtenir-ne la renovació, i els intents posteriors havien estat fugaços.

Les primeres experiències de programació de ràdio pròpiament andorrana, sempre en freqüència modulada, van tenir lloc el febrer del 1982, quan va aparèixer testimonialment una emissora pirata anomenada *Andorra FM*. L'octubre del 1983 es van fer emissions experimentals a la capital amb motiu de la Fira d'Andorra la Vella, i el juliol del 1984 va emetre una autoanomenada *Ràdio Lliure* dins el marc de la festa major de Sant Julià de Lòria.

Aprofitant aquell buit, durant un temps, a comptar d'octubre del 1985, Catalunya Ràdio va emetre un programa diari de trenta minuts dedicat a Andorra, amb publicitat gestionada per una empresa andorrana. També s'introduïren en aquest mercat incipient altres ràdios catalanes, com Cade-na 13, Ràdio Manresa i RNE Ràdio 4.

En un període políticament convuls com aquell, el fet és que la instal·lació de repetidors i la política d'autorització de les reemissions per part del Govern era sovint objecte de controvèrsia, ja que no hi havia una regulació concreta sobre l'explotació dels serveis de radiodifusió sonora.

Segons es descriu a l'obra esmentada de Josep Gifreu, Andorra disposava a finals dels anys vuitanta de 8.000 receptors de ràdio, per a una població de 50.000 habitants. L'any 1986 s'hi rebien una desena de ràdios en FM, set de les quals a través del reemissor del pic de Carroi.

En relació amb les emissores catalanes, cal fer un esment especial de Ràdio Valira, que inicià les emissions de forma continuada el gener de l'any 1986, també en freqüència modulada, i encara existeix avui. Era aleshores una emissora oficialment basada a la Seu d'Urgell, però instal·lada als antics estudis de Sud Ràdio a Andorra la Vella, de titularitat espanyola, però amb contingut andorrà, que emetia de manera només tolerada unes cinc hores diàries adreçades específicament al Principat d'Andorra. En foren els principals artífexs Gualbert Osorio, antic treballador de Ràdio Andorra, i Josep Rabadà, extreballador de Sud Ràdio, a través de la productora Promarts, SL, que en realitzava la programació de temàtica andorrana. Tot i que no se'n tenen dades d'audiència, diverses estimacions apuntaven que ocupava un lloc preeminent, i probablement era la més escoltada ateses

les circumstàncies. Ràdio Valira, «*La ràdio d'aquí*», considerada la degana de la radiodifusió privada a Andorra, era, doncs, *de facto*, l'emissora andorrana d'aquella dècada, estatus que li aniria arrabassant posteriorment Ràdio Nacional d'Andorra (RNA), que va començar les emissions el primer de gener de 1991.

Amb les freqüències disponibles al Principat, el Govern d'Andorra va acabar atorgant administrativament una sèrie de concessions per a emissores de ràdio amb atribució de la freqüència corresponent, per a la cobertura exclusiva en el territori nacional, a través d'una sèrie de decrets que es van publicar entre l'octubre del 1999 i el juliol del 2000. Així, amb l'acord de l'Administració ja es captaven legalment emissores catalanes, franceses i espanyoles, i Andorra passava, oficialment, «*d'exportadora a importadora de ràdio*», segons l'expressió d'Àlvar Valls.⁴⁷ Cal precisar, tanmateix, que entre les generalistes franceses arribava France Inter, però no pas les anomenades ràdios perifèriques, com RTL, Europe n° 1 o Radio Monte Carlo.

En una primera fase, a la darrereria de l'any 1999, el Govern va decretar el manteniment de l'atribució de les freqüències existents fins a aquell moment i que utilitzaven emissores de ràdio que emetien tant des de l'interior com des de l'exterior del Principat d'Andorra.

L'1 de gener de 1999, la situació de la radiodifusió a Andorra, únicament en freqüència modulada, era la següent:

Emissores reemeses pel Servei de Telecomunicacions d'Andorra (STA):

- RNA: 91.4
- RNA: 94.2
- Andorra Música: 97.0
- NRJ: 100.6
- France Inter: 101.8
- France Musique: 102.6
- Ràdio Barcelona: 103.3
- France Culture: 104.0
- Catalunya Ràdio: 104.6

⁴⁷ VALLS, Àlvar. «Andorra, d'exportadora a importadora de ràdio». *El Temps*, núm. 854 (24-30 octubre 2000), p. 28-29.

- RNE 4: 106.0
- RNE 1: 106.8
- RNE 3: 107.9

Emissores privades en funcionament:

- Ràdio Valira: 93.3 - 98.1
- Andorra 1: 96.0
- Ràdio Principat: 105.0 (modificada posteriorment per 107.5)

Autoritzades pel Govern:

- Promarts, SA (Ràdio Valira): 93.3 - 93.6 (modificada posteriorment per 98.9)
- Ràdio Televisió de les Valls (Flaix): 96.0
- Premandsa (Diari d'Andorra): 101.5
- Església Catòlica: 105.0 (modificada posteriorment per 107.5)

L'any 1999, mitjançant decret del 13 d'octubre, es decideix «*regularitzar degudament tota la situació de les freqüències [...] utilitzades*». D'altra banda, s'aconsella «*no paraitzar o mantenir una suspensió indefinida dels atorgaments de les concessions [...]*», així com «*regularitzar la situació de fet existent*». S'atorguen, doncs, 18 freqüències de radiodifusió FM.

Les ràdios que van ser objecte d'una concessió segons aquest primer decret van ésser les següents:

Emissores andorranes:

- Ràdio Nacional d'Andorra: 91.4 Mhz - 94.2 Mhz
- Promarts, SA (Ràdio Valira): 93.3 Mhz - 98.9 Mhz
- Andorra 1: 96.0 Mhz
- Andorra Música: 97.0 Mhz
- Ràdio Valira: 98.1 Mhz
- Premandsa (futura Andorra 7 Ràdio): 101.5 Mhz
- Ràdio Principat: 107.5 Mhz

Emissores estrangeres reemeses pel Servei de Telecomunicacions d'Andorra (STA):

- NRJ: 100.6 Mhz
- France Inter: 101.8 Mhz
- France Musique: 102.6 Mhz
- Ràdio Barcelona: 103.3 Mhz
- France Culture: 104.0 Mhz
- Catalunya Ràdio: 104.6 Mhz
- Ràdio Nacional d'Espanya R4 : 106.0 Mhz
- Ràdio Nacional d'Espanya R1: 106.8 Mhz
- Ràdio Nacional d'Espanya R3: 107.9 Mhz

Finalment, el 12 d'abril de 2000, el Govern va atorgar vuit llicències suplementàries, aquesta vegada amb l'obligació de realitzar les retransmissions des de punts determinats (pic de Carroi o pic de Maià) i amb potències específiques (500W i/o 200W).

Aquestes noves freqüències van ésser concedides a:

- Enric Cassany: 88.1 Mhz
- Eduard Navarro (R7P): 89.0 Mhz i 89.5 Mhz
- Gualbert Osorio: 90.2 Mhz (modificada posteriorment per 90.1 Mhz)
- Ràdio i Televisió de les Valls (Grup Flaix): 93.8 Mhz
- Societat de Comunicació i Publicitat, SA (Ona Andorra): 92.1 Mhz i 92.6 Mhz
- Carme Rossell: 102.3 Mhz
- Societat Andorrana de Publicacions, SA (Ona Andorra): 97.7 Mhz i 99.4 Mhz
- Ona Rambla Ràdio: 95.0 Mhz

En aquest sentit, es van adjudicar també freqüències per a cobertura exclusivament nacional i sense coordinació de freqüències amb els països estrangers a:

- Maria Margarida Sánchez González: 87.8 Mhz
- Josep Rabadà Viñas: 93.0 Mhz i 94.6 Mhz (modificades posteriorment per 94.6 Mhz, 98.5 Mhz i 100.2 Mhz)

Amb aquelles concessions apareixien noves emissores de ràdio en el panorama radiofònic andorrà, cosa que va introduir al país una gran competitivitat entre les empreses, sobretot pel mercat publicitari, i consegüentment la necessitat de contractar personal qualificat en els camps de la comunicació audiovisual i del periodisme.

3.2.2. Trets estructurals del mercat radiofònic andorrà avui

L'espectre radioelèctric és un bé de domini públic, la titularitat, planificació, administració i control del qual corresponen al Govern d'Andorra. Avui el gestiona el Servei de Telecomunicacions d'Andorra (STA), d'acord amb les diferents normatives aprovades pel Govern i els tractats internacionals en els quals Andorra és part, atenent les recomanacions de la Conferència Europea d'Administracions de Correus i Telecomunicacions (CEPT) i les resolucions i recomanacions de la Unió Internacional de Telecomunicacions (UIT).

Dins aquest marc, les emissores de ràdio andorranes ocupen actualment la banda de freqüències que va dels 87,5 als 108 MHz, coneguda arreu amb el nom de «banda FM» amb referència a l'ús de la modulació de freqüència. Ha quedat abandonat l'ús històric de l'ona mitjana (OM), en aquell cas en amplitud modulada (AM).

Reproduïm a continuació la llista oficial de les emissores de ràdio assignades a Andorra. Es va publicar al Butlletí Oficial del Principat d'Andorra (BOPA) el desembre del 2012 arran de l'aprovació de la primera Taula Nacional d'Atribució de Freqüències.

Freqüència (MHz)	Ús	Any d'assignació	Emissora	Notes
87,8	NG	2000	Maria Margarida Sánchez González (Radio María)	Freqüència no adjudicada a Andorra (sense coordinació internacional). Decret del Govern del 12-4-2000
88,1	NG	2000	Enric Cassany Rossell (Cadena Dial)	Decret del Govern del 12-4-2000
89,0	NG	2000	Eduard Navarro Iscla (R7P - RAC1)	Decret del Govern del 12-4-2000
89,5	NG	2000	Eduard Navarro Iscla (Europa FM)	Decret del Govern del 12-4-2000

Frequència (MHz)	Ús	Any d'assignació	Emissora	Notes
90,1	NG	2000	Gualbert Osorio Achurra (Radio TeleTaxi)	Decrets del Govern del 12-4-2000 i del 10-7-2002
91,4	G	1999	RNA	Decret del Govern del 13-10-1999
92,1	NG	2000	Societat de Comunicació i Publicitat, SA (Máxima FM)	Decret del Govern del 12-4-2000
92,6	NG	2000	Societat de Comunicació i Publicitat, SA (M80 Radio)	Decret del Govern del 12-4-2000
93,3	NG	1999	Promarts, SA (Ràdio Valira - Onda Cero)	Decret del Govern del 13-10-1999
93,8	NG	2000	Ràdio i Televisió de les Valls, SA (Flaix FM Andorra)	Decret del Govern del 12-4-2000
94,2	G	1999	RNA	Decret del Govern del 13-10-1999
94,6	NG	2000	Josep Rabadà Viñas (Pròxima FM)	Frequència no adjudicada a Andorra (sense coordinació internacional). Decret del Govern del 12-4-2000
95,0	NG	2000	Ona Rambla Ràdio, SA (Cadena 100)	Decret del Govern del 12-4-2000
96,0	NG	1999	Andorra 1 (Andorra 1 Ràdio Flaixbac)	Decret del Govern del 13-10-1999
97,0	NG	1999	Andorra Música	Decret del Govern del 13-10-1999
97,7	NG	2000	Societat Andorrana de Publicacions, SA (sense senyal)	Decret del Govern del 12-4-2000
98,1	NG	1999	Ràdio Valira (Gestiona Radio)	Decret del Govern del 13-10-1999
98,5	NG	2000	Josep Rabadà Viñas (Ràdio Valira - Onda Cero)	Frequència no adjudicada a Andorra (sense coordinació internacional). Decret del Govern del 12-4-2000
98,9	NG	1999	Promarts, SA (Kiss FM)	Decret del Govern del 13-10-1999

Freqüència (MHz)	Ús	Any d'assignació	Emissora	Notes
99,4	NG	2000	Societat Andorrana de Publicacions, SA (sense senyal)	Decret del Govern del 12-4-2000
100,2	NG	2000	Josep Rabadà Viñas (RAC105)	Freqüència no adjudicada a Andorra (sense coordinació internacional). Decrets del Govern del 12-4-2000 i del 12-7-2000
100,6	G	1999	NRJ	Decret del Govern del 13-10-1999
101,5	NG	1999	Premandsa (COPE Andorra - AD Ràdio)	Decret del Govern del 13-10-1999
101,8	G	1999	France Inter	Decret del Govern del 13-10-1999
102,3	NG	2000	Carme Rossell Bragulat (Ràdio SER Principat d'Andorra)	Decret del Govern del 12-4-2000
102,6	G	1999	France Musique	Decret del Govern del 13-10-1999
103,3	NG	1999	Radio BCN (40 Principals)	Decret del Govern del 13-10-1999
104,0	G	1999	France Culture	Decret del Govern del 13-10-1999
104,6	G	1999	Catalunya Ràdio	Decret del Govern del 13-10-1999
106,0	G	1999	RNE Ràdio 4	Decret del Govern del 13-10-1999
106,8	G	1999	RNE Radio 1	Decret del Govern del 13-10-1999

Llista d'emissores de radiodifusió amb FM assignades a Andorra

Font: Elaboració pròpia a partir de l'edict de publicació de les bandes de freqüències que ja estaven adjudicades i/o assignades en el moment de l'aprovació de la Taula Nacional d'Atribució de Freqüències, del 28 de novembre de 2012 (BOPA, núm. 59/24, del 5 de desembre de 2012).

En el camp «emissora», hi hem afegit entre parèntesis, quan difereix del nom de l'assignatari, el nom comercial de l'estació de ràdio que ocupa actualment la freqüència.⁴⁸ En el camp «ús», G significa que la freqüència corresponent està atribuïda pel Govern d'Andorra a propòsits governamentals, mentre que NG significa que la freqüència està atribuïda exclusivament a propòsits no governamentals.

Tot i que no figuraven a la llista oficial del 2012, s'ha mantingut ininterrompudament la reemissió des d'Andorra de Ràdio Principat (avui associa-

⁴⁸ El 28 de maig de 2014.

da a Ràdio Estel) per la freqüència de 107.5 Mhz, i la de RNE Radio 3 pels 107.9 Mhz. Al voltant de l'últim diumenge de juliol, a més, Ràdio Festa Major, de Sant Julià de Lòria, emet localment cada any durant cinc dies per la freqüència de 97.7 Mhz. A banda, es poden rebre des de diversos punts del territori, en bones condicions, algunes ràdios amb senyal hertzià provinent de centres repetidors fronterers: Catalunya Informació, Catalunya Música, Pyrénées FM (abans, Radio Montaillou), Ràdio Seu, RNE Radio 5, RNE Radio Clásica, etc.

Les ràdios de titularitat privada que emeten des d'Andorra, per la seva banda, pertanyen actualment a quatre grups de comunicació: Cadena Pirenaica de Ràdio i Televisió, Unió Ràdio del Pirineu, Premsa Andorrana (Premandsa) i Flaix Andorra.

Cadena Pirenaica de Ràdio i Televisió

La Cadena Pirenaica de Ràdio i Televisió és el primer grup de comunicació del Pirineu, amb més de vint-i-cinc anys d'experiència en el sector, ja que s'ha anat construint al voltant de l'antiga Promarts, SA i Ràdio Valira (1986). Avui proporciona serveis d'infraestructura i manteniment tècnic a quinze emissores de ràdio i sis televisions emetent programació pròpia i aliena. El director general (conseller delegat) és Eduard Navarro, i la periodista Noemí Rodríguez dirigeix els informatius propis.

A Andorra disposa de set emissores de ràdio. La referent és Ràdio Valira, amb programació generalista pròpia que s'emet amb desconnexions de l'espanyola Onda Cero. R7P (abans, Ràdio 7 Parròquies o Ràdio 7P) és una emissora amb estudis a Encamp creada el febrer de l'any 2001 que comparteix ara franges horàries de programació amb la catalana RAC1, del Grup Godó. La cadena musical Pròxima FM és una altra creació local del grup, que apareix a l'octubre del 2004 amb presència a Andorra i al Pirineu. Aquesta radiofórmula jove va aprofitar un pla pilot de la Generalitat de Catalunya que, el novembre de 2002, permetia l'aparició d'una vintena més de freqüències del sector privat a Catalunya. Ràdio Tele-Taxi Andorra i Europa FM es reemetten a través de les ones andorranes sense aportar programació pròpia, però amb desconnexions locals de caràcter comercial. Les últimes incorporacions a l'oferta de ràdio en FM del grup són l'emissora musical catalana RAC105, que es reemet en territori andorrà des del 7 de juny de 2013; i l'espanyola Gestiona Radio, dedicada a la informació econòmica, des del 13 d'octubre de 2013.

També forma part de l'oferta d'aquest grup la televisió *Pirineus TV*, que es pot veure a Andorra a través d'un dels canals de televisió digital terrestre i

de la plataforma de televisió per cable. A l'inici dels anys 2000, Promarts, SA va posseir la cadena musical Ona 7 Ràdio, avui desapareguda.

Unió Ràdio del Pirineu (Ràdio SER Principat d'Andorra)

Ràdio SER Principat d'Andorra fa de delegació en territori andorrà de la cadena generalista espanyola Cadena SER (Grup PRISA), adscrita des de la seva creació a la xarxa d'emissores de Catalunya. Té espais locals de programació pròpia dedicats principalment a la informació del país i del Pirineu. Va iniciar les emissions al Principat el 28 de febrer de 2003. El seu impulsor va ser Enric Cassany Rossell, actual propietari, que va recollir la voluntat del seu pare, Ramon Cassany Rogé. La seva directora és actualment Marisol Fuentes, que va succeir Pere Cerón.

Segons informació facilitada per l'emissora, aquesta ràdio pertany a la societat Unió Ràdio del Pirineu, SA. El 51 % de les accions es reparteixen entre dos socis andorrans i la resta del capital pertany a SER, SL, del grup espanyol PRISA. Aquesta societat és titular de cinc llicències andorranes: també explota les freqüències de 40 Principals Andorra, Cadena Dial, M80 Radio i Màxima FM al Principat, amb desconexions locals per a publicitat. En el passat també havia reemès Ona FM, desapareguda el juny del 2012. Durant els anys vuitanta, a Andorra es reemetia el senyal de 40 Principales Barcelona.

Prensa Andorrana, SA (COPE Andorra-AD Ràdio)

L'empresa editora del *Diari d'Andorra*, Prensa Andorrana, SA (Premand-sa), és propietària de l'emissora que s'anomenà inicialment Andorra 7 Ràdio, posteriorment rebatejada amb el nom comercial AD Ràdio.

«La ràdio del *Diari*», com se la coneixia popularment aleshores, va iniciar les emissions el febrer del 2001, cobrint el territori d'Andorra i l'Alt Urgell, amb un locutor ubicat a la mateixa seu del rotatiu. Tenia una completa programació generalista de producció pròpia que abastava totes les hores del dia i que incloïa informació, esports i espais musicals. N'han estat coordinadors Pere Cerón (2001-2002) i Gabriel Fernández (2003-2014).

Des del 21 d'abril de 2012 esdevingué COPE Andorra - AD Ràdio, en virtut d'un acord de Premandsa amb la cadena espanyola COPE per emetre al Principat a través de la freqüència d'AD Ràdio.⁴⁹ La programació genera-

49 Des del març del 2013, el grup mediàtic espanyol Radio Popular, SA (COPE) també és present al país a través de la radiofórmula Cadena 100, que ocupa la freqüència de l'absorbidor ABC Punto Radio (Ona Rambla).

lista en català i els informatius d'AD Ràdio van desaparèixer des d'aquella data, i l'any 2014 només es produeix localment un programa d'actualitat i entrevistes al migdia.

Ràdio i Televisió de les Valls (Grup Flaix Andorra)

L'emissora Andorra 1 Ràdio Flaixbac es va crear a Andorra l'any 1997, de la mà del grup català de Miquel Calçada i Carles Cuní. Va començar a emetre a mitjan novembre en període de proves, i de manera oficial l'1 de desembre d'aquell any.

Sota la direcció de Quim Barceló, Andorra 1 combina la programació catalana de Flaixbac amb espais propis realitzats a Andorra: butlletins de notícies nacionals, publicitat d'Andorra, i dues –ara una– franges horàries de programació local. En destaca, per la seva longevitat, el programa matinal *Andorra desperta't*, amb informació de serveis, present des de la creació de l'emissora. Des del 1999, Ràdio i Televisió de les Valls, SA reemet també al país el senyal de la cadena de música *dance* Flaix FM per una segona freqüència.

3.3. La televisió

3.3.1. Les primeres reemissions de televisió analògica

Les primeres reemissions de televisió,⁵⁰ les van fer de manera experimental dues empreses privades andorranes els anys 1959 i 1960. L'una va captar TVE, en un primer intent, des de Sant Julià de Lòria, i en un segon intent ho va fer des del pic de Carroi. L'altra rebia les emissions de la RTF des del llac d'Engolasters, que eren vistes a les Escaldes. El Consell General va autoritzar la instal·lació de relés experimentals de televisió el novembre del 1961, i a partir dels anys 1962 i 1963 es van rebre amb regularitat la primera cadena francesa i la primera espanyola. El que és encara avui el centre repetidor més important del país, situat al pic de Carroi, es va inaugurar oficialment el 1965.

La segona cadena de televisió francesa es comença a rebre el 1968, i durant els anys setanta s'acaben els treballs per rebre la segona cadena espanyola i la tercera francesa. Apareixen aleshores els intents polítics

50 Per aprofundir en aquest tema, vegeu: LLUELLES, Maria Jesús (coord.). *El segle XX: la modernització d'Andorra*, p. 219-222.

per aconseguir d'alguna emissora francesa o espanyola una breu programació dedicada a Andorra. La catalana TV3, que arribava a Andorra el 1985, va complir parcialment aquesta funció. L'índex de receptors de televisió per habitant ja se situava, a final de la dècada dels 1980, en 0,5.

TV3 i el Telenotícies comarques

Tot i que falten dades d'audiència objectives, es pot afirmar que TV3 va aconseguir tenir a Andorra, des de l'inici, una molt bona acollida. Amb l'arribada del senyal a les llars andorranes l'any 1985, es va convertir ràpidament en el principal mitjà d'informació televisiva sobre els esdeveniments propers, posició que mantingué durant deu anys.

TV3 va iniciar l'informatiu *Telenotícies comarques* el 24 d'abril de 1989 amb l'objectiu d'oferir un espai d'informació descentralitzat i de proximitat alternatiu a la desconnexió per comunitats autònomes que feia TVE. S'emetia simultàniament en quatre edicions territorials diferents i desconnectades. Amb aquest objectiu es van obrir les delegacions de la televisió catalana a Girona, Tarragona i Lleida i es va crear una unitat pròpia a Sant Joan Despí per cobrir l'àrea de Barcelona. Successivament, es van anar incorporant els equips de la Catalunya del Nord, les Terres de l'Ebre, les comarques de muntanya i Andorra, i la Vall d'Aran.

El *TN Comarques* s'emet encara avui de dilluns a divendres entre les 14.00 i les 14.20 hores, tot i que ja en una sola edició comuna a totes les demarcacions. Juntament amb la informació relativa a cada zona, també dedica una atenció especial a les previsions meteorològiques.

La cobertura informativa de Televisió de Catalunya a l'Alt Urgell, la Cerdanya i Andorra es va consolidar amb la contractació privada d'una corresponsalia estable de TV3 a la Seu d'Urgell des del 1998. El febrer del 2013, tanmateix, l'atenció informativa de la cadena al Pirineu va quedar penjant d'un fil quan la Corporació Catalana de Mitjans Audiovisuals va anunciar el desmantellament d'aquesta corresponsalia, entre d'altres, en el marc de mesures de contenció de la despesa. Arran d'una campanya de protesta, el març es van designar nous corresponsals, aquest cop seleccionats per concurs intern entre els professionals de la casa.

3.3.2. Tele-Fira i Tele-Festa Major (1986-1991)

Fins a mitjan anys 1990, Andorra no va disposar de cap emissora pròpia de televisió en funcionament regular. En aquella època anterior, igual com en

el cas de les ràdios, s'hi captaven les sis emissores públiques: de televisió catalana (TV3), espanyoles (TVE-1 i TVE-2) i franceses (TF1, A-2 i FR3).

Ara bé, un precedent important és la creació, l'any 1986, de la primera entitat televisiva d'Andorra: la productora privada Antena 7 Televisió, de Lluís Rodríguez, a l'origen del canal de televisió *Tele-Fira*, i posteriorment *Tele-Festa Major*. Es tractava d'una estació privada que centrava la seva activitat en emissions puntuals durant les fires i festes d'Andorra la Vella i amb la cobertura teòricament limitada a la parròquia capital, que n'autoritzava les emissions. Suplint durant unes hores la manca d'una televisió de proximitat al país, la graella de programació d'aquest canal incloïa concursos, redifusions de filmacions històriques i espais informatius amb reportatges.

L'acollida de les primeres emissions, del 25 al 29 de novembre de 1986, va ser tan bona que Antena 7 Televisió va decidir establir un acord amb TV Seu, una televisió privada de la Seu d'Urgell, per intentar emetre des d'allà una programació estable de dues franges d'una hora de dilluns a divendres. Les emissions van iniciar-se el 9 de febrer de 1987, però van cessar el 3 de març per ordre del cap de Govern.

Amb tot, el Comú d'Andorra la Vella va autoritzar novament la productora a emetre durant la Fira que va tenir lloc l'octubre del 1987. *Tele Festa-Major* va afegir-se a l'oferta anual l'agost del 1988.

El videoreportatge en línia *Fent memòria. El fons audiovisual d'Antena 7 Televisió*⁵¹ repassa la trajectòria de la productora. A l'enregistrament es recullen imatges de les primeres emissions amb motiu de la Fira d'Andorra la Vella i el testimoni de persones que van participar en el projecte.

Aquesta mena d'emissions van continuar fins al 1991, any en què es va considerar que eren incompatibles amb la creació recent de l'Organisme de Ràdio i Televisió d'Andorra (ORTA). Aleshores, una incipient *Televisió d'Andorra* va emetre els seus primers quinze dies de programació experimental durant les festes d'Any Nou del 1991, que van repetir-se en ocasió dels IV Jocs dels Petits Estats d'Europa que va acollir Andorra la Vella del 21 al 25 de maig de 1991. En ambdós casos, s'oferia una programació que començava a les dues de la tarda i s'acabava de matinada: un informatiu que es repetia a la nit, a més de debats i reportatges sobre l'actualitat del país, totalitzant entre quatre i cinc hores de producció diària.⁵² Les proves

51 Arxiu Nacional d'Andorra, 2010. Disponible a: <http://www.youtube.com/watch?v=-3_TEE2dAow>.

52 Vegeu la notícia «Andorra estrena con el nuevo año radio y televisión propias», publicada a *El País* el 2 de gener de 1991. Vegeu també: GRAU RIBOT, M. Carme. «Els mitjans de

prosseguien de manera discontinua amb motiu d'esdeveniments puntuals de caràcter institucional, com ara les eleccions generals del 1992.

El fons d'Antena 7 TV, que es custodia a l'Arxiu Nacional d'Andorra, va ingressar-hi l'any 2003, i està format per prop de 2.700 vídeos en suport S-VHS, U-matic i Betacam. És una bona mostra de la programació als inicis de la televisió a Andorra, dels professionals de la televisió i de l'opinió pública del moment.

L'altra destacada productora videogràfica que aportava continguts a aquestes primeres experiències televisives va ser VTR7, de Lluís Dejuan, fundada el 1980 i encara avui en actiu. VTR7 ja havia fet unes primeres proves d'emissions de televisió des de la Fira d'Andorra la Vella l'any 1984. El seu fons històric, constituït per unes 700 cintes, també es troba a l'Arxiu Nacional d'Andorra des del 2006. D'aquests fons s'han de destacar de manera especial els documents videogràfics sobre els aiguats del 1982, les emissions de *Tele-Fira* i de *Tele-Festa Major* que va coproduir, la cobertura dels IV Jocs dels Petits Estats d'Europa, visites oficials de coprínceps i imatges de la signatura de la Constitució el 1993.

3.3.3. La televisió digital terrestre i la televisió multicanal de pagament

Actualment, parlar de televisió a Andorra és parlar de televisió digital terrestre (TDT). El nombre de canals disponibles s'ha ampliat notablement, i també ha augmentat la qualitat d'imatge i so i els serveis que s'ofereixen.

Després d'uns anys de proves, iniciades el 2002, el 25 de setembre de 2007, amb l'anomenada «apagada analògica», Andorra es convertia en el tercer país europeu que implantava la televisió digital terrestre (TDT) com a sistema únic universal de difusió, cobrint el cent per cent de la població amb emissions en l'estàndard DVB-T. De fet, les llars d'Andorra ja s'havien equipat amb descodificadors específics –encara no s'havien generalitzat els televisors digitals– i ja veien la TDT habitualment aleshores.

Tècnicament, l'espectre estava saturat per raons d'orografia, i per tant no es podia afegir cap més programa de televisió. L'apagada analògica va alliberar canals i, per tant, va permetre oferir nous programes. La banda de freqüències atribuïda a la prestació del servei de televisió terrestre és la

que va de 470 a 790 MHz, independentment que sigui amb tecnologia digital o no. Aquesta banda es correspon als canals de radiofreqüència UHF que van del 21 al 60.⁵³

A Andorra es poden veure actualment vint-i-set canals de televisió en total, difosos a través de sis múltiples, que emeten originàriament en cinc llengües diferents: anglès, català, espanyol, francès i portuguès. D'aquests canals, set són íntegrament en llengua catalana: Andorra Televisió (ATV), TV3, 3/24, Super3/33, Esport3, 8TV i Pirineus TV.⁵⁴

L'accés a l'oferta de televisió digital terrestre és obert i gratuït i no requereix cap quota d'abonament. Andorra Telecom ofereix, en canvi, als seus abonats⁵⁵ als serveis de cable (fibra òptica), sota la marca Som Televisió, diversos paquets de televisió de pagament basats en l'oferta en llengua castellana de la plataforma Canal+ Espanya, amb la qual té establert un conveni. Aquests paquets incorporen el servei de videoclub o vídeo a la demanda (VOD). A la parròquia de Sant Julià de Lòria existeix també Cable Mútua, l'oferta local de televisió de pagament de la Mútua Elèctrica de Sant Julià, basada en la redistribució de tota mena de canals de televisió per satèl·lit. Des del 2012, els abonats de Cable Mútua reben Canal Lòria, una televisió comunal.

3.4. La ràdio i la televisió públiques

Des de la posada en funcionament de la primera ràdio dins el territori, Andorra va necessitar cinquanta-sis anys per disposar d'un mitjà propi de radiodifusió. A continuació abordem el procés de creació i les característiques actuals de la ràdio i la televisió públiques.

3.4.1. L'ens públic de ràdio i televisió. De l'ORTA a RTVA

El 12 d'octubre de 1989 va significar un tombant en la possibilitat de disposar de mitjans de comunicació propis al Principat d'Andorra, quan el Consell General va aprovar la Llei de radiodifusió i televisió, que tenia

53 Vegeu el decret pel qual s'aproven la Taula Nacional d'Atribució de Freqüències i les notes d'utilització nacional a Andorra, del 28 de novembre del 2012 (BOPA, núm. 59/24, del 5 de desembre de 2012).

54 El maig del 2014.

55 El 5 de juliol de 2013, l'operadora tenia 10.259 abonats a la televisió per fibra òptica, segons una notícia publicada al *Diari d'Andorra* el 9 de juliol de 2013.

per objecte l'articulació de les bases essencials del futur sistema de ràdio i televisió a Andorra.⁵⁶ La llei incloïa la creació de l'Organisme de Ràdio i Televisió d'Andorra (ORTA), entitat de dret públic que es constituí el 1990 amb la intenció de posar en marxa un servei públic nacional de televisió. Quant a la ràdio pròpia, un altre dels propòsits de l'ORTA era de crear-ne també una en el termini d'uns mesos.

Un element que cal prendre en consideració en relació amb aquella època és el record aleshores encara viu dels tràgics aiguats del mes de novembre del 1982, durant els quals es van trobar a faltar mitjans de comunicació de masses de titularitat pública andorrana. Diverses parròquies van quedar aïllades per les inundacions, els talls de carreteres i les avaries de la xarxa telefònica, cosa que va convertir en vital la informació oficial que van poder fer circular els radioafecionats i els usuaris de la banda ciutadana en aquella situació d'emergència. Fins i tot es va posar en funcionament l'emissora en FM de l'aleshores recentment clausurada Sud Ràdio, que durant sis dies va rebre excepcionalment l'autorització d'emetre.

Va ser en aquell context de presa de consciència que poc després, el febrer del 1983, s'havia aprovat la creació de l'Entitat Nacional Andorrana de Radiodifusió (ENAR), precedent de l'ORTA, a la qual havien estat cedides totes les competències en matèria de ràdio i televisió dins del territori andorrà. De fet, la redacció del decret de creació de l'ENAR datava de març del 1981, quan es van extingir les concessions històriques. Aquella estatització representava aleshores un avanç qualitatiu important, puix que, a més, per primera vegada es feia referència, no solament a la ràdio, sinó també a la televisió. L'ENAR va coexistir amb l'ORTA, amb certes atribucions, tot i que reduïdes, fins a la seva dissolució formal, decretada l'agost del 1995, ja dins el nou marc institucional establert per la Constitució.

La Junta de Govern de l'ORTA estava inicialment integrada per quatre membres, designats per un període de dos anys de la manera següent: dos pel Consell General i dos pel Govern, amb una presidència rotatòria per períodes, però el 1992 ja es va modificar un funcionament que es va considerar poc operatiu. En ple període constituent, quan fa a penes un any i mig que es comencen a desplegar els mitjans públics de comunicació, el nombre dels membres de la Junta de Govern de l'ORTA s'estableix en sis, designats per majoria de tres quarts parts del Consell General per a tota la

⁵⁶ Llei de radiodifusió i televisió, del 12 d'octubre de 1989 (BOPA, núm. 25/01, del 20 d'octubre de 1992).

durada de la legislatura, introduint així un major grau de representativitat política per raons de neutralitat i pluralisme.⁵⁷

Manel Sansa és nomenat pel Govern director general de l'ORTA el novembre del 1990, i cessat el juny del 1991. Joan Muxella el succeeix l'octubre del 1992, amb les atribucions canviades per la modificació legal d'aquell mes de juliol, fins a l'any 1995.

Una bona mostra de la dificultat dels primers anys és la successió de concursos públics per a contractar un cap d'informatius, el primer dels quals fou Jaume Ramisa. Es convoca un segon concurs a l'agost del 1994, i se'n succeeixen d'altres el juny del 1995, el gener del 1996 i el novembre del 1997. Mentrestant, Josep M. Samper és director general de l'ORTA el juny del 1995, de manera interina, fins que Enric Castellet és nomenat pel cap de Govern Marc Forné director general de l'ORTA l'agost del 1995.

Després dels transcendentals canvis polítics que havia viscut Andorra durant els anys noranta, el 13 d'abril de l'any 2000 s'aprovava finalment la Llei de radiodifusió i televisió pública i de creació de la societat pública Ràdio i Televisió d'Andorra, SA. L'objectiu manifestat era inserir la legislació andorrana sobre ràdio i televisió dins del procés europeu d'adaptació a les noves tecnologies de la informació i de la comunicació, reforçar-ne el caràcter de servei públic competitiu en el nou entorn audiovisual global, establir nous procediments de control i supervisió deontològica i consolidar-ne la gestió i el finançament.

Tot el sistema andorrà de ràdio i televisió és declarat servei públic, amb caràcter essencial, de titularitat estatal. Substituint l'ORTA, la nova Ràdio i Televisió d'Andorra, SA és la societat pública a la qual s'atorga la gestió directa d'aquest servei públic de la radiodifusió i la televisió públiques, adoptant ara la forma de societat per accions o anònima.

A partir d'aquell moment, s'atribueix a l'Executiu andorrà l'exercici de les funcions teòriques de junta general d'accionistes, que és l'òrgan sobirà de la societat. El parlament perd, doncs, la competència que tenia en l'antiga ORTA de nomenar els membres de la Junta de Govern, tot i que se li permet exercir funcions teòriques de control parlamentari a través de la Comissió Legislativa Permanent del Consell General, una capacitat que en realitat ha utilitzat rares vegades.

57 Llei de modificació de la llei de radiodifusió i televisió, del 13 de juliol del 1992 (BOPA, núm. 31/04, del 29 de juliol de 1992).

Amb tot, com en l'ORTA, el director general continua essent nomenat directament pel Govern. Han estat directors generals de RTVA, successivament, Enric Castellet (2000-2005 i 2008-2010), Gualbert Osorio (2005-2008), Jordi Marticella (2010-2012), Francesc Robert (2012-2014) i Xavi Muijal (2014-).

Des de la creació de l'ens, i malgrat els esforços per dotar-lo d'una programació pròpia competitiva, els serveis informatius es van anar consolidant com la veritable espinada dorsal de RTVA, especialment a ATV, on esdevé l'autèntic fet diferencial respecte de les altres cadenes. Han estat directors dels serveis informatius Joan Besson (1999-2001), Ricard Poy (2004-2005), Josep Romero (2005-2007), Univers Bertrana (2007-2009) i Xavi Muijal (2012-2014).

Ràdio i Televisió d'Andorra, SA es finança mitjançant subvencions consignades als pressupostos del Principat, i en una petita part, dels ingressos comercials que obté en concepte de publicitat.

La mateixa llei estableix que els serveis públics de radiodifusió i de televisió han de subjectar la seva programació i les seves emissions als principis generals següents:

- a) El respecte als principis establerts en la Constitució del Principat d'Andorra i als drets i les llibertats que s'hi reconeixen i s'hi garanteixen.
- b) L'objectivitat, la veracitat i la imparcialitat de les informacions.
- c) El respecte a la llibertat d'expressió i d'informació.
- d) El respecte als drets a l'honor, la intimitat personal i familiar, i la pròpia imatge.
- e) El respecte al pluralisme polític, cultural i social.
- f) La promoció de la llengua, així com l'execució de la missió cultural, educativa i social pròpies d'Andorra.
- g) El respecte i l'atenció especial a la joventut i a la infància, tant en el tractament dels continguts com en la programació general.
- h) El respecte als principis d'igualtat i de no-discriminació per raó de naixement, de raça, de sexe o de qualsevol circumstància personal o social.

Legalment, el Govern pot fer que es programin i es difonguin totes les declaracions i les comunicacions oficials «d'interès públic» que estimi necessàries, amb indicació del seu origen.

Des de l'inici de la seva creació, a RTVA s'ha anat valorant periòdicament la possibilitat d'emetre també a través de satèl·lit, veient-ho com una po-

tent eina de difusió internacional. Tècnicament, podria consistir en l'arrendament d'un canal en algun dels satèl·lits de telecomunicacions operats per societats europees com Astra, Eutelsat o Hispasat. L'argument econòmic, tanmateix, ha aturat fins ara aquesta hipòtesi. Tot i que el Principat d'Andorra, com a territori, té preassignades les seves posicions orbitals, tampoc no s'ha plantejat mai la possibilitat d'explotar-les.

RTVA integra avui un canal de televisió (Andorra Televisió, ATV), una ràdio generalista (Ràdio Nacional d'Andorra o Ràdio Andorra, RNA) i una emissora musical (Andorra Música, AM), conjunt al qual s'ha d'afegir el portal web *Andorra Difusió*.

La plantilla de RTVA va anar creixent, superant els cent treballadors a l'inici dels anys 2000. I l'any 2007 havia arribat a les 124 persones. Posteriorment, a conseqüència de la situació econòmica general i de les pèrdues acumulades, el nombre d'assalariats es va anar reduint progressivament. L'any 2011, hi havia 101 treballadors, segons dades públiques. Amb catorze acomiadaments pactats el 2012 i alguna situació d'excedència, va quedar en poc més de vuitanta a partir de l'any següent.

3.4.2. Ràdio Nacional d'Andorra (1991-)

El Govern va crear la nova Ràdio Andorra, Ràdio Nacional d'Andorra (RNA), el mes de desembre del 1990 amb la voluntat de posar en marxa una ràdio pròpia de servei públic que servís alhora d'instrument de cohesió social. Les emissions van començar l'1 de gener de 1991, únicament en freqüència modulada.

Des d'aleshores, RNA, que ha conservat en propietat la denominació Ràdio Andorra, ofereix una programació de caire generalista que combina informació, entreteniment i música. Aquestes tres temàtiques, les aborda en bàsicament tres blocs horaris:

- La franja matinal (de les 07.00 a les 13.00 h) és dedicada principalment a l'actualitat, amb informatius, tertúlies, entrevistes i connexions en directe.
- La franja de tarda (de les 14.00 a les 19.00 h) té una programació bàsicament centrada en l'entreteniment, amb xous radiofònics i programes d'interacció amb els oients.
- La franja de nit (de les 20.00 a les 00.00 h) ofereix programes més tranquils centrats en la música d'ara i d'abans amb un èmfasi especial en la música en català.

A banda d'aquests tres grans blocs, també trobem dues franges horàries dedicades als serveis informatius: la del migdia (de les 13.00 a les 14.00 h) i la del vespre (de les 19.00 a les 20.00 h).

Tot i que els informatius d'Andorra 7 Ràdio –posteriorment, AD Ràdio– havien mantingut una forta competència als anys 2000, amb butlletins tots els dies de la setmana, RNA és actualment l'única ràdio andorrana que manté actius els serveis informatius de dilluns a diumenge, cosa que la converteix en referència.

La llengua parlada pels locutors presentadors de RNA és exclusivament la catalana, si exceptuem els rars moments en els quals, per diglòssia, s'expressen en castellà. De manera puntual, també s'hi poden sentir espais no diaris en llengua francesa, per commemorar, per exemple, la Setmana de la Francofonia.⁵⁸

3.4.3. Andorra Televisió (1995-)

Superades les diverses experiències pilot iniciades el 1991, la normalització en el panorama dels mitjans de comunicació a Andorra es completava finalment amb l'aparició de la televisió pública pròpia. Andorra Televisió (ATV), creada pel Govern d'Andorra i, doncs, de titularitat estatal, va començar a emetre regularment el 4 de desembre de 1995 com a televisió de contingut exclusivament informatiu i en llengua catalana, en el que va ser un període inicial de proves que va durar exactament un any, fins al desembre del 1996.

ATV prenia el relleu de la feina que s'havia fet des d'Antena 7 TV, i de fet, alguns dels professionals i dels equipaments de la primera època provenien d'aquella televisió pionera nascuda al voltant de la Fira d'Andorra la Vella. Durant el període de proves, l'ORTA havia adjudicat a aquesta productora la realització tècnica dels dos informatius diaris, un al migdia i un al vespre, a més d'un recull setmanal, que conformaven la programació. Aquella experiència, a la qual també va participar alguna altra productora, va deixar fixada la concepció general, des d'un punt de vista professional, del que serien des d'aleshores els serveis informatius de la televisió andorrana.

Per raons tècniques, les emissions d'ATV van tapar aleshores, també provisionalment, un dels sis canals televisius que es rebien a Andorra mitjan-

⁵⁸ Andorra és membre associat de l'Organització Internacional de la Francofonia (OIF) des del 2004.

çant els repetidors per via hertziana analògica, el Canal 33 de Televisió de Catalunya, cosa que va merèixer la crítica de molts ciutadans.

La creació d'Andorra Televisió (ATV) respon també a la percepció, des d'una part dels responsables polítics, que la nova Andorra constitucional requereix una cadena pública de televisió com a instrument de *nation building*, emprant un terme de la ciència política. En les seves respostes a les entrevistes, el cap de Govern Marc Forné, antic periodista, per exemple, acostumava a referir-se en termes negatius a la influència dels mitjans forans, considerada perniciosa per a la generació més jove:

«El que predomina és la influència dels grans mitjans de comunicació. Estem envaïts per la cultura televisiva dels estats veïns, però especialment influenciats per la cultura de la televisió espanyola (tant l'estatal com l'autònoma), ja que la francesa no té tanta audiència.»⁵⁹

En un opuscle de presentació, Enric Castellet, director general de RTVA, es referia en els següents termes a la missió dels mitjans de comunicació públics:

«Andorra té una peculiaritat, que és que dels aproximadament 66.000 habitants que resideixen en el nostre país tan sols uns 22.000 són de nacionalitat andorrana. Per tant, una de les principals tasques de la ràdio i la televisió andorrana, a més d'informar sobre els esdeveniments ocorreguts dins el nostre territori, és intentar integrar els residents de parla no catalana. És per això que tant Ràdio Andorra com Andorra Televisió s'esforcen per ser un factor d'integració, per apropar als residents la nostra especificitat com a país [...]»⁶⁰

El febrer del 1997, un cop transcorregut el període de proves, el personal de l'ORTA va passar a assumir íntegrament l'elaboració dels informatius d'Andorra Televisió. Ja s'havia establert a la baixada del Molí, número 24, d'Andorra la Vella, en un antic centre de lleure esportiu reformat per a ubicar-hi els platós, les sales de control, els locutoris, els arxius, etc.

Ràpidament, la graella de programació d'ATV es va anar ampliant amb sis programes temàtics setmanals de realització pròpia i la retransmissió en directe de totes les sessions del Consell General, a més de retransmissions esportives i, esporàdicament, d'esdeveniments de rellevància social o cultural.

El creixement de la programació pròpia, posteriorment criticat pel seu elevat cost econòmic, va ser molt significatiu, passant de difondre 16 hores

59 Entrevista a Marc Forné reproduïda a: COMAS D'ARGEMIR, Dolors; PUJADAS, Joan Josep. «Els canvis econòmics i socials d'Andorra: les opinions dels protagonistes». A: LLUELLES, Maria Jesús (coord.). *El segle XX: la modernització d'Andorra*, p. 481-488.

60 *Ràdio i Televisió d'Andorra, SA. Mitjans de comunicació públics*. Opuscle de presentació, sense data. Andorra la Vella: ca. 2002.

setmanals de programació pròpia l'any 1997 (el cent per cent de la programació total aleshores) a 60 hores l'any 2002 (de les 120 hores setmanals d'emissió).

Per fer arribar el senyal d'ATV a totes les llars andorranes, el Servei de Telecomunicacions d'Andorra (STA)⁶¹ va habilitar onze repetidors hertzians que cobreixen tot el territori: pic de Carroi, pic de Maià, bony de les Neres, Arans, els Espiolets, Sant Julià, coll de Gomà, bosc de Pal, Erts, la Comella i roc de l'Àguila.

En el període 2007-2009, tots els estudis d'audiència que fan referència a ATV assenyalen que els informatius són, amb diferència, els programes més seguits de la graella del canal públic. Aquests mateixos estudis confirmen que una part majoritària dels ciutadans d'Andorra s'assabenta de l'actualitat andorrana prioritàriament a través d'Andorra Televisió, superant els mitjans de ràdio i de premsa escrita.⁶² Val a dir que en aquell període, coincidint amb la implantació de la TDT i amb la necessitat de diferenciar-se davant l'increment de l'oferta televisiva, s'havia introduït una presència molt més constant de l'actualitat informativa a la graella de programes d'ATV.⁶³ El favor de l'audiència s'ha mantingut, tanmateix, fins avui.

Un altre dels èxits de la casa és el Club Piolet, contenidor infantil creat la temporada 2005-2006, amb càpsules de producció pròpia i sèries d'animació generalment catalanes o europees. S'emet diàriament en franges de matí i tarda, cosa que representava el 2011 una programació anual de 730 hores, equivalents al 8 % del conjunt de la programació diària d'ATV.

3.4.4. La integració internacional

Durant la legislatura posterior a la de l'adopció de la Constitució, que va transcórrer des del nomenament del cap de Govern Marc Forné, el desembre del 1994, fins a les eleccions de febrer del 1997, es va aprovar una llarga sèrie d'adhesions a organitzacions i tractats internacionals en relació amb la regulació de les indústries culturals relacionades amb la producció

61 Operador públic, avui conegut amb la marca comercial Andorra Telecom, que gestiona i explota, en exclusiva dins el territori andorrà, els serveis de telecomunicacions.

62 Vegeu, per exemple: CENTRE DE RECERCA SOCIOLÒGICA. INSTITUT D'ESTUDIS ANDORRANS. *Enquesta sobre els mitjans de comunicació. Març-juny 2007*. Andorra: IEA, 2007. L'Observatori del CRES, un sondeig òmnibus que es porta a terme de manera periòdica, ha dedicat un apartat als mitjans de comunicació els anys 2004, 2009 i 2014.

63 Vegeu BERTRANA, Univers. «La televisió informativa al Pirineu. Aïllament i desigualtat». A: *La comunicació al Pirineu: Cinquenes Trobades Culturals Pirinenques*. Andorra: Societat Andorrana de Ciències [etc.], 2009, p. 50.

textual o audiovisual, com ara l'Organització de les Nacions Unides per a l'Educació, la Ciència i la Cultura (UNESCO), el Consell d'Europa, l'Organització Mundial de la Propietat Intel·lectual (OMPI), l'Organització Europea de Telecomunicacions per Satèl·lit (EUTELSAT) i d'altres.

El Principat d'Andorra és membre de ple dret de la Unió Internacional de Telecomunicacions (UIT) des del 1994. El Consell General, en la seva sessió del 30 de juny de 1994, en va aprovar formalment l'adhesió mitjançant la ratificació del Conveni internacional de telecomunicacions fet a Nairobi el 6 de novembre de 1982. L'ingrés d'Andorra a la UIT va tenir un significat important, ja que n'havia estat exclosa des dels orígens. El 1983, la sol·licitud formal d'admissió a l'organització havia estat rebutjada enmig d'una controvèrsia sobre la condició jurídica internacional de l'Estat andorrà.

La participació a Eurovisió

Després d'un llarguíssim procés per obtenir-hi el reconeixement, des del juliol del 2002 RTVA també és membre de ple dret de la Unió Europea de Radiodifusió (UER), condició gràcies a la qual va poder participar, des de l'any 2004, al Festival de la Cançó d'Eurovisió.

Un dels requisits per a participar a Eurovisió és retransmetre el programa en directe l'any anterior a l'edició en què es vol participar. Per aquest motiu, RTVA –simultàniament ATV i RNA– va retransmetre el festival celebrat a Riga (Letònia) el 2003. Posteriorment, de gener a març del 2004, en una coproducció amb Televisió de Catalunya, el programa *12 Punts*, emès en directe simultàniament per ATV i TV3 durant deu diumenges consecutius a la tarda,⁶⁴ va servir per a acabar de seleccionar amb l'audiència la primera cançó i l'intèrpret que representarien Andorra el mes de maig a Istanbul (Turquia).

RTVA va competir a les semifinals prèvies del festival en sis edicions consecutives, del 2004 al 2009, sempre amb cançons interpretades totalment o parcial en català: *Jugarem a estimar-nos* (interpretada per Marta Roure, el 2004); *La mirada interior* (Marian van de Wal, 2005); *Sense tu* (Jenny, 2006); *Salvem el món* (Anonymous, 2007); *Casanova* (Gisela, 2008); *La teva decisió* (*Get a Life*) (Susanne Georgi, 2009).

Tot i no haver aconseguit mai la qualificació per a la final, la participació andorrana al festival, abandonada per motius econòmics a partir del 2010,

64 El periodista Jordi Gil, coordinador de l'equip del programa, en va fer la crònica en un llibre publicat aquell Sant Jordi: *El català a Eurovisió*. Barcelona: Columna, 2004.

va ser un important revulsiu per a la dinamització de la indústria cultural al país, òbviament en l'àmbit de la música, però també en l'audiovisual.

La Xarxa

Andorra Televisió va formalitzar el setembre del 2010 la seva adhesió a la Xarxa Audiovisual Local (XAL) a través de la signatura d'un acord de col·laboració entre ambdues parts.

L'acord permet a Andorra Televisió accedir als serveis que la XAL posa a disposició de les entitats adherides, com l'agència de notícies XN, a més de tenir accés a la programació sindicada de lliure emissió de la Xarxa de Televisions Locals (XTVL). De la mateixa manera, la televisió andorrana comparteix els seus continguts de producció pròpia amb la resta de televisions membres.

També s'ha signat un conveni de col·laboració entre Ràdio Nacional d'Andorra i l'Agència de Comunicació Local (ACL), que gestiona la programació de La Xarxa (fins al setembre del 2012, COM Ràdio), que permet l'intercanvi de continguts amb les emissores municipals catalanes.

Bibliografia

- [7Dies]. *1.000 setmanes*. Andorra la Vella: Premsa Andorrana, SA, 23 de gener de 2014. [Número monogràfic].
- ALTARRIBA, Josep M. «L'univers mediàtic del País dels Pirineus». *Capçalera*, núm. 151 (abril 2011), p. 90-95.
- *La libertad de información en el Principado de Andorra: análisis comparado de sus garantías y requisitos constitucionales, y del estatuto jurídico de la profesión periodística*. Tesi doctoral (manuscrit), Universitat Complutense de Madrid. Facultad de Ciencias Políticas y Sociología. Departamento de Derecho Constitucional, 2011.
- ARENY-PLANDOLIT, Xavier d'. «Cròniques del temps passat». *Andorra Magazine*, núm. 25-30 (gener-juliol 1972).
- ARMENGOL VILA, Lúdia. *Aproximació a la història d'Andorra*. Perpinyà: Institut d'Estudis Andorrans. Centre de Perpinyà, 1989.
- ARMENGOL, Lúdia; MAS, Manuel; MORELL, Antoni. «El segle XVIII a Andorra». A: PUIG, Antoni. *Polítar Andorrà*. Andorra la Vella: Conselleria d'Educació i Cultura, 1983.
- Arxiu@nd. *Butlletí de l'Arxiu Nacional d'Andorra*, núm. 14 (desembre 2011). [Especial Ràdio Andorra].
- ATHIEL, Sylvain. *Conquérants des ondes ! L'incroyable histoire de Radio-Toulouse et Radio-Andorre*. Tolosa: Privat, 2008. [Trad. al català: *Aquí Ràdio Andorra!* Andorra la Vella: Editorial Andorra, 2009].
- BANNEL, Michel. *A propos de Radio-Andorre : Réponse à Louis Noguères*. París: SGP, 1953. [ANA/BNF, bobina 919].
- BERTRANA, Univers. «El complex dels confins. El nord en els mitjans de comunicació andorrans». A: *Andorra i els seus veïns del nord. 18a Diada Andorrana, XXXVII Universitat Catalana d'Estiu, 20 d'agost del 2005, Prada de Conflent*. Andorra la Vella: Societat Andorrana de Ciències, 2006, p. 137-142.
- «La televisió digital: possibilitats obertes». *e-com.UdA*, núm. 22 (octubre 2006), p. 1-3.
- «La televisió informativa al Pirineu. Aïllament i desigualtat». A: *La comunicació al Pirineu: Cinquenes Trobades Culturals Pirinenques*. [Andorra]: Societat Andorrana de Ciències [etc.], 2009, p. 45-52.
- (coord.). *L'entorn comunicatiu d'Andorra*. Sant Julià de Lòria: Universitat d'Andorra, 2015.
- BON DIA. *1.000*. Andorra: La Veu del Poble, SA, 19 de febrer de 2008. [Suplement especial].
- *10è aniversari. 2004-2014*. Andorra: La Veu del Poble, SA, 31 de gener de 2014. [Suplement especial].
- CASTELLET I PIFARRÉ, Enric. «Mitjans audiovisuals, història, passat i present». A: *Els mitjans de comunicació, realitat i objectius. Setenes Jornades de la Societat Andorrana de Ciències*. Andorra la Vella: Societat Andorrana de Ciències, 2002, p. 45-55.
- COMELLA, J. «"Poble Andorrà". Una mica d'història». *Oriflama*, núm. 150 (1975), p. 18-19.
- CREXELL, Joan. *Prensa catalana clandestina i d'exili: 1917/1938*. Barcelona: El Llamp, 1987.
- «Curs Internacional Superior d'Extensió Cultural». *Papers de Recerca Històrica*, núm. 3 (desembre 2005), p. 89-118.
- Del mil nou-cents seixanta-set al dos mil set*. Andorra la Vella: Editorial Andorra, 2008.
- Deu anys d'Andorra, deu anys de diari: 1991/2001*. Andorra la Vella: Premsa Andorrana, SA, 2001. [Suplement especial].

- [*Diari d'Andorra*]. 17è aniversari. Andorra la Vella: Premsa Andorrana, SA, 23 de maig de 2008. [Suplement especial].
- [EL PERIÒDIC D'ANDORRA]. *10 anys de compromís amb el lector*. Andorra la Vella; 1 de febrer de 2008. [Suplement especial].
- Enquesta sobre els mitjans de comunicació. Març-juny 2007*. Sant Julià de Lòria: Institut d'Estudis Andorrans, Centre de Recerca Sociològica, 2007.
- Enquesta sobre els mitjans de comunicació. L'Observatori. Primer semestre del 2009*. Sant Julià de Lòria: Institut d'Estudis Andorrans. Centre de Recerca Sociològica, 2009.
- Fent memòria. El fons audiovisual d'Antena 7 Televisió*. Vídeo en línia. Andorra la Vella: Govern d'Andorra. Arxiu Nacional d'Andorra, 2010. <http://www.youtube.com/watch?v=-3_TEE2dAow>.
- Fent memòria. L'època daurada de Ràdio Andorra*. Vídeo en línia. Andorra la Vella: Govern d'Andorra. Arxiu Nacional d'Andorra, 2012. <<http://www.youtube.com/watch?v=7pd0rWxIU2s>>.
- FIGUERES, Josep M. *Prensa i nacionalisme. El periodisme en la reconstrucció de la identitat catalana*. Barcelona: Pòrtic, 2002.
- FITER I ROSSELL, Antoni. *Manual Digest*. Andorra la Vella: Consell General i Fundació CaixaBank, 2000.
- FONOLLEDA PÉREZ, Pere-Miquel. «Valentí Claverol, el primer editor andorrà». *Diari d'Andorra*, 19 de gener de 2000.
- *Editorials i societat a Andorra 1945-1994*. Andorra la Vella: Editorial Andorra, 2006.
- GARCIA-RIPOLL DURAN, Martí; NIQUI ESPINOSA, Cinto. *La ràdio en català a l'estranger*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 2007.
- GIFREU, Josep (dir.). *Construir l'espai català de comunicació*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Centre d'Investigació de la Comunicació, 1991.
- GIL, Jordi. *El català a Eurovisió. Cantant la gent s'entén*. Barcelona: Columna, 2004.
- GIRAL, Eugeni. «Mitjans de comunicació i identitat nacional». A: *La identitat nacional: 3a Diada Andorrana, XXII Universitat Catalana d'Estiu, del 15 al 25 d'agost de 1990, Prada de Conflent*. Andorra la Vella: Societat Andorrana de Ciències, 1996, p. 121-131.
- *La radiodifusión en Andorra. Política, economía y espacio comunicacional en un país dependiente*. Tesi doctoral (fotocòpia), 3 vol. Universitat de Barcelona. Facultat de Ciències Econòmiques i Empresarials, 1988.
- GONZÀLEZ I VILALTA, Arnau. *La cruïlla andorrana de 1933: la revolució de la modernitat*. Sant Julià de Lòria: Fundació Julià Reig; Valls: Cossetània, 2009.
- GRAU RIBOT, M. Carme. «Els mitjans de comunicació a Andorra». A: *El futur d'Andorra. 4a Diada Andorrana, XXVI Universitat Catalana d'Estiu, del 15 al 24 d'agost de 1991, Prada de Conflent*. Andorra la Vella: Societat Andorrana de Ciències, 1997, p. 43-45.
- GUILLAMET, Jaume. *La nova premsa catalana*. Barcelona: Edicions 62, 1975.
- «Factors de progrés i de retard en l'evolució del periodisme. El cas d'Espanya en un context d'història comparada». *Treballs de Comunicació* (Barcelona: Societat Catalana de Comunicació. Institut d'Estudis Catalans), núm. 17 (2002), p. 121-136.
- *Història del periodisme. Notícies, periodistes i mitjans de comunicació*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona; Castelló de la Plana: Universitat Jaume I; Barcelona: Universitat Pompeu Fabra; València: Universitat de València, 2005.
- INSTITUT D'ESTUDIS ANDORRANS. *Andorra a la premsa*. Barcelona: Institut d'Estudis Andorrans. Centre de Barcelona, 1981.
- JIMÉNEZ NAUDÍ, Maite. «Anàlisi de la premsa andorrana i de la seva evolució». *Butlletí informatiu. Banc Agrícola i Comercial d'Andorra*, núm. 78 (agost 1995), p. 7-9.

- LLUELLES, Maria Jesús. «Campanya de la premsa francesa contra Andorra (1892-1897)». *Butlletí del Comitè Andorrà de Ciències Històriques*, núm. 3 (1991), p. 253-268.
- (coord.). *El segle XX: la modernització d'Andorra*. Lleida: Pagès; Andorra la Vella: Cambra de Comerç, Indústria i Serveis d'Andorra, 2004.
- MANENT, Albert; CREXELL, Joan. *Bibliografia catalana: cap a la represa (1944-1946)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1989.
- Mitjans de comunicació a Andorra. Publicacions periòdiques, mitjans radiofònics, mitjans audiovisuals*. Andorra la Vella: Àgora Cultural, 2002.
- MOLES, Pere. *Andorra, tresors gràfics. Un passeig per l'inici de la publicitat a Andorra*. Andorra la Vella: 2+1, 2012.
- MONTCLÚS, Judit. «Andorra s'endinsa en l'aventura digital». *Comunicació 21*, núm. 20 (2008), p. 70-71.
- MONTES, Francisco José. «Radio Andorra: 1939-1984». A: *Andorra en el ámbito jurídico europeo. XVI Jornadas de la Asociación Española de Profesores de Derecho Internacional y Relaciones Internacionales*. Madrid: Marcial Pons, 1996, p. 127-141.
- «De Carlomagno a Radio Andorra». *Anuario Jurídico y Económico Escurialense*, núm. 37 (2004), p. 768-807.
- MORALES, Joan. «Borís I, rei d'Andorra». *Sàpiens*, núm. 11 (2003), p. 48-51.
- MUJAL I CLOSA, Xavier. «Els mitjans de comunicació en la construcció de la ciutadania». A: *Andorra i els seus ciutadans. 23a Diada Andorrana, XLII Universitat Catalana d'Estiu, 21 d'agost del 2010, Prada de Conflent*. Andorra la Vella: Societat Andorrana de Ciències; Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2012, p. 113-116.
- NIQUI ESPINOSA, Cinto. *Crisis en el model de la radiodifusió internacional i en la programació en castellà i català vers Europa (1978-1998). Cronologia dels programes internacionals en llengua catalana del segle XX*. Tesi doctoral (PDF). Universitat Autònoma de Barcelona. Departament de Comunicació Audiovisual i de Publicitat, 2006.
- NOGUÈRES, Louis. *A propos de Radio Andorre. La radio aux frontières et la mission de l'état*. París: P. A. Chavane, 1953. [ANA / BNF, bobina 919].
- ORGANISME DE RÀDIO I TELEVISIÓ D'ANDORRA. *Evolució dels mitjans de comunicació públics*. Andorra la Vella: Organisme de Ràdio i Televisió d'Andorra, 2000.
- OSORIO, Gualbert. «La radiodifusió a Andorra». A: *Els mitjans de comunicació, realitat i objectius. Setenes Jornades de la Societat Andorrana de Ciències*. Andorra la Vella: Societat Andorrana de Ciències, 2002, p. 17-20.
- *Ràdio Andorra. La història d'un mite que va fer història*. Andorra la Vella: Crèdit Andorrà, 2013.
- PONT, Carles. «Els mitjans de comunicació a Andorra: Coincidències en l'evolució dels mitjans de comunicació andorrans amb l'aprovació de la Constitució i la llibertat d'expressió a l'Estat espanyol». Ponència (fotocòpia). VII Congrés de l'Associació d'Historiadors de la Comunicació. Universitat Pompeu Fabra, Barcelona, 18 i 19 de novembre de 2004.
- PONT, Carles; GUILLAMET, Jaume. *Història de la premsa andorrana 1917-2005*. Andorra la Vella: Govern d'Andorra, 2009.
- PUJADES, Pius. «Premsa i política al Principat d'Andorra». A: *Tendències polítiques a Andorra. 5a Diada Andorrana, XXIV Universitat Catalana d'Estiu: del 15 al 28 d'agost del 1992; Prada de Conflent*. Andorra la Vella: Societat Andorrana de Ciències, 1994, p. 19-31.
- RÀDIO I TELEVISIÓ D'ANDORRA, SA. *Mitjans de comunicació públics*. Opuscle de presentació imprès, sense data. Andorra la Vella: Ràdio i Televisió d'Andorra, ca. 2002.

- «Revista "Les Valls d'Andorra"». *Papers de Recerca Històrica*, núm. 3 (desembre 2005), p. 129-161.
- ROIG I LOSCERTALES, Albert. «Els mitjans de comunicació, l'evolució dels lectors i la llibertat d'expressió». A: *Andorra i el seu capital social. 20a Diada Andorrana, XXXIX Universitat Catalana d'Estiu, 18 d'agost del 2007, Prada de Conflent*. Andorra la Vella: Societat Andorrana de Ciències, 2008, p. 135-139.
- «Informació i formació dels ciutadans». A: *Andorra i els seus ciutadans. 23a Diada Andorrana, XLII Universitat Catalana d'Estiu, 21 d'agost del 2010, Prada de Conflent*. Andorra la Vella: Societat Andorrana de Ciències; Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2012, p. 129-131.
- ROSELL I PUJOL, Josep Anton. «La comunicació com a idea de llibertat». A: *Els mitjans de comunicació, realitat i objectius. Setenes Jornades de la Societat Andorrana de Ciències*. Andorra: Societat Andorrana de Ciències, 2002, p. 111-114.
- SEGALÉS I DALMAU, Marc. «El paper de la premsa gratuïta en la configuració de l'opinió dels ciutadans d'Andorra». A: *Andorra i els seus ciutadans. 23a Diada Andorrana, XLII Universitat Catalana d'Estiu, 21 d'agost del 2010, Prada de Conflent*. Andorra la Vella: Societat Andorrana de Ciències; Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2012, p. 41-44.
- SORRIBES I FORCADA, Rosa Mari. «L'evolució de la premsa a Andorra i la relació amb els països veïns». A: *Andorra i la catalanitat. 7a Diada Andorrana, XXVI Universitat Catalana d'Estiu, 20 d'agost de 1991, Prada de Conflent*. Andorra la Vella: Societat Andorrana de Ciències, 1995, p. 53-60.
- «Evolució de la premsa a Andorra». A: *Els mitjans de comunicació, realitat i objectius. Setenes Jornades de la Societat Andorrana de Ciències*. Andorra la Vella: Societat Andorrana de Ciències, 2002, p. 21-27.
- TORRENT, Joan; TISIS, Rafael. *Història de la premsa catalana*. Vol. 2. Barcelona: Bruguera, 1966.
- VALLS, Àlvar. «Els mitjans de comunicació a Andorra». *Serra d'Or*, núm. 434 (febrer 1996), p. 37-39.
- «Andorra, d'exportadora a importadora de ràdio». *El Temps*, núm. 854 (24-30 octubre 2000), p. 28-29.
 - «Notes sobre la llibertat d'expressió i d'informació a Andorra». A: *Els mitjans de comunicació, realitat i objectius. Setenes Jornades de la Societat Andorrana de Ciències*. Andorra la Vella: Societat Andorrana de Ciències, 2002, p. 83-90.
 - «Aproximació al fet literari a Andorra». A: *Els Pirineus, Catalunya i Andorra. Actes del tercer Col·loqui Internacional de l'AFC, Andorra 2004*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2006.
 - *Diccionari Enciclopèdic d'Andorra*. Andorra la Vella: Fundació Crèdit Andorrà, 2006.
 - *Andorra entre l'anacronisme i la modernitat. Un estat singular en el món global*. Lleida: Pagès, 2009.
- VALLS, Miquela. *Andorra cap a la literatura*. Andorra la Vella: Editorial Maià: 1992.
- World Radio TV Handbook*. Vol. 68 (2014). Oxford: WRTH Publications, 2013.

UNIVERSITAT D'ANDORRA

Aquest volum traça un recorregut per un dels elements més rics del patrimoni cultural d'Andorra i dels Pirineus: la llengua i la literatura. Mitjançant l'anàlisi de quatre aspectes clau –la dialectologia, els textos literaris, la sociolingüística i el món editorial i dels mitjans de comunicació–, mostra aquesta riquesa a partir dels eixos de temps i espai. Els quatre capítols descriuen l'evolució històrica del català als Pirineus, la transició d'una societat

monolingüe a un plurilingüisme rotund, el naixement i el desenvolupament d'un sistema literari pirinenc i la indústria editorial que l'ha acompanyat. Es tracta d'una lectura que pot resultar útil com a primera aproximació a la llengua i la literatura a Andorra i als Pirineus i, sobretot, estimular el lector a anar més enllà i aprofundir en aquesta temàtica que, sens dubte, té molts aspectes per explorar.

9 789992 030868

ISBN 978-99920-3-086-8